

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XVIII, sv. 1, br. 35

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Sekretar redakcije / Secretary of the Editorial Board

Irena Delja

Redakcija / Editorial Board

Čirgić, Adnan (Cetinje, Crna Gora), Greenberg, L. Marc (USA),
Pulević, Vukić (Podgorica, Crna Gora), Vasiljeva, Ljudmila (Lavov, Ukrajina),
Muratagić-Tuna, Hasnija (Sarajevo, BiH), Tokarz, Emil (Katovice, Poljska),
Turbić-Hadžagić, Amira (Tuzla, BiH), Radoman, Aleksandar (Cetinje, Crna Gora),
Lukić, Milica (Osijek, Hrvatska), Drinčić, Goran (Cetinje, Crna Gora),
Sabljić, Jakov (Osijek, Hrvatska), Kapović, Mate (Zagreb, Hrvatska),
Vujović, Novica (Cetinje, Crna Gora), Bońkowski, Robert (Katovice, Poljska),
Varga Oswald, Tina (Osijek, Hrvatska), Orlandić, Sanja (Cetinje, Crna Gora),
Sazdov, Simon (Skoplje, Republika Ševerna Makedonija),
Džogović, Suada A. (Pejë/Peć, Kosovo), Henzelmann, Martin (Njemačka),
Giesel, Christoph (Jena, Njemačka), Poklač, Saša Vojtech (Slovačka),
Banjević, Aleksandra (Podgorica, Crna Gora)

Savjet / Members of the Council

Damjanović, Stjepan (Zagreb, Hrvatska), Tanturovska, Lidija (Skopje, Republika
Ševerna Makedonija), Dović, Marjan (Ljubljana, Slovenija), Velez, Ilija (Skoplje,
Republika Ševerna Makedonija), Jaros, Irena (Poljska), Longinović, Tomislav Z.
(USA), Richter, Angela (Berlin, Njemačka), Wachtel, Andrew (Almaty, Kazakhstan),
Žagar, Mateo (Zagreb, Hrvatska), Zelenka, Miloš (České Budějovice, Češka),
Jezernik, Božidar (Ljubljana, Slovenija), Sanjin Kodrić (Sarajevo, BiH)

linguamontenegrina.me

Cetinje, 2025.

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.44'342.3

Jelena ŠUŠANJ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
jelena.susanj@fcjk.me

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
sanja.orlandic@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
adnan.cirgic@fcjk.me

AKCENAT U CRNOGORSKOME JEZIKU IZMEĐU STANDARDA, STVARNOSTI I IDEOLOGIJE

Ovaj rad bavi se problematikom akcenatske norme u savremenoj crnogorskom jeziku, s posebnim fokusom na odnosu između službene standardizacije i stvarne jezičke prakse. U prvome dijelu rada razmatraju se teorijske osnove standardnoga jezika, proces jezičke standardizacije i sociolingvističke posljedice preskriptivizma. U drugome dijelu analizirani su dijalektološki podaci o crnogorskim govorima, pri čemu se pokazuje da staroškavskava akcentuacija preovlađuje na većem dijelu teritorije Crne Gore. To se potvrđuje i istraživanjem akcenatskih praksi u javnom prostoru članova i članica aktuelne, 44. Vlade Crne Gore. U trećem dijelu kritički se razmatra javni diskurs o akcentu kroz medijske nastupe jezičkih autoriteta, s posebnim osvrtom na retoriku koja podupire ekskluzivitet novoškavskava akcentuacije kao jedinoga legitimnog standarda. U zaključku se iznosi stav da je normativno priznavanje staroškavskava akcentuacije ne samo moguće već i nužno, kako bi standard crnogorskoga jezika bio bliži realnoj upotrebi i funkcionalnijoj jezičkoj politici.

Ključne riječi: *crnogorski jezik, akcentuacija, standardizacija, staroškavski akcenat, novoškavski akcenat, jezička politika*

Lingvistima koji se bave crnogorskim jezikom i unutarštokavskim jezičkim odnosima i razlikama dobro je poznat komentar Dalibora Brozovića (*Crnogorski govori* 1984: 60) da „postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca“. No i onima koji se ne bave lingvistikom u Crnoj Gori poznat je mit (iako često i ne znaju ili nijesu svjesni da je u pitanju mit) da Nikšićani govore „bez akcenta“, dok su svi ostali govori percipirani kao odstupanje od navodne neutralnosti. Ovo je uvjerenje proisteklo iz činjenice da je s uspostavljanjem ortoepske norme za standardni akcenat prihvaćen novoštokavski sistem, a da je Nikšić najveći novoštokavski grad u Crnoj Gori. Tako se postupno oblikovao stav da je nikšićki govor najbliži normi, pa samim tim i „najispravniji“, dok se akcenatske osobine drugih govora tretiraju kao devijacije. Takva percepcija, iako lingvistički neutemeljena, često se podstiče kroz obrazovni sistem, a najizraženija je upravo u samome Nikšiću.

U ovome radu bavićemo se akcenatskim pitanjima crnogorskoga standardnoga jezika. U prvome dijelu rada ukazaćemo ukratko na to što je standardni jezik, kako se teorijski koncipira, koje su mu funkcije i političke implikacije te što je i kako se njeguje ideologija standardnoga jezika. Drugi dio rada posvećen je crnogorskim govorima, odnosu i poziciji novoštokavskih i staroštokavskih govora u Crnoj Gori. U tome segmentu sagledaćemo i kroz istraživanje pokazati akcenatske obrasce u govoru članova i članica trenutne, i dosad najbrojnije, 44. Vlade Crne Gore. Treći dio donosi raspravu o uvriježenim stavovima i tumačenjima o pravilnosti akcenata u crnogorskome jeziku, kroz kratku studiju slučaja jezičkoga savjetodavanja. Na osnovu iznešenoga ponudićemo rješenje za razvoj crnogorske standardne ortoepije.

DIO I.

O standardnome jeziku

Standardni je jezik konstrukt, društvena konvencija. On je artificijelan, u smislu da njegovim nastankom i razvojem upravlja određena grupa ljudi sredstvima jezičke politike. Jezičko planiranje podrazumijeva svjesne, dugoročne, organizovane napore državnih organa da upravljaju procesima razvoja jezika na državnoj teritoriji.

Jezička je standardizacija proces koji se sprovodi s ciljem nivelisanja jezičkih razlika u jednome društvu, na jednoj teritoriji. To je prije svega politički, ekonomski i komercijalni instrument u okviru državnih politika i strategija. Standardni se jezik obično definiše kao jedinstveni, homogeni jezik koji karakteriše minimalna varijacija (Haugen 1966). U prestižu koji na sociološ-

koj ravni ima standardni varijetet i ogleda se uveliko njegova nadmoć u odnosu na nestandardizovane varijetete. Standardom govore uglavnom obrazovani ljudi i oni koji u društvenoj stratifikaciji pripadaju višim nivoima. Ipak, ono što standardni varijetet čini „višim“ nije ništa jeziku inherentno, već odnos govornika prema njemu, tačnije status koji mu daju političke elite koje u datome trenutku imaju moć. A tu već nijesmo na polju lingvistike, nauke, već na polju ideologije. U sociolingvističkim teorijama jezička ideologija označava sistem uvjerenja i vrijednosti o jeziku i njegovim govornicima, koji povezuje jezičke oblike s društvenom moći (Woolard 1998; Irvine & Gal 2000). Ove ideologije ne odražavaju nužno lingvističku stvarnost, već je oblikuju u skladu s političkim interesima i društvenim hijerarhijama. Nema ništa naučno u određivanju koje će se jezičke crte naći u standardu – hoće li se koji idiom smatrati jezikom ili dijalektom često nije zasnovano na naučnim, već na ideološkim temeljima (govoreći o razlikama između jezika i dijalekta, Haugen (1966: 925) kaže da je dijalekat jezik koji je isključen iz pristojnoga društva); hoće li određeno društvo imati službeni jezik, hoće li imati jedan ili više standarda (npr. norveški ninorsk i bokmol) i kako će jezik biti standardizovan, što će mu ući u osnovu, takođe je politička, samim tim ideološka, odluka; ili konkretnije, na nama bliskome primjeru, ako većina govornika crnogorskoga jezika koristi akuzativ i u značenju statičnoga mjesta, umjesto lokativa (*U grad sam.*), a u standardu se to ne zabilježi, ta odluka (da se poštuje tradicija, a ne uzus) nije lingvistička, već ideološka (cf. Kapović 2022).

Standardizacija jezika

Razlike između dijalekta i jezika, po Haugenu (1966), leže u njihovim strukturnim i funkcionalnim dimenzijama. Pod strukturnom dimenzijom podrazumijeva opis jezika, njegov genealoški odnos prema dijalektima i sl. Budući da se jezik koristi s različitim funkcijama u različitim društvenim okolnostima i okruženjima, oblast jezičke (poli)funkcionalnosti posebno je zanimljiva sociolingvistima. Uz funkcije se vrlo često, kao što je već rečeno, pominje pojam *prestiza*. U tome pogledu jedan se dijalekat definiše kao prestižniji u odnosu na drugi, koji se obično označava kao „nerazvijen ili nedovoljno razvijen jezik“ (*undeveloped (or underdeveloped) language*) (Haugen 1966: 927). U isto vrijeme V. Labov (1966) uvodi u sociolingvistiku pojmove *overt* i *covert prestige*, odnosno otvoreni i prikriveni prestiž. Otvoreni je prestiž karakteristika standardnoga varijeteta, ali se u okvirima jednoga društva i određeni nestandardni varijeteti mogu smatrati prestižnim (taj se prestiž naziva prikrivenim).

Haugen (1966: 931–933) proces formiranja standardnoga jezika opisuje kroz četiri koraka: 1. selekcija – izbor jednoga jezičkog varijeteta (idioma, dijalekta), koji će poslužiti kao osnovica standarda; 2. kodifikacija – utvrđivanje pravila i opis jezičke strukture (fonologije, gramatike i rječnika), s minimalnim varijacijama u obliku; 3. elaboracija – razvoj jezičkih funkcija kako bi jezik mogao prenositi različite sadržaje, s maksimalnim varijacijama u funkciji; 4. prihvatanje norme – usvajanje varijeteta od strane zajednice, makar i manjinske, ali uticajne grupe.

Milorad Radovanović (2003: 188–189) navodi deset faza standardizacije jezika: selekcija, deskripcija, kodifikacija, elaboracija, akceptuacija, implementacija, ekspanzija, kultivacija, evaluacija i rekonstrukcija norme. Proces počinje odabirom varijeteta koji se zatim opisuje deskriptivnim rječnicima i gramatikama, što je jedini zadatak u standardizaciji koji vrše isključivo lingvisti. Slijedi kodifikacija, tj. propisivanje jezičke norme kroz pravopise i gramatike, pa elaboracija kao trajan proces, će se norma prilagođava svim društvenim i funkcionalnim kontekstima. Ako društvo takav varijetet prihvati i počne primjenjivati, on se može se proširiti (ekspanzija) i postati dominantan u društvu. Kroz obrazovanje i medije jezik se dalje kultiviše, a zatim i vrednuje u praksi. Ako norma više ne zadovoljava potrebe govornika, može doći do njene rekonstrukcije.

U sociolingvističkim je raspravama dakle prihvaćeno mišljenje da je selekcija povezana s jezičkim oblicima koje upotrebljava grupa uticajnih ljudi, tzv. urbana inteligencija, tačnije da se u standard biraju jezičke forme što ih koristi većina ljudi koje društvo smatra uglednima i moćnima. Iz svega navedenoga jasno je da standardizacija jezika nije neutralan proces, niti se odvija spontano i prirodno, već je riječ je o kontrolisanome i višeslojnome procesu, u kojem se odluke donose pod uticajem političkih, ekonomskih, kulturnih i ideoloških faktora.

Jezički standard i ideologija

Purističke tendencije (o postojanju „ispravnih“ i „neispravnih“ oblika u jeziku) preživljavaju i danas na svim meridijanima. Na preskriptivističkoj tradiciji i dalje se pišu udžbenici, a medijski prilozi (pisani i govorni) o pravilnoj upotrebi jezičkih oblika izrazito su popularni.¹ Kao reakcija na takav pristup

¹ Godine 2011. i jedna od autorki ovoga rada u crnogorskom najstarijem dnevnome listu *Pobjeda* pisala je više tekstova takvoga karaktera. Već nakon prvoga teksta urednica *Pobjede* obavijestila je autorku da im je pošta zatrpana pohvalama i komentarima, pa su zamolili da piše kolumnu. Ovo iznosimo kao dokaz snage preskriptivističke tradicije u Crnoj Gori, u kojoj publika putem žalbi na nepismenost aktera javnoga života insistira na jezičkome

80-ih godina prošloga stoljeća došlo je do kritičkoga propitivanja ideologije na kojoj se zasniva standardni jezik.

U savremenoj sociolingvistici pojam ideologije standardnoga jezika temeljno su oblikovali James i Lesley Milroy, čije se studije o ovoj temi protežu od 1985. do 2012. godine, kao i Rosine Lippi-Green, čija knjiga *English with an Accent* (2012) predstavlja jedno od najuticajnijih djela u ovome području. U regionalnome kontekstu najznačajniju i najobuhvatniju recentnu obradu ovoga pojma donosi knjiga *Jeziku je svejedno* (Starčević, Kapović i Sarić, 2019).

Lippi-Green (2012: 67) definiše ideologiju standardnoga jezika kao sistemsku pristrasnost prema apstraktnome, idealizovanome i homogenome jeziku koji institucije dominantne klase uspostavljaju i održavaju, a koji se formalno oslanja na pisani jezik, iako je u suštini modelovan prema govoru više srednje klase. Autorka dalje naglašava da ova ideologija podrazumijeva postojanje jedinstvenoga, savršenoga jezika unutar granica nacionalne države (2012: 68).

Pierre Bourdieu (1989, hrvatski prijevod 1992) standardni jezik naziva *ovlaštenim jezikom* i tumači ga kroz koncept „jezičkoga tržišta“. Smatra da je standardni jezik privilegija elite, posebno onih s višim obrazovanjem, te da predstavlja oblik kapitala – onima koji ga govore otvara se više prilika, npr. pri zapošljavanju. Time se simbolički kapital pretvara u ekonomski. Ovlašteni jezik je obavezan u obrazovanju, medijima i službenoj komunikaciji.

Prema Milroy i Milroy (2002: 18-19), standardizacija je vođena društvenim, političkim i ekonomskim interesima i predstavlja ideologiju.

Deskripcija, preskriptivizam, preskripcija

Između deskriptivnoga karaktera lingvistike i preskriptivne naravi kodifikacije ogroman je jaz u kojem su se izgubili mnogi koji se smatraju jezičkim stručnjacima.

Nesporan je zadatak svakoga lingviste da jezik deskriptivno proučava, detaljno ga analizira, da u njemu traži raznovrsne (ne)sistematičnosti te da za njih nalazi valjana objašnjenja. Kao posljedica jezičkih standarda i standardizacije jezika pojavila se (nimalo mala) grupa lingvista i onih koji to teže biti koja se zauzima za očuvanje jezičke norme nauštrb stvarne upotrebe, što podrazumijeva oduzimanje prava na (su)postojanje u javnome prostoru onih oblika koji nemaju odlike prestiža, koji im pak donosi titulu „pravilnosti“.

čistunstvu, a takve primjere za šire područje potvrđuju brojni lingvisti u svojim radovima i studijama (Milroy i Milroy, Lippi-Green, Kordić, Starčević, Kapović, Sarić...).

Upotreba standardnoga jezika u obrazovnome sistemu dodatno osnažuje njegov status, dajući mu gotovo karakter zakona, čime se potiskuju i marginalizuju drugi govorni varijeteti. To pak dovodi do jezičke segregacije – oni koji ne govore standardnim varijetetom u formalnim situacijama bivaju stigmatizirani, a ključnu ulogu u tome procesu imaju nastavnici. Učenici tokom obrazovanja stižu informacije o „ispravnim“ i „neispravnim“ jezičkim oblicima, pri čemu se „neispravni“ marginalizuju i progone, a često se i oni koji ih koriste etiketiraju. Takva je djelatnost u svojoj prirodi preskriptivistička i nenaučna.

U tome kontekstu vrijedi pomenuti i *Jezični savjetnik za 21. stoljeće* (Kapović 2024), koji se bitno razlikuje od konvencionalnih savjetnika: umjesto da propisuje „pravilno“ i „nepravilno“, on se temelji na lingvističkoj analizi stvarne jezičke upotrebe. „Ukratko, posao lingvиста nije da ljudima govori kako bi trebali govoriti, nego da istražuje, analizira i objašnjava kako ljudi stvarno govore, gdje se kako govori i zašto se tako govori. (...) Besmisleno je iz perspektive znanosti o jeziku govoriti o ‘pravilnim’ i ‘nepravilnim’ elementima u jeziku, bilo da su ti elementi glasovi, naglasci, riječi, oblici, poredak riječi, značenja ili bilo što drugo“ (Kapović 2024: 157-158).

Standard i ortoepija

Jezičkom se standardizacijom obuhvata pisanje i govor, no pisani se jezik smatra osnovom standarda, s obzirom na to da je on znatno manje podložan izmjenama i vanjezičkim kontekstualnim uslovima. No i govoreni se idiom nastoji standardizovati, pri čemu u našim okolnostima ortoepija ili pravogovor uvijek obuhvata prozodijske elemente, a ta je norma najnestabilnija: s jedne strane zbog supostojanja različitih akcenata i akcenatskih sistema, a s druge strane i usljed toga što se akcenat u vezanome govoru razlikuje od onoga koji se može dati pojedinačnim riječima u priručnicima ili rječnicima. U spontanome govoru akcenat će (kao i druga fonološka obilježja) biti podložan vanjezičkim uticajima – usljed brzine govora neke će se riječi izgovarati brže, psihološki uslovi mogu voditi ka izmjeni akcenta i sl. Ali i pored toga, rječnici prevashodno sadrže akcenat osnovnih oblika, a akcenat se kod mnogih riječi mijenja kroz paradigmu. U priručnicima ćemo pak naći informaciju da su riječi bez inherentnoga akcenta *klitike*, koje dijelimo na proklitike i enklitike. Oni, za razliku od rječnika, mogu sadržati i informacije o pomicanju akcenta na proklitiku (preskakanju i prenošenju). Međutim, ni u njima se uglavnom ne sagledavaju svi aspekti neakcentovanja riječi. Brojevi, na primjer, nijesu klitike i imaju svoj akcenat. U skladu s tim, broj *jedan* u NŠ glasi *jèdan*, u SŠ danas uglavnom *jědan*. No u spontanome će govoru broj *jedan*, naročito u značenju neodređenoga člana, ostati bez akcenta, pa tako nećemo reći *jèdan*

čövjek / jèdan čövjek, već jedan čövjek mi rěče. Broj ćemo u spontanome govoru akcentovati samo ako je na njemu rečenični fokus. Takva se pitanja u akcenatskim priručnicima i u rječnicima u načelu ne interpretiraju.

DIO II.

Crnogorski se akcenatski standard, prateći tradiciju srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskoga jezičkoga standarda, temelji na četvoroakcenatskome novoštokavskom sistemu (cf. Čirgić & Šušanj 2013, Čirgić & Šušanj 2016, Čirgić, Pranjković & Silić 2010: 34–37).

U ovome radu pokazaćemo da postoje čvrsti razlozi za preispitivanje dosadašnjeg pristupa standardizaciji akcenta u crnogorskome jeziku. Takav stav zasnivamo ne samo na dijalektološkoj slici odnosa između staroštokavskih i novoštokavskih govora već i na prisustvu staroštokavskih akcenata u administrativnome, političkome i medijskome diskursu – domenima koji se u sociolingvistici prepoznaju kao prestižni, kao i na tome da staroštokavskoj akcentuaciji pripada i administrativni centar Crne Gore, đe je koncentrisana trećina crnogorskoga stanovništva.

Crnogorski govori

Crnogorski se govori, kako je rečeno i u Čirgićevoj *Dijalektologiji crnogorskoga jezika* (2017) mogu podijeliti na dvoakcenatske (koji imaju samo silazne akcente), troakcenatske (sa dva silazna i dugouzlaznim akcentom) i četvoroakcenatske (sa dva silazna i dva uzlazna akcenta). Dvoakcenatski govori razlikuju se po starini. Najarhaičniji su među crnogorskim govorima, pa i u ovoj skupini, govori s očuvanim silaznim akcentom na potonjem slogu (bilo da je on otvoren – *sestrà, sestrê; glāvā, glāvê* ili zatvoren – *nāròd, potòk*), u koje spada dio jugoistočnih bokeških govora te govori Kuća, Pipera i Bratonožića. Nešto su mlađi govori u kojima je došlo do dezoksitoneze otvorenoga kratkoga sloga, pa se akcentat pomiče na prethodni slog ali bez izmjene intonacije (*sèstra, žèna, glāva*), ali je oksitoneza postojana u dugome slogu (*sestrê, ženê, glāvê*) i u zatvorenome slogu (*nāròd, potòk*). Tim govorima pripadaju oblasti ispod Lovćena i Rumije (Crnica, Riječka i Katunska nahija, izuzev Ožrinića i Broćanca) i bliski primorski govori (od Paštrovića do Mrkojevića). U obje grupe očuvana je neakcentovana dužina u riječi i u predakcenatskome (*nāròd, glāvê*) i u postakcenatskome položaju (*kùcê, pòtòkâ*).

Treću grupu čine govori u kojima je nakon pomicanja kratkosilaznoga akcenta sa zadnjega otvorenoga sloga na prethodni dugi slog došlo do promjene intonacije, te ovi govori uz silazne imaju i dugouzlazni akcentat (*glāva,*

glāvē). U drugim situacijama ova grupa ima iste karakteristike kao mlađi dvoakcenatski govori. Ovde spadaju govori Ozrinića, Broćanca, Plava i Gusinja.

Četvoroakcenatski govori se, kao i dvoakcenatski, mogu podijeliti na dvije grupe – arhaičniju i inovativniju. Starijim četvoroakcenatskim govorima pripadaju govori Bjelopavlića, Donjih Pješivaca, Vasojevića, Bijeloga Polja, Petnjice i Rožaja. U njima je izvršena dezoksitoneza svih kratkih slogova (i otvorenih i zatvorenih) uz promjenu intonacije (*pòtok, národ*), ali je istovremeno očuvan akcenat na finalnome dugom slogu (*glāvē, ženē*), ali i silazni akcenti na unutrašnjim slogovima (*glāvāma, nārōda, potōka*).

Najmlađi su četvoroakcenatski govori u kojima je dosljedno izvršena dezoksitoneza uz intonacijsku izmjenu usljed koje nema (osim u određenim kategorijama) silaznih akcenata van početnoga sloga (*pòtok, národ, žēna, sēstra, glāva, glāvē*). Govore ovoga tipa karakterišu samo postakcenatske dužine (nema predakcenatskih). Ovo je najveća grupa govora, koja obuhvata Herceg Novi (tačnije dio Primorja od hrvatske granice do Orahovca, uključujući i njega), Nikšić, Plužine, Šavnik, Žabljak, Pljevlja, Mojkovac i Kolašin. Detaljnija podjela s konkretnijim crtama data je u *Dijalektologiji crnogorsko-ga jezika* (Čirgić 2017).

Na osnovu dijalektološkoga pregleda dâ se zaključiti da osam crnogorskih gradova (navedenih u prethodnome pasusu) odlikuje mlađi, novoštokavski akcenatski sistem. Ti govori, naravno, nijesu jedinstveni, već se međusobno razlikuju. S druge strane, govori koji u manjoj ili većoj mjeri čuvaju starije stanje – u kojima se silazni akcenat javlja na unutrašnjim i/ili i zadnjim slogovima te u kojima se neakcentovana dužina može javiti i ispred i iza akcentovanoga sloga – tipični su za 18 crnogorskih opština: Ulcinj, Bar, Budvu, Kotor, Tivat, Cetinje, Zetu, Podgoricu, Danilovgrad, Tuzi, Bijelo Polje, Berane, Petnjicu, Andrijevicu, Plav, Gusinje, Rožaje.

Ako se uzmu u obzir rezultati posljednjega popisa stanovništva (MONSTAT 2023), može se zaključiti da oko dvije trećine stanovništva Crne Gore živi u područjima koja pripadaju staroštokavskim govorima (preko 440.000 stanovnika, izuzmemo li većinski albanska područja i imigrante), a jedna trećina u novoštokavskim oblastima (nešto manje od 140.000 stanovnika).²

Taj odnos potvrđuje i činjenica da se dvostruko više državnih osnovnih škola nalazi u opštinama koje karakteriše staroštokavština u odnosu na novoštokavske opštine, da se od 50 srednjih škola 38 nalazi na staroštokavskoj teritoriji te da četiri crnogorska univerziteta imaju sedišta i većinu studijskih programa realizuju u centrima na staroštokavskoj teritoriji.

² Svjesni smo pritom da Podgorici kao najvećem gradu i administrativnome centru te ekonomski i privredno razvijenijem jugu gravitiraju mnogi žitelji novoštokavskih teritorija, ali smatramo da to ne mijenja u bitnome odnos navedenih brojki.

Takođe, dodamo li da u staroštokavske gradove spadaju administrativni centar – Glavni grad Podgorica, istorijsko jezgro Crne Gore – Prijestonica Cetinje te crnogorske turističke metropole – Kotor, Budva i Tivat – jasno se vidi stvarni značaj staroštokavskih govora na crnogorskoj teritoriji.

Na osnovu svega navedenoga postaje jasno da staroštokavština u okolnostima postojanja crnogorskoga standardnog jezika nije samo stariji varijetet i ni u kojemu slučaju nije rubni varijetet jezika. Upravo je suprotno – staroštokavska akcentuacija temeljna je u svim većim gradskim središtima (osim Nikšića). Na tome su području najveći administrativni, privredni, kulturni i obrazovni centri.

Prisutnost staroštokavske akcentuacije u administrativnome diskursu

Istraživanje koje su sproveli Nenad Vujadinović i Novica Vujović (2025: 27–30) pokazuje da od 81 poslanika recentnoga saziva Skupštine Crne Gore (2021. godina) „u 47 slučajeva poslanici koriste (i) dijalekatsku jugoistočnocrnogorsku akcentuaciju, odnosno koriste silazne akcente 'van inicijalnog sloga'“.

Sličnu smo situaciju i mi potvrdili kad je u pitanju sastav 44. Vlade Crne Gore, koju čini 31 ministar/ministarka, a koja je posljednji put rekonstruisana 14. aprila 2025. godine. Budući da se šednice Vlade ne prenose (za razliku od prakse u 43. Vladi), nijesu dostupni zapisi sa zasijedanja Vlade te smo informacije o govornome idiomu njezinih članova i članica potražili u njihovim dostupnim medijskim nastupima (intervjuima) ili na video-zapisima sa konferencija za medije nakon održanih šednica Vlade (objavljenih na YouTube kanalu Vlada Crne Gore).

Našim je istraživanjem utvrđeno da od 28 ministara kojima je materinja štokavska akcentuacija³ 19 u osnovi ima staroštokavski akcentat. Mnogi od njih se trude da govore novoštokavskim standardom, primjenjujući većinom nedosljedno pravila novoštokavske metatonije. No njihov izvorni staroštokavski akcenatski identitet javlja se u znatno većem obimu od onih uobičajeno upitnih složenica tipa *televîzija*, *poljoprîvreda*, *Jugoslâvija* i sl. te imenica sa sufiksom *-ent* i *-ant/-and* (*studěnt*, *asistěnt*, *arguměnt*, *ambijěnt*, *dokuměnt*, *laborănt*, *doktorănd*), koje karakterišu i novoštokavske govore. Reklo bi se da je kod pomenutih članova Vlade prisutna svijest o „nepravilnosti“ staroštokavske akcentuacije, ali i pored toga većina ne upotrebljava novoštokavski akcenatski sistem dovoljno često da bi postao autentična crta njihovih javnih nastupa.

³ Trojici ministara maternji je jezik albanski.

U istraživanju smo prema akcentuaciji koju primjenjuju u javnome prostoru formirali dvije grupe govornika – staroštokavsku i novoštokavsku. Ipak, s obzirom na odnos prema akcentuaciji – zavisno od toga nastoje li ili ne nastoje prilagođavati akcenat onome što se smatra poželjnim u javnoj komunikaciji – obje smo grupe podijelili na dvije podgrupe.

Najbrojnija je grupa izvornih staroštokavskih govornika koji u cjelosti ili gotovo u cjelosti koriste staroštokavsku akcentuaciju. Ukupno ih je 11.

Ima članica i članova 44. Vlade koji se trude da svoj govor prilagode novoštokavskoj akcentuaciji, ali to čine relativno neuspješno, te načelno imaju staroštokavske akcenatske forme. U ovu grupu spadaju tri ministra i jedna ministarka, a njihove individualne specifičnosti i načine miješanja staroštokavskih i novoštokavskih oblika pojasnili smo u fusnoti 4.

Devet je ministara i ministarki (uključujući i premijera) koji su izvorni novoštokavci i koji govore tipičnim ševerozapadnocrnogorskim akcentom. Uz njih smo izdvojili i jednu podgrupu, kojoj pripadaju četiri člana 44. Vlade, koji potiču sa teritorije staroštokavskih govora, ali su svoje javne nastupe prilagodili novoštokavskoj akcentuaciji u izrazito visokome stupnju, usljed čega se njihov maternji staroštokavski idiom tek povremeno primjećuje. I njihove smo pojedinačne akcenatske odlike opisali u fusnoti 4.⁴

⁴ Trajanje ekscerpiranoga govora navodimo samo ako na video-zapisu ima više učesnika. Ako je pak zabilježen govor samo jednoga ministra, trajanje zapisa ne bilježimo. Unutar grupa imena ministarki i ministara navodimo abecednim redom.

- 1a. Staroštokavsku akcentuaciju u cjelosti ili gotovo u cjelosti koriste ovi ministri i ministarke: Aleksa Bečić (https://www.youtube.com/watch?v=hk838-_qV58, 27. novembar 2024); Damir Gutić (https://www.youtube.com/watch?v=gRRu_qTOF0o, 10. maj 2025; spontani govor <https://www.youtube.com/watch?v=dnAwNm5SAxI>, 13. februar 2025); Ervin Ibrahimović (<https://www.youtube.com/watch?v=enNC1wJ3kyc>, 18. mart 2025); Filip Ivanović (<https://www.youtube.com/watch?v=WLF2gao1D3I>, 4. maj 2025); Dragan Krapović (<https://www.youtube.com/watch?v=w0ZH17azH9o>, 6. septembar 2024); Filip Radulović (<https://www.youtube.com/watch?v=sgu9QdAl9is>, 1. april 2025); Slaven Radunović (https://www.youtube.com/watch?v=aCZIVj_gXdY, 30. april 2025); Ernad Suljević (https://www.youtube.com/watch?v=c0mV_bp9lBo, 29. januar 2025); Danilo Šaranović (<https://www.youtube.com/watch?v=VnhjikGrWKS>, 7. novembar 2024); Dragoslav Šćekić (<https://www.youtube.com/watch?v=HN2BYFg3y5Q>, 5. decembar 2024); Milun Zogović (<https://www.youtube.com/watch?v=QOkj8143aSk>, 6. maj 2025).
- 1b. U podgrupu staroštokavaca koji teže izmijeniti svoj govor, ali stariji crnogorski akcenat preovladava spadaju Bojan Božović (<https://www.youtube.com/watch?v=BN-NhT4zS5Q>, 29. avgusta 2024, 0.00 – 6.08; u njegovu se govoru povremeno čuje uticaj novoštokavske akcentuacije: *razmátrali, rázmotri, novonástāla...*, ali njegov je idiom najvećim dijelom tipično staroštokavski – *visòk, priznāti, izručénju, istàkao, minìstārā, aktivnòsti, pìsmo, repùblikē, ūslòvima, garàncijāma*); Damjan Čulafić (https://www.youtube.com/watch?v=Y1_iQhs0KiI, 24. avgust 2024 – ministar nastoji govoriti novoštokavski, ali je staroštokavska akcentuacija i dalje prisutna, pa čujemo konstrukcije tipa: *da ispòručimo rezultāte koji se od nās očekijū; ūpravo tā dvā zākōna koja šte vī nàvelij šu u zāvršnoj fāzi*

izradē – sa (za njegov organski idiom neočekivanim) silaznim akcentom u *fāzi*; a ima i iskaza koji u potpunosti prate akcentuaciju organskoga govora kojem pripada: *mōrāmo i kao društvo imāti mnōgo vēčī stēpēn odgovōrnōsti kādā šu klīmatskē prōmjene u pītānju kako bismo spriječili ili mākar ublāžili nēgativnē efēkte koji šu evidēntni*); Maida Gorčević (<https://www.youtube.com/watch?v=T7SG39ZCbmw>, 26. septembar 2024, 12.08–17.48 – na zapisu je evidentno da ministarka teži koristiti novoštokavsku akcentuaciju, ali što njen govor odmiče, to sve više naviru akcenti tipične njezinu maternjem, staroštokavskom idiomu: *pōšēbno, obavēžāli, dōstūpan, milijārdī, miliōnā, sredstāvā, planīrāno je, iznōsa, počētku, dodījeljeno* – ali kad čita intenzivnije *dōdijeljeno* itd.); Admir Šahmanović (<https://www.youtube.com/watch?v=pQ5xIAacbP0>, 7. maj 2025 – 4.07–10.43 i 19.08–25.31; u povremenim nastojanjima da se koristi novoštokavskom akcentuacijom ministar kreira lični idiom s neobičnim akcentima (često s pomjerenom pozicijom, ali neizmijenjenom intonacijom): *iz gōdinē u gōdinu uvōdī nōvē nāmete kāko bi se dāla prēdnost* (tako!) *obnovljīvīm izvorima enērgijē, ali da pōdsjetīm rādī se o jēdnōm od nājstabilnijih enērgētskih izvōrā, ako ne i nājstabilnijēm enērgētskōm izvōru u državi koji proizvōdī četrdēset pōstō pōtrebnē enērgijē*).

- 2a. Novoštokavska je akcentuacija tipična za ove ministre i ministarke (koji su i porijeklom s novoštokavske teritorije): Budimir Aleksić (<https://www.youtube.com/watch?v=QTeLj-ke5IEM>, 21. novembar 2024); Milutin Butorović (<https://www.youtube.com/watch?v=W0S7WgKoVGy>, 27. novembar 2024); Vladimir Joković (<https://www.youtube.com/watch?v=gCSnleu5nvs>, 8. april 2025); Momo Koprivica (<https://www.youtube.com/watch?v=FYOegyRERNO>, 22. februar 2024); Naida Nišić (<https://www.youtube.com/watch?v=DMCCX7LPQrI>, 20. februar 2024); Miloško Spajić (<https://www.youtube.com/watch?v=1ZD-CnQeg5o>, 25. mart 2025); Anđela Stojanović-Jakšić (<https://www.youtube.com/watch?v=T7SG39ZCbmw>, 26. septembar 2024, 2.57–9.32 i 17.51–21.00), Vojislav Šimun (<https://www.youtube.com/watch?v=DSf9maBTunw>, 14. septembar 2024, 0.05–14.21), Tamara Vujović (<https://www.youtube.com/watch?v=9AadJso0cIk>, 14. februar 2024 – čitanje, <https://www.youtube.com/watch?v=aCMYsAPFIII>, 18. decembar 2023 – intervju).
- 2b. Uveliko su novoštokavskom akcentuacijom ovladale dvije ministarke i dva ministra, premda se u njihovu govoru čuje staroštokavski idiom. Ministar Novica Vuković (<https://www.youtube.com/watch?v=YZh2JXC8jKw>) dok čita primjenjuje novoštokavski akcentat, čak i varijantu atipičnu za crnogorske govore – s gubljenjem postakcentatskih dužina (*Crne Gōre*), ali riječi koje mu povremeno iskoče iz primijenjenoga šablona ukazuju na to da je riječ o izvornome staroštokavcu (*povećāli smo, realizovana, produžtvānju, obezbjeđtvānje, finansīrānje, istovrēmno, emīsiijē, investītore, izvedēnōm* itd.). Ovde spada i ministarka Majda Adžović, koja uveliko primjenjuje novoštokavsku akcentuaciju, ali se u njezinu govoru čuju i staroštokavski elementi (*omogūčimo, prōjekātā* ali i *projēkātā, svjedōci, ministārstva, formīrānje, zaīnteresovānōst, apsolutno, očekīvāno je, problematīzujemo*) premda nedovoljno česti da bi se svrstala u grupu tipičnih staroštokavskih govornika (https://www.youtube.com/watch?v=JJcbauuk_uo, 30. april 2025). Slična je situacija i s akcentom Maje Vukićević, koja uz primjese staroštokavskoga (*interēsujē, informācija, ministārstvo*) često ima pomjereno (novoštokavsko) mjesto akcenta, ali silazni akcentat, npr. *predvīdala, izvōdač* (<https://www.youtube.com/watch?v=AShkoOJyyu8>, 5. mart 2025). U ovu grupu možemo uvrstiti i Mirsada Azemovića (<https://www.youtube.com/watch?v=4XOVudvtNgo>, 17. januar 2025). Ministar drži pod kontrolom svoju organsku, staroštokavsku akcentuaciju relativno dobro, ali ima situacija u kojima mu se provuče staroštokavski akcentat: *izostāla, vrījeme, konstāntno, uvēžū, podātākā, komplikōvāno, fokusīrāne* ali i *fokūsīrani...*

Da sumiramo, ukupno 15 od 28 ministara štokavaca u cjelosti ili u većoj mjeri koristi starije akcenatske oblike, što je 53,5%. Pomenuto istraživanje Vujadinovića i Vujovića (2025: 27–30) za Skupštinu potvrđuje sličan odnos (58% govornika sa starijom akcenatskom slikom). Oba istraživanja potvrđuju da je u javnome diskursu (političkom, administrativnom, medijskom), koji se u sociolingvističkim istraživanjima smatra prestižnim, i te kako prisutna staroštokavska akcentuacija.

Istraživanja pokazuju da je dosadašnja crnogorska standardnojezička praksa neusaglašena sa savremenim sociolingvističkim postavkama, ali istovremeno i da je kodifikaciju crnogorske ortoepije, barem na suprasegmentnome nivou, nemoguće ostvariti na jedinstven način. Neophodno je uvesti dvostruke oblike, jer je evidentno da oni kao takvi funkcionišu i u govoru u prestižnim političkim i društvenim krugovima, što je, kako rekosmo i kako je u sociolingvistici od Haugena (1966) nepobitno, osnov za selekciju standardnojezičkih formi.

DIO III.

Kako smo i u prvome dijelu pomenuli, može se reći da je davanje jezičkih savjeta vrlo unosno. Ti su savjeti traženi, čitani i uglavnom nekritički prihvaćeni. Urednici zovu u emisije goste koji su voljni objašnjavati što je u jeziku pravilno, a što nepravilno, kako se smije govoriti, a kako ne. S druge strane, publika – čini se – uživa u takvim sadržajima, informacijama koje će, budući da ih donose stručne osobe, posve nekritički prenositi dalje kao neupitnu istinu. Jezički savjetnici preporučuju se u školama i na njih se gleda kao na „obaveznu literaturu obrazovane osobe“.

Ova praksa nije specifična samo za Crnu Goru – slični obrasci prisutni su širom svijeta. D. Cameron (2012) u svojoj studiji *Verbal Hygiene* analizira kako jezički savjeti reflektuju društvene norme i ideologije, dok R. Lippi-Green (2012) u *English with an Accent* istražuje kako standardni jezik funkcionise kao instrument društvene diskriminacije, posebno u obrazovanju i medijima. J. i L. Milroy (2002) u *Authority in Language* razmatraju na koji se način preskriptivne norme koriste za uspostavljanje i očuvanje jezičkoga autoriteta, često nauštrb jezičke stvarnosti. U regionalnome kontekstu, kako smo ranije naveli, najrelevantnija je studija *Jeziku je svejedno* (2019) autora Starčevića, Kapovića i Sarić, koja detaljno analizira preskriptivističke prakse u hrvatskome jeziku. Autori u toj knjizi ne samo da kritikuju savjetničku industriju i medijski potpomognut purizam već razbijaju i niz jezičkih mitova koji su danas prisutni u svim savremenim standardima i obrazovnim sistemima na štokavskome području.

U ovome dijelu rada fokusiraćemo se na konkretne primjere akcenatskoga preskriptivizma u crnogorskoj javnoj sferi, s posebnim osvrtom na medijske nastupe mr Bojana Minića, saradnika iz oblasti lingvistike na Filološkome fakultetu u Nikšiću. Kroz analizu njegovih izjava nastojimo pokazati kako se kroz stručni autoritet učvršćuje ideologija jezičke pravilnosti, koja je u neskladu s realnom govornom praksom. Njegovi komentari posmatraju se, dakle, kao autoritativni normativni stavovi – što ih čini relevantnim za analizu s aspekta ideologije standardnoga jezika.

Tako je u povodu obilježavanja Dana maternjega jezika, 21. februara 2021. godine,⁵ cjelokupno gostovanje od 15-ak minuta u emisiji *Boje jutra* na Televiziji Vijesti posvećeno „pravilnom akcentovanju“ i „akcenatskim greškama“ u crnogorskome jeziku. Tom prilikom Minić konstatuje da „neke greške dolaze u prvi plan“, da „nijesu dubleti u smislu da je pravilno reći i *telèvīzija* i *televīzija*, ali čuje se i jedno i drugo – *nažalost*“, te „ono što meni najviše zasmeta jeste taj silazni akcenat van prvog sloga, naročito na posljednjem slogu... Ali čovjek se nekako na sve navikne“ i zaključuje „bitno je da se ljudi prije svega *potrude* da govore pravilno, sve ostalo dolazi samo po sebi vremenom i uz vježbu“. Nakon toga će ustvrditi da silazni akcenat „ne može da stoji na unutrašnjem slogu“, a da „na posljednjem slogu ne može da stoji nijedan akcenat“. Kao potvrda izrazitoga preskriptivizma može se uzeti Minićeva konstatacija da je *sèptēmbar* „pravilnije“ od *septēmbar*, „i to je onaj oblik koji je u rječnicima“, iako je i sâm konstatovao da u obliku *septēmbar* nema ništa nepravilno i da se on uklapa u standardnojezička akcenatska pravila. U navedenome gostovanju Minić, inače izvorni novoštokavac, i samoga sebe dvaput ispravlja: „na *televīziji*, pardon *telèvīziji*“, „*izuzētākā*... – *izùzētākā*“, čime zapravo potvrđuje da pomicanje silaznih akcenata s unutrašnjega na prethodni slog u ovim primjerima ni u njegovu organskome (novoštokavskome) govoru nije autentično, već je forme s uzlaznim akcentom (neuspješno) usvajao kroz edukaciju i prigodne preskriptivne i preskriptivističke priručnike. Forsiranje govornika da se „potrude“ da govore onako kako inače ne govore izrazito je preskriptivistička (dakle nenaučna i, još dalje, protivnaučna) praksa.

U drugome nastupu, na istoj televiziji, istim povodom, 2025. godine,⁶ Minić još eksplicitnije navodi: „Ne možemo reći *Jugoslāvija*, *televīzija* itd., nego moramo da prebacimo taj akcenat. Nekad to zvuči zaista čudno i onda to ljudi izbjegavaju da kažu. Naročito je problem sa imenima. Dakle, ako je neko *Milēna*, a ne *Milena*, ako *Aleksàndar* insistira da nije *Alèksāndar*, onda tu nastane problem. Inače, to je nešto što se tek mora riješiti i mora se oslušnuti kako zapravo ljudi govore, pa možda čak i naći novi sistem, ali dok se

⁵ Emisija dostupna na: <https://www.youtube.com/watch?v=ehjysyqYIQI>.

⁶ Emisija dostupna na: <https://www.youtube.com/watch?v=1XJ13kkctZE>.

to uradi, pravilno je isključivo *telèvīzija, paràdajz*“. Ne objašnjava pritom s lingvističke strane zašto se „ne može“ reći onako kako kaže većina stanovnika Crne Gore (a i znatno šire štokavske oblasti) i što on upravo izgovara, već se „mora“ reći nekako drugačije (što je krajnje artifičijelno i što i pored višedecenijskih pseudolingvističkih nastojanja brojnih preskriptivista nije zaživjelo). Kad dođu od osobe koja ima akademsku titulu iz date oblasti, ovakve konstatacije i apeli izrazito su negativno društveno angažovani: navedeni stav bez obrazloženja uz modalne glagole kako se *ne može* i kako se *mora* govoriti laičkoj javnosti nameće utisak da je u pitanju prirodni zakon u rangu Njutnovih: ako pustimo jabuku s visine, ona ne može stojati u vazduhu, već mora pasti. Nakon toga ono kako se uobičajeno govori i u staroštokavskim i u novoštokavskim oblastima stiče karakter ne samo „nepravilnog“ nego i neprirodnog, a svakako društveno neprihvatljivog.

U navedenim izjavama uočljiv je obrazac koji Lippi-Green (2012) prepoznaje kao klasičan izraz ideologije standardnoga jezika prema kojoj se norma tretira kao nepromjenjivo pravilo, a govorna praksa – bez obzira na realnu upotrebu – kao odstupanje. Pritom, kao „pravilni“ se često promovišu i oblici koji u realnoj jezičkoj zajednici nijesu ni potvrđeni – poput oblika *paràdajz*, koji je izvan Minićeva komentara teško dokumentovati u govorima Crne Gore. Takav pristup oslikava dinamiku koju Milroy i Milroy (2002) analiziraju kao ideološku privilegovanost standardnoga varijeteta, pri čemu se svi ostali govorni oblici implicitno tretiraju kao manje vrijedni ili nepoželjni. Korišćenjem tvrdnji poput „ne možemo reći“ ili „moramo da kažemo“, bez obzira na realnu praksu većine govornika, akcenatska se norma predstavlja kao obavezujuća, ne zato što je funkcionalna ili deskriptivno utemeljena, već zato što je kodifikovana. Time se produbljuje šizoglosija između govora i norme i vrši simbolička delegitimizacija staroštokavskih govora, a suštinski i organskih govora uopšte ako u njima funkcionise nešto što odstupa od načela donijetih na Novosadskome sastanku.

Ovakav diskurs u potpunosti korespondira s onim što Bourdieu (1992) naziva „ovlaštenim jezikom“ – varijetetom koji stiče društvenu legitimnost ne zbog svojih lingvističkih karakteristika, već zbog simboličkoga kapitala i moći onih koji ga koriste, kodifikuju i institucionalno promovišu. Iako Minićeva retorika formalno poziva na osluškivanje jezika u upotrebi, u stvarnosti ona funkcionise kao mehanizam normativne kontrole: sve što odstupa od kodifikovane norme klasifikuje se implicitno kao greška ili devijacija. Na taj način ne samo da se marginalizuje većinski govorni idiom već se i održava hijerarhijska slika jezičke „ispravnosti“ – duboko ukorijenjena u obrazovni i institucionalni sistem.

Činjenica je da velik dio centralne i južne Crne Gore ne poznaje uzlazne akcente, što je i argumentovano u drugome dijelu rada. U tome dijalekatskome okviru izjave koje proglašavaju te oblike „nepravilnim“ dolaze u sukob s lingvistički potvrđenim karakteristikama staroštokavskih varijeteta. Insistiranje na nepravilnosti tih oblika zanemaruje činjenicu da se oni ne kose ni s jednim akcenatskim pravilom tipičnim za staroštokavsku akcentuaciju. Štaviše, riječ je o starijem sistemu (premda i on ima raznovrsnih inovacija) od novoštokavskoga modela, koji se pak danas kodifikacijski privileguje i tretira kao jedini „ispravan“. Ovakav pristup u osnovi briše jezičku legitimnost dijalekatskih formi koje imaju dugu istorijsku i funkcionalnu utemeljenost, a koje su, paradoksalno, i same bile temelj kasnijim normativnim rješenjima.

Na osnovu prikazanoga može se zaključiti da se akcenatske preporuke, kad dolaze iz pozicije autoriteta i kroz institucionalno posredovane kanale, ne mogu posmatrati kao neutralna lingvistička pomoć govornicima. One često funkcionišu kao mehanizmi disciplinovanja jezičke raznolikosti, zasnovani na ideološkoj premisi o postojanju jedinstvene i neprikosnovene norme. Takva praksa ne samo da zanemaruje realnu jezičku upotrebu i dijalekatsku raznolikost Crne Gore već i učvršćuje društvenu hijerarhiju u kojoj se određeni oblici tretiraju kao nedovoljno dobri, „neispravni“ ili kulturno inferiorni. U tome smislu savremeni akcenatski preskriptivizam predstavlja čin simboličke moći koji utiče na to ko ima pravo da govori, kako, đe i s kolikom dozom društvene legitimnosti.

Ako se uzus i norma razlikuju u značajnoj mjeri, diskrepanca se rješava promjenama. Ali za razliku od preskriptivističke pozicije da u toj situaciji treba mijenjati uzus („bitno je da se ljudi prije svega *potrude* da govore pravilno, sve ostalo dolazi samo po sebi vremenom i uz vježbu“), mnogo je racionalnije i mnogo više opravdano mijenjati normu i kodifikovati (i) one oblike ili varijante koje su u uzusu ustaljene i uobičajene. To se naročito odnosi na akcentat, jer, kako smo videli, većina govornika crnogorskoga jezika trenutnu akcenatsku normu mora učiti kroz obrazovni sistem, onako kako se uči strani jezik, i većinom je, a to pokazuju i recentna istraživanja, ne usvaja, ili barem ne u potpunosti, jer je takva norma izvan prirodnih akcenatskih obrazaca većine govornika i stoga teško usvojiva čak i uz napor – pa je uobičajeno da u staroštokavskoj akcentuaciji imamo pomjereno mjesto akcenta, ali intonacija ostaje neizmijenjena (npr. *Pòdgorica*).

Uočena ograničenja važeće akcenatske norme svjedoče o potrebi za njenim teorijskim preispitivanjem i funkcionalnim proširenjem. Insistiranje na isključivo novoštokavskome akcenatskom modelu ne odražava jezičku stvarnost crnogorskoga govornog prostora, u kojem su staroštokavski obrasci ne samo dijalektološki potvrđeni već i živo prisutni u govornoj praksi veliko-

ga broja govornika. Normativni sistem koji se ne oslanja na realnu upotrebu, već se konstituise kao zatvoren i hijerarhijski strukturiran model, ulazi u kontradikciju s osnovnim postavkama sociolingvistike i funkcionalne lingvistike, prema kojima je jezik dinamičan sistem koji svoju legitimnost crpi iz upotrebe i funkcionalnosti (Haugen 1966; Milroy & Milroy 2002; Cameron 2012). Stoga pitanje akcenatske norme treba sagledavati ne samo kroz prizmu „pravičnosti“ već i kroz prizmu reprezentativnosti, uključivosti i komunikacijske adekvatnosti.

Zaključak

Analiza sprovedena u ovome radu pokazala je da je staroštokavska akcentuacija u savremenome crnogorskom jeziku ne samo prisutna već i dominantna u velikome dijelu govornoga prostora, naročito u centralnim i južnim krajevima, koji obuhvataju i teritoriju Glavnoga grada. Uprkos tome, savremena norma akcentuacije ostaje striktno vezana za novoštokavski model, čime se zanemaruje stvarna jezička praksa i dijalekatska raznolikost. Ovakav pristup nije u skladu s osnovnim principima savremene sociolingvistike i jezičke politike, koji podrazumijevaju da standardni varijetet treba biti zasnovan na jezičkoj stvarnosti govorne zajednice.

U normativnim i metajezickim diskursima, naročito kroz popularne jezičke savjete i obrazovne prakse, staroštokavska akcentuacija sistematski se – bez lingvističkoga utemeljenja i u konačnici bez velikoga uspjeha – potiskuje. Takva praksa rezultira paradoksalnom situacijom: govorni obrasci koji su u velikoj mjeri stariji, akustički stabilni i društveno široko rasprostranjeni bivaju proglašeni nepoželjnim, dok se normativni autoritet održava putem ideološki oblikovanih kriterijuma „pravičnosti“.

Stoga smatramo da je potrebno preispitati važeći akcenatski standard i otvoriti prostor za uvođenje i staroštokavskih akcenatskih obrazaca, kao dubletnih, alternativnih, u normativni okvir crnogorskoga jezika. Takav bi pristup omogućio usklađivanje norme sa živom jezičkom praksom i doveo do izgradnje inkluzivnijega, reprezentativnijega i funkcionalnijega standarda.

Literatura

- Bourdieu, Pierre (1989, prijevod 1992). *Što znači govoriti: Ekonomija jezičnih razmjena*. S francuskoga preveli Alka i Mladen Škiljan. Zagreb: Naprijed.
- *Crnogorski govori* (1984). Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

- Cameron, Deborah (2012). *Verbal Hygiene*. Routledge.
- Čirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, Adnan, Pranjeković, Ivo, Silić, Josip (2010). *Gramatika crnogorskoga jezika*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Čirgić, Adnan, Šušanj, Jelena (2013). *Akcentatski savjetnik*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete Crne Gore.
- Čirgić, Adnan, Šušanj, Jelena (2016). *Akcentatski priručnik. Priručnik za nastavnike*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Glušica, Rajka (2020). *Crnogorski jezik i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Haugen, Einar (1966). Dialect, Language, Nation. In: *American Anthropologist*, 68, str. 922–935.
- Irvine, Judith T., and Susan Gal. 2000. Language Ideology and Linguistic Differentiation. In *Regimes of Language: Ideologies, Politics, and Identities*, edited by Paul V. Kroskrity, 35–83. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Kalogjera, Damir (2014). Iz kritičkih i pragmatičkih rasprava o standardizaciji jezika. U: *Standardni jezici i sociolekti u 21. stoljeću*, zbornik radova s međunarodnoga znanstvenoga skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku održanog 18. do 20. travnja 2013. u Dubrovniku. Zagreb: Srednja Europa – Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 1–22.
- Kapović, Mate (2022). O normi, preskriptivizmu i ideologiji. *Filologija*, 78, str. 69–85. DOI <https://dx.doi.org/10.21857/m3v76t5qry>
- Kapović, Mate (2024) *Jezični savjetnik za 21. stoljeće*. Zagreb: Sandorf.
- Kordić, Snježana (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
- Lippi-Green, Rosina (2012). *English with an Accent: Language, Ideology and Discrimination in the United States*. Routledge.
- Mathiot, Madeleine, and Garvin Paul L. (1975). The Functions of Language: A Sociocultural View. *Anthropological Quarterly*, Vol. 48, No. 3, Anthropology: Retrospect and Prospect, A Special Issue in Honor of Regina Flannery Herzfeld (Jul., 1975), pp. 148–156.
- Milroy, James, Milroy, Lesley (2002). *Authority in Language: Investigating Standard English*. Routledge.
- MONSTAT (2024). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2023. Saopštenje 135/2024. https://www.monstat.org/uploads/files/popis%202021/saopstenja/SAOPSTENJE_Popis%20stanovnistva%202023%20II_cg.pdf
- *Pravopis crnogorskoga jezika* (2010). Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.

- Radovanović, Milorad (2003). *Sociolingvistika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Starčević, Anđel, Kapović, Mate, Sarić, Daliborka (2019). *Jeziku je svejedno*. Zagreb: Sandorf.
- Vuković, Petar (ur.) (2015). *Jezična kultura: Program i naslijeđe Praške škole*. Zagreb: Srednja Europa.
- Vujadinović, Nenad, Vujović, Novica (2025). „Akcenat u javnom nastupu u Crnoj Gori u kontekstu današnje standardnojezičke norme“, *Lingua Montenegrina*, 34(1), str. 23–33.
- Woolard, Kathryn A. 1998. Language Ideology as a Field of Inquiry. In *Language Ideologies: Practice and Theory*, edited by Bambi B. Schieffelin, Kathryn A. Woolard, and Paul V. Kroskrity, 3–47. New York: Oxford University Press.

**Jelena ŠUŠANJ &
Sanja ORLANDIĆ &
Adnan ČIRGIĆ**

ACCENT IN THE MONTENEGRIN LANGUAGE BETWEEN STANDARD, REALITY, AND IDEOLOGY

This paper addresses the issue of accentual norms in the contemporary Montenegrin language, with a particular focus on the relationship between official standardization and actual language practice. The first part of the paper discusses the theoretical foundations of the standard language, the process of language standardization, and the sociolinguistic consequences of prescriptivism. The second part analyzes dialectological data on Montenegrin speech varieties, showing that the Old Štokavian accentuation predominates in most of Montenegro's territory. This is further confirmed by research on accentual practices in the public speech of members of the current, 44th Government of Montenegro. The third part critically examines public discourse on accent through media appearances by language authorities, with particular attention to the rhetoric that supports the exclusivity of the Neo-Štokavian accentuation as the only legitimate standard. The conclusion presents the position that the normative recognition of Old Štokavian accentuation is not only possible but also necessary, in order for the standard Montenegrin language to align more closely with real usage and to support a more functional language policy.

Keywords: Montenegrin language, accentuation, standardization, Old Štokavian accent, Neo-Štokavian accent, language policy

Pregledni rad
UDK 811.163.44'342.3

Nenad VUJADINOVIĆ (Podgorica)
Univerzitet Donja Gorica – Podgorica
nenadvujadinovic@hotmail.com

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
novica.vujovic@fcjk.me

AKCENAT U JAVNOM NASTUPU U CRNOJ GORI U KONTEKSTU DANAŠNJE STANDARDNOJEZIČKE NORME

Rad je fokusiran na znatnu mjeru nesklada između standardne akcenatske norme i praktične upotrebe akcenata u javnom diskursu u Crnoj Gori. U uvodnom istraživanju kvalitativnog tipa, rađenom među studentskom populacijom, zabilježena je dominacija dijalekatskih akcenata. U drugom istraživanju obrađeni su javni istupi svih poslanika Skupštine Crne Gore zabilježenim na različitim skupštinskim zasjedanjima održanim tokom 2021. godine. Na osnovu proučavanja 81 javnog izlaganja, uočili smo da u 47 slučajeva poslanici primjenjuju dijalekatsku jugoistočnocrnogorsku akcentuaciju, u potpunosti ili u znatnoj mjeri. U zaključku se problematizuju situacije iz sociolingvističke sfere u vezi s izučavanjem akcenata u školama, nedostatkom detaljnijeg proučavanja dijalekata u nastavnim programima, kao i s pitanjem kompetencije obrazovnog sistema da se suoči s ovim izazovima, uz sugerisanje potrebe za širom diskusijom o mogućim promjenama u vezi s akcentatskom standardnojezičkom normom. Takođe, razmatraju se i moguća rješenja koja uključuju eventualno uvođenje novog sistema dubletnih oblika u standardnojezičnu akcentuaciju.

Ključne riječi: *akcenti, standardnojezička norma, severozapadni crnogorski govori, jugoistočni crnogorski govori, javni nastup, školski sistemi*

Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca.
Dalibor Brozović (1984: 60)

Određena paradoksalnost situacije u vezi s upotrebom akcenata u javnom diskursu u crnogorskoj sredini ogleda se u tome što se stanje koje možemo opaziti u praksi često ne podudara s onim koje propisuje standardnojezička norma i što pri tom, čini se, sve manje ljudi (čak i u stručnim filološkim krugovima) smatra da tu ima ičeg neobičnog.

Kako bismo ilustrovali ovu pojavu, iskoristićemo, za početak, jedan citat. Riječ je o rečenici koja je izgovorena u televizijskom intervjuu u aprilu 2016. godine i koja je do danas ostala sastavni dio crnogorske popularne kulture. Izrekao je jedan Cetinjanin, nekadašnji poslanik u Skupštini Crne Gore, sad pjesnik; svakako, jedna od najkontroverznijih crnogorskih političkih figura u toku posljednjih, pa nešto malo više od četvrt vijeka...

Rečenica glasi: *Magàrac je na Mediterànu svēta životinja!*¹. Duhovito, zabavno, i kao što se moglo i očekivati – kontroverzno.

Očigledno je da na morfosintaksičkom nivou ne vidimo odstupanja od savremenog standarda, iako se u rečenici krije i zamka moguće upotrebe opšteg crnogorske pojave tzv. neutralizacije razlikovanja padeža mjesta od padeža cilja kretanja uz predloge *u* i *na* u „osnovnom (tipičnom) mjesnom značenju“ (Пижурица, 1981: 185): *na Mediterànu / na Mediteràn*. S druge strane, akcentuacija je nestandardna – u izgovoru sve tri riječi u kojima se književni akcenti razlikuju od onih koje imamo u nekim konzervativnijim crnogorskim govorima ispoštovane su dijalekatske, a ne standardne prozodijske karakteristike.

Pitanje koje se samo po sebi nameće je: Je li ovo incidentna situacija ili su slične stvari već postale uobičajena praksa kad je riječ o javnom nastupu u današnjoj Crnoj Gori?

Tema nije nova, ali pokušali smo ovom prilikom da i sami damo skroman doprinos i da napravimo inicijalno kvalitativno istraživanje u potrazi za svježijim indikativnim rezultatima, koji, istina je, ne mogu ponuditi preciznu sliku u vezi s ovom temom, ali bi možda mogli poslužiti kao osnova za raspravu.

Riječ je o eksperimentalnom istraživanju na osnovu tzv. *oportunističkog primjerka*,² karakterističnog za kvalitativna ispitivanja u kojima se,

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=r48VT0DrO64> (datum emitovanja emisije: 14.4.2016; trajanje odlomka u okviru snimka: 42:49-42:5503:05; pristupljeno: 9.8.2022).

² Istraživačka strategija *oportunistički primjerak* poznata je i pod imenom *prigodni primjerak* zbog toga što istraživač odlučuje da „izabere one ispitanike koji su mu dostupni, s kojima

kako navodi teoretičar Džeјms Nelems, traže rezultati koji su prije svega „kvalitativni ili indikativni, a ne projektni ili konkluzivni“, i koji ne bi trebalo da podliježu klasičnim kvantifikacijama (Nelems: 2001: 1–5); što, pak, istraživanja ove vrste često postavlja na samu granicu, kako to duhovito primjećuje Eliot Eјsner, onoga što se zove „bavljenjem umjetnošću ili bavljenjem naukom“ (Eisner, 1998: 14; v. i: Вујадиновић, 2010: 79–81).

Da bismo mogli da pokušamo da dođemo do rezultata ovoga tipa, prvo smo, za potrebe ispitivanja, morali da pojednostavimo stvari koje se tiču klasifikacija crnogorskih govora i generalno smo uzeli u obzir samo onu najosnovniju podjelu na *ševerozapadne* crnogorske govore, odn. progresivne ili „mlađe novoštokavske iјekavske govore, poznate i pod imenom istočnohercegovački“ (Ostojić, 2006: 35), na kojima se „književni, standardni akcenat mora zasnivati“ i koji je „primenjen u Vukovom rečniku i obrađen u radovima Đure Daničića“ (Ивић et al., 1991: 42); i na *jugoistočne* crnogorske govore, one konzervativnije, koji pripadaju stariјim štokavskim govorima a koji su u naučnoј literaturi različito imenovani.³

Prvi imaju četvoroakcenatski sistem i pravila distribucije akcenata koja imamo i u standardnom jeziku, a koju je primarno dao V. Karadžić i sistematizovao Đ. Daničić (Peco, 1980: 166); dok je kod drugih, bez obzira na njihovu heterogenost i na međusobne važne razlike i u prozodiji (Пешикан, 1979: 154–158; Ostojić, 2006: 36–37; Čirgić, 2017⁴) zajedničko, ipak, „postojanje akcenata silazne akcentuacije van inicijalnog sloga“ (Peco, 1980: 160); naravno, ovđe se izuzimaju slučajeви u kojima se silazni akcenti pojavljuju u riječima stranog porijekla tipa: *Godô, Poarô; apstinènt, dirigènt; inteligèntan, konsekvèntan* i sl. – što se kao specifičan problem јavlja i u standardnom jeziku, jer to u ovom slučaju, naravno, ne treba da bude pertinentna varijabla (Čirgić i Šušanj, 2016: 10–12, 19–21; v.: Čirgić i Šušanj, 2013: 19; Ивић et al., 1991: 62–63; Лончар-Раичевић, 2013: 307; i други).

Друга stvar koju smo morali uraditi bila je da damo kratka uputstva odabranim ispitanicima.

U istraživanju je učestvovalo tridesetak studenata Fakulteta umjetnosti i Humanističkih studija podgoričkog Univerziteta Donja Gorica. Zadatak je bio da se uradi vježba iz kreativnog pisanja i јavnog nastupa u okviru koje se od učesnika tražilo da daju tačne podatke o tome đe su i kad рођени, đe su odrasli i

smatra da će moći da sараđuje i koji će moći да mu daju potrebne informacije“ (Ангелоска-Галевска, 1998: 43; v. i: Вујадиновић, 2010: 83–84).

³ O tome u: Ostojić (2006: 36); опшirnije o ovoj temi v. Čirgić (2017: 41–65).

⁴ „Najbitnija razlika između ševerozapadnih i јugoistočnih crnogorskih govora, kako je već rečeno, tiče se akcenatskog stanja – prvi su četvoroakcenatski, a ostale karakteriše akcenatsko šarenilo: dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem.“ (Čirgić, 2017: 51); itd.

učili osnovnu i srednju školu, đe sad žive kad ne studiraju (ako nijesu iz Podgorice), odakle su im otac i majka, te đe su njihovi roditelji odrasli i učili osnovnu i srednju školu. Sve ostalo u vlastitoj biografiji trebalo je da izmisle i da se potruže da se rečeno što manje podudara s onim što je stvarno trebalo da kažu o sebi.

Vježba skiciranja biografije bila je vremenski ograničena i cilj je bio da se tokom pripreme za izlaganja ispitanici prvenstveno skoncentrišu na njegov sadržaj, a ne na formu. Rečeno im je, naravno, da smatraju da će izlaganje biti snimljeno i prikazano na javnom servisu, te da tamo treba da ostave utisak da stvarno govore o sebi.

Evo najosnovnijih rezultata.

Manje od polovine ispitanika dolazilo je s područja progresivnijih govora, ali i kod njih su se mogla čuti određena odstupanja⁵ od standardne akcentuacije poput skraćivanja postakcenatskih dužina ili već spomenute pojave silaznih akcenata van inicijalnog sloga u nekim stranim riječima, te složenicama tipa *malopròdaja*, *primoprèdaja* (Ćirgić i Šušanj, 2013: 19; Лончар-Раичевић, 2013: 308; i drugi), što je zabilježeno u literaturi i što nije nešto neočekivano, naročito kad je riječ o pripadnicima mlađe populacije. Ipak, ono što je naročito interesantno tiče se grupe studenata koja potiče s našeg jugoistočnog govornog područja. Osim u jednom slučaju – u svim izlaganjima uglavnom se javljaju dijalekatski, a ne književni akcenti u riječima u kojima bi se to moglo očekivati. Istina, ne uvijek jednako dosljedno, ali dovoljno često da to bude lako uočljivo i da opravda spomenutu odrednicu *uglavnom*.

Ispitanica koja je, na neki način, izuzetak od ovog pravila rođena je u porodilištu u Kotoru, od rođenja živi u Grblju, tamo je učila i osnovnu školu, srednju u Tivtu, sad već treću godinu studira u Podgorici, učestvuje povremeno u javnom životu i akcentuacija joj je književna: ne samo ševerozapadnocrnogorska, nego i književna (uključujući i sasvim solidno čuvanje postakcenatskih dužina). Kad smo je pitali kako razgovara s društvom iz Grblja, rekla nam je: „Isto ovākō.“ „A òni?“, pitali smo. „Zadirkujū me.“ „Da li te zadirkujū ili te zadirkūjū?“ „Zāpravo me zafrkāvajū“, rekla je na kraju – s promjenom intonacije ali bez prenošenja, kao što i spada. Otac joj je iz Grblja, ali joj je majka Nikšićanka. Interesantno je da varijable koje se tiču porijekla roditelja nijesu, u okviru ovog skromnog ispitivanja, imale uticaja kod dece koja su poticala sa ševerozapadnocrnogorskog govornog područja (doduše u sva tri slučaja riječ je bila o očevima, koji su se doselili s teritorije staroštokavskih govora, a ne o majkama: Cuce, Budva i Berane).

⁵ Odstupanje na koje ukazujemo u recentnoj literaturi se interpretira kao posljedica preskriptivističkog karaktera tradicionalnog novoštokavskog standarda. U takvim pozicijama, konstatuje Mate Kapović, svi novoštokavski govori imaju silazne akcente (Kapović, 2015: 30–31). O tome v. i: Vermeer (1984/1985: 143–149).

Ipak, vjerovatno najzanimljivije od svega je to što nijedan od ispitanika koji su u ovoj simulaciji javnog nastupa uglavnom slobodno koristili akcentat karakterističan za svoje jugoistočno-nogorsko govorno područje, nije ovo smatrao nekim problemom u nastupu. U diskusiji koja se nakon izlaganja razvila dominantan komentar bio je: „Valjda ni u televizijskom intervjuu ne treba da se stidimo toga odakle smo“. A na pitanje zašto neki od njih umjesto, na primjer: *rekao vam je* ili *bio sam u Beogradu*, nijesu rekli *reka vi je* ili *bio sam u Beograd*, kao što se i kaže u njihovom govoru, odgovor je jednostavno bio: „Pa zato što to nije pravilno.“

Sljedeće logično pitanje je: Da li je moguće odbraniti hipotezu da je u nekim situacijama, u javnom nastupu možda i prestižno koristiti starostokavsku nestandardnu akcentuaciju u Crnoj Gori, čak i kad to nije u potpunosti ili bar donekle stilski markirano, odn. opravdano dramaturškim razlozima?

Da bismo se približili odgovoru, moramo da provjerimo i što sve slušamo.

Već dugo unazad, sasvim sigurno, slušamo, prenose iz Skupštine Crne Gore. Poslanice i poslanici⁶ su gotovo redovno, bar kad je akcentat u pitanju, slobodni da govore onako kako žele ili kako im je lakše.

Iako se, kao što smo već sugerisali, kvalitativna istraživanja u savremenijoj nauci sve češće smatraju relevantnijim od kvantitativnih kad je riječ o traženju rezultata koji su indikativni, a ne projektni i konkluzivni, te da se i njihova upotreba preporučuje kad se radi o prikupljanju podataka koji će biti iskorišćeni prvenstveno za planiranje eventualnih budućih aktivnosti, a ne za donošenje konkretnih odluka (v.: Nelems: 2001: 1–2; Malhotra, 2007: 141; i drugi) nijesmo željeli da ovaj rad ostane bez odgovarajuće kvantitativne analize, pa smo stoga sproveli i medijsko istraživanje ovakvoga tipa koje se tiče upravo javnih nastupa naših poslanika.⁷

Sastav Skupštine Crne Gore ima 81 poslanika. Zanimalo nas je koliko i među njima u javnim nastupima ima slučajeva odstupanja od akcentatske norme našeg standardnog jezika, odn. da li se i u ovom slučaju u značajnijoj mjeri javljaju dijalekatski, a ne književni akcenti u riječima u kojima bi se to moglo očekivati (osobito, naravno, kad je riječ o poslanicima za koje se, upravo na osnovu eventualnog prisustva ove jezičke pojave, može lako zaključiti da potiču s našeg jugoistočnog govornog područja). Analizirali smo snimke šednica Skupštine Crne Gore kao i skupštinskih administrativnih odbora održanih tokom 2021. godine. Pronašli smo izlaganja 76 poslanika.⁸ Javne nastupe po-

⁶ U nastavku teksta, zbog učestale upotrebe naziva za ovu funkciju (odn. isključivo iz stilskih razloga), korist ćemo samo odrednicu u muškom rodu: *poslanik*.

⁷ U vezi sa sprovođenjem ovoga dijela istraživanja posebnu zahvalnost za pomoć u prikupljanju podataka dugujemo svojim mladim kolegama Ognjenu Šćekiću i mr Filipu Jovanovskom.

⁸ Spisak poslanika (s ostalim relevantnim informacijama koje se tiču uvida u njihova izla-

ganja) dajemo abecednim redom na osnovu početnog slova prezimena: 1. Bajčetić Nikola (link: <https://youtu.be/18vBzZm60vQ?t=2384>; trajanje odlomka u okviru snimka: 39:44-44:16; datum izlaganja: 16.11.2021), 2. Bečić Aleksa (<https://youtu.be/mu7exUL7JvA?t=9;0:09-14:39;20.1.2021>); 3. Bogavac Jovanka (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=34329;9:32:09-9:35:50;29.3.2021>); 4. Bogdanović Boris (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=16127;4:28:47-4:33:33;25.3.2021); 5. Bojović Dragan (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=9479;2:37:59-2:41:57;26.3.2021>); 6. Bošković Predrag (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=5632;1:33:52-1:37:10;30.3.2021>); 7. Bošnjak Branka (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=16932;4:42:12-4:48:32;11.5.2021); 8. Božović Jelena (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=7583;2:06:30-2:10:46;30.3.2021>); 9. Božović Milo (<https://youtu.be/lEtV-y0j7Ig?t=2810;46:50-54:24;18.5.2021>); 10. Brajović Ivan (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=11129;3:05:29-4:31:51;25.3.2021); 11. Bulajić Strahinja (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=18445;5:07:25-5:08:58;30.3.2021>); 12. Bulatović Predrag (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=8295;2:18:15-2:29:22;11.5.2021); 13. Čavor Branko (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=7581;2:06:21-2:15:51;26.3.2021>); 14. Čeman Albin (<https://youtu.be/LRDxw6pcDjw?t=13156;3:39:16-3:42:57;12.5.2021>); 15. Dizdarević Abaz (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=7157;1:59:17-2:12:41;29.3.2021>); 16. Dobričanin Vladimir (<https://youtu.be/bRF58Jodhl8?t=2353;39:13-43:43;29.4.2021>); 17. Duković Halil (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=15469;4:17:49-4:22:32;29.3.2021>); 18. Đeka Fatmir (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=19126;5:18:46-5:22:37;26.3.2021>); 19. Đurović Danijela (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=8830;2:27:10-2:31:20;29.3.2021>); 20. Đurović Dejan (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=138;2:18:5-46;29.3.2021>); 21. Eraković Jevto (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=15824;4:23:44-4:28:06;29.3.2021>); 22. Fatić Bogdan (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=15816;4:23:36-4:26:40;30.3.2021>); 23. Gvozdenović Branimir (<https://youtu.be/z2RLmszznew?t=1899;31:39-35:47;6.10.2021>); 24. Ibrahimović Ervin (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=8845;2:27:25-2:33:15;25.3.2021); 25. Ivanović Dragan (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=3938;1:05:38-1:10:57;25.3.2021); 26. Ivanović Petar (<https://youtu.be/LRDxw6pcDjw?t=6193;1:43:13-1:48:41;12.5.2021>); 27. Janović Nikola (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=13701;3:48:21-3:51:40;30.3.2021>); 28. Jelušić Božena (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=21413;5:56:53-6:01:02;29.3.2021>); 29. Joković Vladimir (<https://youtu.be/bRF58Jodhl8?t=10593;2:56:33-3:04:22;29.4.2021>); 30. Knežević Milan (<https://youtu.be/e5wI8AO0ALc?t=143;2:23-6:49;20.1.2021>); 31. Konatar Miloš (<https://youtu.be/BheZTYSlx60?t=926;15:26-18:15;26.2.2021>); 32. Konjević Raško (<https://youtu.be/BheZTYSlx60?t=377;6:17-9:21;26.2.2021>); 33. Koprivica Momo (<https://youtu.be/mu7exUL7JvA?t=1078;1:57:27-2:02:37;20.1.2021>); 34. Kordić Simonida (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=3787;1:03:07-1:07:09;30.3.2021>); 35. Krapović Dragan (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=32512;9:01:56-9:05:50;29.3.2021>); 36. Laličić Jovanka (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=7987;2:13:07-2:16:52;29.3.2021>); 37. Lekić Miodrag (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=18816;5:13:38-5:19:59;11.5.2021); 38. Martinović Vladimir (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=25167;6:59:24-7:02:46;29.3.2021>); 39. Milačić Marko (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=23215;6:26:55-6:31:14;29.3.2021>); 40. Mitrović Ivan (<https://youtu.be/Fz8QQMkiXak?t=1851;30:51-33:59;31.3.2021>); 41. Mugoša Boris (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=11001;3:03:21-3:08:19;29.3.2021>); 42. Mugoša M. Miomir (<https://youtu.be/LRDxw6pcDjw?t=8253;2:17:33-2:26:24;12.5.2021>); 43. Nikolić Andrija (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=3832;1:03:52-1:09:58;26.3.2021>); 44. Nikolić Miloš (<https://youtu.be/IdEtRqbhitM?t=8120;2:15:21-2:19:18;17.12.2021>); 45. Nimanbegu Genci (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=18870;5:14:28-5:19:47;29.3.2021>); 46. Nuhodžić Mevludin

slanika koji se u tom periodu nijesu javljali za riječ u Skupštini pronašli smo ili u skupštinskim obraćanjima koja nijesu održana u obuhvaćenom vremenskom intervalu,⁹ ili u odlomcima iz televizijskih emisija u kojima su gostovali tokom posljednjih nekoliko godina.¹⁰

Kriterijume nijesmo mijenjali i izlaganja poslanika u pogledu odstupanja u odnosu na našu standardnu akcentuaciju analizirali smo na sličan način na koji

(https://youtu.be/BXB6Ajl_4dY?t=2588; 43:08-52:09; 27.9.2021); 47. Papović Dragutin (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=16918>; 4:41:58-4:47:00; 26.3.2021); 48. Paunović Milosava (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=22897>; 6:21:27-6:26:39; 29.3.2021); 49. Pavićević Srđan (<https://youtu.be/SrAhpMuKtaQ?t=2436>; 40:36-50:54; 17.5.2021); 50. Pavićević Vesna (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=12736>; 3:32:16-3:37:55; 26.3.2021); 51. Pejović Daliborka (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=11244>; 3:07:24-3:10:12; 26.3.2021); 52. Popović Andrija (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=1099; 18:19-21:54; 11.5.2021); 53. Popović Zdenka (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=20307>; 5:38:27-5:42:20; 29.3.2021); 54. Pribilović Suzana (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=5135>; 1:25:38-1:29:58; 29.3.2021); 55. Radulović Branko (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=13128; 3:38:48-3:55:34; 25.3.2021); 56. Radunović Slaven (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=7974; 2:12:54-2:18:21; 25.3.2021); 57. Raičević Vladan (<https://youtu.be/IEtV-y0j7Ig?t=942>; 15:42-20:13; 18.5.2021); 58. Rakočević Nikola (<https://youtu.be/XCXmykLhwMs?t=6932>; 1:55:32-2:02:39; 26.7.2021); 59. Sekulić Dragica (<https://youtu.be/LRDxw6pcDjw?t=924>; 15:24-20:51; 12.5.2021); 60. Sekulić Predrag (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=12565>; 3:29:32-3:32:45; 30.3.2021); 61. Smajlović Amer (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=19744>; 5:29:04-5:32:10; 26.3.2021); 62. Strujić-Harbić Kenana (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=25052>; 6:57:32-6:59:52; 30.3.2021); 63. Šaranović Danilo (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=9211>; 2:33:37-2:36:07; 30.3.2021); 64. Šćepanović Marta (<https://youtu.be/3z39L1j8B8U?t=12854>; 3:34:14-3:42:01; 12.11.2021); 65. Šehović Damir (<https://youtu.be/BheZTYSlx60?t=711>; 11:51-15:14; 26.2.2021); 66. Škrelja Luid (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=5661>; 1:34:22-1:37:32; 26.03.2021); 67. Vučinić Maksim (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=4727>; 1:18:47-1:22:20; 30.3.2021); 68. Vučurović Jovan (<https://youtu.be/AmM5thlkidc?t=1041>; 17:21-22:01; 30.3.2021); 69. Vujović Tamara (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=35244>; 9:47:24-9:51:28; 29.3.2021); 70. Vukić Dragan (<https://youtu.be/IEtV-y0j7Ig?t=1233>; 20:34-24:46; 18.5.2021); 71. Vukićević Maja (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=13729; 3:48:49-3:51:58; 11.5.2021); 72. Vuković Aleksandra (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=14984>; 4:09:44-4:15:02; 26.3.2021); 73. Vuksanović-Stanković Draginja (<https://youtu.be/pexBY1Fj1Eo?t=9592>; 2:39:52-2:47:03; 29.3.2021); 74. Zogović Milutin (https://youtu.be/2_wAk1QkfB0?t=27490; 7:38:10-7:44:34; 11.5.2021); 75. Zoronić Suada (<https://youtu.be/ckuxpZL0AOA?t=21167>; 5:52:47-5:56:43; 26.3.2021); 76. Živković Danijel (https://youtu.be/16HL_tEw3DU?t=5266; 1:27:46-1:34:35; 25.3.2021). Svim linkovima, uključujući i one koji će biti spomenuti do kraja ovoga pasusa, posljednji put je pristupljeno 17.8.2022.

⁹ Riječ je o ovim obraćanjima: 77. Aleksić Budimir (https://youtu.be/pnq0nSTT_y0?t=7047; 1:57:27-2:02:38; 4.7.2018); 78. Jevrić Nataša (<https://www.youtube.com/watch?v=HdcRoC1YC9E&t=1629s>; 26:59-27:54; 21.6.2022); 79. Vuković Miodrag (<https://youtu.be/Xu87xh1TpVQ?t=11325>; 3:08:45-3:14:17; 29.6.2018).

¹⁰ Imali smo samo dvije ovakve situacije: 80. Kljajić Lidija (<https://www.youtube.com/watch?v=sbR5b19IPxQ>; 00:09-04:39; 27.3.2020); 81. Marković Duško (<https://youtu.be/sN0xWuwWQTM?t=213>; 3:33-6:45; 18.12.2021).

smo to učinili i s grupom studenata koja je učestvovala u već spomenutom kvalitativnom istraživanju. Na osnovu analize 81 javnog nastupa uvidjeli smo da u 47 slučajeva poslanici koriste (i) dijalekatsku jugoistočnocrnogorsku akcentuaciju, odnosno koriste silazne akcente „van inicijalnog sloga“, u situacijama koje smo u prethodnom dijelu ovog teksta, te za ovu priliku, već apostrofirali kao pertinentne.¹¹

Naravno, ne čine to svi u jednakoj mjeri, što često zavisi i od nekih ekstralingvičkih faktora: kad čitaju djelove koji tiču njihovog nastupa, pojedini poslanici nešto češće koriste standardne akcente u rečenim pozicijama nego kad govore ne oslanjajući se na tekst koji drže u ruci;¹² poneko se, manje ili više uspješno, trudi da pribjegne standardnojezičkoj akcentuaciji;¹³ ali je nesumnjivo da se značajan broj predstavnika građana u Skupštini ne ustručava da sasvim očigledno i veoma konsekventno upotrebljava nestandardnu akcentuaciju, koju koristi u svakodnevnom govoru kraja iz kojeg dolazi (bez obzira na političko ili, eventualno, nacionalno opredjeljenje koje ima).¹⁴

Ipak, nije ovđe riječ samo o poslanicima. Slično je i s brojnim drugim javnim ličnostima, a sve češće i s novinarima u elektronskim medijima, reporterima, voditeljima, pa čak i s prezenterima.¹⁵ Neki od njih su veoma popularni, elokventni, duhoviti i vrlo kompetentni u vezi s temama o kojima govore. Što se njihovog govora tiče, veoma često je u okvirima standarda sve što kažu – osim akcenta.

Da li ovo generalno može uticati na eventualno izraženiji prestiž kad je riječ o upotrebi različitih podvarijanti naše konzervativnije dijalekatske akcentuacije u javnom nastupu?

U školama se katkad čuje mišljenje da je za učenje akcenata veoma teško zainteresovati đake, između ostaloga i zbog toga što je riječ o ovladavanju znanjem čija praktična svrha nije sasvim očigledna: „od akcenta većinom ne zavisi razumijevanje – ljudi koji govore istim jezikom, a različitim

¹¹ V. audiovizuelne zapise br.: 1, 2, 4, 5, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 37, 39, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 61, 65, 66, 70, 73, 74, 78, 79.

¹² Karakteristične primjere u ovom smislu možemo vidjeti ako uporedimo audiovizuelni zapis br. 53 sa zapisom: <https://www.youtube.com/watch?v=6mqWHSZotcs>; 00:01-08:03; 11.7.2022; ili audiovizuelni zapis br. 54 sa zapisom <https://www.youtube.com/watch?v=hSUMS0MaBUo>; 00:14-01:33; 19.3.2020.

¹³ Up. audiovizuelne zapise br. 49 i 26; i sl.

¹⁴ V. audiovizuelne zapise: 9, 28, 31, 35, 42, 44, 56, 73 itd. I ovđe, međutim, treba istaći da svi poslanici, ulažu maksimalne napore da se, baš kao što je to bio slučaj i sa studentima s kojima je sprovedeno prethodno spomenuto kvalitativno istraživanje, na morfosintksičkom nivou drže isključivo standardnog jezika.

¹⁵ U kontekstu teme ovoga rada informativno može biti istraživanje o stavovima crnogorskih studenata o upotrebi jezičkih jedinica iz nestandardnih idioma (Vujović, 2024).

akcentom, sporazumjeće se, uglavnom, bez problema“ (Čirgić i Šušanj, 2016: 5). Činjenica je da se i jedan dio nastavnika maternjeg jezika ne spravlja lako s ovom tematikom, te da i u njihovom govoru ponekad preovladava akcentuacija karakteristična za istočnocrnogorsko govorno područje s kojeg potiču. Ova pojava je, često, još izraženija kad je riječ o govoru nastavnika koji predaju druge predmete u našim školama.

Nastavne jedinice koje se tiču akcenata raspoređene su u nešto značajnijoj mjeri u trećem ciklusu osnovne i u prvom razredu srednje škole, a predmetnim programima za maternji jezik uopšte se ne predviđa detaljnije izučavanje dijalekata ni u osnovnoj, ni u srednjoj školi (Čirgić i Šušanj, 2016: 6).

Pitanje je: Ima li, u ovom kontekstu, zaista, obrazovni sistem realne šanse da se uspješno справи s jednom ovakvom praksom? Ne samo da se to dosad (a ima i više od stotinu godina kako se pokušava), kao što, evo, možemo svakodnevno da čujemo, uglavnom nije desilo, već je utisak da se u novije vrijeme situacija u ovom smislu još više iskomplikovala; a i mnogi među nama već odavno diskretno postavljaju pitanje: Da li je, stvarno, kad je riječ o uticaju na efikasnu promjenu ove prakse u vezi s poštovanjem akcenatske standardnojezičke norme koju i danas imamo, fokusiranje na promjene u okviru obrazovnog sistema najbolje što možemo učiniti? Ili jednostavnije rečeno: možemo li i učenicima i nastavnicima bolje pomoći ako učinimo nešto drugo?

Ima li sve ovo neku međusobnu vezu? Što će se ubuduće u Crnoj Gori dešavati u vezi s akcentima kad je riječ o razvoju standardnog jezika? Kako ćemo pratiti tendencije i jesu li moguća rješenja o kojima dosad nijesmo ozbiljno ni razmišljali? Je li jedno od takvih rješenja možda i uvođenje dubletnih oblika kad je riječ o standardnoj akcentuaciji – postojećih, baziranih na ševerozapadno-crnogorskim govorima i novih, koji bi se oslanjali na stanje u našim jugoistočnim govorima? Može li se to? Bismo li ikad mogli „izaći na zelenu granu“ ako bismo jednom započeli ozbiljnu reformu kad je riječ o ovom pitanju?

Smatramo da je došlo vrijeme da započnemo široku i argumentovanu diskusiju o ovim pitanjima u crnogorskoj, ali i u široj slavističkoj stručnoj javnosti, te da što prije pokušamo da dođemo do najadekvatnijih mogućih rješenja.

Citirana i korišćena literatura:

- Ангелоска-Галевска, Н. (1998). *Квалитативни истражувања во воспитанието и образувањето*. Битола: Киро Дандаро.
- Brozović, D. (1994). *Crnogorski govori*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, str. 60.
- Čirgić, A. (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2016). *Akcenatski priručnik. Priručnik za nastavnike*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2013). *Akcenatski savjetnik*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete.
- Eisner, E. (1998). *The Enlightened Eye. Qualitative Inquiry and the Enhancement of Educational Practise*. New Jersey: Prentice-Hall, Upper Saddle River.
- Ивић, П., Клајн, И., Пешикан, М., Брборић, Б. (1991). *Језички приручник*. Београд: РТБ.
- Каровић, М. (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Лончар-Раичевић, Александра Р. (2013). „Силазни акценти ван првог слога (дијалекат – стандард)“. *Путеви и домети дијалекатске лексикографије*. Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, стр. 305–313.
- Malhotra, N. (2007). *Marketing Research: An Applied Orientation*, Fifth Edition. New Jersey: Georgia Institute of Tehnology, Prentice-Hall, Upper Saddle River.
- Nelems, J. (2001). *Qualitative Research Overview*. Atlanta, Georgia: Marketing Power, p. p. 1–5.
- Ostojić, B. (2006). *Istorija crnogorskog književnoječkog izraza*. Podgorica: CID.
- Ресо, А. (1980). *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, drugo izdanje. Beograd: Naučna knjiga.
- Пешикан, М. (1979). „Један општи поглед на црногорске говоре“. *Зборник за филологију и лингвистику*, XXII/1, стр. 154–158.
- Пижурица, М. (1981). *Говор околине Колашина*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности.
- Vermeer, W. (1984/1985). „Non-initial falling tones in neo-štokavian dialects“. *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, 27–28, str. 143–149.

- Вујадиновић, Н. (2010). *Примена на искуствата од областа на огласувањето во решавање на социолингвистичките прашања (врз основа на еден конкретен пример)*. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Vujović, N. (2024). „Stavovi crnogorskih studenata o sadržajima iz nestandardnih idioma“. *Lingua Montenegrina*, 34/2, str. 29–42.

**Nenad VUJADINOVIĆ &
Novica VUJOVIĆ**

ACCENT IN PUBLIC SPEAKING IN MONTENEGRO IN THE CONTEXT OF TODAY'S STANDARD LANGUAGE NORM

This paper examines the discrepancy between the standard accent norm and the practical use of accents in public discourse in Montenegro. Two initial studies are presented: in one, we conducted a qualitative analysis of accents in a sample of university students; in the second research, we explored public speeches of all 81 members of the Parliament of Montenegro at sessions held in 2021. The results showed that the majority of parliamentarians use elements of nonstandard accentuation in their speeches. In the end, challenges were indicated when it comes to the possible adaptation of Montenegrin school systems and language norms in relation to the current situation.

Key words: accents, standard language norm, north-western Montenegrin dialects, south-eastern Montenegrin dialects, public appearance, school systems

Pregledni rad
UDK 811.163.44:003

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Pregledni rad

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Univerzitet u Grajfsvaldu

Institut za slavistiku

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

JEZIČKI PEJZAŽ U CRNOJ GORI – STANJE I PERSPEKTIVE

U ovoj studiji bavimo se specifičnostima i izazovima u istraživanju lingvističkih pejzaža u Crnoj Gori. Prvo dajemo pregled nekih od teorijskih pristupa koji podupiru ovu sociolingvističku disciplinu i pokazujemo koje aspekte treba uzeti u obzir prilikom sprovođenja studije. Nastojimo prikazati specifične zadatke u obradi empirijskog materijala na crnogorskom terenu. Jedan od aspekata proučavanja tiče se konstatovanja upotrebe dva pisma u javnom prostoru, s tim da latinično pismo u mnogim domenima ima apsolutnu dominaciju u odnosu na ćirilično pismo. Potom se osvrćemo na neke praktične aspekte jezičkog pejzaža Crne Gore, koji se prvenstveno odnose na turizam. Pokazujemo da su u ovom kontekstu engleski, ali i ruski, široko korišćeni jezici koji se percipiraju u javnosti. Međutim, ova pojedinost nije odlika svih lokacija u Crnoj Gori, te stoga građa koja se interpretira mora biti precizno kontekstualizovano. Pozivajući se na novija istraživanja koja su nastala, sastavljamo katalog, koji nam služi kao orijentacija za obradu crnogorske građe. Po našem mišljenju, to daje objektivniju sliku jezičke stvarnosti u zemlji i uloge jezika u javnoj sferi. Navodimo neke funkcionalne kriterijume i razlikujemo urbana od ruralnih područja, đe se može očekivati različita distribucija jezičkih elemenata, znakova i simbola u javnom prostoru.

Ključne reči: *Crna Gora, crnogorski jezik/službeni jezik, jezički pejzaž, lingvistička teorija, javni prostor, jezička raznolikost, višejezičnost*

Iako se proučavanja jezičkoga pejzaža u svijetu realizuju već nekoliko decenija, stanje u ovoj disciplini u Crnoj Gori još uvijek je na prilično niskom nivou. Skromni rezultati iz jezičkoga pejzaža ne bilježe se samo u pogledu interesovanja istraživača za ovaj problem, već i u pogledu broja publikovanih radova. U začetnome radu te vrste kod nas autorka Gordana Luburić (2017), osim što afirmiše sam pojam i daje kraći osvrt na razvojni tok ove discipline u svijetu i njezin korpus – za crnogorske prilike tvrdi: „U Crnoj Gori do sada nije bilo sličnih istraživanja“ (Luburić, 2017: 160). Istraživanje s informacijama koje bi se, međutim, moglo ubrojiti u korpus discipline o kojoj pišemo sproveda je Svenka Savić tokom 1990-ih. Ta autorka je u više gradova ondašnje jugoslovenske zajednice obavila interdisciplinarno istraživanje o nazivima uslužnih radnji, a u uzorak je uključen i materijal zabilježen u Podgorici. Obrazlažući metodološki postupak, konstatuje se da je cilj bio „da se ukaže na opšte tendencije procesa imenovanja privatnih radnji u zavisnosti od širih političkih i društvenih, jezičkih i emocionalnih (afektivnih) faktora onih koji imenujuradnje (vlasnici) u poslednjoj deceniji 20. veka“ (Savić, 2011: 174). Vrijedi primijetiti da su tokom spomenutoga istraživanja uz leksičko-morfološke karakteristike građe bilježene i pojedinosti, kao što su „veličina, boja i tip slova latiničkog, ćiriličkog, pisanog, štampanog pisma. Zatim podatak o mestu na kojem se naziv nalazi (u izlogu, iznad radnje, sa strana i sl.)“ (Savić, 2011: 175).

Sumirajući studije u domaćim i inostranim publikacijama može se kazati da vidljivi jezički znak te uopšte integrisanost jezika u prostor predstavljaju predmet proučavanja ove discipline. Međutim, kako se mijenjao društveno-politički i socijalni kontekst u kojemu se znak kreira i upotrebljava, tako se i naučna interpretacija simboličkoga značenja raslojavala, na primjer, s obzirom na to da je li forma znaka u skladu sa standardom službenoga jezika date sredine, ili je data u kombinaciji različitih idioma jednoga jezika, ili je proučavani znak stilizovan u formi dva ili više jezika, ili su znakovi dobijeni kombinacijom jezičke s audio-vizuelnom informacijom itd. Bitni za ova istraživanja jesu prostorni odnosi s drugim znakovima, preciznije: interpretiranje jezičkih i izvanjezičkih činjenica unutar jednoga znaka, kao i njihov odnos prema takvim činjenicama iz drugoga znaka u mnogom pogledu zavisu od pozicioniranja znaka u prostoru.

Uporedo i u neminovnim preplitanjima u pogledu korpusa koji ispituju teku proučavanja semiotičkog pejzaža – koja se usmjeravaju na ispitivanja jezika i predmetā iz neposrednog prostora i elementima koji se po nekoj kulturnoantropološkoj specifičnosti izdaju kao relevantno roblježe prostora u kojemu se nalazi jezički znak – interpretirajući spemenuite komponente: jezik – prostor – znak u antropološkom i kulturološkom kontekstu (Henzelmann,

2021a: 31). Kod semiotičkoga pejzaža jezička analiza na korpus koji interpretira fokusira se s gledišta kulturne antropologije u najširem značenju toga pojma. Semiotički pejzaž, dakle, kao primarnu posmatra interakciju jezičkoga znaka, odnosno pisanog diskursa s drugim diskurzivnim modalitetima (Henzelmann, 2021a: 32)¹. Poređenja sličnosti i razlika metodoloških modela u jezičkome pejzažu i onih zasvjedočenih u semiotičkome pejzažu nude saznanje o direktnoj uslovljenosti primijenjenih metoda i odabira korpusa iz kojega se uzimaju pojedinosti za interpretaciju.

Kao podsticaj crnogorskim istraživačima za naučno aktuelizovanje teme, no i više kao metodološki uzor u istraživanjima ovoga tipa može poslužiti monografija *Riječki jezični krajolik* (Stolac, Hlavač, 2021).² Sam termin *jezički pejzaž* ili *jezički krajolik* prvi se put spominje 1997. u jednome proučavanju javnih natpisa u Kanadi. Neke pojedinosti s odlikama takvoga proučavanja, međutim, mogu se identifikovati i u studijama iz 1970-ih u kojima su sociolingvistički ispitivana urbana i ruralna područja, a katkad su interpretirani međusobni uticaji na osnovu građe iz tako definisanih korpusa. Upravo kao primjer iz novijih projekata za terene na kojima filologija i kulturologija iz jezičkog pejzaža još uvijek nemaju mnogo rezultata uzimamo početna poglavlja monografije o riječkome jezičkom pejzažu (Stolac, Hlavač, 2021); prije svega imamo na pameti činjenicu da autori uz istoriju postignuća u ovoj disciplini daju i pojmovno-terminološko definisanje predmeta proučavanja, metodologije i naučnog aparata u cjelini. S vremenom se povećavao uticaj „drugih sociolingvističkih poddisciplina kao što su etnolingvistička vitalnost (engl. *ethnolinguistic vitality*), opstanak manjinskog jezika odn. gubitak manjinskog jezika u inojezičnoj sredini (engl. *minority language maintenance*

¹ Из тог разлога се не истражује првенствено структура одређених простора квантитативно, као што је случај у лингвистичком смеру језичког пејзажа (енгл. *Linguistic Landscapes*), него се покушавају што прецизније описати утисци који се могу открити кроз конкретну интеракцију писања и јавног простора. У том контексту, недавно су се појавиле бројне студије које се баве ситуацијом у урбаним срединама и фокусирају се на вишејезичке структуре. Ово се може повезати с чињеницом да урбани простори пружају мноштво јавних натписа, на пример у прометним трговачким улицама, урбаним подручјима с високим уделом миграната (...) или туристичким центрима (Henzelmann, 2021a: 32).

² Sadržaj monografije o riječkome jezičkom pejzažu predstavljen je u ogledu Vujović (2025). Konstatovan je njezin doprinos ne samo za kroatistiku već i inače za proučavanja ove vrste s obzirom na to da ukazuje na aktuelne tokove društveno-ekonomske stvarnosti koji pred istraživače stavljaju i samo definisanje javnog prostora i neumitno svakodnevno proširenje značenja toga pojma. Samim tim se dopunjava i korpus znakova i njihovih sadržaja u novim perspektivama socijalnih odnosa, pri čemu se pošlo mnogo dalje od istorijske perspektive u kojoj je vladalo interesovanje za urbano i ruralno ili istraživanje dvojezičnosti u kakvom području ili uličnih prizora u velikim gradovima, pa su s vremenom u korpus ispitivanja ušli i zvučni tekstovi iz reklama (džinglovi), tetovaže na ljudskoj koži, QR kodovi i mnogi drugi (Vujović, 2025: 95–97).

and shift), sociologija jezika (engl. sociology of language) te jezične politike i planiranja (engl. language policy and planning)“ (Stolac, Hlavač, 2021:14).

Iz metodološke perspektive, postoje različiti pristupi kako se može osmisлити studija lingvističkog pejzaža, a ova klasifikacija se može uzeti kao veoma relevantna za ovakve studije u Crnoj Gori u perspektivi. Jedan veoma čest pristup opisuje Gorter (2018), zasniva ga na tri glavna radna zadatka koji čine osnovu za izvornu empirijsku studiju o jezičkom pejzažu. Tri zadataka koje ćemo detaljnije razmotriti u nastavku i prilagati ih za crnogorski kontekst sastoje se od (1) izbora regiona koji se ispituje, (2) odabira primjeraka koji se pojavljuju u njemu te na kraju (3) stvaranja dokumentativnog korpusa, koji se obično sastoji od fotografija (Groter, 2018).

Počnimo s prvom etapom, koja se prema Gorteru (2018: 43) sastoji od razgraničenja geografskog područja. Kad govorimo o Crnoj Gori, izbor kriterijuma odgovarajućeg razgraničenja može proizvesti veoma raznolike i složene opcije. Razmišljanje o uzimanju u obzir konteksta čitavih zemalja je istraživački i metodološki veoma kompleksno, s obzirom na to da su one uglavnom političke jedinice s jednim ili više jezika i specifičnostima koje se tiču uloge jezika u javnom prostoru. Što se tiče jezičkog pejzaža, Belgija je jedan primjer s tradicijom istraživanja jezičkih osobitosti, osobito region oko Brisela s francusko-holandskom dvojezičnošću (Witte, Van Velthoven, 2021). Podsticajan za istraživače ovoga tipa može biti uticaj jezičkih debata na različite nivoe javnog prostora u Crnoj Gori, tim prije što se u javnim nastupima crnogorski jezik, kao službeni jezik s ustavnom potporom njegova statusa u Crnoj Gori, nerijetko pokušava osporavati s ideološkog stanovišta.³

Zanimljivo je, dakle, ispitati rasprostranjenost latinice i ćirilice u državi, s tim što treba imati na pameti da odnos ta dva pisma, kao i u okolnim zemljama regiona, u pravcu spontanog povlačenja ćirilice kroz čitavu drugu polovinu XX vijeka jeste uslovljen i globalizacijom, ekonomskom i privrednom otvorenošću države, kao i drugim faktorima savremenog života i globalnih tehničkih i komunikacijskih tekovina. U praksi se, međutim, može primijetiti progresivni prelazak na latinično pismo širom zemlje, s izuzetkom

³ Na primjer, iz opsega takvih problema možemo izdvojiti raspravu o ćirilici, a upotreba i isticanje pisma u javnom prostoru svakako je jedan od bitnijih faktora u interpretacijama jezičkog pejzaža. Poznato je, dakako, da se savremena norma crnogorskoga jezika jasno odredila da baštini i latinično i ćirilično pismo, dok su najvažniji priručnici (npr. pravopis i gramatika) savremenoga crnogorskog jezika objavljeni i na ćirilici i na latinici. Uprkos takvome stvarnom stanju i brojnim studijama u montenegristici koje rečeno dokumentuju, nerijetko se iz diskursa političkog aktivizma pokušava nametnuti konceptualizacija svega ćiriličnog što je u crnogorskom jeziku i kulturi nastajalo od srednjega vijeka naovamo – kao isključivo srpskog nasljeđa. O tome nijesu pisali samo montenegristici, pa preporučujemo, pored drugih, knjigu angliste i serbiste Ranka Bugarskog *Saga o ćirilici* (2021).

onih oblasti koje su u vezi s pravoslavnom crkvom. Iako se ćirilica zvanično može ravnopravno koristiti, utisak je da se ne koristi u istim razmjerama i da ne uživa istu društvenu podršku kao latinica. Neke od paralelnih upotreba latiničnog i ćirilčnog pisma u Crnoj Gori vidimo na slikama 1 do 4:

Na slici br. 1 (lijevo) i na slici br. 2 (desno) pokazana je paralelna upotreba natpisa na latinici i ćirilici na Zelenoj pijaci u Herceg Novom.

Na slici br. 3 (lijevo, u Tivtu) i na slici br. 4 (desno, u Perastu) pokazani su ulični znaci na kojima se pojavljuju i latinično i ćirilčno pismo.

Za razliku od upotrebe latinice i ćirilice, koja se u crnogorskom kontekstu svuda i bez teškoća može provjeriti, situacija je nešto drugačija s jezicima koji su u službenoj upotrebi i koji igraju važnu ulogu u određenim regionima. U tom kontekstu, npr. Luborić postavlja pitanje prisustva italijanskog jezika i adaptacije riječi preuzetih iz toga jezika u određenim domenima javnog prostora (Luborić, 2017). Postavljeno pitanje dobija veći značaj ako znamo da i taj jezik i kulturni sadržaji s toga jezičkog područja imaju važno mjesto u mnogim etapama crnogorske istorije. Na taj način, osobito u perspektivi kontrastivnih studija biće važno kritički ocijeniti status drugih stranih jezika u javnom prostoru.

Važno je ispitati kako se na upotrebu u javnom prostoru reflektuju opšte rasprave o statusu crnogorskoga jezika u državi, koje neminovno utiču na brojne sociodinamičke konstelacije u javnom prostoru poput izgovornih navika, školskih programa te, na kraju, individualnog vrednovanja jezičkih idioma (Čirgić, 2008; Vujović, 2023; Henzelmann, 2024).

U studijama o jezičkom pejzažu, međutim, češće je fokusiranje ne na cijelu državu, već na određenu oblast i nekoliko konkretnih primjera, posebno na metropole, gradove, urbane centre ili srednje i male gradove. Radovi na tome pitanju iz oblasti slavistike već su veoma obuhvatani (Perotto, 2015; Pelclová, 2017; Müller, 2021; Istók, Lőrincz, Tóth, 2022; СИМЯН, 2022; i dr.). No, preglednosti radi, uzmimo primjer sa štokavskog jezičnog područja i pokažimo kakvo je konkretno istraživanje provedeno u Osijeku u Hrvatskoj: tamo uglavnom žive Hrvati, te ovaj grad karakteriše sasvim specifična sociolingvistička situacija. Zato se autorke Tanja Gradečak-Erdeljić i Jadranka Zlomislić fokusiraju na pozadinu višejezičnosti, koja nije motivisana svakodnevnim upotrebom različitih jezika, jer hrvatski de facto dominira u svim oblastima javnog života. Više je riječ o uvezenoj višejezičnosti i uticaju engleskog jezika i američke kulture koja se često povezuje s engleskom jezikom. Studija je stoga fokusirana na lingvističku i kulturnu amerikanizaciju koja se može posmatrati širom svijeta u obliku robe i marketinških strategija.⁴ Kako ova tendencija utiče na lingvistički pejzaž u Osijeku, autorke analiziraju koristeći teorijske paradigme i analitička sredstva. One uzimaju u obzir faktore kao što su geografska distribucija, odnosi moći, prestiž, simboličke vrijednosti i dr. komponente. Rezultati njihove analize prikupljenih podataka pokazuju da se u jezičkom pejzažu u Osijeku prepoznaje prisustvo amerikanizacije u svim aspektima društvenog i kulturnog identiteta. Prema njihovom mišljenju, iz prirode jezičkog pejzaža vidi se da engleski preovladava kao preferirani jezik kod onih kojima nije maternji jezik, i to u toj mjeri da engleski istiskuje hrvatski zbog toga što uistinu jeste *lingua franca*. Takođe, autorke primjećuju da američke kulturne vrijednosti konkurišu lokalnoj kulturi (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014: 7).⁵ Naročito su tržišni centri zasnovani na američkim modelima, ne samo u strukturi i dizajnu, već i u samom jeziku, što

⁴ Ovaj aspekt se posebno analizira i u brojnim drugim gradovima slovenskog kulturnog prostora, kao što su Pelclová (2017) u Brnu u Češkoj ili Šabec (2022), koja se bavi primjerima iz Slovenije. Postoje, međutim, i kritičari ovog trenda, koje prepoznajemo, između ostalih, u monografiji Barabaš, Brusenskaja, Kulikova (Барабаш, Брусенская, Куликова, 2023: 62) i drugim. Ono što je zajedničko takvim pristupima jeste da vide prijetnju nacionalnom identitetu kad je on preklapljen globalno dominantnim stranim jezikom i dovodi do potiskivanja lokalnih kulturnih karakteristika.

⁵ Ovaj trend neki autori vide ne samo kao konkurenciju, već kao prijetnju sopstvenoj kulturi (Барабаш, Брусенская, Куликова, 2023).

je dokumentovano u interpretiranoj građi. Autorke konstatuju direktna preuzimanja čitavih reklamnih kampanja u Osijeku u kojima engleski jezik igra estetsku ulogu i ima za cilj da skrene pažnju kupaca upravo na date proizvode (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014: 22–23).

Situacija ilustrovana primjerom Osijeka prvenstveno naglašava kontekst u kome hrvatski kao državni jezik koegzistira s nedržavnim engleskim u javnom prostoru. Gradečak-Erdeljić i Zlomislić opisuju kako se strani jezik koristi u kontekstu dominantnog službenog jezika za izazivanje određenih utisaka. Spomenuti primjer podstiče na razmišljanje o sličnim praksama u Crnoj Gori, pa će situacija u Podgorici, kao glavnome gradu, i gradovima na Crnogorskom primorju bit inspirativni za sprovođenje sličnih studija. Postoji raznovrsna signalizacija u javnim prostorima, takođe možemo pronaći trgovačke centre s brojnim natpisima na engleskom jeziku. Jezički pejzaž u Crnoj Gori ilustruje, između ostalog, komercijalnu i turističku ponudu, u primorskim gradovima kao što su Tivat, Kotor, Bar, Ulcinj ili Budva, posebno za strane goste koji ne govore crnogorski jezik. Tu se često koristi nekoliko jezika koji pružaju orijentaciju gostima iz različitih zemalja (vidi slike 5 i 6).

Slika br. 5 (lijevo) ilustruje putokaz do autobuske stanice u Petrovcu na crnogorskom i engleskom jeziku. Slika br. 6 (desno) pokazuje višjezičku tablu u restoranu na Crnogorskom primorju na crnogorskom, ruskom i engleskom jeziku.

Sve u svemu, veoma je rasprostranjeno fokusiranje istraživača na gradove zbog toga što oni nude izobilje različitog materijala (v. studiju o Moskvi koju je uradio Perotto, 2015, i mnoge druge). Šarolikosti kupovine (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014), saobraćajni znakovi i putokazi (Istók, Lőrincz, Tóth, 2022: 25–27), oglašavanja (Šabec, 2022: 22–23), višejezičnost (Lisek, 2021) i brojni drugi aspekti omogućavaju da se gradovi sveobuhvatno tumače kao „vizuelni tekstovi“, kako je, npr. predložio Simyan (Симян, 2022).

Postoje takođe i drugi načini istraživanja javnog prostora (ili bolje rečeno, određenih njegovih komponenti). Jedna od mogućnosti jeste da se fokusiramo na sela i ruralna područja. Iako ovaj pristup nije bio u centru jezičkih pitanja posljednjih decenija, trenutno postaje sve popularniji. Takav trend u ovom dijelu jezičke nauke opravdan je činjenicom da se u selima definitivno nalazi manje materijala nego u gradovima, ali ipak otkriva mnogo detalja iz života jedne uže (lokalne) zajednice. Istraživanje može biti posebno inspirativno ako je takva životna realnost povezana s višejezičnim pitanjima. Na primjer, istraživački poduhvat Annemarie Sorescu-Marinković i Aleksandra Salamurović rasvjetljava pitanje pisanih dokaza na grobljima i spomenicima u ruralnim sredinama sa srpsko-rumunskim kulturnim kontaktom u Banatu (Sorescu-Marinković, Salamurović, 2022). Slične studije o Crnoj Gori bile bi interesantne u južnoj regiji, jer u dijelu te oblasti nalazimo sličnu jezičku i kulturnu kontaktnu situaciju s albanskim jezikom. Možemo kao primjer istaknuti profesora iz Jene Kristofa Gizela, koji već više godina piše članke na ovu temu (Giesel, 2002), a držao je i predavanja na brojnim konferencijama (uključujući i konferenciju FCJK *Cetinjski filološki dani* 2023. godine). Smatramo da studije o onomastici, hidronimiji i toponimiji crnogorskih područja takođe treba bliže integrisati u istraživanje jezičkog pejzaža, osobito kad znamo da postoje prikupljena bogata građa iz te oblasti (Ćirgić, Radoman, 2012; Vujović, 2013, 2014, 2015, 2016). Ova tema nam omogućava da ispitamo imena mesta, mikrolokaliteta, kao i njihova pisana forma u javnim prostorima.

Studije koje se fokusiraju na jedva naseljene ili nenaseljene oblasti, kao što su šume, pješačke staze, staze ili nacionalni parkovi – vrlo su rijetke. Ove posljednje pogodne su kao predmet proučavanja barem zato što moraju posjedovati turističku infrastrukturu potrebnu turistima i inače posetiocima da se snađu. Nažalost, na cijelom južnoslovenskom prostoru malo se pisalo o ovakvim lokalitetima s gledišta jezičkog pejzaža, pa u rijetke radove ubrajamo neke publikacije o Bugarskoj (Henzelmann, 2021b, 2022c), Srbiji i Sloveniji (Henzelmann, 2021a),⁶ o nacionalnim parkovima Lovćen u Crnoj Gori

⁶ Kao ilustrativan primjer analize ovoga tipa navodimo jedan natpis iz Nacionalnoga parka Triglav u Sloveniji: „Če si planinec pravi, smeti v nahrbtnik spravi“ (‘Ако си истински планинар, онда смеће стављај у ранац’)) (Henzelmann, 2021a: 33). Popularnost ove plan-

(Henzelmann, 2022a, 2022b) i Brijuni u Hrvatskoj (Šamo, Pliško, 2018). U sadržaju ovih studija pretežno je zanimanje za konceptualnu funkciju jezika koji se nalaze u istraživanim prirodnim rezervatima. Osmišljeniji na temelju višedisciplinarnog pristupa ovi radovi podstiču objedinjavanje s pitanjima zaštite prirode, turizma i infrastrukture u zaštićenom prostoru.

Pogledamo li slučaj Nacionalnog parka Brijuni, zapaziće se niz trajnih i zvučnih znakova povezanih s događajima (Šamo, Pliško, 2018). Različiti jezici su zastupljeni (dokumentovani) na markerima na terenu i sortirani prema njihovim lokalnim funkcijama. Upotreba jezika kao javnih izjava i instrumenata za stvaranje indirektnе komunikacije opisuju se kao tihi ili nijemi znakovi, pri čemu se slika i tekst obično kombinuju, stvarajući na taj princip višemodalne konstrukcije (Šamo, Pliško, 2018: 78–79). Na sličan način je ispitivan i jezički pejzaž Nacionalnog parka Lovćen. Poruke su ne samo višezjezične već ih upotpunjuju kulturološke semiotičke komponente kao što su određene boje ili upotreba različitih materijala, što taj nacionalni park čini jedinstvenim prostorom (Henzelmann, 2022a: 62–69; Henzelmann, 2022b: 8).

Do sada su, kao što se moglo videti, opisivane pojave koje su deo javnog prostora vidljivog i dostupnog svima koji to žele. Nasuprot tome, budući da nose značajan istraživački potencijal – treba pomenuti i polujavni prostor. I u ovoj oblasti nedavno je realizovano nekoliko studija u različitim zemljama, ali ne i u Crnoj Gori. Polujavni prostor se odnosi na one (demarkirane ili natkrivene, unutrašnje) prostore koji su pristupačni samo određenim ljudima

ine u nacionalni park svake godine dovodi znatan broj turista i planinara. Činjenica da se svi oni ne ponašaju ekološki i u duhu poštovanja planine i nezaagađene prirode inicijalna je informacija koju autor analize interpretira nakon što je priložio natpis i fotografiju samog natpisa. Konstatuje se da je natpis ispisan ručno, analizira se simbolika i značenje crvene boje kojom su slova datoga natpisa pisana, te se potom čitaju i ova njegova značenja: „натпис подразумева да посетилац треба да буде еколошки свестан када одлази у природу. Дакле, постоји директна корелација између савесности и заштите животне средине. Истовремено, то значи да се од посетиоца очекује основни морални став који се даје избегавањем смећа. Посебна карактеристика овде је римована изрека која се може лако запамтити и тако додатно подстиче планинара да испуни захтев“ (Henzelmann, 2021a: 35). Izdvojene i interpretirane pojedinosti dobijene iz natpisa, odnosno jezičkoga znaka i tzv. pomoćnih činilaca koji ulaze u fizionomiju znaka i kontekstualizuju njegovu poruku mogu biti važne u „географским (у ужем смислу динамичким и статичним), историјским, културним и језичким компонентама које, комбиноване, омогућавају локалну спецификацију. Помоћна средства као што су илустрације, варијације боја, величине слова, вишејезични натписи или одређена локација знака могу се користити за појачавање појединачних компонената. Изнад свега, у овом контексту треба посебно нагласити интеракцију између визуелних утисака из окружења и употребе писма, јер као што видимо, није довољно ограничити се на појединачне слике или симболе као што су пиктограми како би се постигли жељени ефекти код посетилаца“ (Henzelmann, 2021a: 41).

i pod određenim uslovima, ali ne uključuju privatnost (kao što su privatne dnevne sobe) (v. Stolac, Hlavač, 2021; i dr.).

Mogu se, na primjer, pregledati muzeji s obzirom na jezički pejzaž prisutan u njihovoj unutrašnjosti. Muzeji su obično dostupni nakon plaćanja ulaznice ili samo u određeno vreme. Namijenjeni su raznorodnim strukturama ljudi koji su zainteresovani za eksponate ili izložbe. Jedan od primjera takvog istraživanja nalazimo u bavljenju pitanjem lingvističkog pejzaža arapskih muzeja u Izraelu (Haj Yahya, 2021). Prisutan je, dakle, konkretan muzej, pri čemu relativno mali prostor postaje jasna i relevantna informacija za gledaoca, nerijetko na različitim jezicima (npr. nacionalni jezik i engleski ili drugi prijevodi). Ovakvo istraživanje ima prednost u tome što se materijal prikuplja na malom, bez obilaska šireg terena kao inače.

Još jedna oblast polujavnog prostora koja nudi uzorak za istraživanje jesu obrazovne institucije kao što su vrtići, škole i univerziteti. Za sprovođenje istraživanja jezičkog pejzaža u ovakvim prostorima obično je potrebna dozvola nadležnih organa, naročito kad je u pitanju rad u ustanovi đe se nalaze maloljetnicima. U kontekstu transnacionalne migracije, ispitivani su i pažljivo procjenjivani vrtići i škole (npr. Pesch, Dardanou, Sollid, 2021). Natpisi ili multimodalni indikatori koji koriste jezičke jedinice mogu da se koriste veoma razumno i primjereno ustanovi, posebno u školama. Čak i ovakvi prostori nude istraživački potencijal za studije jezičkog pejzaža inače, pa tako i u više-kulturnoj Crnoj Gori, a s obzirom na to da natpisi i drugi znakovi u takvome prostoru takođe svjedoče odnos prema lingvističkoj realnosti izraženoj kroz dati vizuelni znak (v. Симян, 2022; za jednu dimenziju crnogorskog konteksta v. Vujović, 2023).

Pored javnih i polujavnih prostora, navodimo i treću kategoriju koju razumijemo kao dvosmislene prostore. Pod ovim podrazumijevamo konkretna područja koja ispunjavaju važnu funkciju za nekolike kulture ili države te koja se mogu vrednovati iz sinhronijske i dijakronijske perspektive, no i u mnogom drugom pogledu izvan kulture i istorije. Kad o toj kategoriji govorimo, obično imamo na umu karakteristične pogranične predjele koji su takođe istraživani (engl. *Borderland Studies*; v. npr. u radu Lisek, 2018). Širom Evrope nalazimo područja koja bi se mogla uvrstiti u ovu grupu a obično ih odlikuje veoma komplikovana geopolitička struktura, kao što je npr. bila Šleska u prošlosti ili su danas Ševerni Kipar ili Pridnjestrovlje. U drugim slučajevima, studije o graničnim regionama su u principu studije o stanju posvjedočenom s dvije strane državne granice. U takvim se analizama može otkriti zanimljiva raznolikost jezika, kao i povećano prisustvo i uticaj susjednih jezika, za što se kao ilustrativan primjer uzima nemačko-poljsko pogranično područje (Lisek, 2018). Buduće studije jezičkog pejzaža koje bi se odnosile na crnogorski je-

zički teren takođe mogu svoje interesovanje usmjeriti na pogranična područja, jedno od takvih je pogranično područje Sandžak, koje se nalazi s obje strane crnogorsko-srpske granice. Ovo područje pretežno je dom muslimanske populacije u Crnoj Gori i Srbiji, od kojih većina govori lokalni štokavski varijetet. Istraživanje ove oblasti iz perspektive lingvističkih pejzaža bilo bi prilično važno, kako u pogledu vjerskih pejzaža u regionu, tako upotrebe latiničnog ili ćirilicnog pisma ili jezičkog i etničkog identiteta stanovnika itd.

Kao pogodnu osnovu za interpretaciju istorijskog konteksta jezičkoga pejzaža svakako treba uzeti i istorijske i arhivske dokumente, a takve su našem slučaju slike, razglednice ili fotografije na kojima se mogu videti relevantni natpisi.⁷ Moguće ih je pronaći u arhivima, raznim katalogima ili u muzejima, no u metodološkom smislu istraživač treba imati u vidu da su nam ovde jedini oslonac stari izvori te da se u tom slučaju ne može adekvatno procijeniti multimodalnost. Retrospektivno, teško je donositi ovakve sudove, pa se zato je potrebno interpretativno čitanje dokumenata.

Sumirajući spomenutu elaboraciju koju nudi Durk Gorter (2018) konstatujemo da prvi zadatak u istraživanju jezičkog pejzaža jeste izbor specifičnog prostora. Vidjeli smo da se tu krije mnogo mogućnosti za istraživača. Jasan i jednosmjern pristup temi ipak nije uvijek moguć, pa se u mnogim slučajevima pribjegava mešovitoj metodologiji. S druge strane, istraživač može izvoditi svoje istraživanje na različitim geografskim tačkama. Pažnja naučne obrade, isto tako, može biti usmjerena na određeni fenomen, a ne na određenu lokaciju.

Tako dolazimo i do drugoga zadatka za koji Durk Gorter smatra da je važan pri kreiranju studije o jezičkom pejzažu. Ovaj se korak sastoji u odabiru konkretnih znakova i njihove prirode (Gorter, 2018: 46).

Uzimajući sve saopšteno, i načelno i u pojedinostima, kao orijentire u razvitku studija o jezičkom pejzažu u Crnoj Gori, važno je posebno razmisliti o nekoliko pitanja:

- Koji tekstualni materijali treba da budu u fokusu? Ovde se mogu navesti reklame, natpisi na prodavnicama, uličnim znakovima, spomenicima ili spomen-pločama (Müller, 2021), trgovima, upravnim zgradama, grafitima (Pelclová, 2017; Šabec, 2022: 28), plakatima, parkovima ili mnogim drugim pozicijama iz javnog prostora.
- Da li se opredijeliti za analizu fiksnih (statičnih) ili pokretnih oznaka? Fiksni znakovi su trajne oznake poput putokaza (Šabec, 2022: 26), dok

⁷ Istók, Lőrincz, Tóth (2022) biraju ovaj pristup u studiji Komárna i Komároma, grada pobraćima koji je Dunavom razdvojen na slovačku i mađarsku stranu. Mada leži u dve države, Mađari čine većinu stanovništva na obje strane. Autori studija su sakupili i sinhronijske i dijahronijske podatke koji dokumentuju upotrebu različitih jezika s obje strane granice.

- pokretni tekstovi mogu biti svijetleći natpisi, natpisi u javnom prevozu ili table s natpisom za jelovnike na restoranima (Lisek, 2018), između ostaloga.
- Da li su jednojezični ili višejezični tekstovi u fokusu i kako se oni vrednuju? Studije o jezičkom pejzažu jasno se fokusiraju na materijale iz višejezičnih područja (Lisek, 2021; Odaloš, 2021; Witte, Van Velthoven, 2021; Istók, Lőrincz, Tóth, 2022). Bez obzira na to, jednojezični primjeri se, naravno, također mogu dokumentovati, ali oni ostavljaju manje prostora za određene interpretacije kakve su, npr. sukobi socijalnih interesa, hijerarhije ili komercijalna infrastruktura. Takođe bi bilo inspirativno na prikupljenom jezičkom materijalu iz javnog prostora ispitati odnos regionalnih jezičkih navika i prema autentičnim dijalekatskim oznakama koje u proučavanju jezičkoga pejzaža u Crnoj Gori mogu biti relevantne (Čirgić, 2009, 2009; Vujović, 2013, 2023).
 - Da li fokus treba da bude na kvalitativnom ili kvantitativnom istraživanju? Neke studije koje ispituju lingvistički pejzaž metodološki su zasnovane tako da kvantitativno generišu statističke parametre iz korpusa. To podrazumijeva učestalost pojavljivanja jezika, hipoteze vjerovatnoće ili procentualnu distribuciju jednog ili više jezika u određenoj oblasti (Müller, 2021). Druge studije nude kvalitativnu obradu podataka iz korpusa i nastoje prikazati detaljan opis materijala. Kako bi se što iscrpnije interpretirao kontekst u kojemu prikupljeni materijal postoji, ovakva proučavanja nerijetko uključuju semiotičke komponente kao što su boje, oblici, rasporedi teksta i veličine znaka (Gradečak-Erdeljić, Zlomislić, 2014; Pelclová, 2017; Henzelmann, 2021b, 2022a; Симян, 2022).
 - Da li se analizom želi pružiti zaključak na nivou sinhrone ili dijahrone perspektive te u kom periodu treba prikupljati građu na terenu? Većina istraživača bira sinhroni pristup zbog toga što im omogućava da u interpretaciju uključe sopstvene utiske time što će koristeći materijale iz različitih izvora, poput slike sa interneta ili s vlastitih putovanja. Istorijski izvori, s druge strane, zahtijevaju veoma specifičan pristup, a uza sve to i nijesu uvijek slobodno dostupni na internetu. Pored arhiva, kao izvori služe i razglednice, novinski članci i slike, fotografije i dr. (Istók, Lőrincz, Tóth, 2022: 43–49).

Prilika je da u svođenju ove rasprave spomenemo i treći zadatak nužan u metodologiji studija o jezičkome pejzažu. Durk Gorter (2018), kako je već istaknuto, prvo upućuje na geografsko ograničenje, a potom na i tematsko preciziranje. Za autora, treća konkretna radna faza jeste fotografisanje

odabranih objekata, čime se generišu teze o ulozi različitih jezika, znakova i simbola u javnom prostoru nekog društva. Ovaj je korak važan, jer, kako primjećuje Gorter (2018: 47), sam je autor i fotograf, što bi trebalo da olakšava značenjsku interpretaciju analiziranog materijala. Jezik i razni proizvodi iz spoja audio i video znakova u specifičnom okruženju zahtijevaju ne samo da ih naučnik prikaže, već i da ih adekvatnom interpretacijom staviti u lokalni jezički i sociokulturni kontekst. Za proučavanja ove vrste na crnogorskom terenu to će značiti da, u optimalnim prilikama, istraživač odlazi u razne krajeve zemlje, proučava jezik i kulture, istražuje lokalne tradicije, inkorporira multimodalne i mentalne komponente u analizu i sagledava ih u kontekstu višekulturne specifičnosti Crne Gore.

Na kraju treba sumirati važnije aspekte gornje rasprave. Videli smo, dakle, da istraživanje jezičkog pejzaža u svijetu ima svoju istoriju i naučne rezultate, kao i da postoje brojni radovi koji ispituju relevantnost jezika u javnim prostorima u različitim jezičkim, kulturnim i političkim kontekstima i zemljama. Fokus je prvenstveno na državama, regionima i gradovima, s druge strane – studije o selima i nacionalnim parkovima u manjoj mjeri su praktikovane. Nadamo da će naš prilog doprinijeti popularizovanju ovoga dijela sociolingvistike u Crnoj Gori, te da će se u budućnosti pojaviti više ovakvih studija o crnogorskom jezičkom prostoru. Takve će studije, nadamo se, i znatno izvan montenegristike upotpuniti proučavanja jezičkog pejzaža u (južno)slavistici.

Literatura

- Барабаш, В. В. & Брусенская, Л. А. & Куликова, Э. Г. (2023). *Динамика нормативности и экологическое мышление. На материале русского языка XXI века*. Москва: Флинта.
- Bugarski, R. (2021). *Saga o ćirilici*. Beograd: XX vek.
- Čirgić, A. (2008). „Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika“. = Phonetic and Phonological Differences between Montenegrin and Serbian Language. *Lingua Montenegrina*, 1/1, 171–189. <https://doi.org/10.46584/lm.v1i1.20>
- Čirgić, A. (2009). „Revizija podjele crnogorskih govora“. = The Revision of the Classification of Montenegrin Speeches. *Lingua Montenegrina*, 3/1, 253–266. <https://doi.org/10.46584/lm.v3i1.74>
- Čirgić, A. i Radoman, A. (2012). „Prilog toponomastici crmničkoga sela „Braćeni“. = Contribution to the Toponomastics of Crmnica's Village Braćeni. *Lingua Montenegrina*, 10/2, str. 207–215. <https://doi.org/10.46584/lm.v10i2.297>

- Giesel, C. (2002). „Die Sprachbeziehungen zwischen Slawen und Albanern auf dem Balkan. Ein Überblick“. *Zeitschrift für Balkanologie*, 38, 1+2, 112–131. <https://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/view/399>
- Gorter, D. (2018). „Methods and Techniques for Linguistic Landscape Research: About Definitions, Core Issues and Technological Innovations“. – Pütz, M., Mundt, N. (eds.). *Expanding the Linguistic Landscape. Linguistic Diversity, Multimodality and the Use of Space as a Semiotic Resource*. Bristol, Blue Ridge Summit: Multilingual Matters, 38–57.
- Gradečak-Erdeljić, T. i Zlomislić, J. (2014). „Linguistic Landscape in the City of Osijek“. *Hum*, 9 (11–12), str. 7–36. <https://hrcak.srce.hr/218149>
- Haj Yahya, A. (2021). „Multiculturalism as Reflected in the Linguistic and Semiotic Landscape of Arab Museums in Israel“. *Israel Studies Review*, 36/1, str. 68–91. <https://doi.org/10.3167/isr.2021.360106>
- Henzelmann, M. (2019). „La Bulgarie et son européanisation à travers la langue française“. = The Europeanisation in Bulgaria and the Impact of the French Language. *Čuždoezikovo obučenie. Foreign Language Teaching*, 46/1, 19–32. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748347>
- Henzelmann, M. (2021a). „Planinski regioni i njihov kulturnoantropološki semiotički pejzaž“. = Mountain Areas and Their Cultural Anthropological Semiotic Landscapes. *Opera Slavica*, 31/4, str. 29–43. <https://doi.org/10.5817/OS2021-4-3>
- Henzelmann, M. (2021b). „Semiotic Landscape im ökologischen Diskurs in Bulgarien. – Comati“, S. et al. (eds.): *Bulgarica*, 4, München: AVM, 223–240. https://www.avm-verlag.de/res/user/avm/media-/9783954771370_v.pdf
- Henzelmann, M. (2022a). „Die semiotische Landschaft im Nationalpark Lovćen (Montenegro)“. = The Semiotic Landscape in the National Park Lovćen (Montenegro). *Lingua Montenegrina*, 15/1, 29, str. 43–73. <https://doi.org/10.46584/lm.v29i1.895>
- Henzelmann, M. (2022b). „Languaging Montenegro: The Case of the National Park Lovćen“. *Lingua Montenegrina*, 15/2, 30, str. 3–13. <https://doi.org/10.46584/lm.v30i2.936>
- Henzelmann, M. (2022c). „Scaling Linguistic and Semiotic Landscapes in Bulgaria’s Mountains“. *Speech and Context*, 14/1, 43–53. <https://zenodo.org/record/7632945#.Y-hN7dJBypo>
- Henzelmann, M. (2024). „Language in post-Yugoslav Montenegro: An unstable complex of contested values“. In: *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies*, 69/2, 229–255. <https://doi.org/10.1515/slav-2024-0013>

- Istók, V., Lőrincz, G., Tóth, S. J. (2022). *Jazyková krajina miest Komárno a Komárom*. Monographiae Comaromienses, 28. Komárno: Univerzita J. Selyeho.
- Lisek, G. (2018). „Überlegungen zu Aufstellspeisekarten im grenznahen Linguistic Landscape – metrolinguistische Perspektive“. = Reflections on Outdoor Set Menus in the Linguistic Landscape of the Borderlands: A Metrolinguistic Perspective. –Janíková, V. et al. (eds.): *Sprachen verbinden. Beiträge der 24. Linguistik- und Literaturtage, Brno/Tschechien, 2016. 24th Annual Conference on Language and Literature – Languages Connect*. Hamburg: Dr. Kovač, 217–227.
- Lisek, G. (2021). „Code Switching im fachsprachlichen Unterricht der notfallmedizinischen Kommunikation“. = Code Switching in the Language Teaching of Emergency Medical Communication. *Anuari de filologia. Llengües i literatures modernes*, 11, 71–83. <https://doi.org/10.1344/AFLM2021.11.4>
- Luburić, G. (2017). „Jezički pejzaži: italijanizmi u nazivima preduzeća u Crnoj Gori“. *Crna Gora i Italija – književne, kulturne i jezičke veze : radovi sa naučnog skupa, Podgorica, 31. oktobar 2016*. Podgorica: CANU, str. 159–167.
- Müller, A. (2021). „Haben das Russische und das Belarussische in der Linguistic Landscape von Minsk unterschiedliche Funktionen?“. Ritter, N., Henzelmann, M. (eds.): *Linguistische Beiträge zur Slavistik. XXVIII. JungslavistInnen-Treffen, 18. bis 20. September 2019 in Hamburg*. Specimina philologiae Slavicae; 206. Berlin et al: Peter Lang, 161–188. <https://doi.org/10.3726/b18750>
- Odaloš, P. (2021). „Jazyková krajina Banskej Bystrice (Kontinuita textov a križovatka etník)“. = Language Landscape of Banská Bystrica (Continuity of Texts and Intersection of Ethnic Groups). *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2425. <https://doi.org/10.11649/sm.2425>
- Pelclová, J. (2017). „Signifying Brno – creating urban space, shaping the city“. *Brno Studies in English*, 43/1, 69–87. <https://dx.doi.org/10.5817/BSE2017-1-4>.
- Perotto, M. (2015). „The Presence of the Italian Language in the Linguistic Landscapes of Moscow“. – Laitinen, M., Zabrodskaja, A. (eds.): *Dimensions of Sociolinguistic Landscapes in Europe. Materials and methodological Solutions*. Sprachkönnen und Sprachbewusstheit in Europa. Language Competence and Language Awareness in Europe, 7. Berlin et al.: Peter Lang, 263–282.
- Pesch, A. M., Dardanou, M., Sollid, H. (2021). „Kindergartens in Northern Norway as Semiotic Landscapes“. *Linguistic Landscape. An International*

- Journal*, 7/3, 314–343. <https://doi.org/10.1075/ll.20025.pes>
- Savić, S. (2011). „Nazivi uslužnih privatnih radnji“. *Leksikologija, onomastika, sintaksa. Zbornik u čast Gordani Vuković*. Novi Sad: Filozofski fakultet, str. 173–184.
 - Симян, Т. С. (2022). Феодосия как реальный и визуальный текст города (проект И.К. Айвазовского). = Feodosia as a City and a Visual Text (Aivazovsky Project). *Slovo.ru: Baltic Accent*, 13 (4), 59–70. https://journals.kantiana.ru/upload/iblock/122/5_59-70.pdf
 - Sorescu-Marinković, A. i Salamurović, A. (2022). The rural linguistic landscape of Banat. *Eastern European Countryside*, 28/1, 51–79. <https://doi.org/10.12775/eec.2022.003>
 - Stolac, D. i Hlavač, J. (2021). *Riječki jezični krajolik*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet.
 - Šabec, N. (2022). „The Role of English in Shaping the Linguistic Landscape in Slovenia“. *ELOPE: English Language Overseas Perspectives and Enquiries*, 19/2, 15–33. <https://doi.org/10.4312/elope.19.2.15-33>
 - Šamo, R., Pliško, L. (2018). „The Linguistic Landscape in the Brijuni National Park“. *Hum*, 13 (20), str. 66–86. <https://hrcak.srce.hr/file/320486>
 - Vujović, N. (2013). „Mikrotoponimija Barjamovice, Markovine i Velestova“. = Mikrotopony of Barjamovica, Markovina and Velestovo. *Folia linguistica et litteraria: Journal of Language and Literary Studies*, 7, str. 175–186. <https://folia.ucg.ac.me/image/folia7.pdf>
 - Vujović, N. (2014). „Prilog crnogorskoj onomastičkoj bibliografiji“. = Contribution to Montenegrin Onomastic Bibliography. *Lingua Montenegrina*, 14/2, str. 3–24. <https://doi.org/10.46584/lm.v14i2.410>
 - Vujović, N. (2015). „Prilog izradi imenoslova Pive“. = A Contribution to Piva's Nomenclator. *Lingua Montenegrina*, 15/1, str. 433–446. <https://doi.org/10.46584/lm.v15i1.453>
 - Vujović, N. (2016). „Onomastika Barjamovice, Velestova i Markovine“. = Barjamovica, Velestovo and Markovina Onomastics. *Lingua Montenegrina*, 17/1, str. 299–320. <https://doi.org/10.46584/lm.v17i1>
 - Vujović, N. (2023). „Savremeni školski programi u kontekstu tretmana dijalekatskih sadržaja“. = Modern School Programs in the Context of the Treatment of Dialect Contents. *Lingua Montenegrina*, 32/2, str. 3–17. <https://doi.org/10.46584/lm.v32i2.1003>
 - Vujović, N. (2025). „Jezička stvarnost grada Rijeke obuhvaćena novom sociolingvističkom metodom“. *Fokalizator*, 23–24, str. 95–97.
 - Witte, E., Van Velthoven, H. (2021). *Les Querelles linguistiques en Belgique : Le point de vue historique*. Bruxelles: Le Cri.

**Novica VUJOVIĆ &
Martin HENZELMANN**

THE LINGUISTIC LANDSCAPE OF MONTENEGRO: STATE OF ART AND PERSPECTIVES

In this study, we deal with specificities and challenges in the research of linguistic landscapes in Montenegro. We first provide an overview of some of the theoretical approaches that underpin this sociolinguistic discipline and show which aspects should be taken into account when conducting studies. We try to present concrete tasks in the processing of empirical material on the Montenegrin terrain. One aspect of the research relates to determining the use of the two scripts in public space, with the Latin script having absolute dominance over the Cyrillic script in many domains. We then look at some practical aspects of the linguistic landscape of Montenegro, primarily related to tourism. We show that in this context English, as well as Russian, are widely used languages that are perceived by the public. However, this detail is not specific to all locations in Montenegro, so the interpreted material must be precisely contextualized. Referring to recent research that has been done, we are compiling a catalog that serves as an orientation for processing Montenegrin materials. In our opinion, this gives an objective picture of the linguistic reality in the country and the role of language in the public sphere. We list some functional criteria and distinguish urban from rural areas, where a different arrangement of linguistic elements, signs and symbols in the public space can be expected.

Keywords: Montenegro, Montenegrin language/Official Language, Linguistic Landscape, Linguistic Theory, Public Space, Linguistic Diversity, Multilingualism

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.42:003.349

Tanja KUŠTOVIĆ (Zagreb)
Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet
tkustovi@ffzg.hr

Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ (Osijek)
Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
vblazevic1@fos.hr

**THE LITERARY LANGUAGE OF GRGUR BORISLAVIĆ
AND STIPAN KONZUL ISTRANIN (A STUDY OF VERB FORMS
IN THE FOUR *PASSIONS OF CHRIST* FROM *PARIS MISCELLANY
SLAVE 73* AND GLAGOLITIC *NEW TESTAMENT*)**

The paper compares simple and complex verb forms attested in the text of four *Passions of Christ* from two Glagolitic codices: *Paris miscellany Slave 73* (from the 14th century) and the first part of the Protestant *New Testament* (from the 16th century). Through examining the role of their co-authors and editors – Grgur Borislavić on one side and Stipan Konzul on the other side – the research explores the *author's conception* in understanding the literary language of a certain period, movement or territory, particularly in the early modern age. By conducting comparative linguistic analysis, the study identifies interesting variations at graphic/phonological, morphological, derivative, syntactic and lexical levels. These variations include the rejuvenation of the present tense paradigm, imperfective and imperative derivational variations, preservation of the participle system and traditional dual forms, and differences in the frequency of complex verb forms and lexical usage between the two codices. The discrepancies have shown, understandably so, that the older manuscript of *Paris miscellany* predominantly uses older linguistic patterns. Therefore, it would be more intriguing to examine possible coordinated linguistic renewals and innovations that were (possibly) the result of authors' choices. Those were attuned both to the purpose of manuscript or printed text, but also to the considerable distinction between linguistic entities they belonged to: Čakavian–Church Slavonic amalgam and Croatian vernacular language, respectively.

Key words: *Passions of Christ*, *Paris miscellany Slave 73*, *Grgur Borislavić*, *the Protestant Glagolitic New Testament*, *Stipan Konzul*, *verb forms*

1. INTRODUCTION

Throughout the Middle Ages, the Croatian Glagolites crafted an intricately layered literary language that combined (Old) Church Slavonic and Croatian elements. The complex idea of liturgical, in other words, polyfunctional literary language was foremost in their mind. When translating from foreign languages, they approached linguistic features in diverse ways based on a collection of variables, including the text's genre, manuscript type, intended readership and the author's attitude towards the text and its purpose. (Corin, 1993; Eterović, 2021)

The paper aims to compare the texts of the four *Passions of Christ*, which are believed to be the essence of the Gospel and have largely remained unchanged. (Šimić, 2014: 26) We find them equally represented in Glagolitic liturgical and non-liturgical translations and the Croatian Protestant translation of the Bible. Interestingly, within the context of the oldest Croatian literary language – Church Slavonic (Kovačević, 2016: 219–236), the biblical lessons are regarded as a model genre for Croatian Church Slavonic linguistic norm. (Corin, 1993; Gadžijeva et al., 2014) Over time, this paved the way for Croatisms, amalgamated Croatian-Church Slavonic in general, and the author's specific literary language conceptions later on (namely Kožičić's or Croatian Protestants').

The two Croatian Glagolites, Borislavić in the 14th century and the converted Stipan Konzul Istranin in the 16th century, modelled the *Passions* texts after the Croatian Church Slavonic tradition, thus bringing it on the doorstep of the vernacular language, whose qualities were initially, but not entirely, determined by their homeland.

To compare the language of *Paris miscellany Slave 73*, considered to be the most Croatized biblical-liturgical text within the Croatian Glagolitic context of the 14th and 15th century (Kuštović, 2021b: 237), and the Protestant literary language concept, is by all means, a relevant and necessary task. The former was written in interdialectal Čakavian and was heavily influenced by the mother tongue of the Modruš-Ogulin region. On the other hand, the latter used the 'lower' linguistic variation as the starting point of its hybrid literary language, combining the features of Konzul's northwestern Istrian Čakavian, the 16th-century North Dalmatian elements, and older ones, template-media-

ted from the south. (Žagar, 2018: 213–224) Another valid reason for the research is that *Paris miscellany Slave 73* is still owed an extensive linguistic and textological analysis. The Croatian Science Foundation project on *The Language of the Croatian Protestant editions and the 16th century concept of the literary language*, led by Mateo Žagar, represented the Protestants, while a team of experts led by Vesna Badurina Stipčević gave a scientific interpretation of *Paris miscellany Slave 73* in the Croatian Science Foundation project on *Research of the Old Croatian Glagolitic Miscellany Heritage*.

Using the comparative analysis of verb forms – their formational variations (e.g. gNt1 *govoreći* : CPar. *govore*, gNt1 *noseći* : CPar. *nose*, gNt1 *pošadši* : CPar. *šadša*),¹ morphological features (gNt1 *hoćeš* : CPar. *hoćeši*, gNt1 *vlize* : CPar. *vlizetb*), syntactic and lexical variations (gNt1 *hoćete videti* : CPar. *uzrite*, gNt1 *da bi predal* : CPar. *da predastb*, gNt1 *biše rekal* : CPar. *reče*, gNt1 *zove* : CPar. *diše*, gNt1 *vlizućima* : CPar. *vhodećima*, gNt1 *sede* : CPar. *vzleže* etc.) – we are analysing the language of four *Passions of Christ* in *Paris miscellany Slave 73* and the Protestant Glagolitic *New Testament*. Our aim is to identify the proportion of the 'old' and 'new' linguistic elements, and perhaps determine the influence of the southern or northern tradition of Croatian Glagolitic liturgical codices (missals). Finally, we will look for signs of linguistic innovation and expertise by the author/translator.

2. ON THE LANGUAGE OF *PARIS MISCELLANY SLAVE 73* AND GLAGOLITIC *NEW TESTAMENT* – UNTIL NOW

The authors of four *Passions of Paris miscellany* (CPar., 14th century – 1375) and the Protestant Glagolitic *New Testament* (gNt1, 16th century – 1562) had certain linguistic principles guiding them, which can be singled out through a comparative analysis of the verb forms used in the linguistic monuments.

Paris miscellany is known for being the most Croatinized among the 14th-century Croatian Glagolitic manuscripts (miscellany), especially the *Psalter* and *Passions* parts. It belongs to the corpus of texts written in amalgamated Croatian (Čakavian)-Church Slavonic language (Damjanović, 2008; Eterović, 2016; Šimić, 2018). The text of its four *Passions* differs linguistically and textologically from those of the Croatian Glagolitic missals. Additionally, the adherence to the Latin original (*Vulgate*) necessitated the lexical innovation aimed at better comprehension of the text (Tandarić, 1993; Badurina Stipčević, 2023).² Due to its connection to the Lika and Šibenik regions, the

¹ CPar. stands for *Paris miscellany Slave 73*, while for the first part of Glagolitic *New Testament* we use gNt1.

² » Based on textological research, these Glagolitic *Passions* typically belong to the passions

text uses elements of the Modruš dialect (speech), native to Grgur Borislavić, which are skillfully combined with many general Čakavian features.

On the other hand, the Protestant literary language concept chooses the *lower* (Čakavian, vernacular) linguistic variation as its starting point (Kuštović, 2014; Eterović, 2014; Jembrih, 2020), although there is evidence of foreign (non-Slavic) and (Old, Croatian) Church Slavonic influence, as well as the influence of other Croatian dialects. That variation aimed to spread to wider Southern Slavic regions, spanning the territory from Slovenia to Constantinople (Žagar, 2019), and thus needed to be comprehensible and receptive.³ It contained the elements from Konzul's northwestern Istrian Čakavian, those from the 16th-century North Dalmatia, including older, more southern, template-mediated ones. Štokavian elements are perceptible, too (Žagar, 2018: 213–224; Žagar, 2019).

3. THE CORPUS

The language of the *Passions of Christ* is considered to be the starting point for the interpretation of conservative biblical and liturgical language. It is an exemplary text for the attestation of the Croatian Church Slavonic norm. It will be interesting to observe how these linguistic patterns behave within the framework of two codices having different purposes, one being miscellany and the other a vernacular translation of the Bible. Besides, *Paris miscellany* is a medieval codex of manuscript provenance,⁴ while the Protestant *New Testament* is an early modern age printed matter.⁵ To analyse the language patterns, a comparative analysis of isolated simple and complex verb forms has been carried out on the selected corpus of the four *Passions* from these two linguistic monuments. Comments are presented at different linguistic and

texts that are preserved in the southern redaction of Croatian Glagolitic missals. However, in the process of the expert editing of the original Latin text, there were numerous repairs and changes made. The editors strictly followed the Latin text, which included consistent lexical innovations as well as the replacement of lesser-known words with more familiar ones. The Croatian Glagolitic texts of *Passions of Christ* in *Paris miscellany* inherit the Old Church Slavonic tradition and are also a link to the younger literary monuments written in the vernacular.« (Badurina Stipčević, 2023: 184)

³ » Although diversity brought about some uncertainty, the primary goal was to ensure that the text remained comprehensible. This was achieved through careful selection of lexicon. Additionally, traditional graphic solutions that are commonly found in Church Slavonic books were used to maintain a straightforward attitude towards tradition. The lack of strict adherence to available templates, even within the series of Urach editions, emphasised the communicative value of the book, which mattered the most.« (Žagar, 2020: 15)

⁴ The so-called *Liber horarum*, the oldest example of the earlier development phase of Croatian Glagolitic miscellany (Badurina Stipčević, 2023: 181–182).

⁵ The first printed book of one part of the Bible in Croatian language (cf. Jambreč, 2007: 65).

stylistic levels. The analysed text samples are presented in tabular form, with clearly indicated number of pages along which they are spread. Abbreviations are used to mark originals.

Table 1 Linguistic corpus analysis
(*Paris miscellany Slave 73*, 14th c., and *Glagolitic New Testament*, first part, 16th c.)

<i>Paris miscellany Slave 73</i> , 1375 CPar.	<i>New Testament</i> , first part, 1562 gNt1
The Passion According to Matthew: f. 238r–246v	The Passion According to Matthew: 39A–44B
The Passion According to Mark: f. 246v–253v	The Passion According to Mark: 68B–73A
The Passion According to Luke: f. 253v–260v	The Passion According to Luke: 116B–121A
The Passion According to John: f. 260v–266r	The Passion According to John: 153B–157A

4. SIMPLE VERB FORMS

4.1 The Present Tense

It is interesting to observe the graphic relation in 1 Sg. Pres. of the verb ‘to be’ – *biti* in gNt1 and CPar. While the Protestant *Testament* regularly records the form with vocalised secondary semivowel (/je/sam/), in *Paris miscellany* in that same place (and at the end of the word), we find the letter *jer*: apostrophe or wand-like sign, the latter being more frequent. In any case, these are graphic / graphematic variations (cf. Ceković, Sanković and Žagar, 2010: 140; Galić, 2014: 96). An example from *The Passion According to Matthew* – gNt1 *sam trpila* (42B) : CPar. *mučena esbm'* (243v), just like those from *The Passion According to John* – gNt1 *sam govoril* (154B) : CPar. *g(o) v(o)rilb esbm'* (262r); gNt1 *sam roen* (155A) : CPar. *rojen' es(a)mь* (263r) – also confirm the frequent occurrence of unstressed durative present forms of *biti* in 1 and 2 Sg. Pres. in gNt1 (which is comparable to *Artikuli*, Kuštović, 2017: 97). However, it is not insignificant that in those examples, the enclitic forms of *biti* are in anteposition (in gNt1). There is also the example: gNt1 *Jeda li sam ja Ijudej'*? (155A) : CPar. *esbm* (263r).

In the observed texts, the 1 Sg. punctual present form of *biti* has the older grammar morpheme *-u* (*budu*), but there is also a *newer* form ending in *-e/m* (*budem*, 40A) found in one place in younger gNt1, as opposed to the older form *budu* (239v) in CPar. While Fancev identifies the form *budem* as regular in Protestant works, (1916b: 47; cf. also Kapetanović, 2011: 100),⁶ Kušćović does not find the 1 Sg forms of that present in *Artikuli* at all (neither ending in *-u*, nor *-e/m*, 2017: 98). The opposition of different grammatical morphemes (*-u* : *-m*) is interpreted as morphological difference or variant (cf. Ceković, Sanković and Žagar, 2010: 140). In Croatian Glagolitic non-liturgical texts those doublets date back to 15th century in *all verb forms* (cf. Damjanović, 2008: 115). The verbs *htěti* / *h(o)titi*, *moći* enjoy a different position since grammatical morpheme *-u* in 1 Sg. Pres. also exists in today's Croatian standard language.

In both texts, the rest of the verbs mostly have the ending *-u* in 1 Sg. Pres. The exceptions are the verbs *znam* (41B), *celuem* (40B) with the *-m* ending in gNt1, and the example *izvedem* (155A) as a lexical distinction from *sv(ě)dokuu* (263r) found in CPar., or *vodim* (155B) to *izvoju* (263v) from CPar. In gNt1, we find duality, but only in two verbs – *pustiti*: *pušću* (42B) / *pustim* (43A) (*The Passion According to Matthew*), that is, *pušću* (155A) / *puščam* (155A) (*The Passion According to John*); *ne nahoju* (155A) / *ne nahajam* (155B) (*The Passion According to John*). The only example of accordance in the choice of a newer ending *-m* is the verb *Zaklinam* (41B, 241v) (cf. Damjanović, 2008: 115), found in both sources.

There are also some interesting lexical variants, such as gNt1 *pridu* (40A) : CPar. *gremb* (239v) (athematic verbs ending *-mb*, cf. Fancev, 1916b: 46), or gNt1 *znam* (41B) : CPar. *věmb* (242r). They demonstrate the choice of older, traditional lexicon in CPar.⁷

2 Sg. Pres. of *biti* has mainly corresponding (un)stressed forms (*jesi* / *si*), the unstressed forms having a slight advantage in anteposition (e.g. before past participle) in gNt1, but also in postposition. They sometimes occur in CPar.,⁸ too. Incidentally, in *Artikuli*, Kušćović (2017: 97) confirmed the predominance of unstressed forms in 1 and 2 Sg. Pres., while stressed forms prevail in 1 Pl. and 3 Sg. and Pl. (almost three times as many).

⁶ Since morphological duality (*-u* : *-m*) also occurs in the 16th century Latin Croatian texts, it is not necessarily regarded as the Old Church Slavonic element (cf. Ceković, Sanković and Žagar, 2010: 140; according to Vončina, 1967). In fact, it appears in all periods of Čakavian Croatian literary language, but also in Štokavian literary language. (Kušćović, 2021a: 402).

⁷ See also: gNt1 *govoriš* (41B) : CPar. *diši* (242r); gNt1 *pitaš* (154B) : CPar. *vprašaji* (262r); gNt1 *uhite* (39A) : CPar. *ěmut'* (238r); gNt1 *pelaju* (154B) : CPar. *privedoše* (216v).

⁸ Cf. gNt1, CPar. *si rekal* (41B, 242r); potom gNt1 *jesi rekal* (40A) : CPar. *rekal' si* (239r); gNt1 *si dal* (154A) : CPar. *dal' esi* (261r); gNt1 *si učinil* (155A) : CPar. *esi stvoril* (263r).

All the other verbs indicate the fundamental morphological difference between the two sources of analysed texts, namely, gNt1 has grammatical morpheme *-š* and CPar older *-ši*: gNt1 *odgovaraš* (41B) : CPar. *otgovaraeši* (241v); gNt1 *rečeš* (41B) : CPar. *rečeši* (241v); gNt1 *pustiš* (156A) : CPar. *pustiši* (264r).

Several lexical variants, such as gNt1 *govoriš* (41B) : CPar. *diši* (242r); gNt1 *pitaš* (154B) : CPar. *vprašaši* (262r) are intriguing, too.

When it comes to graphic variants, we notice the stressed form of 3 Sg. Pres. *biti* which gNt1 records as *je(st)* (16x) i *jest* (4x) in *The Passion According to Matthew* (and *John*), while in *Paris miscellany* there prevail the forms with wand-like *jer* sign at the end of the word: *estb* (17x). There are also examples with apostrophe: *est'* (3x), but not a single example of *đerv* used instead of the initial preiterated *e*.

The verb forms of *biti* used in the perfect tense and other constructions demonstrate the predominance of stressed forms of 3 Sg. in gNt1 (5x in the contracted form) and unstressed ones in CPar. (3x, where contraction is not denoted by a *titlo*), which are non-existent in *The Passion According to Matthew* from gNt1. In *The Passion According to John* we also observe the predominance of such stressed forms of the present of *biti* in gNt1, or unstressed in CPar. The only exceptions are the examples of negated form of auxiliary *biti*.⁹

The syntactic changing of the present form *biti* (gNt1) and the imperfect or the aorist of the same verb (CPar.), is evident in passive constructions: e.g. gNt1 *je(st) osužen* (42A) : CPar. *osužen' biše* (242v); gNt1 *rečeno je(st)* (42B) : CPar. *rečena b(i)si* (243r).

In 3 Sg. Pres. of *htěti* / *h(o)titi*, just like in all other verbs,¹⁰ we register the basic morphological difference: the younger grammatical morpheme *-e* from gNt1 as opposed to the older *-e/tb* / *-e/t'* from CPar. The elimination of final *-t* is quite intrinsic to the 16th century Croatian language (Ceković, Sanković and Žagar, 2010: 141). For example, gNt1 *izdati hoće* (39B) : CPar. *prêdati hočetb* (239r); gNt1 *govori* (39B) : CPar. *g(o)v(o)rit'* (238v); gNt1 *omače* (39B) : CPar. *omačetb* (239r); gNt1 *grede* (39B) : CPar. *gredetb* (248r); gNt1 *da se propne* (156A) : CPar. *da propnet' se* (259r).

⁹ E.g. gNt1 *učinila je(st)* (39A) : CPar. *sbdělala e(stb)* (247r); gNt1 *je(st) oslobodil* (43B) : CPar. *e stvorilb* (245r); gNt1 *uskrsnul je(st)* (44B) : CPar. *v'stal' se e* (246v); gNt1 *je(st) dal* (154A) : CPar. *dalb e(stb)* (261v); gNt1 *je(st) dobro* (154A) : CPar. *dostoino e* (261v); gNt1 *ni* (155A) : CPar. *něstb* (263r); gNt1 *ni od sude* (155A) : CPar. *něstb otsudu* (263r).

¹⁰ *-e* / *-i* / *-a* (that is, the ending without final *-t*), cf. Kuštović (2017: 100). Some exceptions are also present in gNt1 (e.g. *izajdet* and others), cf. also Fancev (1916b: 41–42).

Other syntactic variants may be of interest, e.g. *da* + *present tense* vs. *infinitive*: gNt1 *davaše da pie* (44A) : CPar. *daše piti* (244v).

The corresponding 3 Sg. Pres. forms in gNt1 and CPar. show the omission of the final present *-tb* / *-t'*¹¹ – *Prvo nego peteh zapoe* (42A; 242v); *ne more* (40B, 43B; 249r) – in some rare examples found in *Paris miscellany*. There is also the example: gNt1 *da se pismo izbude* (156B) : CPar. *da se svr'še pisma* (265v), demonstrating that 3 Pl. Pres. in CPar. was recorded without the final *-t*.

Lexical differences include: gNt1 *zna* (157A) : CPar. *vêstb* (265v).

During her research of *The Passion According to Mark* from *Paris miscellany*, Vesna Badurina Stipčević recorded a morphological innovation from the spoken language (2004: 11; cf. 2014). That innovation, appearing in the currently analysed texts as well, is a grammatical morpheme *-mo* in 1 Pl. Pres., e.g. gNt1 *potrebujemo* (41B) : CPar. *potrêbuemo* (242r); gNt1, CPar. *imamo* (155B; 243v–244r); gNt1, CPar. *mečimo* (156B; 265r).

Even though the *Passions* are texts less prone to linguistic changes, Marinka Šimić (2000: 67–69) registers those substitutes / dualities as being almost regular in the 15th century Croatian Glagolitic non-liturgical texts (cf. Damjanović, 2008: 115–116). Only rarely are they found in the liturgical monuments of the golden age of Croatian Glagolitism: for instance, there are only three examples of the Old Croatian ending *-mb* / *-m'* in 1 Sg. Pres. (*pred'idemь* in Missal of Senj; *ne znam'* First Oxford Missal, *ne z'namь* Hrvoje's Missal), and a single example of the ending *-mo* in 1 Pl. Pres. (*vidimo* Copenhagen Missal).

The lack of morphological differences in 2 Pl. – the prevalence of grammatical morpheme *-te*, e.g. gNt1, CPar. *vnidete* (40B; 249r); gNt1, CPar. *vêruete* (157A; 265v) – makes certain lexical and syntactic variants more prominent: gNt1 *znate* (39A, 44B) : CPar. *vêste* (238r); gNt1 *hoćete videti* (41B) : CPar. *uzrite* (242r); gNt1 *bud(e)te videli* (43A) : CPar. *uzrite* (244r). The last two examples show the use of Future I and Future II in gNt1 as opposed to the present form of the finite verb in CPar.

In 3 Pl. Pres. of the Protestant *New Testament* we observe repeated omission of the final grammatical morpheme *-tb* / *-t'*, which is, in turn, consistently recorded in *The Passion According to Matthew* and *The Passion According to John* from *Paris miscellany*, e.g. gNt1 *prose* (42B) : CPar. *isproset'* (243v); gNt1 *ukradu* (44B) : CPar. *ukradutb* (246v). There are only occasional examples demonstrating the absence of the final *-t* even in CPar. (*govore*, 42B; 243r), but also one confirmation of keeping the final *-t* in gNt1: gNt1 *rastekut se* (40A) : CPar. *razdiluet' se* (239v) (cf. Kuštović, 2021a: 403).

¹¹ It sporadically appears in gNt1 as well (cf. Kuštović, 2021a: 403).

There are several interesting lexical and syntactic variants, such as: gNt1 *uhite* (39A) : CPar. *êmut'* (238r); gNt1 *Pelaju* (154B) : CPar. *privedošē* (261v); and gNt1 *prave* (43A) : CPar. *rêše* (240r); gNt1 *slišaju* (43B) : CPar. *slišēce* (245v); gNt1 *bi predali* (41A) : CPar. *prêdadetb* (241v); gNt1 *hote se ispuniti* (41A) : CPar. *ispl'net se* (241r); gNt1 *da budu blagovati* (154B) : CPar. *da jîdet'* (262v).

Special – non-iotated – form *hote* (instead of *hoče*) for 3 Pl. of *htêti* / *h(o)titi* appears in all Protestant texts (Kuštović, 2017: 99), but also in Čakavian, Kajkavian, Štokavian and three-dialectal (hybrid) 16th century Croatian literary language. In gNt1 it denotes the future construction (the present of *htêti* and infinitive) as opposed to the present of finite verb (with future meaning) in CPar., e.g. gNt1 *videti hote* (157A) : CPar. *Uzret'* (266r).

In gNt1, the verb *dati* has 3 Pl. Pres. ending in *-d/u* (*dadu*, 42A).

4.2. The Aorist

In both codices the aorist is mainly formed from finite verbs, although the examples formed from non-finite verbs are not uncommon (cf. Kuštović, 2017; 2021a). There are ample confirmations for 3 Sg. and 3 Pl., e.g. gNt1 *zataja* (41B) : CPar. *zatai* (242r); gNt1 *isprosi* (44A) : CPar. *prosi* (246r, 253v, 260v); gNt1 *Odgovori* (154B, 155A, 156A, 6x) : CPar. *Ot'govori* (262r, 263r, 265r); gNt1 *dozva* (155A) : CPar. *zazva* (262v) etc.; gNt1 *povedošē* (41A) : CPar. *vedošē* (251r); gNt1 *svukoše* (43A) : CPar. *svl'koše* (244v); gNt1 *povedošē* (154A) : CPar. *privedošē* (252r); gNt1 *prikloniše* (156B) : CPar. *prinesošē* (265v) etc.

The appearance of plural forms in gNt1 can clearly be interpreted as morphosyntactic variant, while *Paris miscellany* still records dual forms in those places: gNt1 *doidošē dva kriva svidoka i rekoše* (41B) : CPar. *pristupista dva kriva svêdoka i rêsta* (241v); gNt1 *vazeše* (157A) : CPar. *priêsta* (266r); gNt1 *zaviše* (157A) : CPar. *obvista* (266r); gNt1 *postaviše* (157A) : CPar. *položista* (266r). The preservation of dual forms which express the meaning of duality is a part of the Croatian Glagolitic book norm of the 15th and 16th century (Ceković and Eterović, 2015: 134; Blažević Krezić, 2020: 63).

The *older* form of the aorist prevails in *Paris miscellany*, while the Glagolitic *New Testament* records the *newer* aorist in the same place – gNt1 *rekoh* (154A) : CPar. *rêh'* (261r); gNt1 *rekoše* (40A, 41B, 42A, 43A, 6x) : CPar. *rêše* (242vx2, 243r, 244rx2); gNt1 *rekoše* (154A, 154B, 155A, 156B, 5x) : CPar. *rêše* (261r, 262vx2, 263r, 265r); gNt1 *rekoše* (41B, 3 Pl.) : CPar. *rêsta* (241v) (3rd person dual) (cf. Damjanović, 2008: 120). The bookish aorist for 3 Sg. Pres. of *biti* is found only in *Paris miscellany* – gNt1 *bi učinjeno* (41A) : CPar. *stvoreno b(i)si* (241r).

Lexical variants that can be singled out are: gNt1 *uhitiše* (41A) : CPar. *ěše* (241r); gNt1 *upita* (154A, 154B) : CPar. *v'/'prosi* (261r); *Odgovori* (154A) : CPar. *Otveća* (261r). Other interesting syntactic variants definitely include the participle *budući*, with a noun in nominative case, from gNt1 (with temporal meaning) as opposed to a time clause with the aorist form of *biti* in CPar.: gNt1 *I budući ISUS u Betanii u domu Simuna gubavca* (39A) : CPar. *I gda bē i(su)sъ v' bētanii v domu simuna gubavoga* (238r) (cf. Eterović, 2019: 82). There is also the indeclinable participle *budući* with passive participle in gNt1 (temporal meaning) as opposed to the time clause with the aorist form of *biti*: gNt1 *I budući večer učinjen* (39B); *I budući večer učinjen* (44B) : CPar. *I gda večerъ bi; I g'da večerъ stvorenyъ bi* (239r, 246r) (cf. Eterović, 2019: 87–89).¹² Furthermore, in gNt1 we record the partnership of the indeclinable participle *buduć(i)* and *l*-participle, in the place where *Paris miscellany* uses the time clause with the aorist form of the verb – from *The Passion According to Matthew*: gNt1 *i jošće budući mnozi krivi svidoci pristupili* (41A) : CPar. *Gda mnozi svidoci pristupiše* (241v); from *The Passion According to John*: gNt1 *I ovo budući rekal, jedan od slug* (154B) : CPar. *I se g'da reče : edanъ ot okolo stoečih' slug'* (262r); gNt1 *buduć rekal* (155A) : CPar. *gda (...) r(e)če* (263r) (cf. Eterović, 2019: 85–86). The active past participle in gNt1 is replaced by the aorist in CPar., as the syntactic (also graphic and lexical) variant – *The Passion According to Matthew*: gNt1 *vzdavši* (40A) : CPar. *v'zda* (239v); gNt1 *I videvši ga Biskupi, i sluge, vapiěhu govoreći* (155B) : CPar. *I gda uzrěše ego arhierēi i farisēi : vьp'ěhu govoreče* (263v).

Different solutions can also be found. In the *participle + aorist* construction, for example, the participle from *Paris miscellany* is in *Glagolitic New Testament* replaced by the finite verb form (e.g. the aorist, cf. Šimić, 2000: 72): gNt1 *a boinici spletoše krunu od trnja postaviše na glavu njegovu* (155B) : CPar. *a vitezi spletše věnъcb ot trniē : v'zložīše na gl(a)vu ego*¹³ (263v). Conversely, the participle of the main sentence is found in gNt1, and the aorist in CPar.: gNt1 *i kada ga svukoše, ogarnuvše ga plaščem črvlenim* (43A) : CPar. *I svl'kše ego plačem' čr'lenim' obl'koše ga* (244r).

In *The Passion According to John* from gNt1 we record *participle + aorist* construction, while *Paris miscellany* uses the aorist of a time clause in place of the participle: gNt1 *A Ijuda vazamši Dvorane i ot Biskupov i Fariseov sluge, pride onde s lanternami* (153B) : CPar. *I ūda bo gda priětъ družbu i arhierēi i parisēi sluge pride tamo s' svēt(i)lniki* (261r).

¹² Cf. also the construction with adjective: gNt1 *da jest on *lastac rekal ošće živ budući* (44B) : CPar. *reče oče gda živ' bēše* (246v) (Eterović, 2019: 90).

¹³ Or, for example, the aorist in the time clauses: gNt1 *I kad ga popljuvaše vazeše trst* (43A) : CPar. *I plūūče na nъ v'zeše tr'stъ* (244v).

Syntactic variants include the shifting of the pluperfect in gNt1, or the aorist in CPar., e.g. 3 Sg. – gNt1 *biše rekal* (42A) : CPar. *r(e)če* (240v).

The perfective construction from gNt1 is juxtaposed to the aorist in CPar. (it is syntactic, or occasional lexical variant) – from *The Passion According to Matthew*: gNt1 *učinila je(st)* (39A) : CPar. *stvari* (238v); gNt1 *je(st) učinila* (39B) : CPar. *stvari* (238v); gNt1 *se je(st) približalo* (40B) : CPar. *približi se* (240v); gNt1 *je(st) rekal* (41B) : CPar. *reče* (238v); gNt1 *sagrišil jesam* (42A) : CPar. *sbgrêših'* (242v). From *The Passion According to John* – gNt1 *sam (...)* *govoril* (154B) : CPar. *govorih'* (262r); gNt1 *sam (...)* *rekal* (154B) : CPar. *g(o)v(o)rih'* (262r); gNt1 *sam (...)* *učil* (154B) : CPar. *učih'* (262r); gNt1 *sam (...)* *rekal* (154B) : CPar. *rekohb* (262r); gNt1 *Nisam li te ja vidil* (154B) : CPar. *Ne li ê vidêh' te* (260v); gNt1 *su me slišali* (154B) : CPar. *slišaše* (262r); gNt1 *je(st) prêdal* (155B) : CPar. *prêda* (265v); gNt1 *je(st) on rekal* (156A) : CPar. *reče* (262r); gNt1 *su proboli* (157A) : CPar. *probodoše* (266r).

However, there are reverse examples where we find the aorist in gNt1 and the perfect in CPar. – from *The Passion According to Matthew*: gNt1 *opsova* (41B) : CPar. *p'soval' est'* (242r); gNt1 *se isplni* (42B) : CPar. *ispl'nilo se e(stb)* (243r).

The punctual present of the verb *biti* next to the noun in gNt1 (*bude potriba*, 40A) is opposed to the aorist in CPar. (*prigodi se* 240r).

4.3. The Imperfect

It occurs more often in gNt1 than in CPar., and is mostly formed from non-finite verbs. The syntactic variant involves the appearance of active present participle in gNt1, and the imperfect in CPar. – gNt1 *sideêi* (42B) : CPar. *sêdêše* (241v); or the imperfect in gNt1 and the aorist in CPar. – gNt1 *se zoviše* (39B) : CPar. *se di* (238v); gNt1 *izdavaše* (40B) : CPar. *prêda* (240v); gNt1 *pucaše* (44A) : CPar. *raspade se* (245v); gNt1 *biêhu* (41B) : CPar. *biše* (242r); and lastly, the conditional (gNt1) and the imperfect (CPar.) – gNt1 *bi hotili* (42B) : CPar. *hotêhu* (243v).

In the earlier discussion, we have mentioned the preservation of duality in the 16th century Croatian texts, even though it is frequently abandoned when it comes to noun or pronominal adjective – verb agreement (cf. Blažević Krezić, 2020: 73). While in *Paris miscellany* the example demonstrates the keeping of both the dual aorist form of *biti* from the passive construction following the numeral quantifier *two* and dual noun, the Glagolitic *New Testament* records the imperfective plural form of *biti*: gNt1 *Tada propeta behu š njim dva razboinika* (43B) : CPar. *Tada raspeta bista š' nim' dva razboinika* (245r). Later, with the loss of the numeral quantifier *two* in anaphoric duality,

gNt1 loses even the dual forms of nominal, pronominal adjective and participle forms: gNt1 *Takoe i razbojnici koi š nim propeti bihu oponašahomu* (43B) : CPar. *Tofe i razbojnika ka raspeta bêhota š nim' oponoŝahota emu* (245r).

Derivational variants include the examples from *The Passion According to Matthew* – gNt1 *sideh* (41A) : CPar. *sijah'* (241r) and gNt1 *sidiše* (41B) : CPar. *sijaše* (242r), as well as those from *The Passion According to John* – gNt1 *imiêše umriti* (155A) : CPar. *imêše umrêti* (262v), where, once in CPar. and another time in gNt1, we witness the imperfective formation using the suffix *-ija-* (along with *-a-*, *-ja-*), rather than *-i-* (or *-e-*, towards **-ê-*) (cf. Fancev, 1916b: 47–49). According to Fancev, the latter is typical for the Glagolitic *New Testament*, while the formation by suffix *-ja-* is more frequent in the Cyrillic *New Testament*. Additionally, when it comes to type 3 verbs (e.g. *sideh* / *sedih* / *sidih* : *sijah*; *imih* : *imijah*), Fancev (1916b: 49) refers to Rešetar's findings, pointing out that the suffix *-ija-* in those examples is not the reflection of the Old Church Croatian influence, but a so-called *neologism of Croatian or Serbian language*.

The verb *moči* records imperfective forms with non-palatalised base: gNt1, CPar. *Mogaše* (39A, 238r) (*mogaše* < *možaše*), most likely under the influence of the aorist paradigm. Such examples are common in Glagolitic non-liturgical miscellanies (cf. Damjanović, 2008: 123) and in Latin Croatian texts (Malić, 1997: 547), but are also found in *Hrvoje's Missal* (cf. Galić, 2014: 107).

4.3. The Infinitive

Along with the corresponding forms such as: gNt1, CPar. *mogaše se prodati* (39A, 238r); *dati* (39A, 238r); *govoriti* (39B, 250v), *iskaše pustiti* (156A, 264r); we also find variants, to name a few lexical ones: gNt1 *blagovati* (39B) : CPar. *êsti* (238v); gNt1 *ne more minuti* (40B) : CPar. *ne more mimoiti* (240v); gNt1 *uhititi* (41A) : CPar. *êti* (249v); gNt1 *zaklinati* (42A) : CPar. *otricati* (242v); gNt1 *rotiti* (42A) : CPar. *kleti* (242v); gNt1 *osloboditi* (44A) : CPar. *izbaviti* (245v); gNt1 *ni slobodno (...) umoriti* (155A) : CPar. *ne dostoiť ubiti* (262v); gNt1 *imam (...) osloboditi* (155B) : CPar. *imam' pustiti* (264r).

Among syntactic variants we observe the use of *da* + *present tense* construction, or the *infinitive*: gNt1 *davaše da pie* (44A) : CPar. *daêše piti* (253r); gNt1 *zapovi da mu se da* (44A) : CPar. *p(o)v(e)lê vratiti* (246r); gNt1 *pustite (...) da otidu* (154A) : CPar. *pustite (...) otiti* (261r).

The infinitive is a part of the future tense constructions: gNt1 *hoće-te imeti* (39A) : CPar. *imêti budete* (238v); gNt1 *nećete imeti* (39A) : CPar. *ne imêti budete* (238v); gNt1 *se bude pripovidati* (39B) : CPar. *prop(o)v(ê)*

děno budet' (238v); gNt1, CPar. *hoćete dati* (39B; 238v); gNt1 *hoću učiniti* (39B, 43A) : CPar. *stvoru*¹⁴(244r); gNt1 *hoću uskrsnuti* (44B) : CPar. *vstanu*¹⁵ (246v); gNt1 *hoće izdati* (39B) : CPar. *predastъ* (239r); gNt1 *hote se ispuniti* (41A) : CPar. *ispl'net se* (241r); gNt1 *hoćeš zataiti* (40A) : CPar. *ot'vr'žeši se* (239v–240r); gNt1 *hoćeš zatajati* (42A) : CPar. *se otvržeši* (242v); gNt1 *izdati hoće* (39B) : CPar. *prêdati hoćetъ* (239r); gNt1 *budem piti* (40A) : CPar. *budu piti* (239v); gNt1 *budeš videti* (42A) : CPar. *vidiši* (242v); gNt1 *hoćete zmetnju imati* (40A) : CPar. *sъblaznite se* (239v); gNt1 *hoćete videti* (41B) : CPar. *uzrite* (242r); gNt1 *verovati hoćemo* (43B) : CPar. *vêruemo* (245r); gNt1 *da budu blagovati* (154B) : CPar. *da jîdet'* (262v); gNt1 *hoću propeti* (156A) : CPar. *propnu* (264v); gNt1 *videti hote* (157A) : CPar. *Uzret'* (266r).

The future tense is expressed by construction *hoću* or *budu* + *infinitive* (Fancev, 1916b: 97, cf. Gadžijeva et al., 2014: 255). The future simple form made from the infinitive and the punctual present of *biti* (*piti budu*, *budeši služiti* etc.) is the Čakavian dialect feature, a vernacular trait that penetrated the Croatian Church Slavonic as well. As a result, we also find it in *Paris miscellany*.

Besides, *Paris miscellany* records the older way of expressing the future tense by the present form of the finite verb, while gNt1, in the same place, uses the construction *hoću* + *infinitive*: 1 Sg. gNt1 *hoću učiniti* (39B, 43A) : CPar. *stvoru* (239r, 244r) ; gNt1 *hoću uskrsnuti* (44B) : CPar. *vstanu* (246v); gNt1 *hoću propeti* (156A) : CPar. *propnu* (246v); 2 Sg. gNt1 *hoćeš zataiti* (40A) : CPar. *ot'vr'žeši se* (239v–240r); gNt1 *hoćeš zatajati* (42A) : CPar. *se otvržeši* (242v); 3 Sg. gNt1 *hoće izdati* (39B) : CPar. *predastъ* (239r); 1 Pl. gNt1 *verovati hoćemo* (43B) : CPar. *vêruemo* (245r); 3 Pl. gNt1 *hote se ispuniti* (41A, a non-iotated form of the auxiliary) : CPar. *ispl'net se* (266r); gNt1 *videti hote* (157A, a non-iotated form of the auxiliary) : CPar. *Uzret'* (266r). The same goes for the construction *punctual present* of *biti* + *infinitive* in gNt1, where in CPar. there is the present form of the verb: 2 Sg. gNt1 *budeš videti* (42A) : CPar. *vidiši* (242v), or from *The Passion According to John*: gNt1 *da budu blagovati* (154B) : CPar. *da jîdet'* (262v) (for 3 Pl.).

The infinitive construction in CPar. stands opposite to the present form in gNt1: gNt1 *što se vam vidi* (41B) : CPar. *Čto vamъ e viditi* (242r).

¹⁴ Lexical and syntactic variants (future simple : the present of the finite verb).

¹⁵ The same as the aforementioned.

4.5. The Imperative

The formation of imperative mood in the observed texts corresponds to its formation in Croatian Church Slavonic language. The differences in the two analysed codices come down to:

- different use of lexemes: gNt1 *poidite* (39B) : CPar. *idite* (238v), gNt1 *vazmite* (40A) : CPar. *primit* (239r), gNt1 *blaguie* (40A) : CPar. *ſij'te* (239v), gNt1 *počekaite* (40B) : CPar. *potrpête* (240r), gNt1 *držite* (40B) : CPar. *êmite* (240v), gNt1 *oslobodi* (43B) : CPar. *sp(a)si* (245r), gNt1 *upitai* (154B) : CPar. *vprosi* (262r)
- different formations, where gNt1 has the Croatian and CPar. (Old) Church Slavonic one: gNt1 *recite* (39B) : CPar. *r'cête* (238v); in the example from gNt1 *da se propne* (43A) : CPar. *da se propnetŭ* (244r), in CPar. we find the (Old) Church Slavonic present tense form
- different use of particles *neka* and *da*, where gNt1 has a particle *neka*, and CPar. a particle *da*: gNt1 *neka on oslobodi* (43B) : CPar. *da izb(a) vitŭ* (245r).

4.6. Participles

In our codices all participles appear except present passive participle.

Active present participle.

- 1) Whereas in gNt1 we find the active present participle, in CPar. there is the active past participle form: gNt1 *budući jutro* (42A) : CPar. *jutru bivšu* (242v), gNt1 *vedeč* (39A) : CPar. *vidêvše* (238r), gNt1 *znajući* (39A) : CPar. *razumêvŭ* (238r), gNt1 *stavljajući* (39A) : CPar. *v'zliêvši* (238v). The examples also show the different use of lexemes in these two written monuments.
- 2) There is a number of examples where both codices use the participle in question, but its derivational form differs: gNt1 has the ending *–eči* (< *ęči*), whereas CPar. has the ending *–e* (< *ę*): gNt1 *noseči* (156A, 157A) : CPar. *nose* (264v, 266r); gNt1 *stoeči* (154B) : CPar. *stoe* (262r), gNt1 *govoreči* (40A, 40B, 41B, 43A, 43B, 154B) : CPar. *govore* (239v, 240r, 245v, 249r, 253r, 256r). The last example displays the superior use of endings *–eči* in gNt1, as opposed to CPar. Here, we should mention that the replacement of the form *govoreči* with *govore* is not the only substitution. It is also replaced by: *govoreču* (45B, 240v), *govoreče* (41B, 43B, 44A, 44B, 155A, 156A; 242r, 246v, 250r, 252v, 257v, 263v).

- 3) The examples where in CPar. we have a subordinate clause, but a participle in gNt1: gNt1 *budući* (39A): CPar. *g'da bê* (238r), gNt1 *budući rekal* (154B): CPar. *g'da reče* (262r) although such differences in use are not often.
- 4) The examples where CPar. has an inflected form, unlike gNt1: gNt1 *blagujući* (39B) : CPar. *êdučimь* (239r), gNt1 *večerajući* (40A) : CPar. *věčerajučim'* (239r), gNt1 *speći* (40B) : CPar. *spečihь* (240r).

Active past participle

The differences between the codices involve different formation: in gNt1 with ending *-vši*, in CPar. with ending *-v'*: gNt1 *odgovorivši* (39B, 40A) : CPar. *otgovoriv'* (239r, 251r), gNt1 *odgovorivši* (43A) : CPar. *otvečav'* (244r), gNt1 *predavši* (42A) : CPar. *predav'* (242v), gNt1 *odgovorivši* (42B) : CPar. *otg(o)v(o)riv'* (243v). We also find the older forms with ending *-ši* in gNt1, while CPar., in the same place, has the inflected form with the ending *-e*: gNt1 *rekši* (40A) : CPar. *rekše* (239v). The older forms are also found in the examples: gNt1 *vrgši* (42A) : CPar. *povrg'* (242v), gNt1 *potekši* (44a) : CPar. *tek'* (253r).

The *l*-participle appears in the text on the complex tenses formation,¹⁶ but we also find the past passive participle, e.g. gNt1 *napisan* (43B): CPar. *pisanь* (245r).

5. COMPLEX VERB FORMS

Speaking of complex verb forms, in the analysed text we find the perfect tense, the pluperfect tense, the conditional, the future simple and the future perfect.

To express past actions the aorist and the imperfect are used much more frequently than the perfect and the pluperfect.

5.1. The Perfect Tense

In both texts the perfect tense is formed by auxiliary *biti* and *l*-participle, with auxiliary appearing in both stressed and unstressed forms. The distinctions between two analysed monuments are noticeable on several levels.

1. There is a varied choice of lexemes, but also of the stressed / unstressed forms of *biti*: gNt1 *učinila je(st)* (39A) : CPar. *śbdělala e(stь)* (238v);

¹⁶ See the chapter on the complex tenses.

- gNt1 *jesi rekal* (40A) : CPar. *rekal' si* (239r), gNt1 *si došal* (41A) : CPar. *esi prišalb* (241r), gNt1 *sam trpila* (42B) : CPar. *mučena esəm'* (243v), gNt1 *je(st) učinil* (43A) : CPar. *e stvoril'* (244r), gNt1 *je(st) oslobodil* (43B) : CPar. *e stvorilb* (244r), gNt1 *si učinil* (155A) : CPar. *esi stvoril* (263r). It is clear that the stressed form of auxiliary *biti* is more repeatedly used in *The New Testament* than in *Paris miscellany*.
2. The use of verb tenses is different, that is, gNt1 uses the perfect tense, whereas CPar. uses the aorist: gNt1 *je(st) učinila* (39B) : CPar. *stvorri* (238v), gNt1 *je(st) rekal* (41B) : CPar. *reče* (238v), gNt1 *se je(st) približalo* (40B) : CPar. *približi se* (256v), gNt1 *celoval je(st)* (40B) : CPar. *celova* (241r), gNt1 *ufal je(st)* (43B) : CPar. *upva* (245r), gNt1 *sam rekal* (154B) : CPar. *rekohb* (262r), gNt1 *sam učil* (154B) : CPar. *učih'* (262r), gNt1 *su rekli* (155A) : CPar. *rěše* (262v), gNt1 *su proboli* (157A) : CPar. *probodoše* (266r). It is evident that in gNt1 we have the perfect, while CPar. uses the aorist (not always, naturally, as seen from the given examples).

5.2. The Pluperfect Tense

The pluperfect is rarely used in either of these two written monuments. It is formed from the imperfect or the aorist of auxiliary *biti* and *l*-participle. The distinctions in usage are mainly phonological and refer to a different realisation of *jat* (*bê* : *bi*), which is kept in CPar., but is realised as *i* in gNt1. As is the case with the perfect tense, we repeatedly find the different choice of lexemes between the monuments: gNt1 *se bihu skupili* (41A) : CPar. *sъbrali se bêhu* (241v), gNt1 *bihu usnula* (44A) : CPar. *usnuli bêhu* (245v), gNt1 *bihu naslidovala* (44A) : CPar. *slêdile bêhu* (246r), gNt1 *bi se borili* (115A) : CPar. *dorvali bi* (263r). There is also the different use of verb tenses, that is, the situation where gNt1 uses the pluperfect and CPar. the aorist: gNt1 *biše rekal* (42A) : CPar. *r(e)če* (240v), gNt1 *bêše*¹⁷ *rekal* (154A) : CPar. *r(e)če* (263r).

5.3. Future I

In the researched codices future I was formed by auxiliaries *hotêti* and *biti* and the infinitive form of the verb, while other auxiliaries (*načêti*, *imêti*) are absent. Future I examples can be grouped as follows:

¹⁷ This example shows that the replacement of *jat* by *i* is not carried out consistently in gNt1.

1. the examples which are the same in both texts: *hoćete dati* (39B, 238v), *budu piti* (40A, 239v)
2. the examples where gNt1 uses the aforementioned formation of the future I by the auxiliary and the infinitive, whereas CPar. uses the present tense functioning as the future I:
 - a) auxiliary *hotêti*: gNt1 *hoću učiniti* (39B) : CPar. *stvoru* (239r), gNt1 *hoće izdati* (39B) : CPar. *predastb* (239r), gNt1 *hoćete zmetnju imati* (40A) : CPar. *sъblaznite se* (239v), gNt1 *hoćeš zatiti* (40A) : CPar. *ot'vr'žeši se* (239v–240r), gNt1 *hoću učiniti* (43A) : CPar. *stvoru* (244r), gNt1 *hoćete videti* (41B) : CPar. *uzrite* (242r), gNt1 *verovati hoćemo* (43B) : CPar. *vêruemo* (245r), gNt1 *hoću propeti* (156A) : CPar. *propnu* (246v). Let us also add the examples that use the non-io-tated form of the verb *hotêti*: gNt1 *hote se ispuniti* (41A) : CPar. *ispl'net se* (266r), gNt1 *videti hote* (157A) : CPar. *uzret'* (266r)
 - b) auxiliary *biti*: gNt1 *budu blagovati* (154B) : CPar. *ĵidet'* (262v), gNt1 *budeš videti* (42A) : CPar. *vidiši* (242v)
 - c) different endings for the present tense when referring to *Croatian* ending in gNt1 : (*Croatian*) Church Slavonic ending in CPar.: gNt1 *izdati hoće* (39B) : CPar. *prêdati hoćetb* (239r), gNt1 *budem piti* (40A) : CPar. *budu piti* (239v)
 - d) different use of auxiliaries: gNt1 *hoćete imeti* (39A) : CPar. *imêti budete* (238v), gNt1 *nećete imeti* (39A) : CPar. *ne imêti budete* (238v).

The future II is found in one example which is in CPar. replaced by the future I, in other words, by the present form of the verb: gNt1 *bud(e)te videli* (43A) : CPar. *uzrite* (242r).

5.4. The Conditional

It is formed from the *l*-participle and the aorist of the auxiliary *biti*. The analysed texts demonstrate the different use of lexemes: gNt1 *bi dal* (41A) : CPar. *pristavil bi* (241r); that is, the same use of lexemes but different word order: gNt1 *ne bi ti imel* (155B) : CPar. *ne imêl' bi* (264r); the different use of verb forms, in other words, where gNt1 has the conditional, CPar. has the imperfect: gNt1 *bi bilo* (39B) : CPar. *biše* (239r), gNt1 *bi hotili* (42B) : CPar. *hotêhu* (243v) or the present: gNt1 *da bi ne ostala* (156B) : CPar. *da ne ostanut'* (265v), gNt1 *da bi im se (...) prebile* (156B) : CPar. *da prebiût' ih'* (265v), gNt1 *da bi vazel* (157A) : CPar. *da vъz'metb* (266r).

6. IN CONCLUSION

The comparative analysis of the simple and complex verb forms represented in four *Passions of Christ* of the two Glagolitic monuments – the manuscript of *Paris miscellany* (14th century) and the first part of the printed Protestant *New Testament* (16th century) – has demonstrated their discernible differences on graphic/phonological, morphological, derivative, syntactic and lexical stylistic level. First, there is the so-called *rejuvenation* of the present tense paradigm, which is, to some extent, present in CPar. (in 1 Sg. and 1 Pl., for instance), but all the more so in the younger gNt1. The rejuvenation in question is evident primarily in the relationship between grammatical morphemes *-u* : *-m* (for 1 Sg.), then in the use of endings *-š* : *-ši* (for 2 Sg.), followed by the appearance of endings *-mo* for 1 Pl., and finally in the loss of the final *-t* for 3 Sg. and Pl. Another interesting feature is the parallel use of *older* and *newer* aorists, the latter being more regularly used in the younger monument: gNt1 *rekoh* (154A) : CPar. *rêh'* (261r), along with the variation of imperfective derivative forms: gNt1 *sideh* (41A) : CPar. *sijah'* (241r) and gNt1 *imiêše umriti* (155A) : CPar. *imêše umrêti* (262v). In the imperative mood, the derivational differences involve the particle usage in 3 Sg. Both codices use the particle *da*, but gNt1 also has the particle *neka*. Furthermore, the five-participle system is reduced to four, with the passive present participle no longer appearing in the texts from this period. The term 'participles' is still used rather than verbal adjectives, active and passive, or verbal adverbs, present and past, as declensible participle forms are present in the analysed texts. Speaking of active present participle forms, it is evident, not uncommonly so, that CPar. uses older forms more often than gNt1.

Significantly, the verb forms of both codices preserve duality which is only occasionally substituted by plural forms in the younger gNt1 (for expressing the meaning of duality). Speaking of simple past verb forms, or simple forms in general, we can single out the frequent replacement of the aorist from CPar. by the imperfect in gNt1, along with plenty of other syntactic and lexical variants, especially those regarding the older lexicon of *Paris miscellany*: e.g. gNt1 *uhitiše* (41A) : CPar. *êše* (241r); gNt1 *pitaš* (154B) : CPar. *vprašaši* (262r); gNt1 *pelaju* (154B) : CPar. *privedošê* (242v) etc.

The complex verb forms analysis has identified pronounced vocabulary differences between two analysed codices. A closer study of the lexicon reveals the higher usage of older lexemes in CPar. than in gNt1 (e.g. gNt1: *blaguite, počekaite, držite, upitai* : CPar. *ĵij'te, potrpête, êmite, vprosi* etc.). Complex verb tenses are not always equivalent; they are found in the texts, but it is clear that the authors preferred expressing the past by using the aorist or

the imperfect, rather than the perfect or the imperfect. In future I, we no longer find the auxiliaries previously existing in Croatian Church Slavonic, but the verbs *biti* and *htjeti* remain in their entirety. Here, to express future I, CPar. more often uses the present verb form.

The conditional is used in both codices, but is more prevalent in younger gNt1, whereas CPar. uses the imperfect or the present instead.

Sources

- CPar. = *Paris miscellany Slave 73 (Pariški zbornik)*, 1375, Paris, Bibliothèque Nationale, sign. *Slave 73*.
- gNt1 = Dalmatin, Antun; Konzul, Stipan. 1562. *New Testament, first part (Novi testament: I. dio)*. Tübingen. (Latinički prijepis glagoljskog izvornika. 2013. Ur. D. Matak. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Školska knjiga.)

References

- Badurina-Stipčević, V. (2004). »Muka Kristova po Marku u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku Slave 73«. *Filologija*, No. 42, pp. 1–21.
- Badurina Stipčević, V. (2014). »Muka Kristova po Marku u hrvatskoglagoljskom Pariškom zborniku Slave 73«, in Zaradija Kiš, A. & Žagar, M. (eds.) *Glagoljaška Muka Kristova: odabrane kulturološko-filološke studije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Državni arhiv u Pazinu; Institut za etnologiju i folkloristiku, pp. 139–171.
- Badurina Stipčević, V. (2023). »Pariški zbornik Slave 73 (1375.) u kontekstu hrvatskoglagoljske benediktinske baštine«. *Crkva u svijetu*, Vol. 58, No. 1, pp. 179–190.
- Blažević Krezić, V. (2020). »Dvojina u biblijskim tekstovima hrvatskih protestantskih knjiga«. *Croatica: časopis za hrvatski jezik, književnost i kulturu*, Vol. 44, No. 64, pp. 55–80.
- Ceković, B. & Eterović, I. (2015). »Dvojina u *Misalu hruackome Šimuna Kožičića Benje*«, in Žagar, M. (ed.) *Jezik Misala hruackoga: Studije o jeziku Misala Šimuna Kožičića Benje (1531.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, pp. 133–150.
- Ceković, B., Sanković, I. & Žagar, M. (2010). »Jezik Misala hruackoga Šimuna Kožičića Benje: glagolski oblici«. *Slovo*, No. 60, pp. 133–166.
- Corin, A. R. (1993). »Variation and norm in Croatian Church Slavonic«. *Slovo*, No. 41/42, pp. 155–196.

- Damjanović, S. (2008). *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Eterović, I. (2014). *Sintaktička svojstva participa u jeziku hrvatskoglagoljskih misala* (doctoral dissertation in typescript). Rijeka: Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Eterović, I. (2016). »O jeziku hrvatskoglagoljskih zbornika neliturgijskoga sadržaja: perspektive novih istraživanja«, in Kušćović, T. & Žagar, M. (eds.) *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, pp. 109–118.
- Eterović, I. (2019). »Nesklonjivi particip buduć(i) u nebiblijskim izdanjima hrvatskih protestanata«. *Čakavska rič: polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, Vol. XLVII, No. 1–2, pp. 81–95.
- Eterović, I. (2021). »Kojim su jezikom pisana izdanja hrvatskih protestanata? Prilog određenju -izama«. *Biblijski pogledi*, Vol. 29, No. 1–2, pp. 56–79.
- Fancev, F. (1916a). »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga«. *Rad JAZU*, No. 212, pp. 147–225.
- Fancev, F. (1916b). »Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga«. *Rad JAZU*, No. 214, pp. 1–112.
- Gadžijeva, S. et al. = Kovačević, A., Mihaljević, M., Požar, S., Reinhart, J., Šimić, M. & Vince, J. (2014). *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Staroslavenski institut.
- Galić, J. (2014). »Jednostavni glagolski oblici u Hrvojevu misalu«. *Slovo*, No. 64, pp. 79–152.
- Hercigonja, E. (1975). *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti 2*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Jambrek, S. (2007). »Biblija u Hrvata: Prevođenje, tiskanje i širenje Biblije u kontekstu naviještanja evanđelja«. *Kairos: Evanđeoski teološki časopis*, Vol. 1, No. 1, pp. 61–90.
- Jembrih, A. (2020). »Urach – južnoslavenski prevoditeljski i izdavački projekt u doba reformacije«. *SCN*, Vol. 12, No. 1, pp. 72–84.
- Kapetanović, A. (2011). »Čakavski hrvatski književni jezik«, in Bičanić, A. (ed.) *Povijest hrvatskoga jezika – 2. knjiga: 16. stoljeće*. Zagreb: Croatica, pp. 77–123.
- Kovačević, A. (2016). »O prvom hrvatskom književnom jeziku«, in Kušćović, T. & Žagar, M. (eds.) *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva: Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanoviću o 70. rođendanu*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, pp. 219–236.

- Kuštović, T. (2014). »Jezik hrvatskog protestantskog ćirilickog Novog zavjeta (1563.) prema hrvatskoglagoljskoj tradiciji«. *Filologija*, No. 62, pp. 115–129.
- Kuštović, T. (2017). »Glagolski oblici u izdanju *Artikuli ili deli prave stare krstianske vere* (1562.)«. *Slovo*, No. 67, pp. 91–112.
- Kuštović, T. (2021a). »Jezično jedinstvo i stilska razvedenost hrvatskih protestantskih tekstova 16. stoljeća«, in Bońkowski, R.; Lukić, M.; Mićanović, K.; Pycia-Košćak, P. & Zubčić, S. (eds.) *Peryferie w języku chorwackim, kulturze i społeczeństwie/ Periferno u hrvatskom jeziku, kulturi i društvu. Svezak 2*. Katowice; Zagreb; Osijek; Rijeka: Wydział Humanistyczny Uniwersytetu Śląskiego; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Sveučilište u Osijeku; Sveučilište u Rijeci, pp. 398–410.
- Kuštović, T. (2021b). »Pariški zbornik slave 73 (1375) i Hvalov zbornik (1404) u suodnosu«. *Društvene i humanističke studije*, Vol. 3, No. 16, pp. 231–246.
- Malić, D. (1997). *Žića svetih otaca*. Zagreb: Matica hrvatska; Institut za hrvatski jezik.
- Šimić, M. (2000). »Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima«. *Slovo*, No. 50, pp. 5–117.
- Šimić, M. (2014). »Jezična studija – Akademijin brevijar«, in Badurina Stipčević, V. (ed.) *Akademijin brevijar HAZU III c 12. Hrvatskoglagoljski rukopis s konca 14. stoljeća*. Zagreb: Staroslavenski institut, pp. 11–108.
- Šimić, M. (2018). »O jeziku Pariškoga zbornika Code Slave 73 (Na tekstu psaltira i kantika)«. *Fluminensia*, Vol. 30, No. 1, pp. 153–185.
- Tandarić, J. L. (1993). »Ordo Missae u pariškom zborniku Slave 73«, in Bašić, P. (ed.) *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, pp. 110–131.
- Vončina, J. (1967). »Dubletsko prvo lice singulara prezenta u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća«. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, No. 9, pp. 43–61.
- Žagar, M. (2018). »Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke«, in Botica, S. et al. (eds.) *Hrvatski prilozi 16. međunarodnom slavističkom kongresu*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, pp. 213–224.
- Žagar, M. (2019). »Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata«, in Matulić, B. & Lupis, V. (eds.) *Verba volant – scripta manent. Zbornik u čast akademika Stjepana Krasića*. Split: Sveučilište u Splitu, pp. 845–864.
- Žagar, M. (2020). »Tipologija jezičnih razlika među novozavjetnim tekstovima hrvatskih protestanata«. *Biblijski pogledi*, Vol. 28, No. 1–2, pp. 3–23.

Tanja KUŠTOVIĆ & Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ

**KNJIŽEVNI JEZIK GRGURA BORISLAVIĆA I STIPANA
KONZULA ISTRANINA (STUDIJA GLAGOLSKIH OBLIKA
U ČETIRIMA MUKAMA PARIŠKOGA ZBORNIKA SLAVE 73
I GLAGOLJSKOGA NOVOG TESTAMENTA)**

Rad je utemeljen na usporednoj analizi jednostavnih i složenih glagolskih oblika zasvjedočenih u tekstu četiriju *Muka Kristovih* iz dvaju hrvatskoglagoljskih kodeksa: *Pariškoga zbornika Slave 73* (14. st.) i prvoga dijela protestantskoga *Novog testamenta* (16. st.). Svraćajući pozornost na ulogu (su)pisaca i redaktora spomenutih kodeksa – Grgura Borislavića s jedne i Stipana Konzula s druge strane – istraživanjem se propituje važnost *autorske koncepcije* za razumijevanje književnoga jezika određene epohe, pokreta ili teritorija, posebice u ranonovovjekovnim prilikama. Usporedna jezična analiza glagolskih oblika u spomenutim tekstovima ukazuje na postojanje zanimljivih varijanata grafijsko-fonološke, morfološke, tvorbene, sintaktičke i leksičko-stilske razine: od pomlađivanja prezentske paradigme, preko imperfekatskih i imperativnih tvorbenih varijanata, očuvanosti participskoga sustava i tradicijske dvojine, sve do učestalosti uporabe složenih glagolskih oblika i zamjetnih leksičkih razlika među kodeksima. Nejednakosti su pokazale, što je razumljivo, prevagu starijih jezičnih obrazaca u jednako tako starijem (i rukopisnom) *Pariškom zborniku*, zbog čega se zanimljivijima mogu učiniti eventualna usklađena jezična *pomlađivanja* i *inoviranja*, koja su rezultat autorskih odabira usklađenih s namjenom rukopisa, odnosno tiskopisa, a u krajnjoj liniji i s nama nezanemarivom distinkcijom jezičnih entiteta kojima pripadaju: hrvatsko-staroslavenskom, odnosno narodnom hrvatskom.

Ključne riječi: *Muke Kristove*, *Pariški zbornik*, Grgur Borislavić, protestantski glagoljski *Novi testament*, Stipan Konzul, glagoljski oblici

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.4:27-247

Jelena ĐORĐEVIĆ (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split
jelena.dordevic@ffst.hr

HOW DO DIFFERENCES IN GOSPELS AFFECT SEMANTIC AND SOCIOLINGUISTIC LEVEL

This paper analyses the impact of the diversity of the canonical gospels and their linguistic and discourse characteristics on the semantic and sociolinguistic levels. Attention is focused on several examples from the gospels in which the differences are extremely evident because the choice of lexis, syntactic structure or content is very different for each gospel writer. Special attention is given to the semantic layering of the gospel messages and their adaptation to the target communities, which affects the sociolinguistic level. Specifically, how parameters such as status, occupation, specific audience, etc., influence the writing style of every gospel writer is analysed. In addition, how differences were reflected in the definition of the course of reading in the field of liturgy and what influences the sentences from gospels had on the field of liturgy are shown. The Croatian translation of the New Testament by Bonaventura Duda and Jerko Fućak was used for the analysis. The computer version (www.biblegateway.com) English Standard Version (ESV) was used for translation into English. The results indicate that the differences between the gospels do not represent contradictions but rather enrich the understanding of the Christian tradition and enable a wider understanding of the uniqueness of the gospel message.

Keywords: *gospels; content; sociolinguistics; semantics.*

1. INTRODUCTION

In many nations, the Bible is the basis of cultural, religious, linguistic, and literary identity. It is divided into the Old and the New Testament, whereby the Old contains – 56 books and the New – 27 books in the Christian tradition. The Bible was originally written in Hebrew, Aramaic and Greek and is still the most translated book in the world. Research into biblical texts

has been ongoing for centuries, and in recent times, those aspects that are not exclusively theological have increasingly been studied. The language and logic of the Bible were analysed by G. R. Evans (1984), who assumed that the Bible was read in the West from St. Augustine's time until the end of the 12th century. From the point of view of contemporary linguistic theories and approaches, Christo H. J. van der Merwe (2006) dealt with meaning using the notion of semantic potential to determine the relationships between lexemes in the Hebrew language. Great attention has also been focused on research into gospels, the first four books of the New Testament, which, according to tradition, were written by Matthew, Mark, Luke and John. M. A. Matson (2011) studied the depiction of Jesus' death and resurrection in Luke's gospel and John's gospel. Some foreign authors were engaged in listing or counting the number of words and the frequency of their occurrence, and in this way, they tried to determine the prototypical gospel. All these studies focused on the model of the Greek language and resulted in the publication of dictionaries and manuals for reading the New Testament in the language in which they were written (Van Voorst, 2001; Brodie, 2004; Poirier, 2008; Abakuks, 2015; Mealand, 2016). Gareiou and Zervas (2018) used descriptive statistics to determine the words from gospels that refer to the environment.

Recently, Croatian linguists have also increasingly analysed gospels because the international interest in them is constantly growing. Tina Mihić (2012) addressed synonymy by analysing translation differences in seventeen different translations of the same text. Valentina Baričević and Martina Kekelj (2009) researched gospels and viewed this research as a starting point for the study of language acquisition by native speakers from the perspective of psycholinguistics. Adriana Tomašić (2012) analysed the relationships of nouns within grammatical categories: gender, number, case and declension. The language of John's gospel was analysed by Zrinka Jelaska and Valentina Baričević (2012), who concluded that the Croatian translation is lexically more diverse than the Greek original. Zrinka Jelaska and Miroslav Fuček (2018) offered numerical ratios of phonological and morphological noun categories in the Bible. Nada Babić (2018) published linguistic research on Croatian translations of the New Testament since the 20th century. On this basis, in 2020, the book *Bibliana, a Croatian translation of the Bible*, was created. Frano Musić (2022) offered a thorough presentation and description of metaphors and gestures in the Gospels, and the author of this paper, in her doctoral dissertation (Đorđević, 2024), studied the linguistic and stylistic features of the Gospels in the Croatian language.

Sociolinguistics, as a linguistic branch, focuses on the relationship between language and society and the reasons and consequences of language

ge changes that occur due to social influences, which can be observed from many different perspectives. Allan Bell (2013) highlights three subgroups of research within sociolinguistics: sociolinguistics of multilingualism, ethnographic-interactive sociolinguistics and variationist sociolinguistics, where the first includes language research at the macro level (the relationship between a minor and a dominant language), the second language research of smaller groups, and the third includes language research at the micro level, i.e., changes within the language. This relationship between linguistic phenomena and social phenomena was also the focal point of many analyses (McKirnan, 1983; Takhirovna Abdullaeva, 2001; Holmes, 2008), especially with respect to second language acquisition (Tarone, Swain, 1995; Young, 1999). Regardless of the type of research, sociolinguistics has recently been at the center of interest for linguists. A. Milković (2006) offered sociolinguistic research in the framework of teaching and learning. T. Šinžori (2019) studied how social reality was reflected in monolingual explanatory dictionaries of the Croatian and Czech languages, whereas A. Vlastelić and I. Galunić (2018) studied the adaptation of car advertisements to the market. The phenomenon of multilingualism is also interesting and is also the focal point of the study of sociolinguistics (Kovačević, 2001; Malechová 2016; Kružić, Malnar, 2019; Miloš, 2023). Much attention has also been given to research on the linguistic landscape. An exceptional contribution in this field was made by Elena Shohamy and Dark Gorter (2009), who edited a collection of 20 scientific papers dealing with the sociolinguistic framework in landscape research, theoretical perspectives, and methodological and linguistic problems. Robert J. Blackwood and S. Tufi (2015) subsequently studied the linguistic landscape of the Mediterranean, emphasizing space as a feature of identity. Durk Gorter and Jasone Cenoz (2024) provided an overview of linguistic research on space from the end of the 20th century to the present day.

2. DESCRIPTION OF THE ANALYSIS

The aim of this paper is to show how the diversity of gospels affects semantics (the meaning and messages conveyed by the text) and sociolinguistic levels (the adaptation of language and style to the needs of the target audience). This paper provides examples of linguistic and semantic differences and their influence on the understanding of the gospel as a universal message. Linguistic and discourse features are presented to highlight the differences between the gospels. This paper is continuation of the analysis the author started in her doctoral thesis (Đorđević, 2024). In the preface to the gospels in the Croatian translation of Jerusalem Bible (2007), for Christians, the gospels represent the

“good news” (from the Greek word *euangelion*) announced by Jesus Christ. The first three gospels are called synoptic because of their similarity in content (from the Greek *sin* – together and *opsis* – observation), because they are considered to show events from the same general point of view and because they are literary interdependent. John’s Gospel is distinguished from the other three gospels in theological terms because it emphasizes the goal of Jesus’ mission. It has been confirmed that gospels are historical records created from oral tradition. Numerous redactors of the gospels recorded testimonies with as much objectivity as possible to distinguish them from apocryphal ones. Therefore, the history of the creation of the gospel is not simple.

Therefore, even though all the gospels present the same topic – the life and actions of Jesus Christ – the choice of lexicon, syntactic structure or content of gospels is different depending on the gospel writer, which is ultimately reflected not only semantically but also sociolinguistically. When choosing a language, social factors are always considered. All the gospels have the same central narrative line, and the differences between them can also be attributed to social factors, such as social status and the target audience. Examples of these will be provided. For the purpose of semantic analysis, two events were presented: Jesus’ baptism and Jesus’ resurrection. For the purpose of sociolinguistic analysis, a general sociolinguistic view of the gospels was given. The analysis was made on the texts from the gospels in the Croatian translation of the New Testament by Bonaventura Duda and Jerko Fućak. The computer version (www.biblegateway.com) – English Standard Version (ESV) – was used to translate this paper to English.

3. EFFECTS OF DIFFERENCES AT THE SEMANTIC LEVEL

Two events from the gospels are presented to show how linguistic choices affect the semantic level. The first event is Jesus’ baptism, and the second event is Jesus’ resurrection. In the event of baptism, it will be shown when and in what way Jesus was baptized, whereas in the event of resurrection, it will be shown how woman/women who came to the tomb reacted after she/they realized it was empty.

3.1. Semantic analysis of the event of Jesus’ baptism in gospels

The synoptic gospels (Matthew’s, Mark’s and Luke’s) approach the event of baptism by giving more details and describing it directly, whereas John’s Gospel talks about baptism indirectly during the testimony of John the Baptist, who participated in that act because he was the one who baptized

Jesus. By directly conveying and quoting John's words, greater intensity is achieved in conveying the message that Jesus is the Son of God. This is shown in (1).

(1)

- Matthew **Then** Jesus came from Galilee to the Jordan to John, to be baptized by him. (...) And when Jesus was baptized, immediately he went up from the water, and behold, the heavens were opened to him, and he saw **the Spirit of God descending like a dove** and coming to rest on him; and behold, a voice from heaven said, "**This** is my beloved Son, **with whom** I am well pleased." (Mt 3:13; 16–17)
- Mark **In those days** Jesus came from Nazareth of Galilee and was baptized by John in the Jordan. And when he came up out of the water, **immediately** he saw the heavens being torn open and **the Spirit descending on him like a dove**. And a voice came from heaven, "**You** are my beloved Son; **with you** I am well pleased." (Mk 1:9–11)
- Luke **Now when all the people were baptized, and when Jesus also had been baptized** and was praying, the heavens were opened, and **the Holy Spirit descended on him in bodily form, like a dove**; and a voice came from heaven, "**You** are my beloved Son; **with you** I am well pleased." (Lk 3:21–22)
- John **The next day** he saw Jesus coming toward him, and said, "Behold, the Lamb of God, who takes away the sin of the world! This is he of whom I said, 'After me comes a man who ranks before me, because he was before me.' I myself did not know him, but for this purpose I came baptizing with water, that he might be revealed to Israel." And John bore witness: "I saw **the Spirit descend from heaven like a dove, and it remained on him**. I myself did not know him, but he who sent me to baptize with water said to me, 'He on whom you see the Spirit descend and remain, this is he who baptizes with the Holy Spirit.' And I have seen and have borne witness that this is the Son of God." (Jn 1:29–34)

While Matthew's, Mark's and John's Gospel stated the time of baptism (*then, in those days, the next day*), in Luke's Gospel, it is also suggested that Jesus did not want to stand out from the crowd – he was baptized in the same way and at the same time as everyone else, which is a sign of Jesus' humility. Mark's Gospel is almost identical to Matthew's in the description of the act of baptism, and the same adverbial marking of time is used; however, in Mark's Gospel, Jesus saw a scene before him when he had already come out of the

water (Mk 1:10), which indicates that the heavens had opened simultaneously with the act of baptism. Luke stands out from the other two synoptics because Luke refers to the fact that heaven was not opened by the act of baptism itself but by Jesus' prayer (Lk 3:21). According to Christian interpretations, the open sky at the moment of Jesus' baptism could symbolically depict the beginning of a new covenant between God and man because Heaven was "closed" for man when the first man was expelled from Paradise because of the first sin, which is recorded in the book of Genesis: "therefore the Lord God sent him out from the garden of Eden to work the ground from which he was taken" (Gn 3:23). However, the open sky and the voice from heaven mentioned by synoptics are not mentioned at all in John's Gospel.

In Matthew's Gospel, the voice from heaven is addressed with the demonstrative pronoun *this* and speaks of Jesus in the third person singular (Mt 3:17), whereas in Mark's and Luke's, it is addressed with the personal pronoun *you* and the verb in the second person singular (Mk 1:11; Lk 3:22). Thus, in Matthew's Gospel, the voice is used as a means by which God addresses the multitude, with it he testifies that Jesus is his son and expresses his love for him. In the Gospels of Mark and Luke, the voice does not address the crowd but directly Jesus; the emphasis is not on testimony but on the declaration of love, which is confirmed by the act of baptism.

All four gospels mention the descent of the Holy Spirit on Jesus. The Holy Spirit took a physical form at the moment when it descended on Jesus, and in all four gospels, it was compared to a dove. The verb form used is not the same for all four gospel writers. In Matthew's, Mark's and John's gospels, when mentioning the Spirit, the authors use the imperfective verb form *descending* (Mt 3:16; Mk 1:10; Jn 1:32), which could mean that it is uncertain whether the Spirit remained where it descended, whereas in Luke's Gospel the writer used the perfective verb form *descended* – the action was brought to an end (Lk 3:22). In Luke's Gospel and John's Gospel, the intensity of the Spirit's action is more strongly expressed than in Matthew's Gospel and Mark's Gospel. Luke's Gospel achieved this with a perfective verb, and John's Gospel supplemented the statement that emphasized the spirit's remaining on Jesus (Jn 1:32). Thus, in Luke's and John's gospels, it is emphasized that the Holy Spirit guided Jesus permanently.

3.2. Semantic analysis of the event of Jesus' resurrection in gospels

3.2.1. Woman/women who found the empty tomb

In presenting the information about the persons who came to see the tomb, the texts of the gospels do not match in terms of content, neither in number nor in terms of the names of the women, as presented in (2).

(2)

Matthew (...) Now after the Sabbath, toward the dawn of the first day of the week, **Mary Magdalene and the other Mary** went to see the tomb. (Mt 28:1)

Mark (...) When the Sabbath was past, **Mary Magdalene, Mary the mother of James, and Salome** bought spices, so that they might go and anoint him. (Mk 16:1)

Luke (...) Now it was **Mary Magdalene and Joanna and Mary the mother of James and the other women with them** who told these things to the apostles (...) (Lk 24:10)

John (...) **Mary Magdalene** came to the tomb early (...) (Jn 20:1)

Two women are mentioned by name in Matthew's Gospel, three in Mark's and Luke's, and only one in John's. Only one woman's name is mentioned by all four gospel writers – Mary Magdalene. Matthew's Gospel contains an adjective attribute next to the name: "the other Mary", which does not specify which Mary it is exactly, but in relation to the previous parts of Matthew's Gospel, it could be concluded that it is the mother of Jacob and Joseph. Mark's and Luke's gospels mention three women by name (Mk 16:1; Lk 24:10), where two names are common to both: Mary Magdalene and Mary of Jacob, whereas Mark's Gospel mentions Salome, Luke's John as the third. Furthermore, in Luke's Gospel, the women's names are mentioned only at the moment when the news came to be communicated to the apostles; thus, in this context, the apostles were also mentioned by others. However, it is not possible to unambiguously determine from the meaning of the sentence whether the other women only told the apostles about it or were present at the tomb themselves.

3.2.2. Reactions

All four gospels also report the reactions of the woman/woman, as presented in (3).

(3)

Matthew So they departed quickly from the tomb with fear and great joy, and **ran to tell his disciples**. (Mt 28:8)

Mark And they went out and fled from the tomb, for trembling and astonishment had seized them, and **they said nothing to anyone**, for they were afraid. (Mk 16:8)

Luke And they **remembered** his words, and returning from the tomb **they told all these things to the eleven and to all the rest**. (Lk 24:8–9)

John So **she ran and went to Simon Peter and the other disciple**, the one whom Jesus loved, and said to them, “They have taken the Lord out of the tomb, and we do not know where they have laid him.” (Jn 20:2)

In the synoptic gospels, the women’s reactions are linked to the apparition at the tomb (in Matthew, on the way to the disciples, an encounter with Jesus took place), whereas in John’s Gospel, the reaction of the only woman mentioned (Mary Magdalene) occurs after she saw the empty tomb. In Matthew’s Gospel, how women left the tomb and reported the news are emphasized. The women broke the news to the disciples. The emphasis is on the speed of the reaction. In Mark’s Gospel, the reaction is completely different from that in the other three gospels; here, the women did not pass on the news out of fear (Mk 16:8). In Luke’s Gospel, the recollection of Jesus’ foreshadowing of the resurrection is emphasized (Lk 24:8), after which the women went and informed the disciples and others. Therefore, unlike the Matthew’s Gospel and John’s Gospel, the news was given not only to the eleven apostles but also to all the others (Lk 24:9). Haste is emphasized in John’s Gospel, as in Matthew’s. Mary Magdalene broke the news to Peter and John. It is also stated what exactly she said to them, and from her words, the reader can sense astonishment and confusion. Therefore, unlike synoptic gospels, reactions do not include the knowledge that Jesus has gained.

The content discrepancy in the depiction of the event of the resurrection, i.e., the arrival of the women at the tomb, especially among the synoptics, can be explained by the fact that the event in which the women find the empty tomb was transmitted orally, so not everyone had the same story, and each

gospel writer wrote down what he heard. Only the event from John's Gospel is described from the perspective of John himself – the one who witnessed it. In these several examples, the diversity of language choices resulted in diverse content and interpretations. Examples have shown that gospels often differ even when they present the same or similar events. Sometimes there comes to differences in terms of facts (e.g., how many women came to the tomb after the resurrection), sometimes in terms of grammar (e. g. the choice of pronouns: *you are/this is*; or the choice of verb: *descending/descended*), which affects all the other language levels, especially the semantic one.

4. EFFECT OF DIFFERENCES AT THE SOCIOLINGUISTIC LEVEL

The differences between the gospels also influence sociolinguistic levels. Sociolinguistics, as a branch of linguistics, takes into account what social factors affect language and how language affects society. It is a complex process that includes numerous factors for language development – “a society of people using a given language, the social structure of this society, differences between native speakers in age, social status, level of culture and education, place of residence, as well as differences in their speech behavior depending on the communication situation” (Takhirovna Abdullaeva, 2021: 415). In this context, it is also possible to observe gospels. Although scholars often state that it is not entirely certain whether each gospel was written by only one person, church tradition attributes the first four books of the New Testament to Matthew, Mark, Luke and John. In recent research, it has been established that the journey from Jesus and the tradition about him are much more complex than initially thought, so the history of how gospels were created is also very complex. Contemporary scientific research is still focused on the exact dating of the first gospel, about which no clear conclusion has yet been reached. However, it is generally considered that Mark's Gospel was written first and that Matthew's and Luke's are largely dependent on it. John's Gospel was written a little later than the other three, but it is related to the narration of the synoptics; it highlights the basic points of Jesus's life and activities.

When choosing a language, or a particular type of language variety, certain social factors are always considered. “Some relate to the users of language – the participants; others relate to its uses – the social setting and function of the interaction” (Holmes, 2008: 8). Considering that all the gospels have the same central narrative line, the differences between them can also be attributed to social factors, such as social status and the target audience.

4.1. Social status and social circumstances

According to the Bible, Matthew was a tax collector by profession and he was also Jesus' disciple, so he followed Jesus during his life and wrote the gospel according to what he saw and experienced. In accordance with tradition, he wrote his gospel in Palestine. The fact that he was a tax collector is deeply evident regarding money. For example, in Matthew 6:19–34, there is a whole part of Jesus' speech in which Jesus is talking about money and possessions that people have or do not have on earth. Recently, studies (e.g., Keister, 2020) have focused on how many times and in which circumstances money was mentioned in Matthew's Gospel.

Mark, on the other hand, was the assistant of Paul and the apostle Peter. He was also Peter's translator. It is also known that Mark was from Jerusalem. In other words, he was an educated Jew who knew the Greek language. In the preface of the Jerusalem Bible (2007), it is stated that Mark "does not primarily try to bring the Master's teaching and therefore records few of his words. An important topic for him is the manifestation of the crucified Messiah". It is believed that, since he listened to Peter's sermons in Rome, the gospel writer Mark wrote down exactly what Peter taught there. In addition, Mark's Gospel mentions Peter more often than the other Gospels do and sometimes additionally emphasizes his presence in an event, e. g., "But go, tell his disciples and Peter that he is going before you to Galilee. There you will see him, just as he told you." (Mk 16:7).

Luke, a physician of pagan origin, was Paul's assistant in his second and third apostolic journeys. Tradition considers him the author of the Gospel and the Acts of the Apostles. The fact that he was a doctor comes to the fore in the special emphasis on Jesus' concern for the sick and the poor, e.g., "When you enter a town and are welcomed, eat what is offered to you. Heal the sick who are there and tell them, 'The kingdom of God has come near to you.' (Lk 10:8–9). Moreover, the structure of this gospel is different from the structure of the others because it includes a dedication at the beginning and a combination of historical data, e.g., a detailed account of the historical and political circumstances of Jesus' time at the beginning: "In the days of Herod, king of Judea, there was a priest named Zechariah" (Lk 1:5). The narrative flow is an indication that the author was an educated and well-read person who paid attention to structural and content design text.

According to the Bible, John was the fisherman at the beginning and later became the disciple of Jesus, the only one who remained present at the moment of crucifixion. Tradition often calls him Jesus' beloved disciple because John called himself "the other disciple" and "the disciple whom Jesus

loved” in the Gospels, for example: “Then the other disciple, who had reached the tomb first, also went in” (Jn 20:8), “That disciple whom Jesus loved therefore said to Peter (...)” (Jn 21:7), “Peter turned and saw the disciple whom Jesus loved following them (...)” (Jn 21:20). Given that he was writing from his own perspective, it cannot be said for sure whether he loved him more than the other disciples, or whether the gospel simply emphasizes the extraordinary amount of love that Jesus has for others, but it is known that he confided in him at the time of his death his mother: “When Jesus saw his mother and the disciple whom he loved standing nearby, he said to his mother, »Woman, behold, your son!« Then he said to the disciple, »Behold, your mother!« And from that hour the disciple took her to his own home.” (Jn 19:26–27), which testifies to how close he was to him.

4.2. Target audience

The target audience is extremely important regarding sociolinguistics. The adjustment of language to certain cultural and religious communities can be easily related to the concept of code switching, which, according to Fisherman (1967), means that the language is adjusted according to the authors’ needs to communicate with different social groups. A. Bell (2014) even introduces the concept of so-called “audience design”, arguing that speakers adapt language to the audience, which he sees as a key factor in language variation. In this paper it will be presented for which audience each gospel writer wrote, which will be supported by quotations from the Bible.

Firstly, the Church tradition states that Matthew wrote his gospel for the educated Jews at that time, wanting to convince them that Jesus was the Messiah. Considering that the Old Testament is the holy book of the Jews, which they knew very well, the gospel writer Matthew wanted to convince that the old prophecies were fulfilled precisely by the person of Jesus Christ. For this reason, references to the Old Testament are recorded in several places in Matthew’s Gospel, for example, “For this is he who was spoken of by the prophet Isaiah when he said, »The voice of one crying in the wilderness: Prepare the way of the Lord; make his paths straight.«” (Mt 3:3); “This took place to fulfill what was spoken by the prophet (...)” (Mt 21:4); “The Son of Man goes as it is written of him, but woe to that man by whom the Son of Man is betrayed!” (Mt 26:24); “But how then should the Scriptures be fulfilled, that it must be so?” (Mt 26:54), “But all this has taken place that the Scriptures of the prophets might be fulfilled (...)” (Mt 26:56) and special drama when referring to the temple, the holy city and the dead, for example at the moment of Jesus’ death, which is not recorded in the other gospels: “And behold, the curtain of

the temple was torn in two, from top to bottom. And the earth shook, and the rocks were split. The tombs were also opened. And many bodies of the saints who had fallen asleep were raised, and coming out of the tombs after his resurrection they went into the holy city and appeared to many.” (Mt 27:51–53). There is also a peculiarity in the mention of Jewish customs without special interpretations, for example “But the chief priests, taking the pieces of silver, said, »It is not lawful to put them into the treasury, since it is blood money.«” (Mt 27:6) Therefore, the focus on a certain audience during the writing influenced the language choices and the demarcation of Matthew’s Gospel in relation to the others. In addition, at the beginning of the gospel, Matthew was the only gospel writers to bring the genealogy of Jesus Christ: “The book of the genealogy of Jesus Christ, the son of David, the son of Abraham. Abraham was the father of Isaac, and Isaac the father of Jacob, and Jacob the father of Judah and his brothers, and Judah the father of Perez and Zerah by Tamar (...)” (Mt 1:1–17).

Mark’s Gospel, on the other hand, does not mention any of these. The fact that Mark does not mention Old Testament quotations such as Matthew indicates that Mark’s Gospel was written for an audience unfamiliar with Jewish tradition. Therefore, Mark wrote his gospel for the Gentiles, especially those who lived in Rome, since he listened to Peter’s sermons in Rome and probably wrote them down. His sentences are short and dynamic since he was probably writing his gospel so that less educated people could understand it, which is direct evidence of language adjustments made for wider audiences and people of lower social status to understand. These adjustments are typical for sociolinguistics when the content is presented so that anyone can understand it, which depends on a variety of contextual factors because “there are many different groups in a community, and so any individual may share linguistic features with a range of other speakers” (Holmes, 1992: 207). Moreover, if we take into account the early persecutions of Christians, especially in Rome, it is clear why Mark’s Gospel puts more emphasis on persecution as part of following Christ: “(...) and calling the crowd to him with his disciples, he said to them, ‘If anyone would come after me, let him deny himself and take up his cross and follow me.’” (Mk 8:34) and importance of faith in moments of trial: “He said to them, ‘Why are you so afraid? Have you still no faith?’” (Mk 4:40)

Luke wrote his gospel for Greeks and Gentiles. The fact that he writes to a wider audience comes to the forefront at the beginning of the gospel that he dedicates to Theophilus, who is considered to have been an educated Greek: “(...) it seemed good to me (...) to write an orderly account for you, most excellent Theophilus, that you may have certainty concerning the things you have been taught.” (Lk, 1:3–4). Moreover, Luke’s Gospel emphasizes that

Jesus came to save all people, not only Jews, which is also a proof of writing for wider audience: “(...) all flesh shall see the salvation of God” (Lk 3:6) and “(...) that repentance for ‘he forgiveness of sins should be proclaimed in his name to all nations, beginning from Jerusalem” (Lk 24:47). Exceptionally emphasizes Jesus' concern for people who are on the social margins: “The Spirit of the Lord is upon me, because he has anointed me to proclaim good news to the poor (...)” (Lk 4:18)

John's gospel was written for early Christians, who already had some basic knowledge about Jesus. John pointed them to a deeper theological interpretation of Jesus' actions. Therefore, this gospel differs from the other gospels both chronologically and in terms of content. At the very beginning of the Gospel, John emphasizes the divine nature of Jesus: “In the beginning was the Word, and the Word was with God, and the Word was God.” (Jn 1:1). John also states that Jesus is the bread of life, which is a metaphor for Christian Eucharist (Holy Communion)¹: “Jesus said to them, I am the bread of life; whoever comes to me shall not hunger, and whoever believes in me shall never thirst.” (Jn 6:35), and the early Christian community participated in Holy Communion from the very beginning. Jesus Christ is presented as the one who protects: “I am the good shepherd. The good shepherd lays down his life for the sheep.” (Jn 10:11) and the emphasis is on love and harmony: “A new commandment I give to you, that you love one another: just as I have loved you, you also are to love one another.” (Jn 13:34). Moreover, John's Gospel provides the most concise account of Jesus' passion (although John was under Jesus' cross), probably because John considered Jesus' death less important than what followed – the death was not primarily an act of suffering but an act of salvation: “And I, when I am lifted up from the earth, will draw all people to myself.” (Jn 12:32).

To conclude, on the basis of examples from the four gospels, it is possible to conclude that the target audience influenced the way each gospel was written.

4.3. Language contact and Jesus' mother tongue

All the gospels were written according to different intercultural contacts. In several places in gospels, elements of Hebrew or Arameic language were kept in order for the gospels to be more authentic. In sociolinguistic terms, these are all examples of language transfer, by which “any linguistic feature can be transferred from any language to any other language” (Thomason

¹ According to the Catholic Church, the Eucharist is the sacrament in which *the bread and wine convert into Christ's body and blood*.

& Kaufman, 1988:14). It has already been mentioned that Matthew's Gospel was written for Jews, so it has more examples of Hebrew or Arameic than the others do, but other gospels also keep several elements from these languages, which is evident in Greek original but also in translations of the Bible, e.g., *Immanuel* – 'God with us' (Mt 1:23), *Hosanna* – 'pray, save us' (Mt 21:9, Mt 21:15; Mk 11:9–10; Jn 12:13), *Talitha cumi*– 'little girl, I say you arise' (Mk 5:41), *Ephphatha* – 'be opened' (Mk 7:34), *Abba* – 'Father' (Mk 14:36), *Rabbi* – 'teacher' (Jn 1:38, Jn 3:2, Jn 6:25), *Messiah* – 'anointed' (Jn 1:41, Jn 4:25), *Golgotha* – 'The Place of a Skull' (Jn 19:17). Moreover, Matthew's Gospel contains the sentence Jesus said on the cross in Hebrew: *Eli, eli, lema sabahtani* (Mt 27:46) and Mark's Gospel contains the same sentence, but in Arameic: *Eli, eli, lema sabahtani* (Mk 15:34) – 'My God, my God, why have you forsaken me'. The explanation is provided in both gospels immediately after the sentence was used. Considering that Jesus said this in a moment of agony and despair, it is obviously his mother tongue, which is again something truly important in terms of sociolinguistics. However, when both languages are used during the writing process, gospel writers understand both Greek and Hebrew/Arameic. These examples are all in accordance with Ferguson's definition of diglossia (1959: 325).

4.4. Direct effect in terms of social usage in liturgy

In Church liturgy there are liturgical years – A, B and C.² It is about three-year cycles of reading in worship. This reading system was introduced after the Second Vatican Council (1962–1965). Before that council, the Roman Rite had a circle of readings that did not change over the years, but it was considered necessary to provide the believers with insight into various aspects of Jesus Christ's activities and diversity. In liturgical year A – Matthew's Gospel is to be read; in year B – Mark's Gospel; and in year C – Luke's Gospel. Owing to its theological and symbolic character, John's Gospel is read on important holidays and in special periods of the liturgical year – for example, Christmas, Good Friday and the period from Easter to Pentecost. Therefore, the differences in the content (as well as the language choices made in gospels) directly affected the arrangement in liturgy so that different perspectives could be offered to believers, which had wider social resonance.

The General Introduction to the Lectionary conveys in detail the decisions made at the Second Vatican Council and states how and in what setting the mass should be celebrated. It is also stated in detail how the readings

² The liturgical period starts with Advent.

should be approached, at which place, and it is emphasized that the reading from the gospel is a special part of the mass and that it is a source of strength for Christians: "The proclamation of the gospel always stands as the high point of the liturgy of the word. (...) The sacred scriptures, above all in their liturgical proclamation, are the source of life and strength. As the Apostle Paul attests, the Gospel is the saving power of God for everyone who believes." In other words, reading the gospels brings together a community in a shared experience of the sacred text. This act is a sociolinguistic process in which the community shares meaning, thereby a social identity is built and bonds with others through language are provided (Gumperz, 1982).

Moreover, the gospels are read ceremonially, which emphasizes the symbolic prestige of the texts presented by Labov (1972). It is also important to highlight the phatic function of the biblical/religious style, which is particularly evident in liturgy. Among the features of this style, Katnić-Bakaršić (2001) singles out a high degree of givenness, established language structures, established forms of the beginning and end of prayers or other texts, and a specific scheme of development of a particular oral or written genre (Katnić-Bakaršić, 2001: 71). Interestingly, many of the established forms in which the priest and the faithful pronounce during the Holy Mass can be found precisely in the Gospel texts. For example, on the eve of the Eucharist, believers extend their hands to each other and say: "Peace be with you!", which are the words from the Gospel of John (Jn 20:19) spoken by Jesus himself when he appears to the apostles after the resurrection. Furthermore, during the Eucharist, the priest pronounces the words: "Behold, the Lamb of God, who takes away the son of the world!", which are the words pronounced by John the Baptist in the Gospel of John (Jn 1:29) at the moment when Jesus comes for baptism. The believers give the answer: "Lord, I am not worthy to have you come under my roof, but only say the word (...)", which are the words of the Roman centurion from the Gospel according to Matthew (Mt 8:8), who addresses Jesus and believes that He can help his sick servant. These are all examples of how the language from gospels is directly reflected in society in regard to one specific social group of believers.

5. CONCLUSION

The differences between gospels are extremely important for understanding their semantic and sociolinguistic impact. This paper shows how linguistic, stylistic and content differences between gospels affect these two levels. It has been shown that gospels, although they all present the same "good news" – the life and actions of Jesus Christ – very often differ in the

choice of vocabulary, syntactic structure, and grammatical features, which are directly reflected at the semantic level. In several examples presented in this paper, the diversity of language choices during the presentation of similar events resulted in diverse content and interpretations of canonical gospels (e.g., different usages of pronouns in the event of Jesus's baptism in synoptic gospels changed the perspective and interpretation – the voice of God during baptism in Matthew's gospel was used as if God addresses the multitude and testifies that Jesus is His Son, whereas in the Mark's gospel and Luke's gospel, the voice addresses Jesus directly, so the emphasis is not on testimony but on the declaration of love, which is confirmed by the act of baptism). Given that each gospel reflects specific cultural, historical, and linguistic contexts, their content and structure shape meanings that go beyond literal interpretation.

The semantic diversity of the gospel enables a deeper and multilayered understanding of the fundamental messages of the Christian tradition, whereas sociolinguistic analysis emphasizes the adaptation of language to the target community, which illustrates the importance of communication in different social circumstances. Additionally, the fact that they were written by authors who had different professions and social statuses (e.g., Matthew – tax collector, Luke – doctor, etc.) and who wrote for different target audiences (e.g., Matthew's Gospel – Jews, Mark's Gospel – Gentiles, etc.), as well as the fact that the gospels underwent translations and redactions, directly reflected on the language of the gospel and therefore on the concrete application of gospels in society, especially in the field of liturgy. All the differences in the four canonical gospels resulted from the fact that in Catholic liturgy, there are liturgical years – A, B and C, which represent three-year cycles of reading during the holy mass because it was considered crucial to provide believers with a broader perspective to provide them with insight into various aspects of Jesus Christ's actions. Through liturgy, the language of the gospel was directly reflected in social reality, and throughout the centuries, it was reflected in the words that believers say all over the world every day. In conclusion, the semantic and sociolinguistic diversity of gospels should not be seen as a contradiction but rather as a reflection of their universality and ability to inspire different communities throughout history.

6A. BIBLIOGRAPHY

- Abakuks, A. (2015). *The Synoptic Problem and Statistics*. Boca Raton, SAD: CRC Press.
- Babić, N. (2018). *Hrvatski prijevodi Novoga zavjeta od 20. stoljeća*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Baričević, V. & Kekelj, M. (2009). „Udio vrsta riječi u tekstu na primjeru Lukina i Ivanova evanđelja“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 8. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 170–182.
- Bell, A. (2014). *The Guidebook to Sociolinguistics*. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd.
- Blackwood, R. J. & Tufi, S. (2015). *The Linguistic Landscape of the Mediterranean; French and Italian Coastal Cities*. UK: University of Liverpool.
- Brodie, T. L. (2004). *The Birthing of the New Testament. The Intertextual Development of the New Testament Writings*. Sheffield, UK: Sheffield Phoenix Press.
- Duda, B. & Fućak, J. (1985). *Novi zavjet (9. izdanje)*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Đorđević, J. (2024). *Jezična i stilska obilježja četiriju evanđelja na hrvatskom jeziku*. Doktorski rad. Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet.
- Evans, G. R. (1984). *The Language and Logic of the Bible*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Ferguson, C. A. (1959). „Diglossia“. *Word*, 15 (2), 325–340.
- Gareiou, Z. & Zervas, E. (2018) „Analysis of Environmental References in the Texts of the Four Gospels Using Descriptive Statistics“. *Religions* 9. Basel, Švicarska: MDPI, 266.
- Gorter, D. & Cenoz, J. (2024) *A Panorama of Linguistic Landscape Studies*. Bristol, UK: Multilingual matters.
- Gumperz, J. J. (1982). *Discourse strategies*. UK: Cambridge University Press.
- Holmes, J. (2008) *An Introduction to Sociolinguistics (3rd ed.)*. UK: Pearson Education.
- Jelaska, Z. & Baričević V. (2012) „Leksička jednostavnost i značenjska složenost Ivanova evanđelja“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 13. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 102–137.
- Jelaska, Z. & Fuček, M. (2012) „Brojčani omjeri hrvatskih fonoloških i morfoloških imeničkih kategorija u Bibliji“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 13. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 35–67.

- Katnić-Bakaršić, M. (2001). *Stilistika*. Sarajevo, BiH: Ljiljan.
- Keister, L. (2020) *Matthew on Money*. Kindle-e Books.
- Kovačević, M. (2001). „Uz temu – Lingvistička ekologija: jezični razvoj i višejezičnost“. *Društvena istraživanja*, 10 (6 (56)), 947–947.
- Kružić, D. & Malnar, V. (2019). „Višejezičnost u nastavi četverogodišnjih strukovnih škola – projekt turističkog vođenja“. *Bjelovarski učitelj*, 24 (1–3), 67–72.
- Labov, W. (1972). *Sociolinguistic patterns*. USA: University of Pennsylvania Press.
- Malechová, M. (2016). „Višejezičnost kao sociolingvistički fenomen kontakta imajući u vidu suvremene oblike višejezične komunikacije; mijenjanje kodova kao suvremeni komunikacijski trend“. *Informatologia*, 49 (1–2), 86–93.
- Matson, M. A. (2011) „The Death and Resurrection of Jesus in John and Luke. Theological Convergences“. *Studiorum Novi Testamenti Societas*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 3–20.
- McKirnan, D. J. (1983) „A sociolinguistic approach to the belief-similarity model of racial attitudes“. *Journal of Experimental Social Psychology*, 19 (5), 434–447.
- Mealand, D. L. (2016) „The Seams and Summaries of Luke and of Acts“. *Journal of the Study of the New Testament* 38. London, UK: Sage Publications, 482–502.
- Mihić, T. (2012) „Sinonimi i razlike u hrvatskim prijevodima na primjeru Lk 22, 54–62“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 13. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 138–174.
- Milković, A. (2005). „Sociolingvistika, interakcija, učenje i poučavanje (Jezik u društvenoj interakciji, Zbornik Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku, ur. D. Stolac, N. Ivanetić, B. Pritchard)“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31 (1), 541–545.
- Miloš, I. (2023). „Festival jezika – višejezičnost kao izazov i kao nova vještina“. *Hrvatski jezik*, 10 (4), 7–9.
- Musić, F. (2022) *Metafore i geste u četirima evanđeljima*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Poirier, J. C. (2008) „Statistical Studies of the Verbal Agreements and their Impact on the Synoptic Problem“. *Currents in Biblical Research*, 7. UK, London: Sage Publications, 83–123.
- Pranjković, I. (2021) *Gramatičke graničnosti*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Rebić A., ur. & Fućak, J. ur; Duda, B., ur. (2007) Uvod u sinoptička evanđelja. *Jeruzalemska Biblija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1385–1391.
- Shohamy, E. & Gorter, D. (ed.) (2009) *Linguistic Landscape: Expanding the scenery*. UK, London: Routledge.
- Šinji, T. (2019). „Sociolingvistička analiza predgovora čeških i hrvatskih jednojezičnih rječnika“. *Fluminensia*, 31 (2), 201–220.
- Takhirovna Abdullaeva, L. (2021) „Sociolinguistic approach to the subject of linguistics“. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 7 (1), 415–417.
- Tarone, E. & Swain, M. (1995) „A sociolinguistic perspective on second-language use in immersion classrooms“. *Modern Language Journal*, 79, 166–178.
- Thomason, S. G. & Kauffman, T. (1988) *Language Contact, Creolization and Genetic Linguistics*. USA: University of California Press.
- Tomašić, A. (2012) „Kategorije roda, broja, padeža i sklonidbe među imenicama Matejeva evanđelja“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, 13. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 68–84.
- Young, R. (1999) „Sociolinguistic approaches to SLA“. *Annual Review of Applied Linguistics*, 19, 105–132.
- Van der Merwe, C. H. J. (2006) „Lexical Meaning in Biblical Hebrew and Cognitive Semantics: a Case Study“. *Biblica* 87/1. Leuven, Belgija: Peeters Publishers, 85–95.
- Van Voorst, R. E. (2001) *Building Your New Testament Greek Vocabulary (3rd ed.)*. Atlanta, Georgia, SAD: Society of Biblical Literature.
- Vlastelić, A. & Galunić, I. (2018) „Sociolingvistička analiza prilagodbe automobilske reklame južnoslavenskom tržištu“. *Synchrónne a diachrónne kontexty jazykovej komunikácie*. Banská Bystrica: Vydavateľstvo Univerzity Mateja Bela – Belianum, 357–365.

6B. INTERNET SOURCES

- Bible Gate Way: www.biblegateway.com – approached October 29, 2024
- General Introduction to the Lectionary, 2nd ed.: <https://www.ewtn.com/catholicism/library/general-introduction-to-the-lectionary-second-edition-2189> – approached October 31, 2024

KAKO SE RAZLIKE MEĐU EVANĐELJIMA ODRAŽAVAJU NA SEMANTIČKU I SOCIOLINGVISTIČKU RAZINU

U ovom se radu analizira utjecaj raznolikosti kanonskih evanđelja, njihovih jezičnih i diskursnih obilježja, na semantičku i sociolingvističku razinu. Pozornost je usmjerena na nekoliko primjera iz evanđelja u kojima razlike osobito dolaze do izražaja jer je odabir leksika, sintaktičke strukture ili sadržaja kod svakoga pisca evanđelja uvelike različit. Posebna pozornost posvećena je semantičkoj slojevitosti poruka evanđelja te njihovoj prilagodbi ciljnim zajednicama, što se odražava na sociolingvističku razinu. Ukazat će se na to kako parametri poput statusa, zanimanja, ciljanja na određenu publiku i sl. utječu na stil pisanja svakoga pisca evanđelja. Osim toga, prikazat će se kako su se različitosti odrazile na definiranje tijeka čitanja u liturgiji te kakve su utjecaje rečenice iz evanđelja imale na liturgiju. Građu čine evanđelja na hrvatskom jeziku, pri čemu je za analizu upotrijebljen hrvatski prijevod Novoga zavjeta. Bonaventure Dude i Jerka Fućaka. Za prijevod na engleski jezik upotrijebljena je računalna inačica (www.biblegateway.com) – English Standard Version (ESV). Rezultati ukazuju na to da različitosti među evanđeljima ne predstavljaju proturječja, već obogaćuju razumijevanje kršćanske tradicije i omogućuju šire shvaćanje jedinstvenosti evanđeoske poruke.

Ključne riječi: *evanđelja; sadržaj; sociolingvistika; semantika.*

Izvorni naučni rad
UDK 811.1/.2(4-12)

Tigran S. SIMYAN (Yerevan)

Yerevan State University

Faculty of European Languages and Communication

tsimyan@ysu.am

Nicolae-Sorin DRĂGAN (Târgu Mureș)

George Emil Palade University of Medicine,

Pharmacy, Science, and Technology (UMFST)

Petru Maior Faculty of Sciences and Letters

sorin.dragan@umfst.ro

LANGUAGES IN THE SOUTH CAUCASUS REGION AND IN SOUTHEASTERN EUROPE: CULTURE, SEMIOTICS, AND POLITICS

Southeastern Europe and the Southern Caucasus share numerous similarities in the sociodynamic importance of their languages. This paper asks which features illustrate this and provides a few examples. We assume that internal and external factors always accompany standardization issues, minority language treatment, and geographic language distribution. Thus, we emphasize these similarities between Southeast Europe and the South Caucasus and analyze them from linguistic, cultural, semiotic, and political perspectives.

Keywords: Southeastern Europe, Southern Caucasus, Multilingualism, Intercultural Communication, Cultural Semiotics, Linguistic Diversity, Language Politics.

1. Introduction

Beyond the fact that the nations of Southeastern Europe and Southern Caucasus were previously dominated by state socialist political and economic systems, a fact that came with specific isolation from Western European values, at least in the period 1945–90, they have in common, first and foremost, an openness to linguistic and cultural alterity.

Both regions have a fascinating experience of diversity, whether we are talking about diversity in ethnicities, languages, religions, history, or somewhat more pragmatic matters like diversity in economic and technological development. However, people living in these two regions know that the experience of diversity does not come dressed only in the clothes of harmony and picturesqueness or accompanied by the idyllic scent of discovering the other.

To become a school of tolerance and dialogue with the other, diversity must transcend divisions among major ethnic and language groups, understand religious heterogeneity, cultural and linguistic diversity, and their political significance, in a word, the complex and problematic relationship between linguistic diversity and language communities (Vervaeke and Mandić, 2022).

Suppose we refer to the Southeastern Europe region. In that case, even though there are various sensitivities regarding the name – which cannot be strictly delimited by geographical determinations or in terms of historical contexts – it is accepted that it is the place of twelve nations, ten major ethnic groups, five major language groups, and four major religious groups. The major ethnic groups are differentiated based on language, particularly the distinctly different languages of Albanian, Hungarian, Greek, Turkish, Romanian, as well as the largest group which are the Southern Slavic languages of Bulgarian, Bosnian, Croatian, Macedonian, Serbian, and Slovenian. However, these major language groups have many words in common (Simkus, 2012: 399). Things are not the same when it comes to religious denominations. Some of the major ethnic groups are heterogeneous about religion, which opens up another discussion about the role of religion and the historical context regarding cultural differences in the region (Simkus, 2012: 399).

The Southern Caucasus, a relatively small geographical region located between two seas, the Black Sea on the west and the Caspian Sea on the East, also enjoys a long history and rich culture, being called by medieval Arab historians “a mountain of tongues” (Catford, 1977; Chumakina, 2011; both cited in Polinsky, 2020: 1). According to Mariei Polinsky, “the ethnic complexity of the Caucasus is unequalled in Eurasia, with nearly sixty distinct peoples, including Russians and Ukrainians” (Colarusso, 2009; cited in Polinsky, 2020: 1). The linguistic diversity among these ethnic groups is impressive. Of the approximately one hundred languages spoken in the Caucasus, there are three prominent language families considered indigenous, namely Kartvelian (also known as South Caucasian), Northwest Caucasian (other names: Abkhaz-Adyghe, West Caucasian), and Nakh-Dagestanian (also known as East Caucasian or Northeast Caucasian; Polinsky, 2020: 1-2; Dobrushina, Daniel, and Koryakov, 2020: 27).

It can be easily observed that in both regions, but especially in the Southern Caucasus region, multilingualism is “more a norm than an exception, and research on language contact among languages of the area has always been very productive” (Polinsky, 2020: 3). Therefore, this paper is an opportunity for us to (re)open the discussion about the social relevance of languages in the South Caucasus and Southeastern Europe, regions that, as we have seen, through the complexity of their cultural, historical and political realities, can provide us with a better understanding of the experience of diversity in general.

2. Multilingualism as a semiotic space of encounter with otherness

We live in a world that celebrates and studies linguistic diversity. For example, for 84% of Europeans, regional and minority languages should be protected, according to the latest European Commission Barometer (European Commission, 2024). Furthermore, “attitudes towards multilingualism are considerably positive among EU citizens, with 86% agreeing that everyone should speak at least one other language than their mother tongue and 69% more than one additional language” (European Commission, 2024).

Multilingualism, however, does not only refer to the ability of a speaker belonging to an ethnic group to express themselves in several languages with a particular competence that allows communication of the other. Understood as linguistic adaptability to another language community, multilingualism does not have only an instrumental value.

Learning a new language allows you to step into the universe of language meanings while preserving the nostalgia and depth of your mother tongue to gain new perspectives on understanding different cultures and experiences. Therefore, as a semiotic practice, multilingualism involves creative thinking in encountering with otherness (Marian, 2023).

In a previous article, we talked about the fact that each word is accompanied by a subjective experiential reality of its history (Coșeriu, 1977; cited in Drăgan and Fârte, 2022: 9). In the opinion of the Romanian linguist, “the joy, sadness, pain, and fear of man, his way of considering the world and his attitude towards it, all this is reflected in the word, in the act of linguistic creation” (Coșeriu, 1977: 100). The re-enactment of a short sequence from a TV interview with the Romanian actor Tudor Gheorghe, in which he recounts a friendly meeting with the philosopher Emil Cioran in Paris, seems relevant to our discussion:

Tudor Gheorghe: [...] I sang to Cioran, and he was fascinated. And I asked him – “Mr Cioran! I was told you don’t speak much Romanian”. And he said to me – “Honey, when I left Rășinari and arrived in Paris, I swore to be the best French-speaking stylist,” which he did. He told me he had to forget Romanian to do that.. And he no longer spoke Romanian. And I say – “Well, yes, you still

speak Romanian with me now. Why don’t you always speak Romanian?” He says to me – “Honey, for me, the words are heavy; they make sense. My words do not fly; they are true. For me, every word in Romanian hurts. If I say the word wheel, I only think it is a wheel. It is a wheel that turns, whether a truck or a train, and all the wheels go on a road, and all these roads take me to Rășinari; I go home. Every word in Romanian takes me home”. (Antena 1, Oct 22, 2021)

The attitude of the Romanian philosopher, established in Paris in 1937, masterfully demonstrates the faces and effects of multilingualism. It is a semiotic space in which the fragile mediation between mother tongue nostalgia and the language of the community one chooses to live in is achieved.

Viewed from this perspective as a semiotic space that allows mediation between our complicated and chaotic worlds, multilingualism becomes “a meeting place of emergent conversations, is a space of equivocation, partial understanding, and learning” (cf. Maturana and Varela, 1980; Menezes De Souza, 2017; both cited in Stroud, 2023: 155). According to Christopher Stroud (2023, 155), multilingualism is:

A sensorium through which we can experience, interpret, and orientate to the multiple semiotic environments we inhabit. It provides a way of experiencing the world through difference and vulnerability, and as a medium for change – becoming- with – of selves and others in new modes of co-existence”.

Only in this way does multilingualism transcend the instrumental dimension and become a semiotic space that allows the miracle of encountering otherness.

3. The social relevance of languages in the South Caucasus and Southeastern Europe

The role of language has been semiotically analyzed in various contexts. Starting with Lotman, linguistic features are related to receptivity and associativity (Zolyan, 2020). This paper refers to approaches that handle

which constellations shape this language culture and highlight semiotic, and political circumstances. Our analysis relates to the Southern Caucasus region and Southeastern Europe. We will outline some similar issues in both areas and categorize them thematically.

The connections between language and culture were developed primarily in Russian studies. There, the idea arose that numerous characteristics distinguish a language culture from its outside world. In Russian, the term “лингвокультура” (“language culture”) was launched, which still has a powerful impact on the scholar landscape today. Language is, therefore, a construct that unites a community. It reflects thought patterns, mentalities, and ideas about certain constellations, such as history or territory (Zinovieva, 2016: 19-27). This means that all speakers are intrinsically interested in standing up for the appreciation of language so that social units are preserved.

Languages are unique. They developed over centuries, and numerous intellectuals, clergy members, and institutions often contributed to consolidating literary norms. It is well known that languages need a certain standard for speakers to orient themselves. This begins with the script system and continues through orthography and lexis to sets of rules, dictionaries, and textbooks. Successful standardization processes are symbols of successful language development, strongly linked to cultural emancipation and language upward mobility. From a historical perspective, these processes have been comprehensively described and are part of any qualitative introduction to linguistics, literary studies, or regional studies. In the Caucasus region, Georgia and Armenia have produced their writing systems and literary languages. In Southeastern Europe, the Greek and Cyrillic alphabets emerged, with the latter being used today in Serbia, Macedonia, and Bulgaria. Latin script is used today in other countries in the region, such as Romania and Albania. In all these languages, textbooks and grammars exist, and there is a social consensus on the relevance of the national language. No one doubts that these are standardized state languages that are used in certain countries according to clearly defined rules. These languages have developed a strong language culture.

Nevertheless, some tendencies are less in the focus. Some of them demonstrate the social energy that language emancipatory processes represent. They react to specific social developments, and we are particularly interested in two trends: On the one hand, unifying tendencies emerged in the linguistic reality of many societies. This means that different cultural, religious, or ethnic groups define themselves as a close unit in a linguistic sense. However, there are also tendencies that we can describe as emancipatory because a particular group of speakers separates from its closely related language structure.

We will now use concrete examples to examine what topics, such as unification, were included in the South Caucasian and Southeastern European semiotic context, starting with Georgia, a multi-ethnic country in the Southern Caucasus. The state is home to numerous minority languages, such as Armenian, Aramaic, and Avaric, and religious diversity,¹ e.g., Christian Orthodoxy and Sunni Islam. One example of linguistic unification is the region of Adjara on the Black Sea. Many of the people living there are Muslims who speak Georgian. However, the religious difference has not led to the emergence of linguistic separatism (as is the case with Hindi in India and Urdu in Pakistan, which are one language system in a typological sense). Unifying tendencies can also be attested in the Armenian language, which is spoken in a fissured form from what is now eastern Turkey to Lebanon in an eastern and a western variant with numerous dialects. However, this sizeable geographical territory has not led to the development of different local linguistic identities. We also find this unifying tendency about linguistic identity in Southeastern Europe. In Albania, for example, the two aspects of geographical fragmentation and religious diversity even go together. The language is divided into a northern (the so-called Ghegian) and a southern (the Tosk) variety, both spoken across borders in several countries. The main speakers are Muslims, and some are Christians. Despite these differences, the Albanian language culture has developed a strong sense of togetherness (more on Albanian, cf. Giesel, 2002).

This brings us to the question of how emancipatory processes arise in languages. They can be politically motivated, observed particularly well in Southeastern Europe. For example, attempts were made to drive a wedge between the speakers of the varieties of Romanian in Romania and the Republic of Moldova. Especially in the Russian Tsarist Empire and then in the Soviet Union, people spoke of a so-called Moldavian language (Brezianu and Spânu, 2010: 233) and used the Cyrillic script, while in Romania, they had already switched to the Latin script long before. However, this is being reversed, as the Republic of Moldova is not continuing the Soviet tradition of state-led separatism of ethnic groups and languages (on the Romance languages in the region, see a paper by Kahl, 2008).

The situation of Serbo-Croatian also shows that political events often lead to the division of a language. Of course, Serbian and Croatian are typologically the same languages, but not sociolinguistically. However, these two languages are more institutionalized than, for instance, Montenegrin, which is currently seeking new paths (Čirgić, 2008: 172; Čirgić, 2009; Vujović, 2023: 4-6).

¹ For this issue, see the context of an essay by Novalis (cf. Simyan, 2017).

However, the fact that post-Yugoslavian linguistic reorientation has not been addressed in the same way as, say, in Serbia or Croatia, is possibly due to the lower social stability of Montenegrin (Dudás, 2021: 13-16; Vujović, 2023: 4; Henzelmann, 2024: 252-253; Vujović, 2024). It remains open to how this constellation will develop in the future.

As we can see, unification and emancipation are important components in the social role of languages. They must be evaluated and described from a semiotic perspective, especially against a cultural, literary, and historical background. In any case, one may say that a language is a social immaterial good (Vujović, 2023: 7), but what follows from that? This question has hardly been examined from a semiotic perspective, so we will try to address some points, at least briefly. When studying linguistic culture, it is assumed that a language functions as a social tool, which includes semiotic issues. The proof is the numerous imaginary components through which a particular group of speakers achieves its uniqueness and is held together (in detail, cf. Zinovieva, 2016).

However, we can also go further back because, in the Lotman tradition, as is well known, the point is that language models coexist in a sustainable way (cf. Zolyan, 2020 for further details). This means the immaterial ground is significant from a cultural semiotic perspective. It is not measured by hard facts but by fluid parameters from which the entire community benefits daily. Novica Vujović argues in several contributions that it is precisely for this reason that languages need exceptional support if they are to be adequately protected as an instrument of communication, precisely because they are an intangible asset (Vujović, 2023: 4; Vujović, 2024: 30).

Nevertheless, this also brings us to the following problem: What should a linguistic good be based on from a semiotic perspective? What does standard grammar teach us, or what is the oral variety we are confronted with? We see these two components in a part-whole relationship and think they belong together and represent cultural values. Let us start with the standard language we learn at school and use in writing. Today, countless sets of rules and manuals convey an approach to language. Behind these are didactic concepts that are combined and taught using modern language didactic methods for both the native language and a foreign language (Vesselinov, 2019; Vesselinov, 2020: 7). The concrete benefits are, therefore, the same and everywhere written language can be used in all social domains because everyone learns the same norms. Newspapers, signposts, regulations, and other inscriptions become universally understandable messages.

We tend to call these regularities, which a speaker interprets as standard language and which represent an unmarked use of language, the *inner language*

standard, which gives a language expressive power and represents the obligatory (and therefore universal) structure for the entire group of speakers. In contrast to this, however, we also recognize an *external language standard* that is based on the discussion of accepted norms by the above-mentioned linguist Eugeniu Coșeriu. This covers certain forms of expression not defined in more detail by a written standard but based on pragmatic linguistic tradition. These include not only standard language variations but also unique dialects, obsolete expressions and neologisms, innovations, and socially accepted and practiced forms of communication (cf. Čirgić, 2009; Vesselinov, 2020; Vujović, 2023; Vujović, 2024, among others). From a semiotic and didactic perspective, this creates a dichotomy between “incorrect” and “correct” language use, as it sets binding guidelines for languages that leave little space for variation.

Now that we have seen that language variation and language standard are two levels that evoke different semiotic associations, we come to the next problem. This is the question of what status minorities have in a society and how their languages are respected or not. In addition to individual legal situations, each country has unique features that mark interethnic relations. The Charter for European Minority or Regional Languages is also important, as it has been received differently. In Armenia, where we have a relatively homogeneous demographic structure with around 98% of the ethnic Armenian population (Zolyan, 2019: 197), the Charter was signed and ratified. This means that even small minorities and their languages enjoy special protection status. The situation is reversed in Georgia, with only around 80% of ethnic Georgians living there. The rest – one in five citizens – belong to a different ethnic group. It creates an entirely different ethnolinguistic constellation than in Armenia, but the government in Tbilisi refuses to sign or ratify the Charter. This is a symbolic and geopolitical sign, especially in the direction of Russian: While the latter language is legally protected in Armenia, it is to be left out in Georgia, even though Russian is very widely spoken in both countries (Megrelishvili and Chheidze, 2011: 460-461).

Suren Zolyan provides a separate overview of the situation in Armenia: He describes that, unlike in many former Soviet republics, the Russian community in Armenia was never vital regarding numbers. For this reason, the significance of the Russian language was determined not so much by ethnicity but rather by political, social, and cultural factors. Under the historical and geopolitical conditions that most recently existed when Armenia was incorporated into the Soviet Union, the Russian language has played a role. It still continues to be of significance in the country, and this applies to Armenians and other ethnic groups (Zolyan, 2019: 199-200). As proof, the country’s linguistic landscape is shaped mainly by including the Russian

language in public spaces, as seen in the picture (Fig. 1). It shows a trilingual signpost at the railway station in Yerevan, including Armenian, Russian, and English languages.

Fig. 1. Main Railway Station, Yerevan, Armenia.

© Photo by Tigran Simyan, 2023.

Thus, the situation in Southeastern Europe is complex, too: while Serbia, Croatia, and Romania have signed and ratified the Charter for European Minority or Regional Languages, the Republic of North Macedonia has so far only signed it. The states of Albania, Bulgaria, and Greece have not even done so and have their different approaches to ethnic minorities and their languages. Take Serbia, for example. Several recognized national minorities live there, most of whom have been able to declare their language as a regional minority language. It is not difficult to implement stable languages such as Romanian, spoken in the north and east of Serbia, because the political will to do so exists. Romania can provide immediate support for teaching materials and staff if needed. Therefore, Serbian law requires schools, road signs, television programs, newspapers, and other types of media in which Romanian is written and spoken. The Romanian language is also studied and taught at universities such as Novi Sad (Vintilă, 2013: 480).

In Serbia, the most recent sample of significance in linguistic policy is the introduction of the language of the Bunjevci as a separate minority language. This small ethnic group has undergone an enormous emancipation process over the last three decades and is now taught in schools in Vojvodina in northern Serbia (Henzelmann, 2016: 357-358). Although the protection of minorities is a strategy of reconciliation and acceptance, people and institutions that welcome these emancipatory processes, such as the Serbian government,

academia, and the Bunjevci community itself, have been harshly criticized by Croatia. In the latter country, this group is not regarded as a separate ethnicity, but it is seen as a Croatian subethnicity (Henzelmann, 2016: 354, 357). In contrast to other forms of acceptance of minorities, the step of language tolerance taken in Serbia created a politically explosive issue between Serbia and Croatia (Henzelmann, 2017: 37-38).

We can assume that minority issues in the region are highly politicized and bring to the surface the power of interpretation over certain phenomena, such as historical or cultural issues. What is this connected to? Of course, the answer to this question is very complex and runs the risk of being open to ambiguous interpretations. What is important is that there are never one-sided somatizations in the sense of language culture that include several topics that a community of speakers considers important. Whether this coincides with other opinions is another question that requires a separate investigation.

It is also clear that languages have their limits. The communication radius and the outer boundary in a geographical, linguistic, and political sense can explain this. In some cases, language borders coincide with state borders, such as between Armenia and Iran. In other instances, cross-border speakers such as the Armenian community in Georgia (Akhalkalaki, Akhaltsikhe) and elsewhere in the region can be recognized. It means that an external language border is defined by the areas where the speakers settle, whether as a leading group or as a minority, as seen above. Historical affinities often become visible, especially regarding questions of border demarcation, which have led to deep political crises between countries over generations. This issue is widespread in the Caucasus, as demonstrated by the status debate surrounding Abkhazia or South Ossetia. However, such constellations can also be found in Southeastern Europe, for example, in the question of Kosovo's geopolitical structures. That is why external language borders can become a serious problem between states, as they are linked to questions of cultural history, sovereignty of interpretation, territorial claims, and psychological and mental factors. Here, we will not go further into this topic, but we should mention it in the context of external language borders.

The problems within the internal boundaries of a language are even more complex. One may ask whether the numerous Turkish loans common to the South Caucasian and Southeastern European languages are a hereditary trait or an inherited burden. The question is not unjustified, as numerous debates arose in the 19th century. As a result, scholars and enthusiasts repeatedly juggled between linguistic purism and openness to foreign influences, evident in all our languages. Take Bulgarian as an example of internal language development in Southeastern Europe: Here, we find numerous influences from

Turkish that had to be integrated into the linguistic system of a Slavic language, as described extensively by Milena Yordanova and Dimitar Vesselinov (Yordanova and Vesselinov, 2019). The authors focus on phonetic, morphological, and semantic concepts of particular relevance. This is understandable because phonemes such as /ö/ or /ü/, which occur in Turkic languages and thus in numerous Turkish loans, must be adapted to the Bulgarian sound inventory. The same applies to the sound inventory of Romanian, but in the latter, we find fewer Turkish words than in Bulgarian.

Furthermore, let us look at the foreign influences left behind by French in both languages of Bulgarian and Romanian. We can make the opposite observation: It is well known that French was the most important language of education, culture, and science in the 19th century, i.e., at the time of the national revival of numerous Southeastern European nations. As a result, modern Romanian became very close to French regarding orthography and lexicon. The latter point, in particular, is not very problematic, as both Romance languages developed based on Vulgar Latin and share numerous historical similarities. The situation is different in Bulgarian, where the problem of integrating foreign loans into the native language system arose again, which, as in the case of Turkish, was bridged by leveling and innovations. In any case, the French played a decisive role in the Europeanization of the languages in the region (Vesselinov, 2016; Henzelmann, 2019; Vesselinov, 2019).

The question of a language's external and internal boundaries is relevant for culture and semiotics. First, it determines where a language may be used in practice and what political support it receives in that territory. Second, it shapes how this language will be applied, the institutions to which it is introduced, the possibilities for teaching and public use, and how the phenomenon of linguistic minorities is regarded. All these aspects provide information about symbiotic constructions that are relevant for languages and cultures: if a language is spoken in several countries, for example, as a state language or as a recognized minority language, then it can be assumed that different states stand in a relatively good relationship with each other. However, if minority languages are not recognized, or if their recognition is to be prevented, these are serious indications of at least potential conflicts between states. However, we do not want to go so far as to speak of what is called a "language conflict" because we believe that, in most cases, conflicts are a matter of geopolitical sovereignty and misleading interpretation. For this reason, it is important to scrutinize inter-state relations in the Southern Caucasus and Southeastern Europe when concluding how politics manages different languages.

The appreciation of linguistic diversity is a topic that has been discussed extensively and controversially in both regions. In Southeastern Europe, pra-

ctically all societies have a multi-ethnic structure. In some cases, they are very heterogeneous, for example, in North Macedonia, the Vojvodina in Serbia, or the Dobruja region in Romania. Some other states in Southeastern Europe also have substantial minorities, such as Bulgaria, or at least recognizable ethnic and linguistic diversity on a regional level, such as Greece (for instance, cf. Henzelmann, 2017: 40) or Albania (cf. Giesel, 2002: 115). Looking at the Southern Caucasus, we can draw a similar heterogeneous picture for Georgia but not for Armenia. The latter country is a significant exception with its homogeneous population structure, although we should note that there are some regional specifics. These include, for example, the ethnically diverse capital of Yerevan or some regions of the country where the Yazidis live. A second point distinguishes the Armenians from all other countries in the Southern Caucasus: they live in the diaspora in practically every region and beyond, as far as Greece, Bulgaria, Syria, Iran, Lebanon, and others. This is unique, as other peoples of the Caucasus also settle beyond the borders of their mother state, but not in such a large geographical area as Armenians do. In Southeastern Europe, we find cross-border ethnic structures, such as the Serbs in Montenegro or Albania or the Albanians in Serbia, Greece, or southern Italy. It is beyond doubt that these structures and the different conditions for using a mother tongue that differs from the state language have a decisive influence on linguistic semiotic concepts in the perception of one's culture and international relations.

4. Conclusions

Thus, we can conclude that this paper discusses assessing the social relevance of languages in the Southern Caucasus and Southeastern Europe. We have seen numerous similarities between these two regions and the circumstances under which their languages developed. These include the complex foreign influences from other languages, which in both regions came from Turkish (cf. Yordanova and Vesselinov, 2019; Hacı and Zafer, 2021). On the one hand, this is because these regions belonged to the Ottoman Empire. However, on the other hand, it is also motivated by the presence of significant ethnic Turkish minorities, such as in Bulgaria on a large scale and in North Macedonia and Greece on a regional level. The influence of the Turkish language also applies to the Caucasus, but the traces the Russian language left were much stronger overall, affecting practically all languages in the region. In Southeastern Europe, Russian was primarily limited to the most important Slavic languages in Bulgaria, Serbia, and North Macedonia.

Furthermore, we can see that internal and external factors always influence the social significance of a language. The external factors often provide information about geopolitical constellations and neighborly contacts. In other words, they show us the relationship between states and how this constellation affects linguistic phenomena in the respective countries. The situation is different with internal factors, as, in principle, they coincide with the normative discussion and the regular use of a language. These can be accepted or changed, of which numerous examples exist in Southeastern Europe. All in all, languages represent an extremely relevant socio-dynamic aspect encompassing all levels of a state's cultural, mental, historical, and geopolitical constellation. Many of these aspects have been evaluated separately but have hardly been dealt with in a comprehensive, semiotically structured concept. Future studies will remain to tackle this task.

Finally, we believe that comparing the languages of Southeastern Europe and the South Caucasian regions would be particularly exciting and informative. Such a comparison must be systematically structured, and the considerable linguistic diversity of both regions must be studied in more detail than is possible in our overview.

References

- Antena 1. (2021). Legende # 3 cu Dan Negru – Interviu cu Tudor Gheorghe. (Legends # 3 with Dan Negru – Interview with Tudor Gheorghe). *Antena 1*, Premiered Oct 22, 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=L7Uw60Ey8Ak>
- Brezianu, A. and Spânu, V. (2010). *The A to Z of Moldova*. The A to Z Guides Series, № 232. 2nd Edition. Lanham et al.: Scarecrow Press.
- Coşeriu, E. (1977). La creación metafórica en el lenguaje. (Metaphorical creation in language). In: *El hombre y su lenguaje: estudios de teoría y metodología lingüística*. (Man and His Language: Studies in Linguistic Theory and Methodology). Madrid: Gredos.
- Čirgić, A. (2008). Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika. (Phonetic and Phonological Differences between Montenegrin and Serbian Language). In: *Lingua Montenegrina 1/1*, 171-189. DOI: <https://doi.org/10.46584/lm.v1i1.20>
- Čirgić, A. (2009). Revizija podjele crnogorskih govora. (The Revision of the Classification of Montenegrin Speeches). In: *Lingua Montenegrina 3/1*, 253-266. DOI: <https://doi.org/10.46584/lm.v3i1.74>

- Dobrushina, N., Daniel, M. and Koryakov, Y. (2020). Languages and Sociolinguistics of the Caucasus. In: Polinsky, M. (ed.): *The Oxford handbook of languages of the Caucasus*. New York: Oxford University Press, 27-66.
- Drăgan, N.-S. and Fârte, G.-I. (2022). The Multimodal Construction of Political Personae through the Strategic Management of Semiotic Resources of Emotion Expression. In: *Social Semiotics* 32/1, 1-25. DOI: <https://doi.org/10.1080/10350330.2022.2128740>
- Dudás, E. (2021). Južnoslovenski standardni jezici u istorijskom i savremenom kontekstu. (South Slavic Standard Languages in Historical and Contemporary Context). In: *Lingua Montenegrina* 27, 3-19. DOI: <https://doi.org/10.46584/lm.v27i1.831>
- European Commission: Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture. (2024). *Europeans and their languages – Report* (Fieldwork: September – October 2023), Publications Office of the European Union. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/28257>
- Giesel, C. (2002). Die Sprachbeziehungen zwischen Slawen und Albanern auf dem Balkan. Ein Überblick. (Language contact between Slavic groups and Albanian in the Balkans. An overview). In: *Zeitschrift für Balkanologie* 38, 1–2, 112-131.
- Kahl, T. (2008). Considerații privind dispariția limbilor cu trimitere la romanitatea balcanică. (Considerations regarding the disappearance of languages with reference to Balkan romancy). In: *Philologica Jassyensia*, 4/1, 129-145. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=221133>
- Насі, S. and Zafer, Z. (2021). Съвременната българска литература и турцизмите. За “Дервишки караконджул” на Хасан Ефраимов. (Modern Bulgarian Literature and the Turkish Loan Words. On Dervish’ Karakondzhul (Evil Ghost) of Hasan Efraimov). In: *Балканистичен форум. Balkanistic Forum* 30/2, 320-334. DOI: <https://doi.org/10.37708/bf.swu.v30i2.19>
- Henzelmann, M. (2016). Der Ausbau des Bunjewatzischen zu einer südslavischen Mikroliteratursprache. (The Expansion of the Bunjevci to a South Slavic Micro Literature Language). In: *Zeitschrift für Slawistik* 61/2, 353-368. DOI: <https://doi.org/10.1515/slav-2016-0018>
- Henzelmann, M. (2017). Wie südslavische Mikroliteratursprachen (nicht) entstehen: Sprachplanerische Grundsätze, Rahmenbedingungen und Schwierigkeiten (Skizziert am Beispiel des Bunjewatzischen und des Pomakischen). (How the South-Slav Microlanguages (don’t) Appear: Production of Language Planning, Frames and Difficulties (on the Example of Bunjevac and Pomak languages)). In: *Балканистичен форум. Balkanistic Forum* 17/3, 34-49. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=572032>

- Henzelmann, M. (2019). La Bulgarie et son européanisation à travers la langue française. (The Europeanisation in Bulgaria and the Impact of the French Language). In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching* 46/1, 19-32. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748347>
- Henzelmann, M. (2024). Language in post-Yugoslav Montenegro: An unstable complex of contested values. *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies* 69/2, 229-255. DOI: <https://doi.org/10.1515/slav-2024-0013>
- Marian, V. (2023). *The Power of Language: Multilingualism, Self and Society*. London: Pelican Books.
- McKinney, C., Makoe, P. and Zavala, V. (eds.). (2024). *The Routledge Handbook of Multilingualism*. 2nd Edition. London and New York: Routledge.
- Megrelishvili, T. and Chheidze, M. (2011). Русский язык в современном мультилингвальном пространстве Грузии: Коммуникативная потребность и языковое сознание. (The Russian Language in Contemporary Multilingual Space of Georgia: Communicative Necessity and Linguistic Cognition). In: *Русский язык в современном мире... Материалы II международной научной конференции. (The Russian Language in the Modern World... Papers of the 2nd International Scholar Conference)*. Moscow: Higher School of Translation and Interpreting at Lomonosov Moscow State University, 459-464.
- Polinsky, M. (ed.). (2020). *The Oxford Handbook of Languages of the Caucasus*. New York: Oxford University Press.
- Simkus, A. (2012). Cultural Diversity in South East Europe. In: Sternad, D. and Döring, T. (eds.). *Handbook of Doing Business in South East Europe*. London: Palgrave Macmillan, 395-427. https://doi.org/10.1057/9780230314146_17
- Simyan, T. S. (2017). «Христианский мир или Европа» Новалиса: опыт прочтения в исторической перспективе. (Novalis's Christendom or Europe: A Reading Experience in Historical Perspective). In: *Известия УрФУ. Серия 2. Гуманитарные науки. 2. Izvestia. Ural Federal University Journal. Series 2. Humanities and Arts* 160/1, 186-196. DOI: <https://doi.org/10.15826/izv2.2017.19.1.015>
- Sternad, D., and Döring, T. (2012). *Handbook of Doing Business in South East Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Stroud, C. (2023). Linguistic Citizenship. In: McKinney, C., Makoe, P. and Zavala, V. (eds.). *The Routledge Handbook of Multilingualism*. 2nd Edition. London: Routledge, 144-159. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003214908-12>

- Ventilă, S. D. (2013). Limba română literară în Serbia contemporană. (The Romanian standard language in contemporary Serbia). In: *Colocviul internațional comunicare și cultură (CICCRE), 2. (International conference on communication and culture (CICCRE), 2)*. Timișoara: Universitatea de Vest, 479-482.
- Vervaet, S. and Mandić, M. (2022). Mapping Minority Multilingualism: Perspectives from Central and South-Eastern European Borderlands – Introduction to the Thematic Issue. *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies* 67/4, 501-510. DOI: <https://doi.org/10.1515/slav-2022-0025>
- Vesselinov, D. (2016). Теоретични основи на „Речник на френските думи в българския език“. (Theoretical basis of the “Dictionary of the French words in Bulgarian language”). In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching* 43/3, 250-271. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=785480>
- Vesselinov, D. (2019). Изследователски аспекти на съвременната лингводидактология. (Research Aspects of Modern Linguistic Didactology). In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching*, 46/1, 7-8. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=748344>
- Vesselinov, D. (2020). Editorial. In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching* 47/1, 7-8. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=835796>
- Vujović, N. (2023). Savremeni školski programi u kontekstu tretmana dija-lekatskih sadržaja. (Modern School Programs in the Context of the Treatment of Dialect Contents). In: *Lingua Montenegrina* 32/2, 3-17.
- Vujović, N. (2024). Stavovi crnogorskih studenata o sadržajima iz nestandardnih idioma. (Montenegrin student’s views of non-standard idiom content). In: *Lingua Montenegrina* 34/2, 29-42.
- Yordanova, M. and Vesselinov, D. (2019). Фонетико-морфологична и семантична адаптация на общите лексикални елементи от турски произход в българския и във френския език. (Phonetical-morphological and semantic adaptation of the general lexical elements of Turkic origin in Bulgarian and French language). In: *Чуждоезиково обучение. Foreign Language Teaching* 46/3, 231-241. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=774656>
- Zinovieva, I. E. (2016). *Лингвокултурология: от теории к практике. Учебник. (Language Culture: From Theory to Practice. A textbook)*. Saint Petersburg: Nestor-Istoria.

- Zolyan, S. (2019). Русский язык в Армении: вчера, сегодня, завтра? (The Russian Language in Armenia: Yesterday, Today, Tomorrow?). In: *Russian Language in the Multilingual World*. Slavica Helsingiensia, 52. Helsinki: University Press, 197-205.
- Zolyan, S. (2020). *Юрий Лотман о смысле, тексте, истории. Темы и вариации*. (Yuri Lotman on meaning, text, and history. Topics and variation). Studia philologica, 2nd Edition. Moscow: YaSK.

Acknowledgements

- This work was supported by the Science Committee of RA, in the frames of the research project no. 21AG-6C041.

Tigran S. SIMYAN & Nicolae-Sorin DRĂGAN

ЈЕЗИЦИ У ЈУЖНОМ КАВКАЗКОМ РЕГИОНУ И У ЈУГОИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ: КУЛТУРА, СЕМИОТИКА И ПОЛИТИКА

Југоисточна Европа и Јужни Кавказ деле бројне сличности у социодинамичком значају својих језика. Овај рад поставља питање које карактеристике то илуструју и даје неколико примера. Претпостављамо да унутрашњи и спољашњи фактори увек прате питања стандардизације, третман мањинских језика и географску дистрибуцију језика. Стога, наглашавамо ове сличности између југоисточне Европе и Јужног Кавказа и анализирамо их из лингвистичке, културне, семиотичке и политичке перспективе.

Кључне речи: *Југоисточна Европа, Јужни Кавказ, вишејезичност, интеркултурална комуникација, културна семиотика, језичка разноликост, језичка политика.*

Izvorni naučni rad
UDK 811.164.42:003.349

Milica LUKIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet u Osijeku
mlukic@ffos.hr

SLAVONSKA GLAGOLITICA

U radu se daje pregled najvažnijih dosadašnjih istraživanja *slavonske glagolice*, koja su spremna posvjedočiti i primarnim – pismovnim i sekundarnim – historiografskim izvorima da je područje današnje Slavonije i u razdoblju srednjega vijeka bilo glagoljaško te da se glagoljaška praksa nastavila i u novovjekovlju. Do sada prikupljenim dokazima ostvareni su uvjeti da se Slavonija upiše u udžbeničke definicije *glagoljaštva* i *glagolizma* na tlu Hrvatske.

Ključne riječi: *slavonska srednjovjekovna glagolitica*, *Brodski Drenovac*, *Lovčić*, *ćirilometodska baština*, *novovjekovni slavonski glagoljaši*

Uvodno

Iako se u udžbeničkim definicijama uz termine srednjovjekovnoga glagoljaštva i glagolizma na tlu Hrvatske ne spominje Slavonija u svojim geografskim granicama trorječja Save, Drave i Dunava¹, iz filološke se i historiografske literature dade prosijati misao da je područje današnje Slavonije prije dolaska Osmanlija, odnosno prije 1526. godine bilo glagoljaško. Kada je riječ o novovjekovnome slavonskom glagoljaštvu i glagolizmu, suvremena su istraživanja te problematike spremnija ponuditi odgovore i detektirati nositelje liturgijske prakse, one koji su Slavonce odgajali u „narodnom duhu” te one koji su stručno i znanstveno promišljali o staroslavenskom jeziku i ćirilometodskoj baštini, posebice od 19. stoljeća, kroz članke u periodici, uglavnom crkvenim listovima, i autorske knjige. Vodeći se navedenim, u nastavku će se dati pregled najvažnijih dosadašnjih istraživanja slavonske glagolice – srednjovjekovne i novovjekovne zaključno s prvim desetljećem 20. stoljeća.

¹ Ovdje se dakle ne misli na povijesni geografski termin *Slavonija* koji, prema tumačenju crkvenoga povjesničara Svetozara Ritiga, u 13. stoljeću „obasiže sve hrvatske zemlje, čitavu današnju Banovinu i Dalmaciju ter česti današnje Bosne“ (1910: 223).

1. O srednjovjekovnoj slavonskoj glagolitici

1.1. Iz perspektive sekundarnih izvora

*Materijalni dokazi su najbolji dokazi,
ali kada ih nema, ne možemo izvesti zaključak
da ih nikada nije ni bilo, nego valja dalje istraživati.*
(Paun, 1999)

Prema podacima iz *Kratkoga osvrtu na hrvatsku glagolsku knjigu* Rudolfa Strohala iz 1912. godine, još je među 19-stoljetnim povjesničarima i filolozima bilo onih koji su smatrali da je područje današnje Slavonije prije dolaska Osmanlija, odnosno prije godine 1526. bilo glagoljaško. Crkveni povjesničar Luka Jelić u svom će se opsežnom djelu *Fontes historici liturgiae glagolito-romane* (1906), koje obuhvaća podatke o rasprostranjenosti glagoljske liturgije na hrvatskom prostoru u rasponu od 13. do 19. stoljeća, pozvati i na *dokumentarističke* stihove Matije Antuna Relkovića, iz njegova *Satira*, a koji sugeriraju vezu Slavonije s glagoljskom pismenošću u predturskom razdoblju: *Pa kad jednoć bijaše u miru / Primi zakon i kršćansku viru, / Imala si knjige i nauke, / Od Ćirila i Metoda ruke; / i joštere svetog Jerolima / Slavonija dosta knjiga ima. / Koji papu rimskoga molili su, / Da slavonski vam govore misu / I časove slavonski pjevaju; – / Dalmatinci tog i sad imaju* (Jelić, 1906: 90). Jednako će tako Tomo Matić upozoriti kako se iz *Satira* razaznaje da je Matija Antun Relković znao i to da se u Slavoniji *nekada pisalo bosanskom ćirilicom*, naglašavajući da se u njegovo vrijeme *Slavonija ćirilskom pismu već bila otuđila* (Matić, 1945: 19).

Književni povjesničar Franjo Fancev u raspravi *O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj* iz 1925. smatra kako je do kraja 9. stoljeća cijela Slavonija u bogoslužju bila glagoljaška, dok Svetozar Ritig u knjizi *Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, sa osobitim obzirom na Hrvatsku* (1910), Dragutin Kniewald u knjizi *Liturgika* (1937), potom Josip Hamm u radu *Glose u Radonovoj bibliji* (1952), Branko Fučić u *Glagoljskim natpisima u Zagrebačkoj nadbiskupiji*, Eduard Hercigonja u knjizi *Nad iskonom hrvatske knjige* (1983), Stjepan Damjanović u *Jaziku otačaskom* (1995) svi odreda ističu kontinuitet staroslavenske liturgije od ćirilometodskih vremena do 15. stoljeća na prostoru Zagrebačke biskupije (usp. Lukić, 2009: 155). U ovom kontekstu valja posebno naglasiti mišljenje već spomenutoga hrvatskoga paleoslavista Eduarda Hercigonje prema kojem je hrvatski kralj Zvonimir bio banom Slavonije (Slovinja), sjevernoga panonskog prostora, što je već jasan pokazatelj mogućega postojanja glagoljskoga bogoslužja na tom tlu u njegovo

vrijeme (1994: 30), a Bašćanska ploča bi u tom smislu onda posredno upućivala na mogućnost glagoljanja u srednjovjekovnoj Slavoniji (Paun, 2004: 118). Uvjerjenje da se u Panonskoj Hrvatskoj glagoljalo i da se taj običaj nakon Metodove smrti, kada je biskupija ostala prazna te nakon provale Mađara, tu i tamo zadržao, nalazimo i u Benedikte Zelić-Bučan (1986). Kada se govori o najstarijem razdoblju glagoljske pismenosti na tlu Slavonije u obzir valja uzeti i povijesne okolnosti vezane za Sirmijsku / Srijemsku nadbiskupiju sv. Metoda i slavonski udio u povijesnoj Panoniji koji govore u prilog proširenosti staroslavenske baštine (izražene svim trima slavenskim pismima: glagoljicom, (hrvatskom) ćirilicom i latinicom), bez obzira što na tom području nema sačuvanih pisanih izvora. U takvu razmišljanju posebno ohrabruje američki povjesničar mađarskoga podrijetla Imre Boba u svojoj knjizi *Novi pogled na povijest Moravie* (prijevod 1986.) držeći vjerojatnim da je upravo Slavonija bila područje iz kojega se širila glagoljica, tj. zastupajući tezu da se Rastislavljeva i Svatoplukova Moravska prostirala južno od Dunava, u Panoniji, sa središtem koje se zvalo Sirmium–Morava, a ne oko toka sjeverne rijeke Morave, tj. sjevernog pritoka Dunava. I biskup Strossmayer će se, opravdavajući svoju ulogu predvoditelja obnove ćirilometodske baštine u 19. st., nazivati nasljednikom sv. Metoda na drevnoj srijemskoj biskupskoj stolici, koja potječe još iz vremena sv. Andronika, priklanjajući se tada oblikovanoj i u slavenskim znanstvenim krugovima aktualnoj hipotezi njemačkoga povjesničara Friedricha Blumbergera o Moraviću kao sjedištu Metodu povjerene Panonske metropolije (Šuljak, 2008: 245-266; Lukić, 2004: 97-107; Lukić & Blažević Krezić, 2014: 213, 228-229). Toj je hipotezi bio sklon i Franjo Rački koji se još 1855. godine u okviru svojih znanstvenih proučavanja bavio tim pitanjem, a onda opet 1882., kada je napisao studiju o glagoljanju u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji, o čemu se saznaje iz njegove korespondencije s biskupom Strossmayerom. Rački je nacrt te studije priložio pismu, naglašavajući kako je za razjašnjenje pitanja koje se tiče glagoljanja u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji *morao posegnuti čak u panonsku metropoliju 9. stoljeća*. Nažalost, tomu se radu poslije gubi svaki trag (Lukić, 2004: 100). Dodatna potkrjepa ovim razmišljanjima je i činjenica da se kult sv. Metoda kao panonskoga arhiepiskopa, kako upućuje Josip Bratulić, a na temelju tvrdnji najboljega poznavatelja srijemske heortologije i hagiografije Mitra Dragutinca, zadržao u Srijemu, napose u Srijemskoj Mitrovici, gdje ju u katoličkoj crkvi postojala slika sv. Metoda sve do nove, službene obnove kulta Svete braće u 19. stoljeću (Bratulić, 1990: 11).

1.2. Iz perspektive primarnih izvora

Želja nam je doći do povijesne istine, ali se krećemo u gustom mraku. (...) Praznine izvora popuniti logičnim domišljanjima i kombinacijama, upuštajući se i maštom u prostore povijesnoga traženja, kako to čine arheolozi.
(Bratulić, 2022)

Kada je riječ o primarnim – pismovnim – glagoljaškim izvorima na tlu Slavonije, iako ne posve pouzdanima, o njima prvu poznatu bilješku nalazimo kod Ivana Kukuljevića Sakcinskog. On će u svojim *Natpisima sredovječnim i novovjekim* iz 1891. godine donijeti prijepis glagoljičkoga natpisa iz Subocke, mjesta u zapadnoj Slavoniji u blizini Lipovljana i Novske, iz rukopisne ostavštine etnografa Luke Ilića Oriovčanina: *počiva vod Bu(di)mir sin (Pri)bibla Sudemi(rova) 1095*. Kukuljević Sakcinski naglašava da je taj natpis, što ga je 1817. s kamena prepisao požeški podžupan Čoka, već tada izgubljen, ali i da je Oriovčanin pogrešno odčitao godinu, tj. da je riječ o godini 1100. – oko koje se datira i Bašćanska ploča (na što Paun i Žagar gledaju s oprezom). Na natpisu je također među više ćiriličnih slova zabilježeno i nekoliko glagoljičnih (B, Č, R) (usp. Kukuljević, 1891: 266; Horvat, 1939: 119; Paun, 2004: 118; Paun & Žagar, 2004: 273). U priilog primarnim izvorima, iako sa zadržkom, govori i opeka dimenzija 0,10 x 0,14, pronađena 1955. godine među ostacima utvrđene srednjovjekovne romaničke benediktinske opatije sv. Mihaela Arkandela u Rudini², na brdu u podnožju Psunja, iznad današnjih sela Čečavac i Šnjegavić u Požeško-slavonskoj županiji (danas se čuva u Gradskom muzeju Požega). Na njoj su uz križ izrađen u maniri malteških križeva upisana četiri glagoljska slova ČRIZ, koja Valentin Putanec odčitava kao godinu 1129. (Putanec, 1977) Da je riječ o glagoljici potvrdio je i Branko Fučić³ (Uzelac, 1997: 38), premda rudinsku opeku nije uvrstio u katalog glagoljskih spomenika (usp. Paun, 2004: 119; Paun & Žagar, 2004: 273). Kako je hrvatsko glagoljaštvo tropisnjeni fenomen, na što je prvi upozorio E. Hercigonja (1994), ovdje nam je napomenuti kako se uz rudinsku benediktinsku opatiju Sv. Mihovila, točnije uz njezin samostalni ansambl sjeverozapadno od Požege, veže jedan od najstarijih latiničnih natpisa Slavonije: + BRAT IAN + (Švigelj, 2005: 28) s

² Usp. studiju slučaja o ovom slavonskom benediktinskom samostanu: Andrić, S. (2020). *Rudina – Benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela*. Požega: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

³ Navedeno posvjedočuje i prof. dr. sc. Darko Žubrinić iz Društva prijatelja glagoljice, a na temelju pisma ravnateljice Gradskog muzeja Požega Dubravke Sokač Štimac. Usp. <https://www.croatianhistory.net/etf/glf.html> (posjećeno 3. travnja 2025.) U razmatranju ove problematike valja uzeti u obzir i to da su benediktinci bili i glagoljaši.

prijelaza 12. na 13. stoljeće, što bi prema Amiru Kapetanoviću bio najstariji latinicom pisan tekst na hrvatskom jeziku (2005: 468).

Krajem 80-tih te tijekom 90-ih godina 20. stoljeća glagoljica, ali i hrvatska ćirilica te latinica, detektirane su u predturskim crkvama Požeške biskupije koje su smještene uz rijeku Orljavu, od Požege do njezina ušća u Savu, među kojima se posebno ističu romanička crkva sv. Martina u Lovčiću iz 13. Stoljeća (Slika 2.) s dva glagoljska grafita te crkva sv. Dimitrija⁴ u Brodskom Drenovcu iz 14. Stoljeća (Slika 1.) s čak devet glagoljskih grafita te nekoliko ćiriličnih i latiničnih (Tablica 1; slike 3. i 4.). Svoj je sustavni stručni i znanstveni okvir glagolitica iz tih crkava dobila 2004. godine radovima *Glagoljski natpisi u Brodskom Drenovcu i Lovčićima* Milana Pauna i *Slavonski glagoljski natpisi* Milana Pauna i Matea Žagar, čemu je prethodilo nekoliko kraćih stručnih rasprava – Milice Lukić (1998) i već spomenutoga Milana Pauna (1999., 2001., 2002. godine), koji je 90-ih godina 20. stoljeća i otkrio osam drenovačkih natpisa te dva u Lovčiću. Problemom se drenovačke glagoljice (i ćirilice) već ranije počeo baviti Branko Fučić, odmah pošto je otkrivena prilikom restauracije crkve sv. Dimitrija 1989. godine, ali svoju raspravu o tom fenomenu nije nikada dovršio ni objavio. On je na fresci u unutrašnjosti drenovačke crkve pročitao */S/e pisa ed(a)nb ĉlov/ě/k*, a natpis je datirao u 14. stoljeće, detektirajući utjecaj latinične ili ćirilične prakse na njega na temelju zrcalnoga slova *e* koje se u natpisu pojavljuje (Paun, 2004: 120; Paun & Žagar, 2004: 274). Paun i Žagar, koji na temelju grafijskih osobina datiraju (od 12. do 14. st.) i funkcionalno određuju te smještaju u nacionalnofilološki i općeslavistički kontekst natpise iz obiju crkava – devet iz drenovačke i dva iz lovčičke, posebno naglašavaju *Deveti drenovački glagoljski natpis*, ujedno najopsežniji i najsloženiji, u kojem se detektiraju i predustavni i ustavni glagoljički oblici te u pet redaka prepoznaje rečenica: U DRĚNOV | ĚCE | TO E PISALB | BR(A) | T RĚČIĆ/B/ (2004: 278), iz koje se razaznaje ime mjesta (Drenovac), a pot-

⁴ Možda bismo mogli pretpostaviti latentnu vezu između kulta sv. Dimitrija i ćirilometodske tradicije preko sv. Konstantina Ćirila i Metoda, utemeljitelja (staro)slavenskoga bogoslužja, jezika i pisma koje nam je danas poznato pod nazivom glagoljica. Ta su dvojica slavenskih prosvjetitelja rođeni u grčkom Solunu u 9. st., čijim je zaštitnikom od 5. st. sv. Dimitrije. Dimitrije, najpoznatiji među srijemskim mučenicima, đakon biskupa Ireneja, umro je mučeničkom smrću 304. godine izvan zidina grada Sirmija, gdje mu je ubrzo podignuta grobna bazilika, koja je stradala u provalama barbara. Relikvije su mu kasnije prenesene u grad Solun, koji je i danas središte svećeva kulta u pravoslavlju. Usp. Dimitrije, sv. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Pristupljeno 6.4.2025. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/dimitrije-sv>>. Današnja Srijemska Mitrovica u Republici Srbiji, nikla na prostoru antičkog Sirmija, nosi ime po sv. Dimitriju (prema S. Andriću ime je stekla posredno; najprije ga je nosio bazilijanski i benediktinski samostan na prostoru današnje Srijemske Mitrovice u razdoblju od 11. do 16. st., 2008: 116).

pisao se prezimenom i zanimanjem redovnik, što zaključujemo prema riječi brat (Paun, 2004: 122). Na nekim se drenovačkim natpisima uz glagoljična slova nalaze i ćirilična: s desne strane kamenoga portala crkve uparana su (ustavno)ćirilična slova P, N, S, L, a tako je i u unutrašnjosti crkve, na kamenim (gotičkim) sediljama, gdje se uz glagoljicom zapisana imena DRAGO, VIOT', ÊŠR, TORO nalazi i pokoji ćirilični grafem (usp. Lukić, 1998: 84; Paun & Žagar, 2004: 280). Uz slovne se grafite s vanjske strane crkve nalaze i brojni pikturnalni grafiti karakteristični za srednjovjekovne bosanske kamene nadgrobne spomenike – stećke (s prikazima ptica, križeva, ruku, ljudskih likova i sl.).

Slika 1. Crkva sv. Dimitrija u Brodskom Drenovcu (osobna arhiva autorice)

Grafiti iz grobljanske crkvice u Lovčiću, najstarije u cijelosti sačuvane romaničke crkve u Slavoniji čija se gradnja datira između 11. i 13. stoljeća, a koje valja promatrati u kontekstu brodskodrenovačkih kako pokazuju Paun i Žagar, vrlo su različiti. Uz glagoljicu ti su grafiti ostvareni na bar još dva pisma (ćirilica i latinica – vrlo vjerojatno ćirilični inicijal T među latiničnim slovima) te potječu iz različitih razdoblja; uparani su u žbuku ili oslikani uz romaničke freske i potječu najkasnije iz 13. stoljeća (2004: 282). Paun je doduše ranije ustvrdio kako bi se iz jednoga grafita dalo naslutiti ime svetoga Martina jer se na njemu razaznaju ključni suglasnici imena te da veličina i stilizacija slova upućuju na zaključak kako nije riječ o slučajnu grafitu, već onom koji je

značenjski povezan s freskom i nastao je istodobno s njom.⁵ Paun i Žagar svoju studiju zaključuju konstatacijom kako brojni i raznoliki sačuvani glagoljski zapisi u Brodskome Drenovcu i Lovčiću govore u prilog udomaćenosti glagoljskoga pisma na tom prostoru, a ne o „glagoljaškom turizmu iz južnih krajeva” (2004: 283). Također, slavonsku glagoliticu drenovačke i lovčičke crkve povezuju sa susjednim bosanskim prostorom, a do istog su zaključka još 1993. godine došli i konzervatori iz zagrebačkoga Konzervatorsko-restauratorskog odjela koji su radili na drenovačkoj crkvi tijekom 1992. godine. Iz njihova se izvješća (1993: 26) dade zaključiti kako je po svemu sudeći riječ o pismu (pismima) koje je u taj kraj došlo iz Bosne (a poznato je da se glagoljicom pisalo u srednjovjekovnoj Bosni te da su mnogi mlađi bosanski ćirilični spomenici nastali prema glagoljičnim predlošcima), te da bi se postanak pronađenih zapisa mogao vezati uz razdoblje nakon turskog osvajanja i pokoravanja Bosne. Odnosno, mogla bi biti riječ o zapisima što su ih napisali prognanici iz Bosne koji su u požeški kraj mogli doći nakon 1463. godine, kada je Bosna pala (usp. Lukić & Blažević Krezić, 2014: 173).

Slika 2. Crkva sv. Martina u Lovčiću (osobna arhiva autorice)

⁵ <https://www.croatianhistory.net/glagoljica/dren.html> (posjećeno 3. travnja 2025.)

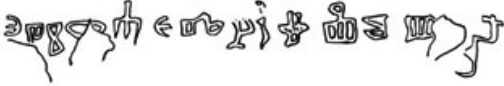
Slavonskoj ćemo glagoliticsi priključiti još nekoliko grafita otkrivenih od osamdesetih godina 20. stoljeća nadalje: glagoljički grafit iz 14. ili 15. st. pronađen u selu Srednji Lipovac, jugoistočno od Pleternice (i južno od Požege) u crkvi sv. Luke, koji prema mišljenju Darka Žubrinića s drenovačkim i lovčičkim grafitima čini jednu cjelinu⁶; tri glagoljična slova, vjerojatno u značenju brojeva, otkrivena u Opatovcu (sjeverozapadno od Cernika i Nove Gradiške), koji je pripadao okružju znamenite benediktinske opatije Rudina kraj Požege; glagoljicom uparani grafit *mariê mati bo(žê)* iz 14. st. na malom zvonu otkrivenu u grobu nekoga svećenika pokraj crkve sv. Luke Evanđelista u Novskoj (zapadna Slavonija) prilikom arheoloških iskopavanja 2018. godine.⁷

Dodati nam je na kraju ovoga pregleda još jedan prilog srednjovjekovnoj ćiriličnoj pismenosti u Slavoniji – zapis *pisa ia fra blaž ... baĝ ...*, rukom uparan u kamenu podlogu na južnom pročelju grobljanske crkve sv. Martina u selu Martin kraj Našica, jedine hrvatske potpuno sačuvane templarske crkve i jednoga od najznačajnijih romaničkih spomenika na tlu Slavonije, koju su pripadnici toga staroga viteškog reda sagradili u prvoj polovici 13. stoljeća. Grafit je pronađen prilikom restauracije crkve 1975./1976. godine. Da je riječ o tekstu pisanu hrvatskim jezikom i kurzivnom ćirilicom (bosančicom) potvrdio je 1979. godine Branko Fučić. Prema njegovu mišljenju zapisao ga je neki fratar Blaž, najvjerojatnije posjetitelj crkve (Kranjčev, 1997: 170-174; Lukić & Blažević Krezić, 2014: 174).

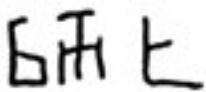
⁶ <https://www.croatianhistory.net/etf/qlf.html> (posjećeno 3. travnja 2025.)

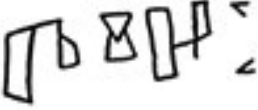
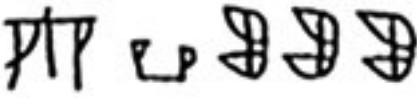
⁷ Isto kao 2.

Tablica 1. Slavonska srednjovjekovna glagolitica⁸

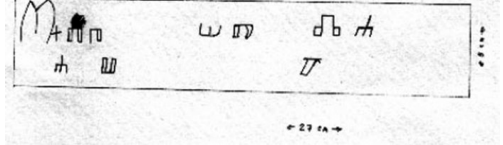
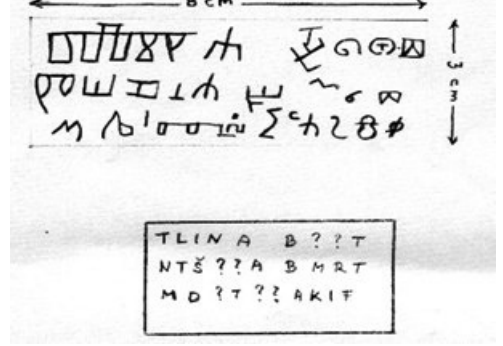
MJESTO	NATPIS	DATACIJA
Subocka (u blizini Lipo- vljana i Novske)	<i>počiva vod Bu(di)mir sin (Pri)bibla Sudemi(ro- va) 1095.</i>	1095. ili 1100.?
Rudina (kraj Požege), ostaci benedik- tinskog samo- stana sv. Mihae- la Arkandela	 ČRIZ <i>Opeka iz Rudina</i>	1129.?
Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 <i>/S/e pisa ed(a)nb člov/ê/k</i> <i>Prvi drenovački glagoljski natpis</i>	14. st.

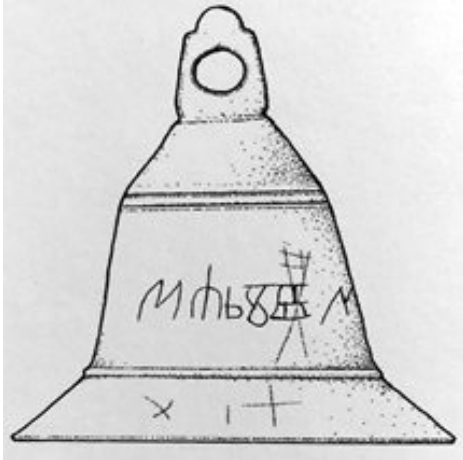
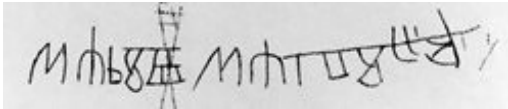
⁸ ⁶ Izvori fotografija u tablici: Paun, M. (1999). Glagoljski grafiti u sv. Martinu u Lovčicu, dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/glagoljica/dren.html> (posjećeno 3. travnja 2025.) Žubrinić, D. (2017). Hrvatski glagoljički nadpisi otkriveni nakon 1982., dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/etf/glf.html> (posjećeno 3. travnja 2025.); Paun & Žagar, 2004; Lukić & Blažević Krezić, 2014.

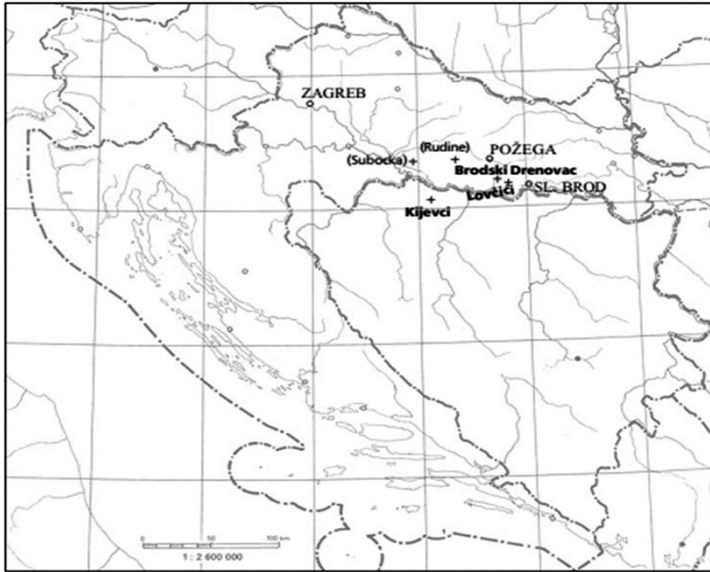
Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 DRAGO, VIOT', ÊŠR, TORO <i>Drugi drenovački glagoljski natpis</i>	kraj 13. ili 14. st.?
Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 RAB <i>Treći drenovački glagoljski natpis</i>	kraj 13. ili 14. st.?

Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 T, ?, ? S, I, Ž, ? S, (Ī?), ?, <u>PV</u>? <i>Četvrti drenovački glagoljski natpis</i>	12. – 14. st.?
Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 DIJ O ili U? <i>Peti drenovački glagoljski natpis</i>	12. – 14. st.?
Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 <u>NAN/NbN</u>? V UUU <i>Šesti drenovački glagoljski natpis</i>	12. – 14. st.?

Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 <i>Sedmi drenovački glagoljski natpis</i>	12. – 14. st.?
	 ČRK <i>Osmi drenovački glagoljski natpis</i>	1140.

Brodski Drenovac, crkva sv. Dimitrija	 U DRÊNOV ÊCE TO E PISALŦ BR(A) T RÊČIĆ/B/ <i>Deveti drenovački glagoljski natpis</i>	12. – najkasnije 13. st.
Lovčić Crkva sv. Martina	 <i>Prvi lovčički glagoljski natpis</i>	najkasnije 13. st.
	 <i>Drugi lovčički glagoljski natpis</i>	najkasnije iz 13. st.
Opatovac (sjeverozapadno od Cernika i Nove Gradiške) Benediktinska opatija u Rudini	Natpis se sastoji od triju slova glagoljice, možda u značenju brojeva.	13. st.?

Srednji Lipovac (selo jugoistočno od Pleternice i južno od Požege), crkva sv. Luke	 A, zrcalno položeno P, I <i>Natpis na kamenu uzidanu u vanjski zid crkve</i>	14. ili 15. st.
Novska (zapadna Slavonija), crkva sv. Luke Evanđelista	 Mariê mati Bo(žê) <i>Natpis na brončanom zvoncu</i>	14. st.

Slika 3. Karta slavonske glagolitice (prema: Žagar & Paun, 2004: 272)

Slika 4. Hrvatski glagoljički spomenici u Slavoniji (prema: Panoi Društva prijatelja glagoljice, Mirna Lipovac & Darko Žubrinić, 2022., dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/etf/panoi.html#slavonija>, posjećeno 2. travnja 2025.)

2. Novovjekovni slavonski glagoljaši (zaključno s prvim desetljećem 20. st.)

U promišljanju o novovjekovnu slavonskom glagoljашtvu valja krenuti od podataka povjesničara Đakovačke i Srijemske biskupije Emerika Gašića, koji u svojoj *Povijesti župe i mjesta Komletinci* bilježi kako padom Slavonije pod tursku vlast u nju dolaze svećenici iz Dalmacije i Primorja, posebno Dubrovnika, i donose „glagoljašku službu Božju” (1934: 45). Svećenici glagoljaši prema Gašiću u Slavoniju dolaze i u vrijeme Turaka, a osobito poslije, i to na poziv kardinala Leopolda Kolonića, u okolnostima obilježenim nedostatkom klera te osnivanjem novih župa zbog priliva katoličkoga stanovništva iz Bosne i drugih krajeva koji su ostali pod Turcima. Vinkovčanin Dionizije Švagelj na temelju Gašićevih rukopisa te knjige vinkovačkoga župnika Jakova Stojanovića *Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu* navodi kako su nakon turskoga oslobođenja u Slavoniji glagoljali komletinački župnik don Luka Sučić, njegov učenik Vid Maslač, župnik iz Rajeva Sela Matiša Sladojević, potom gorjanski župnik Adam Filipović, profesor đakovačke bogoslovije i gradištanski župnik Mato Topalović, vinkovački dekan Karla pl. Stručić i drugi. Portretiranjem se većine navedenih slavonskih novovjekovnih glagoljaša s područja Đakovačke i Srijemske biskupije najsustavnije bavila autorica ovih redaka u nizu svojih pojedinačnih radova, od kojih su neki, dorađeni i prošireni, uvršteni u knjigu *Divanimo, dakle postojimo* pod zajedničkim nazivom *Glagoljaši među Šokcima* (Lukić & Blažević Krezić, 2014: 171-300). U nastavku se stoga donose sažetci rezultata tih i nekih naknadnih istraživanja koja obuhvaćaju svećenike upisane u glagoljašku povijest Župe Komletinci, na čelu s don Lukom Sučićem, glagoljaša iz Rajeva Sela Matije/Matiše Sladojevića, glagoljaša iz Župe Gorjani Adama Filipovića Heldentalškog, vinkovačkoga glagoljaša Jakoba Stojanovića i predvodnika obnove ćirilometodske baštine biskupa đakovačkoga i srijemskog Josipa Jurja Strossmayera.

2.1. Komletinačka i rajevačka glagoljaška oaza

Godine 1780. u Slavoniju iz Dalmacije (Splitske biskupije) dolazi glagoljaš **Luka Sučić**, najprije kao kapelan u Župu Nijemci, a onda 1790. postaje prvim župnikom novoosnovane Župe Komletinci u sastavu Đakovačke i Srijemske biskupije. U Komletincima će don Luka Sučić ostati sve do svoje smrti – 1827. godine i u toj župi glagoljati punih 37 godina. Rodio se 1753. u selu Bisko (Buško Blato) u Dalmaciji, a glagoljašku je naobrazbu najvjerojatnije stekao u glagoljaškom sjemeništu u Priku kod Omiša. Prema crkvenom povjesničaru Brüstleu, Sučić je već u svome kraju bio poznat kao *sacerdos gla-*

golicus – pop glagoljaš jer je molio časoslov (*brevir*) i svakodnevno služio misu na *glagoljskom jeziku* (1879: 912), a tu je praksu nastavio i u Slavoniji. Emerik Gašić bilježi da je ovaj svećenik, kada je dio Slavonije bio odvojen i pripojen slavnoj bosanskoj ili đakovačkoj biskupiji, i tada služio staroslavenskim jezikom zvanim *glagoljski* (Gašić, 1934: 44-46). Osim glagoljskim misalom (*Missale glagoliticum*, 1741.) i brevijarom (*Breviar slovinski*, 1688.) don Luka Sučić služio se i glagoljskim propovijedima te glagoljskim katekizmom, kako potvrđuje Imovnik knjiga komletinačke župe iz 1851. godine, na kojem su zabilježeni sljedeći naslovi *Sermones slavonici caractere glagolitico* (Hrvatske propovijedi znamenja (slova) glagoljskih) i *Nauk kerstjanski Litteris glagoliticis* (Kršćanski nauk pisan glagoljskim slovima), po svemu sudeći Levakovićev iz 1628. Sve su dakle knjige don Luke Sučića, koje su mu bile potrebne za pastoralno djelovanje – propovijedanje i poučavanje u kršćanskoj vjeri, bile glagoljske. Osim njih don Luka je posjedovao i nekoliko hrvatskih evanđelistara te *Obrednik* Bartola Kašića iz 1640. godine na hrvatskome jeziku, što potvrđuje da je po uzoru na praksu u dalmatinskim biskupijama bogoslužje u Komletincima obavljao na staroslavenskome jeziku, a obrede i propovijedi na živome hrvatskom jeziku, čime je u svoje vrijeme ostvario u jednome dijelu Đakovačke i Srijemske biskupije ono što će biskup Strossmayer samo djelomice i ne bez poteškoća postići tek u posljednjim desetljećima 19. stoljeća. Sučić je, u glagoljaškom duhu, dobro znao i latinski jezik, o čemu svjedoči i nekoliko latinskih brevijara s popisa njegovih knjiga te matice koje je vodio na tom jeziku. I svoju je zlatnu misu don Luka Sučić proslavio čitajući ju *glagoljskim jezikom* 31. prosinca 1826. na pokrajnjem oltaru Blažene Djevice Marije u đakovačkoj katedrali, i to u isto vrijeme kada je i tadašnji đakovački biskup Emerik Karlo Raffay pjevanom misom na latinskom jeziku slavio svoj jubilej. Ovu bilješku samostanskoga kroničara i učitelja svetoga bogoslužja u Vukovaru o. Josipa Matzeka pisanu latinskim jezikom prenosi franjevac Gjuro Bencetić pod naslovom *Jubilej biskupa Raffaja. – Glagoljica u stolnoj crkvi đakovačkoj god. 1826.* (1912: 191), svjedočeći kako je i prije biskupa Strossmayera bilo đakovačko-srijemskih biskupa koji su podupirali staroslavensku liturgiju na području Đakovačke i Srijemske biskupije ili ju bar nisu zabranjivali. Don Luka Sučić je tijekom svoga višedesetljetnoga glagoljaškog djelovanja u Komletincima stvorio tradiciju i odgojio narod za liturgiju na narodnom jeziku, što potvrđuje i dijecezanski povjesničar Emerik Gašić bilježeći kako je narod *osobito volio što je njihov župnik službu Božju obavljao glagoljaški* (1934: 61).

U stvaranju *glagoljaškoga ozračja* u Komletincima don Luki je pomogao i **Vid Maslač**, glagoljaš koji mu se nakratko pridružio u razdoblju od 1819. do 1820. godine bježeći pred turskim progonima iz Trebinjsko-mrkanj-

ske biskupije. Maslač je u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji bio ukupno tri godine, a osim u Komletincima pastoralno je djelovao i u Ivankovu, Otoku te Sotinu.

O privrženosti Komletinčana *glagoljskoj liturgiji* svjedoči i podatak da su po smrti don Luke Sučića bojkotirali misu na latinskom jeziku i novoga župnika Baltazara Lombarovića, koji je na koncu popustio njihovim zahtjevima i o Božiću 1827. zapjevao *Slava va višnjih Bogu!* I danas je među mještanima Komletinaca živ naziv *gagulani* kojim su nekada mještani okolnih sela nazivali Komletinčane, označujući tako njihovu posebnost u vjerskom i liturgijskom životu, podsjećajući i nas danas na *posttursku glagoljašku Slavoniju*.

Slika 5. Spomen-ploča prvom komletinačkom župniku, glagoljašu don Luki Sučiću

Svjesni *glagoljaške povijesti* svoje župe, mnogi će komletinački župnici nakon don Luke Sučića prigodice glagoljati ili na neki drugi način *glagoljaški djelovati*, posebice od trenutka kada je biskup Strossmayer započeo s obnovom ćirilometodske baštine u svojoj biskupiji, ali i na cijelom hrvatskom prostoru. Već 1894. iz Đakova su u Komletince poslana tri Parčičeva glagoljska misala (1893) za župe Komletinci, Otok i Vinkovci. U to je vrijeme župnikom

u Komletincima bio **Karla pl. Stručić** podrijetlom iz Morovića, o kojem se znade da je glagoljao (Cepelić, 1987: 17). Prvom se izdanju Parčićeva misala u Komletincima gubi svaki trag nakon 1902. godine, ali se poslije spominje Vajsov glagoljski misal (1927) u latiničkoj transkripciji. Njime se nekoliko puta godišnje, u razdoblju od 1936. do 1938. godine, služio župnik **Ferdo Gerstner**. Da je Gerstner bio istinski pobornik slavenske liturgije, svjedoči i njegova bilješka iz 1934. godine, pisana na dan sv. Ćirila i Metodija, i to na prvoj stranici Strossmayerova *Obrednika biskupije Bosansko-Djakovačke i Srijemske* iz 1878. u kojoj kaže kako *Nema te vlasti koja bi mogla i smjela dokinuti hrvatski obred s kojim se je hrvatski narod srodio*. Da su komletinački župnici upoznati s *glagoljaškom povijesti* župe čita se i iz jednoga dopisa koji se tiče *promicanja staroslavenskoga bogoslužja* što ga je Kapitularnom vikarijatu u Đakovu 1905. godine uputio tadašnji upravitelj župe u Komletincima **Ivan Golubičić**, a u kojem stoji kako se u komletinačkoj crkvi svakodnevno glagoljalo za vrijeme župnika don Luke Sučića, od 1790. do 1827. godine. Golubičić je bio pristaša ćirilometodske obnoviteljske misije biskupa Strossmayera i *vinkovačkoga glagoljaša* Jakoba Stojanovića te je njihove ideje u vezi s obnovom staroslavenske liturgije nastojao realizirati u Vinkovačkom dekanatu (usp. Lukić & Blažević Krezić, 2014: 286).

Osamdesetih i devedesetih godina 20. stoljeća župnik **Ilija Martinović** će na tragu svojih prethodnika nastaviti *glagoljaški djelovati*, pišući stručne radove o glagoljašima svoje župe (*Slava va višnjih Bogu – O glagoljici, bosančici i starohrvatskom jeziku*, 1995.) i raditi na restauraciji njihove ostavštine – on je 1995. godine na tavanu župskoga stana pronašao spomenuti Vajsov glagoljski misal i dao ga obnoviti te u komletinačkoj župnoj crkvi Bezgrešnog začeca Blažene Djevice Marije podigao spomen-ploču don Luki Sučiću, njezinu graditelju – glagoljašu, pisanu uglatom glagoljicom (Slika 5.).

U katalog slavonskih novovjekih glagoljaša prije Strossmayerova vremena svakako valja upisati i ime **Matije/Matiše Sladojevića**, rođena u Donjem Dolcu (Gornji Poljici) 1755. godine, koji je u Slavoniju došao iz Splitske biskupije nakon ustanka protiv Francuza 1807. godine. Budući da je uz velikoga kneza Ivana Čovića kao vikar bio na čelu pobune protiv Napoleona, pobjegao je pred progonom, da bi naposljetku na prostoru Đakovačke i Srijemske biskupije utočište našao najprije u Đakovo i Vrpolju kao kapelan, a onda u Župi Rajevo Selo na Savi, istočno od Županje, gdje je od 1811. ostao sve do svoje smrti 1819. godine, obavljajući svaki dan staroslavensku liturgiju i pišući matice na hrvatskom jeziku, unatoč teškoj vojnoj diktaturi kakva je vladala u središtu Vojne krajine (usp. Perica, 1981./1982). Danas je spomen na glagoljaša don Matišu Sladojevića sačuvan na mramornoj ploči postavljenoj na ulazu u crkvu u Rajevu Selu, a koju su zajedno podigli Splitsko-makarska

nadbiskupija, Đakovačka biskupija, Poljički dekanat i Župa Rajevo Selo. Na njoj latinicom, glagoljicom i hrvatskom ćirilicom piše:

SVEĆENIKU GLAGOLJAŠU SPLITSKE NADBISKUPIJE / ŽUPNIKU NERETVANSKIH ŽUPA SLIVNA VIDONJA I / DOBRANJA / TERODNE ŽUPE DOCA GORNJEG U POLJICAMA / IZVANJSKOM PROVIKARU POLJIČKO-RADOBILJSKOM / VOĐI USTANKA POLJIČANA PROTIV NAPOLEONSKIH / OSVAJAČA / DON MATIJU SLADOJEVIĆU / *1755. – + 1819. / KOJI KAO PROGNAK PREKO SENJA I ZAGREBA / STIŽE U ĐAKOVAČKU BISKUPIJU / TE NAĐE BRATSKO UTOČIŠTE I POLJE RADA / KAO ŽUPSKI POMOĆNIK U VRPOLJU / ZATIM KAO ŽUPNIK U RAJEVU SELU 1811 – 1819 / GDJE JE SV. MISU GLAGOLJAŠKI NA STAROHRVATSKOM / JEZIKU SLUŽIO / I HRVATSKI JEZIK U MATIČNE KNJIGE UVEO / (...) (usp. Lukić, 2005: 247–253; Lukić & Blažević Krezić, 2014: 194–208)

2.2. Glagoljaš iz Gorjana

Glagoljaš **Adam Filipović Heldentalski – Gorjanski** rodio se u Velikoj Kopanici 1792. godine. Od 1832. pa do smrti 1871. bio je župnikom u Gorjanima kraj Đakova. Da toga slavonskoga književnika i kulturnog poslenika, skupljača narodnoga blaga i preporoditelja valja uvrstiti u niz slavonskih novovjekih glagoljaša, upozorio je još Ilija Martinović u svom tekstu *Slava va višnjih Bogu. O glagoljici, bosančici i starohrvatskom jeziku* objavljenom u *Godišnjaku Ogranka Matice hrvatske u Vinkovcima* 1996. godine. Izvor podataka o Filipovićevu *glagoljaškom djelovanju* je životopis ispisan perom njegova rođaka Ferde Filipovića, a koji je objavljen u osam nastavaka u *Glasniku biskupije Đakovačko-Srijemske* 1873. godine (br. 15, 119–120; br. 16, 127–128; br. 17, 133–135; br. 18, 141–143; br. 19, 150–151; br. 20, 159–160; br. 21, 167–168; br. 22, 174–176). Ferdo navodi kako je Adam Filipović prigodice glagoljao o Gospinim blagdanima, Božiću, Uskrsu te drugim većim svetkovinama (br. 17: 134) te da je narod u Gorjanima bio oduševljen što može slušati riječ Božju na sebi razumljivu jeziku. Tom običaju već ih je bio naučio Filipovićev prethodnik na župi Ilija Okrugić, pripadnik Strossmayerova *ćirilometodskoga kruga*.⁹ Župnik je Filipović imao *misal i obrednik senjske biskupije*, iako nije imao službeno dopuštenje za obavljanje staroslavenske liturgij, već je to činio po *božanskom pravu*.

⁹ „(...) i moj bo predšastnik, gospodin i brat Ilija Okrugić običavao je često svojim sladkim materinjim jezikom misiti zašto ga i danas ovdje rado spominju i u zvijezde kuju” (Filipović, 1873: 134).

Glagoljašku praksu gorjanskoga župnika Adama Filipovića podupire i njegov stručno-znanstveni rad. Godine 1850. objelodanjena je njegova knjiga *Prigled u knjigu pod imenom Istorija vostočno-slavenskog bogoslužjenja i kirilskog knjižestva kod Slavenah zapadne cerkve koju je razbistio Adam, župnik Gorjanski* u kojoj tumači i ispravlja *zablude* mladoga srpskog povjesničara Aleksandra Stojačkovića, tj. njegovu *Istoriju vostočno-slavenskog bogoslužjenja* iz 1847., što pokazuje da je u to vrijeme već zahvaćen idejama koje se tiču obnavljanja ćirilometodske baštine među Slavenima, i to u samim njezinim početcima. Izlazak Filipovićeve *glagoljaške knjižice* poklapa se i s dolaskom biskupa Josipa Jurja Strossmayera na đakovačku i srijemsku biskupsku stolicu, kojim će započeti i velik zamah u razvoju ćirilometodskoga obnoviteljskog programa s ciljem proširenja kulta sv. Ćirila i Metoda, podupiranja slavenske uzajamnosti, posebice podupiranja procesa izmirenja Istočne i Zapadne Crkve. Tih se usmjerenja drži i Filipović. Svoju je knjižicu sročio kao komentar knjige Aleksandra Stojačkovića, ispravljajući njezine „zablude“, ujedno doprinoseći da ju se razumije u ćirilometodskom duhu. Stoga se, iz filološke i historiografske perspektive, koncentrira na životopis Svete braće, njihovo djelovanje među Slavenima, značenje njihova djela za crkveni, kulturni i politički život Slavena, staroslavenski kao liturgijski jezik i dr. Adam Filipović staroslavenski jezik zove *slavonskim* odnosno *staroslavonskim*, temeljito poznaje najvažnije slavenske, grčke i latinske izvore za proučavanje života i djelovanja sv. Ćirila i Metoda, poznaje i *kanonske spise*, razlikuje termine *praslavenski* i *staroslavenski jezik*, poznaje i faze slavenske pismenosti, znade da su Slaveni i prije dolaska Sv. braće imali pismo, da su pisali bilježeći svoje riječi grčkim i latinskim pismenima „bez ustrojenja“, a prije toga crtama i urezima, onako kako nas informira Crnorizac Hrabar u svom traktatu. Filipoviću su dobro poznate i razlike između redakcija staroslavenskoga jezika i „klasičnoga“ staroslavenskog, poznati su mu i smjerovi širenja toga jezika, procesi pokršćavanja Slavena, pitanja u vezi s glagoljičnim pismom, prostiranjem prve slavenske nadbiskupije i hipotezom o njezinu središtu u drevnom Sirmiju, današnjoj Srijemskoj Mitrovici. Filipović je stil izlaganja znanstveni, što je vrlo važno istaknuti budući da njegov tekst nastaje prije studije Franje Račkoga *Vijek i djelovanje Svetih Apoštola* (1857., 1859.) koja ulazi u same temelje hrvatske ćirilometodske znanosti. Filipović je u svojoj knjizi naćeo i temu glagoljanja u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj Slavoniji prije svoga vremena, držeći da je njegova matićna Đakovaćka i Srijemska biskupija također bila glagoljaška (Filipović, 1850; Lukić, 2022: 295-300).

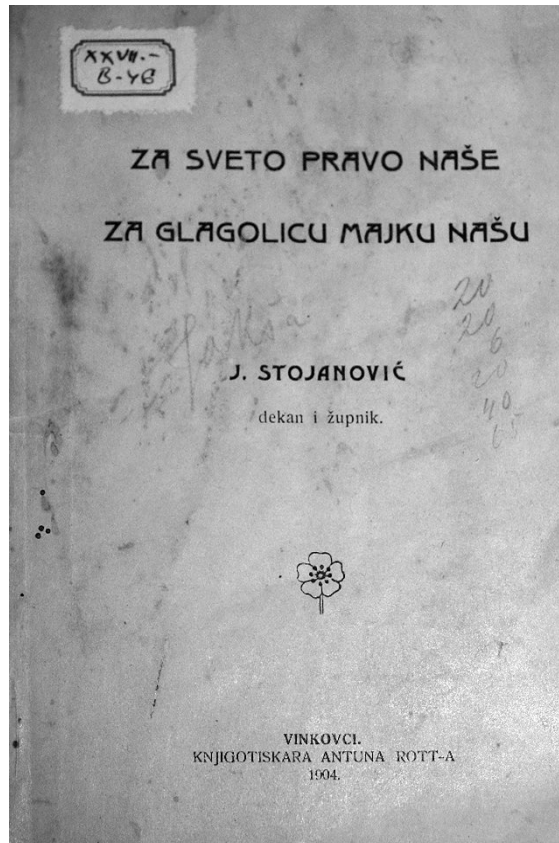
2.3. Vinkovački glagoljaš

Vinkovački glagoljaš Jakov Stojanović rodio se u Osijeku 1846. godine. Taj profesor biblijskih znanosti, morala i pastorala godine 1882. imenovan je župnikom u Vinkovcima, dvije godine nakon velikoga ćirilometodskog jubileja – tisućnice enciklike pape Ivana VIII. *Industriae tuae* u povodu koje je papa Lav XIII. izdao svoju encikliku *Grande Munus* kojom je proširio kult sv. Ćirila i Metoda na cijelu Katoličku Crkvu, i godinu dana nakon velikoga – sveslavenskog – hodočašća u Rim organizirana u znak zahvale *papi Slavena*. U Vinkovcima je ostao sve do svoje smrti 1910. godine. Iz njegove se autobiografije *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* (1910), a u prilog njegovoj privrženosti *staroslovenštini*, saznaje da je za svećenika zaređen „na tisućljetnicu sv. Ćirila i Metoda” 1864., da su mu učiteljima staroslavenskoga jezika bili Konstantin Miladinov, Fran Kurelac, Franjo Rački, Mihovil Pavlinović, Mato Topalović, da je u posjedu imao staroslavenski misal i časoslov, Brčićeve *Glagoljske ulomke Sv. pisma obojega uvjeta, Assemanijev (Vatikanski) evanđelistar*, Miklošičev *Lexicon paleoslavenicum* te *Kločev glagoljaš*, kao i to da je 15 godina bogoslove poučavao glagoljicu i staro(crkveno)slavenski jezik uz pomoć literature na kojoj se i sam odgajao te s njima obavljao i praktične vježbe služenja i pjevanja staroslavenske mise. Stojanović je idejnim nastavljateljem biskupa Strossmayera i „oca hrvatske Cyrillomethodiane” Franje Račkoga, zagovornik ćirilometodske ideje i njezin promotor, po čemu i jest novovjekim glagoljašem, iako je imao i papinsko dopuštenje da može glagoljati. Njegovi su ćirilometodski stavovi ostali zabilježeni u dvjema knjigama: *Za sveto pravo naše, za glagoljicu majku našu*, 1904. (Slika 6.) i *Ružice i trnje (iz života dekana Stojanovića)*, 1910., nizu polemičkih članaka koje je objavljivao u vodećim listovima svoga vremena – *Obzoru*, *Katoličkom listu*, *Vrhbosni*, *Hrvatskoj Straži*, posebice tijekom 1903. i 1904. godine te pismima koja je upućivao Matiji Paviću, povjesničaru Bosanske ili Đakovačke i Srijemske biskupije. Kolika je bila Stojanovićeva zaokupljenost ćirilometodskom problematikom svjedoče i tri cjelovita ćirilometodska teksta uvrštena u njegova sjećanja: *Biskup Strossmayer o glagoljici*, *Glagoljaši u Katoličkoj crkvi*, *I opet glagoljica*. Stojanovićevi ćirilometodski tekstovi velikim su dijelom i filološki osviješteni. Odražava ih iznimno poznavanje povijesti staroslavenskoga bogoslužja i općenito hrvatskoga glagoljaštva i glagolizma, ali i političke i crkvene povijesti Hrvata i Slavena.

U Stojanovićevu je glagoljaškom radu posebno važna 1902. godina, kada je biskup Strossmayer nalažio da se u svim dekanatima njegove biskupije na koroni raspravlja o „glagoljskome bogoslužju”. Od deset dekanata koji su u to vrijeme bili u sastavu Biskupije Bosanske i Srijemske jedino je Vinkovač-

ki, kojim je upravljao Stojanović, proveo ideju biskupa Strossmayera u djelo odlučno zahtijevajući od hrvatskoga episkopata oživljavanje staroslavenske liturgija, da se svećenici nauče služiti glagoljskim misalom i časoslovom, da se bogoslove u sjemeništima obvezatno uči glagoljica i staroslavensko bogoslužje, da se pribave glagoljski misali te da se na blagdan sv. Ćirila i Metoda kao i na velike svetkovine pjeva glagoljska misa.

Da je Jakov Stojanović vjerno slijedio ideje i ćirilometodski program biskupa Strossmayera potvrđuje i vinkovački kroničar Ivan Vučevac (2004: 63), zapisujući kako se u vrijeme Stojanovićeva župnikovanja svetkovina sv. Ćirila i Metoda u Vinkovcima slavila vrlo svečano, kao „općenarodni blagdan” (usp. Lukić, 2001: 177–187; Lukić & Blažević Krezić, 2014: 243–276).

Slika 6. Naslovnica knjige J. Stojanovića posvećene ćirilometodskoj problematici (osobna arhiva autorice)

2.4. Biskup glagoljaš

U uvjerenju da je nasljednikom sv. Metoda na drevnoj srijemskoj biskupskoj stolici, a koje je podupirala i znanost njegova vremena (već prethodno spominjana hipoteza povjesničara Friedricha Blumbergera), biskup đakovački i srijemski **Josip Juraj Strossmayer** preuzima vodeću ulogu u obnovi ćirilometodske baštine na hrvatskom tlu već svojim stupanjem na biskupsku dužnost 1850. godine, bivajući joj posvećen sve do svoje smrti 1905. On je, upozorava Josip Bratulić, preuzeo punu birgu o glagoljašima, crkvenim slavenskim knjigama i ekumenizmu (2022: 105). I drugi su razlozi, od kojih neki također znanstveno utemeljeni, osim uvjerenja da je nasljednikom sv. Metoda, osnažili biskupa Strossmayera da tu ulogu drži svojim prirodnim pravom – poput tisućgodišnjega kontinuiteta staroslavenske liturgije zapadnoga obreda u hrvatskome narodu, postojanja kulta sv. Ćirila i Metoda u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji i prije svoga vremena, ali i gotovo romantičarsko uvjerenje da je *božja providnost* upravo Hrvatima udijelila zadatak da budu mostom između Istočne i Zapadne Crkve. Svakako, njegova su svakovrsna nastojanja na polju ćirilometodskom potaknuta i velikim ćirilometodskim obljetnicama koje su se navršavale u drugoj polovici 19. stoljeća: 1863. navršavalo se tisuću godina od Moravske misije, potom 1869. tisuću godina od smrti sv. Ćirila, 1880. tisuću godina od enciklike pape Ivana VIII. *Industriae tuae* te 1885. tisuću godina od smrti sv. Metoda 1885.

Već je u prvom desetljeću svoga biskupovanja nastojao pridobiti Rimsku kuriju za ideju da svi katolički Slaveni smiju misiti na staroslavenskom jeziku promemorijom upućenom papi Piju IX. 1859. U tom dokumentu biskup Strossmayer od pape zahtijeva i tiskanje novih glagoljskih liturgijskih knjiga. U okviru je svoje *ćirilometodske misije* uveo u đakovačko sjemenište studij staroslavenskoga jezika i za predavača, među ostalim, doveo i Frana Kurelca (1860. – 1862.). Godine 1861. već je javno i svečano proslavio blagdan sv. Ćirila i Metoda te uputio darovnicu glagoljaškom sjemeništu u Priku kod Omiša, u kojem se školovao i *slavonski glagoljaš dalmatinskih korijena* Luka Sučić. Značajnim je iznosom pomogao Staroslavenskoj akademiji na Krku kao njezin član utemeljitelj i počasni član. O tisućnici Moravske misije 1863. u Rimu je otvorito Zavod za mlade klerike i dao mu ime sv. Ćirila i Metoda. Na njegovu je molbu 1862. papa Pio IX. premjestio blagdan Sv. braće s 14. veljače na 5. srpnja, a papa Leon (Lav) XIII. proširio kult sv. Ćirila i Metoda na cijelu Katoličku crkvu 1880. enciklikom *Grande Munus*. Biskup je Strossmayer kao glagoljaš – ćirilometodijanac bio predvodnikom velikoga – sveslavenskog – hodočašća u Rim 1881. kao zahvale za poslanicu *Grande Munus*. Godine 1882. dovršio je gradnju katedrale u Đakovu kao simbola svojih ćirilometod-

skih nastojanja. U njoj je postavio nekoliko obilježja Svete braće – jedan oltar, prikaz Svete braće na freskoslici u prizoru kad Isusa skidaju s križa, a Sveta braća ukomponirana su i na njegov nadgrobni spomenik u kripti. Također, još o prvoj ćirilometodskoj obljetnici u 19. st. – 1863. dao je kod rimskoga slikara Nocola Consonija izraditi velebnu sliku *Hadrijan II. odobrava djelo Svete braće*. Na koncu, zaslugom je biskupa Strossmayera izdan najprije *Assemanijev ili Vatikanski evanđelistar* (1865), a onda i glagoljski misal 1893. (tzv. *Parčičev misal*). Podupro je i gradnju dviju kapela u čast Svete braće: u Rimu, u crkvi sv. Klementa (1886) i u Loretu (1897). Velik je novčani iznos dao i za otkup biblioteke Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, kojom je tadašnja Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti obogaćena sa 65 glagoljskih rukopisa i 86 fragmenata. Strossmayerova velebna katedrala u Đakovu, posvećena 1882. godine, nosi snažan ćirilometodski pečat koji je, među ostalim, vidljiv i u umjetničkim ostvarajima u unutrašnjosti katedrale: pokrajnji oltar u lijevoj lađi podignut je u čast Sv. braći (rad Vatroslava Doneganija, Slika 7.), njihovi su likovi i na fresci *Isusa skidaju s križa* (rad Ljudevita Seitza), ali i na bareljefu u kripti đakovačke katedrale, na oltaru ponad Strossmayerova groba (rad Rudolfa Valdeca).

Uspjehu je njegovih zalaganja na polju ćirilometodskom pridonijelo i životno prijateljstvo te stručna / znanstvena suradnja s jednim od vodećih povjesničara i filologa druge polovice 19 st., utemeljiteljem hrvatske Cyrillomethodiane, *ocem hrvatskih studija o Svetoj braći, Ćirilu i Metodu* (Bratulić, 2022: 104) – Franjom Račkim. Pod Račkijevim su znanstvenim mentorstvom nastale i njegove brojne okružnice posvećene Sv. braći i ćirilometodskoj baštini među Slavenima, a koje je objavljivao na stranicama *Glasnika Biskupije Bosanske i Srijemske*, glasila koje je utemeljio 1873. godine. Biskup je Strossmayer ćirilometodsku problematiku razlagao i u svojoj bogatoj korespondenciji s brojnim suvremenicima, posebice sa spomenutim F. Račkim, potom vrhbosanskim nadbiskupom Josipom Stadlerom, splitskim biskupom Markom Kalogjerom, bečkim nuncijem Serafinom Vannutellijem, Dragutinom Antunom Parčičem, crnogorskim knezom Nikolom I. Petrovićem Njegošem i njegovim kancelarom Jovanom Sundečićem te brojnim drugima. Za hrvatsku je i slavensku Cyrillomethodianu tijekom više od 50 godina učinio toliko da je, kako kažu njegovi biografi Matija Pavić i Milko Cepelić, *slavenstvo obvezao na vječitu zahvalnost* (usp. Damjanović, 1991: 155-172; Lukić 2004: 97-107; Lukić & Pilj Tomić, 2010: 75-107; Lukić, 2011./2012: 23-48; Lukić, 2013: 707-720; Lukić & Blažević Krezić, 2014: 210-241; Lukić, 2024: 31-52).

Slika 7. Detalj oltara s kipovima Svete braće Ćirila i Metoda u đakovačkoj katedrali, rad Vatroslava Doneganija (osobna arhiva autorice)

Zaključno

U ovom se tekstu nastojalo pregledno istaknuti najvažnija do sada provedena istraživanja slavonske glagolice i okupiti ih na jednom mjestu. Iz perspektive sekundarnih i primarnih izvora, s osloncem ponajprije u radovima Milana Pauna i Matea Žagara, daje se uvid u srednjovjekovnu glagoliticu. Uvid u novovjekovnu slavonska glagoliticu započinje tvrdnjom povjesničara Đakovačke i Srijemske biskupije Emerika Gašića kako padom Slavonije pod vlast Osmanlija u nju dolaze glagoljaši iz Dalmacije i Primorja, posebno iz Dubrovnika. Ta se tvrdnja dalje oslanja najvećim dijelom na istraživanja autorice ovoga teksta i oprimjeruje portretima *slavonskih glagoljaša* s područja Đakovačke i Srijemske biskupije, onih koji su se upisali u povijest Župe Komletinci, na čelu s don Lukom Sučićem, glagoljaša iz Rajeva Sela Matije/Matiše Sladojevića, ali i *domaćih sinova*, glagoljaša iz Župe Gorjani Adama Filipovića Heldentalskog, vinkovačkoga glagoljaša Jakoba Stojanovića i predvodnika obnove ćirilometodske baštine na hrvatskom prostoru biskupa đakovačkoga i srijemskog Josipa Jurja Strossmayera.

Na temelju iznesenoga daje se zaključiti da su dokazima do sada prikupljenim, iako nisu brojni, pogotovo kada je riječ o srednjovjekovnoj glagolici, ostvareni uvjeti da se Slavoniju upiše u udžbeničke definicije *glagoljaštva* i *glagolizma* na tlu Hrvatske¹⁰.

Literatura

- Andrić, S. (2020). *Rudina – Benediktinski samostan sv. Mihaela Arkandela*. Požega: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Andrić, S. (2008). „Bazilijanski i benediktinski samostan sv. Dimitrija u Srijemskoj Mitrovici.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, br. 41, str. 116-185.
- Bencetić, Đ. (1912). „Iz kronike vukovarskog franjevačkog samostana, Jubilej biskupa Raffaja. – Glagoljica u stolnoj crkvi djakovačkoj god. 1826.“ *Glasnik Biskupija Djakovačke i Srijemske*, br. 22, str. 181-183; br. 23, str. 189-191.
- Boba, I. (1986). *Novi pogled na povijest Moravie*. Split: Crkva u svijetu.
- Bratulić, J. (2022). *Hrvatska glagoljica. Postanak, razvitak, značenje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bratulić, J. (1990). *Sjaj baštine*. Split: Književni krug Split.
- Brüsztle, J. (1879). *Recensio universi cleri Quinqueecclesiensis*, tom III.
- Cepelić, M. & Pavić, M. (1994). *Biskup Josip Juraj Strossmayer*. Reprint. Đakovo: Biskupski ordinarijat.
- Damjanović, S. (1991). *Jedanaest stoljeća nezaborava*. Osijek – Zagreb: IC Revija i Međunarodni slavistički centar.
- Fancev, F. (1953). *Građa za povijest književnosti hrvatske*. Knj. XII. Zagreb: JAZU.
- Filipović, A. (1850). *Prigled u knjigu pod imenom Istorija vostočno-slavenskog bogoslužjenja i kirilskog knjižestva kod Slavenah zapadne cerkve koju je razbistio Adam, župnik Gorjanski*. U Osijeku: tiskom Dragutina Divalda.

¹⁰ Zanimljivo je istaknuti kako se u noviju povijest glagolizma upisao respektabilan broj *slavonskih glagoljaša*, paleoslavisti podrijetlom iz Slavonije ili svojim djelovanjem vezani za Slavoniju: fra Marko Japundžić, Stjepan Ivšić, Josip Hamm, Anica Nazor, Milan Mišaljević, Stjepan Damjanović, Milica Lukić, Vera Blažević Krezić, fra Mirko Mišković, književnica Jasna Horvat i dr. Također, od 1966. franjevci trećoredci glagoljaši vode Župu sv. Josipa Radnika u mjestu Beliše. Danas je to jedini glagoljaški samostan u Slavoniji (najistočniji u Hrvatskoj), u kojem se liturgija prigodice služi na crkvenoslavenskom jeziku (na blagdan titulara župe sv. Josipa Radnika, sv. Jeronima, Sv. braće).

- Filipović, F. (1873). „Adam Filipović Heldentalški“. *Glasnik biskupije Đakovačko-Srijemske*, br. 15, str. 119-120; br. 16, str. 127-128; br. 17, str. 133-135; br. 18, str. 141-143; br. 19, str. 150-151; br. 20, str. 159-160; br. 21, str. 167-168; br. 22, str. 174-176.
- Gašić, E. (1934). „Povijest župe i mjesta Komletinci“. *Glasnik Biskupije Đakovačke i Srijemske*, br. 1, str. 3-5; br. 3, str. 20-23; br. 5, str. 36-38; br. 6, str. 44-46; br. 7, str. 53-54; br. 8, str. 60-62; br. 13, str. 107-108; br. 14, str. 111-115.
- Hercigonja, E. (1994). *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hercigonja, E. (2006). *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horvat, R. (1939). *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*. Zagreb: Dionička tiskara.
- Konzervatorsko-restauratorski odjel Zagreb (1993). *Izvyestaj o konzervatorsko-restauratorskim radovima koji su izvedeni na nutarnjim zidovima crkve sv. Demetrija u Brodskom Drenovcu u tijeku 1992*. Zagreb.
- Jelić, L. (1906). *Fontes historici liturgiae glagolitico-romanae*. Veglae.
- Kapetanović, A. (2005). „Hrvatska srednjovjekovna latinica“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 1, str. 463–471.
- Kranjčev, B. (1997). „Dva zanimljiva stara grafita na crkvi svetog Martina u Martinu“. *Našički zbornik*, br. 3, str. 170–174.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1891). *Natpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah i t. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije & Knjižara dioničke tiskare.
- Lukić, M. (2024). Glasnik kao izvor za hrvatsku Cyrillomethodian, u: Vulić, B. (ur.) *Dar i zadatak : radovi Međunarodnoga znanstvenog simpozija*. Đakovo: Đakovačko-osječka nadbiskupija, Nadbiskupski ordinarijat; Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu, str. 31-52.
- Lukić, M. (2022). Crtica o glagoljašu iz Gorjana, u: Lukić, M. & Žagar, M. (ur.). *Oranica je rodila mene – Zbornik Stipe Damjanovića*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek, str. 295-300.
- Lukić, M. & Blažević Krezić, V. (2014). *Divanimo, dakle postojimo*. Osijek: Matica hrvatska Ogranak Osijek.
- Lukić, M. (2013). „Biskup Strossmayer – obnovitelj ćirilometodske baštine“. *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, god. CXXXI, br. 9-10, str. 707–720.
- Lukić, M. & Pilj Tomić, M. (2010). „Staroslavenske liturgijske knjige na hrvatskom nacionalnom prostoru u XIX. stoljeću“. *Lingua Montenegrina*, br. 3, str. 75 – 107.

- Lukić, M. (2004). Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine, u: Ćikeš, J. (ur.) *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture – Vukovar kao paradigma muke*, Zbornik radova 4. međunarodnog znanstvenog simpozija. Vukovar: Pasijska baština Zagreb, str. 146-161.
- Lukić, M. (2004). „Ćirilometodske okružnice biskupa J. J. Strossmayera u Glasniku Biskupija Bosanske i Srijemske od 1873. do 1900. godine“. *Republika*, br. 11, str. 97–107.
- Lukić, M. (2009). „Glagoljaštvo i glagolizam u zagrebačkom Katoličkom listu od 1849. do 1900. godine“. *Lingua Montenegrina*, god. II, br. 3, str. 149–194.
- Lukić, M. (2005). Tragom slavonskih glagoljaša ili O glagoljaškim nastojanjima don Luke Sučića (1753-1827), u: Damjanović, S. (ur.) *Drugi Hercigonjin zbornik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. 247–253.
- Lukić, M. (1998). „Uvod u problematiku glagoljaštva u Slavoniji“. *Jezi-koslovlje*, br. 1, str. 80–88.
- Lukić, M. (2001). „Za sveto pravo naše (o glagoljaškim nastojanjima Jakova Stojanovića)“. *Godišnjak Matice hrvatske u Vinkovcima*, br. 18, str. 177–187.
- Martinović, I. (1996). „Slava va višnjih Bogu. O glagoljici, bosančici i starohrvatskom jeziku.“ *Godišnjak za kulturu, suvremena društvena i ekonomska pitanja*, br. 13, str. 133–164.
- Matić, T. (1945). *Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije Preporoda*. Zagreb: JAZU.
- Paun, M. (2001). „Glagoljski grafiti u Lovčiću.“ *Baščina – Glasilo Društva prijatelja glagoljice*, br. 5, str. 4-6.
- Paun, Milan, Glagoljska slova u svetom Dimitriju u Brodskom Drenovcu, *Baščina – Glasilo Društva prijatelja glagoljice* 7 (2002), 4-5.
- Paun, M. (2004). „Glagoljski natpisi u Brodskom Drenovcu i Lovčićima“. *Scrinia Slavonica*, br. 4, str. 117-131.
- Paun, M. & Žagar, M. (2004). Slavonski glagoljski natpisi, u: Dürriegl, M-A. & Mihaljević, M. & Velčić, F. (ur.) *Glagoljica i hrvatski glagolizam. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50 obljetnice Staroslavenskog instituta*. Zagreb & Krk: Staroslavenski institute & Krčka biskupija, str. 271–284.
- Perica, J. (1981-1982). *Poljica. List Poljičkog dekanata*, Vol. IV, br. 1.
- Putanec, V. (1977). „Prva pojava natpisne glagoljice iz 11-12. stoljeća na području sjeverne Hrvatske“. *Vjesnik Muzeja Požeške kotline*, br. 1, str. 69–73.

- Stojanović, J. (1910). *Ružice i trnje iz života dekana Stojanovića* (prikupio Matiša Stojanović). Vinkovci: Knjigotiskara Franje Rulica Naslj.: Mirko Kos i dr.
- Stojanović, J. (1904). *Za sveto pravo naše – za glagoljicu majku našu*. Vinkovci: Knjigotiskara Antuna Rott-a.
- Strohal, R. (1912). *Kratki osvrt na hrvatsku glagolsku knjigu*. Zagreb: Vl. troškom.
- Šuljak, A. (2008). Biskup Josip Juraj Strossmayer i ćirilometodsko-glagoljska baština, u: Marijanović, S. (ur.) *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek, str. 245–266.
- Švagelj, D. (2005). *Sabrana djela III., Studije i eseji I.*. Vinkovci: Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima.
- Vučevac Vinkovčanin, I. (2004). *Vinkovački šokački rodovi*. Vinkovci: Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima.

Mrežni izvori

- Dimitrije, sv. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2025. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/dimitrije-sv> (posjećeno 6. travnja 2025.)
- Lipovac, M. & Žubrinić, D. (2022). „Hrvatski glagoljički spomenici u Slavoniji”. *Panoi Društva prijatelja glagoljice*. Dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/etf/panoi.html#slavonija> (posjećeno 2. travnja 2025.)
- Paun, M. (1999). *Glagoljski grafiti u sv. Martinu u Lovčiću*. Dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/glagoljica/dren.html> (posjećeno 3. travnja 2025.)
- Žubrinić, D. (2017). *Hrvatski glagoljički nadpisi otkriveni nakon 1982*. Dostupno na: <https://www.croatianhistory.net/etf/qlf.html> (posjećeno 3. travnja 2025.)

Milica LUKIĆ

SLAVONIAN GLAGOLITIC

This paper provides an overview of the most significant research on Slavonian Glagolitic to date, which is ready to testify, through both primary (scriptural) and secondary (historiographical) sources, that the area of present-day Slavonia was Glagolitic during the Middle Ages, and that Glagolitic practice continued into the Early Modern period. The accumulated evidence has created the conditions for Slavonia to be included in textbook definitions of Glagolitic and Glagolism in Croatia.

Key words: *Slavonian medieval Glagolitic, Brodski Drenovac, Lovčić, Cyril and Methodius heritage, Early Modern Slavonian Glagolitic writers.*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.44-13:398
UDK 821.163.44.09 Međedović A.

Aleksandar ČOGURIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.coguric@fcjk.me

INTELEKTUALNI I DUHOVNI PORTRET TVORCA I KREATORA USMENE EPIKE KROZ PJESNIČKU POJAVU AVDA MEĐEDOVIĆA

Rad *Intelektualni i duhovni portret tvorca i kreatora usmene epike kroz pjesničku pojavu Avda Međedovića* osvrt je na tvorca usmene epike, Međedovića s kojim se dovršila era istinske usmene epike, u vremenu impulsivne prisutnosti pisane književnosti. Uobličio je svoj epski izraz i ostao u sferi usmenosti zahvaljujući činjenici da ga je zaobišla pisanost. Poznavajući zakonitosti epske tvorbe imao je ideju o pjesmi u svakome tvoračkom momentu. Zabilježeni Međedovićev usmeni materijal, kao i svi tekstovi ranijeg bilježenja, sačuvali su dušu i smisao, ali i potvrdili da usmenost ne može preći u pisanost čuvajući u cjelosti svojstvenu joj aura. Međedovićeva pojava je potvrdila da je tvorba individualan čin, da djelo pripada onome koji ga saopštava u momentu fiksiranja. Time je otklonjena nepravda prema svim prethodnim tvorcima čije je pjevanje iz individualnog pomjerano ka kolektivnom. Individualizam svakoga tvorca nije značio ugrožavanje pjesničke konvencije, naprotiv slijedio ju je, preoblikujući tradicijsko nasljeđe svojim načinom tvorbe, izgrađujući prepoznatljiv književni opus. Pamteći usmeno nasljeđe, tvorac poput Međedovića, a i njegovi prethodnici, prilagođavali su ga svom poetskom iskazu, ne odaljavajući ga od njegova tradicionalnoga lika. Međedovićev stil odvojio se od nasljeđa jednom specifičnošću, kojom je širio pjesmu, a nazivao je *kićenje*.

Ključne riječi: *Međedović, usmeni tvorac, epska tradicija*

Uvod

Posezanje za proizvodima usmene kulture, konkretno epske pjesme, potvrđuje da „umetničko delo doživljava različite epohe svoga uspeha, stiče mnoge, i smislene estetske konkretizacije“ (Ingarden 1975: 191), zavisno od volje savremenih konzumenata, i njihovih potreba, koje se stalno obnavljaju, bez obzira na različite povode i želje. Usmena tradicija nastaje, održava neprekidnost trajanja, iznova se prerađuje, odnosno prati je „jedno stalno umiranje večnog oživljavanja“ (Kokjara 1984: 9). Tradicija ima svoje vrijednosti – snagu i sopstvenost i „trajno prisustvo prošlosti“ (Kokjara 1984: 10). Pojedinaac hoće da „živi s drugima, razmišlja ... dušom koja je njegova, ali koja pripada i drugima, o malom celovitom svetu što ga okružuje, a u kojem se završavaju njegov život i istorija“ (Kokjara 1984: 10). Tradicionalni tekst usmene epike je tekst netaknut bilo kakvim vanjskim natrunama, vjeran i dosljedan, daleko od tranzicionoga kojega opslužuju interesi i potrebe izvan usmenoga djelokruga. Istinsko epsko pjesništvo jedino se razvijalo u usmenoj tradiciji, iako se čini da je slijedilo istoriju, ono je u suštini počivalo na priči o događaju, koji je korespondirao na svoj način s istorijskom slikom njega samoga. Pošto se epsko pjesništvo obraća cijeloj zajednici stoga ta zajednica prihvata junake kao svoje, brišući sve društvene razlike, klasne ili ideološke, zato što „epska svijest zapravo i računa s poništavanjem društvenih razlika, jer zajednicu kojom se bavi vidi kao jedinstven entitet koji ima jedinstvenu povijesnu sudbinu“ (Škreb, Stamać: 1998: 413) i opšte pojave posmatra kao izuzetno važne za cijelu zajednicu. Usmeni tekst će ostati u kolektivnome pamćenju ako prenosi junake i događaje za koje je, iz sebi dobro znanih razloga, kolektiv zainteresovan. Novi tekst može slijediti naslijeđenu paradigmu u pristupu predstavljanja junaka i događaja ali može otići novim putem, ali svejedno, mora biti u dosluhu s kolektivnim gledanjem.

Usmena tradicija je dio svake integrisane kulture i potvrđuje da „elemente svoje kulture u sebi nosimo još od najranijeg uzrasta“ (Tomas, Ikson 2014: 63), jer „ljudi jednoga doba žive prema mišljenju, osećanju i htenju toga doba“ (Diltaj 1980: 233) i u saglasju „životnih odnosa, životnog iskustva i oblikovanja misli, koji pojedince vezuje i zadržava u jednom određenom krugu modifikacija shvatanja, stvaranja vrednosti i postavljanja svrha“ (Diltaj 1980: 233). Naslijeđeno usmeno stvaralaštvo dosljedno se prenosi, organizovano i sistematično izučava, radi konstituisanja slika prošlosti. „Svaki kulturni sistem“ (Diltaj 1980: 231), epsko pjesništvo njegov je dio, ispoljava se kroz svoje radnje kojim „ostvaruje neku zajedničku vrednost za sve one koji su usmereni na nju“ (Diltaj 1980: 231), u našem slučaju pjesma, koja „zahteva prisustvo jednog novog faktora što egzistira izvan njega, i to posmatrača, koji

... konkretizuje delo” (Ingarden 1975: 188), a *posmatrač* usmene pjesme je publika koja svojim poimanjem čita pjesmu i u njoj vidi *oživljenu* „prošlost koja je prisutna u sadašnjosti“ (Božović 2006: 57). Pojava epskoga pjesništva podrazumijevala je istorijske i društvene okolnosti, tj. događaje koje zajednica „vidi kao povijesno presudne“ (Škreb, Stamać 1998: 414) i stav da bi „svaki čin opjevanih junaka odredio i usmjerio sudbine onih koji epsko djelo stvaraju ili primaju“ (Škreb, Stamać 1998: 414). Takvi sadržaji formiraju svijest zajednice, iako svaki događaj nije od sudbonosne važnosti za zajednicu, ali jeste konstituent koji će s drugim sebi sličnim po važnosti tvoriti cjelovitu sliku o njoj. Usmena književnost ne poznaje tekst, u smislu kakav je u pisanoj i zato kao „književnost namijenjena isključivo slušanju mora uvažiti posljedice za razumijevanje koje proizilaze iz pretežno jednokratnog slušanja“ (Solar 2012: 114). Te posljedice ukazuju da „uloga, zadatak i značenje onog što se isključivo pripovijeda, pjeva ili recitira“ (Solar 2012: 114), sasvim je drugačije u odnosu na iste kategorije kad je u pitanju knjiga, jer pismo književnome djelu daje drugačiju konotaciju, sasvim ga drugačije pozicionira ne samo u stvarnosnom svijetu nego i u doživljajima koje proizvodi kod konzumenta. Na jednoj strani fiksiran tekst je imun na najmanju izmjenu, izuzev ako se ne dese autorove naknadne dorade, dok je usmeni tekst u vlasti pjevača ili pripovjedača koji ga većinom usaglašavaju sa trenutkom izvođenja, trudeći se da mu sačuvaju „načelno umjetnički učinak“ (Solar 2012: 114). Tome najbolje svjedoče varijante usmenog teksta.

Međedović – pjesnik i umjetnik, živio i stvarao prema mišljenju, ošućanju i htjenju svoga doba

Čuvena Talfi (1982: 191), povodom prilika oko usmene poezije, napisala je: „Duh poezije još zaista živi, jer on je besmrtn; ali doba njegove životne snage je minulo. Njegovo sadašnje boravište je radna soba; salon je njegovo dejstveno područje; izložbeni sto bogatih i otmenih je pozornica na kojoj se njegova prikazivanja prikazuju u odeći od marokena i zlata“. Međutim, svojstvo istinske svježine ostavila je samo za južnoslovensku usmenost, ne pretpostavljajući ni Murka, ni Perija, ni Lorda na živom epskom terenu, niti pjesnika, između ostalih, Avda Međedovića. Primarna komunikacija, teško zamisliva svijetu pisane kulture, odvijala se u zoni neverbalnoga – kroz osmijeh, pogled ili gest. U takvoj atmosferi oformljivala se primarna usmenost u kojoj su relacije među ljudima bile „isključivo na jednom akustičkom nivou uz vizuelnu percepciju telesnih pokreta“ (Havelok 1991: 89). Akustički sistem bio je pažljivo sastavljen i počivao je na odnosu „između pojedinca i društva kojem taj pojedinac pripada, između pojedinca i tradicije tog društva,

njegovih zakona i njegove uprave“ (Havelok 1991: 89). Komunikaciju među učesnicima procesa Havelok (1991: 87) ovako opisuje: „U čemu bi drugom, napokon, bila suština usmenosti ako ne u procesu pokretanja nečijih usta koja se obrću nečijem uhu, uhu koje sluša spontani odgovor drugoga“, *spontan* u vidu pjevane ili izgovorene riječi. Originalni usmeni materijal može biti izgubljen ako *uho* nije u stanju da ga valjano apsorbuje ili ga makar preda kao *okamenjeni materijal*. U Međedovićevu slučaju nije se dešavalo niti jedno od navedenoga: *uho* ga je *apsorbovalo* ne propuštajući niti jedan detalj, a bilježnici su ga uzeli u punoj njegovoj živosti i prokrvljenosti. Osim toga nijesu ga pratili ni mogući *ostaci usmenosti* koji imaju potencijal da u drugome procesu ožive originalne usmene predstave, jer je to bila usmenost u punome svome trajanju. „Preživela usmenost“ (Havelok 1991: 63) gubi svrsishodnost kad više ne „snosi odgovornost za memorizovanje jednog koda ponašanja“ (Havelok 1991: 63) i zato naslijeđenu usmenost – ep, pjesma, predstava – šalje u zaborav. Ali postojali su pjesnici, među njima i Međedović, koji su slijedili put Homera koji je „poput žive stihovane enciklopedije pamtio i čuvao sredstva održavanja kulturnog kontinuiteta kao i društvene korene ove kulture“ (Havelok 1991: 43). Međutim, trenutak bilježenja, rukopisno ili snimljeno, većinom dožive samo ostaci navedenog materijala, koje je odnjegovala usmena svijest kroz svoje kodove mišljenja i osećanja. A potvrda tome, u našem arealu interesovanja, jeste izgubljena poezija veličanstvenoga pjesnika Ćor Husa, kojega je minuo *gospodin slučaj* koji bi tu pjesničku veličanstvenost oteo zaboravu.

Istraživači usmene tradicije posmatrali su čovjeka kao „dokumenat, tačnije rečeno, istorijski dokumenat“ (Kokjara 1984: 21), koji je dosljedno nosio usmenu književnost koja „ima vlastitu istoriju i čuva je u svom sećanju svuda gde se pesnička delatnost shvata kao transpersonalna služba u okviru književne tradicije“ (Ulig 2010: 81) i književne istorije. Primarna usmenost seže u vremena varvarstva, kad je stvarana neiskvarena i istinita duhovnost, u njezinu krilu usmena poezija. Tvorac te duhovnosti je mali obični čovjek usredsređen na svoju svakodnevicu, svoje uspjehe i poraze, ali kreativni pojedinac koji se svojim intelektom i pjesničkim vještinama snalazi u okolnostima u kojima nastaje pjesma. Međedović se snalazio jer je poznao zakonitosti nastanka pjesme i odnos zajednice koja preuzima pjesmu „zato što odgovara prirodnim osećanjima, običajima, narodnim tradicijama“ kako podseća Kokjara (1984: 110) citirajući Pitrea i uzima je „za sebe, pridružujući je drugim sličnim pesmama“ (Kokjara 1984: 111). Pjesma jeste individualni iskaz ali usaglašen s kolektivnim, kad je u pitanju izbor priče koja je srž pjesme. Zajednica dopušta pojedincu da izrazi svoje stvaralačke dosege u skladu s očekivanjima, zato pjevač uvijek osluškuje mišljenje zajednice o nekom istorijskom

ili nekom, s tog gledišta, manje važnom, ali događaju podesnom za pjesmu, koji se nekim okolnostima *ucijepio* u svijest kolektiva.

Usmena epika je proizvod usmene sredine, u kojoj tekst nema svoju grafičku fiksaciju, već zavisi od pamćenja kolektiva ili pojedinca, odnosno značajki koje su prema njihovoj procjeni vrijedne pamćenja. Epsko pjesništvo se primarno obraća cijeloj zajednici koja se ogleda u njemu ili ono u njoj, birajući tematiku podesnu takvome zahtjevu u vidu junaka i događaja. Krvotokom epskoga pjesništva „progovara samosvijest zajednice kojoj je ono upućeno“ (Škreb, Stamać 1998: 414) kroz *veliku priču*, jer „u kulturi svake nacije postoje određene velike priče od kojih su neke samo lokalne varijante univerzalnih velikih priča“ (Abot 2009: 88). „Što je velika priča više ukorenjena u nekoj kulturi, to je njen uticaj na svakodnevni život snažniji“ (Abot 2009: 88), i snažnije obujmljuje kolektivnu svijest što će pojedinac memorizirati svojom pjesmom, saglasno slici ustanovljenoj u kolektivnoj svijesti. Kilibarda smatra da se ambijent u kojemu se začínjala usmenost formirao ubrzo nakon ljudskoga govora koji je služio kao dobro sredstvo komunikacije, da su se tu javile potrebe da se neke misli, obećanja književno iskažu, da su se „embrioni umjetnosti začeli u ljudskim skupinama kao životna potreba, a onda prerastali u duhovne potrebe koje nijesu morale biti u direktnoj vezi s egzistencijalnom životnom potrebom“ (Kilibarda 2012: 23). Ti su književni impulsi uvijek poticali od pojedinca na zajednicu kojoj se obraćao kroz svoje tekstove. Tako da su prvi začeci usmene književne riječi u jednome osobenome ambijentu koji se neprestano punio novostvorenim materijalom. Umjetnički oblici prvobitno su služili svakodnevnim životnim potrebama.

Povezanost poezije, duše i duha Bašlar (2005: 11) ovako opisuje: „U mnogo slučajeva mora se priznati da je poezija angažovanje duše. Svest povezana s dušom je staloženija, manje intencionalna od svesti vezane za fenomene duha. U pesmama se manifestuju snage koje ne prolaze kroz sfere znanja. Dijalektika inspiracije i talenta se rasvjetljava ako se uzmu u obzir oba pola: duša i duh. Po našem mišljenju, i duša i duh su neophodni za proučavanje fenomena poetske slike u njihovim raznim nijansama, a naročito su potrebni da bi se pratila evolucija poetskih slika od sanjarenja do izvršenja. (...) Duh može da bude i opušten, ali u pesničkom sanjarenju duša bdi, bez napetosti, odmorna i aktivna. Da bi se napisala kompletna, dobro konstruisana pesma, duh mora da je prethodno zamisli u obliku projekta. Ali za jednu prostu poetsku sliku nema projekta, za nju je dovoljan pokret duše“. Takvu duševnost, duhovno pregnuće, ideju o pjesmi imao je Međedović u svakome svome stvaralačkom trenutku, ali i znanje o izlascima i zalascima svake pjesme ponaosob. „Skoro svako umetničko delo u prošlosti imalo je društvenu funkciju u svom vremenu, funkciju koja često uopšte nije bila prvenstveno estetička

funkcija“ (Fraj 2007: 413), već je imala niz drugih funkcija, čemu svjedoči, između ostalih, i Međedovićeva poezija. Ona je obavještavala svoje slušaoce o dalekom vremenu, njegovim junacima i podvizima, bila duhovna hrana i ispunjena okolice, udaljena i „uvijek nezavisna od pisanih ili štampanih, odnosno književnih izvora i podsticaja“ (Gezeman 2003: 23), ali zavisna od pamćenja i lika koji zadobija u svakom novom stvaranju. Stoga kažemo da je usmeno pjevanje najtješnje vezano s pamćenjem, a najudaljenije od čitanja i pisanja, iako pisanost nije po automatizmu smijenila usmenu kulturu, iako pismo čini da se usmeni sadržaji preoblikuju u atraktivne i estetski dopadljive forme, nadasve zanimljive, pa se usmenost nije mogla oduprijeti takvoj dopadljivosti i zavodljivosti.

Havelok (1991: 74) navodi Lordovo zapažanje o kvarenju balkanskog usmenog pjevača pod uticajem pisma, kad on postaje proizvođač modernih i prijemčivih adaptacija, odnosno samo spomena na nekadašnju usmenost, koja „kao jedno aktivno stanje društva ne ostavlja za sobom pojave sve dok se ne zapiše, tj. sve dok ne prestane da postoji u svom prvobitnom obliku“, mislimo nama vidljive i dostupne, koji smo van zona usmenosti i korisnici smo pisanih dokumenata, kao neke vrste *veštačke memorije* ili „skladištenje za ponovnu upotrebu“ (Havelok 1991: 78), jer „usmenost se po definiciji vezuje za društva koja nemaju fonetsko pismo u bilo kom obliku“ (Havelok 1991: 88). Usmeno pjesničko djelo počelo je kopniti dolaskom pisane kulture, dok nije sasvim iskopnilo, trenutkom otupljenja svakog damara života usmene kulture. Usmeni tekst poslije zapisa „nije više identičan s usmenom izvedbom, ali ipak nastavlja svoj život na novoj razini – izgubivši neke kvalitete i vrednote i dobivši ujedno nove, čuvajući i nadalje vezu s folklornom, usmenom osnovom (ako je zapis teksta vjeran)“ (Bošković-Stulli 1983: 156), postaje „tekst za zadovoljstvo: onaj koji udovoljava, puni, prožima ponesenošću, onaj koji potiče iz kulture, ne raskida sa njom i vezuje je za jednu *ugodnu* praksu čitanja“ (Bart 1975: 17). Zapisani usmeni tekst dekonstruiše događaj nastajanja pjesme, ruši kontekst (intonacija, mimika, položaj i govor tijela, izraz lica, pogled) i unutarnje pjevačeve reflekske povodom pjevanoga sadržaja, dramatičnost i ozarenost, odnos prema prisutnima, te njihovo učešće u tvorbi pjesme. Zapisan ili nasnimljen usmeni tekst, iako pun duše i smisla, oslobođen je ljepote tvorbe ili procesija koje sljeduju pjesmi u tvorbi, izvan je svoje matice usmenoga. Usmena tradicija se ne može prenijeti u pisanu a da se sačuva u potpunosti njezina aura koja joj je svojstvena. Međutim, „nema drugog načina da se sačuva i dokumentuje živa usmena tradicija osim tekstualizovanja“ (Pavlović 2014: 79). Stoga pisani izraz je jedini način njezina očuvanja, koliko se god to kosilo sa zdravim usmenim tokovima. Audio i video zapisi čuvaju nešto više atmosfere, epske patine, oko usmenoga sadržaja. „Svrha biblioteke bila

je čuvanje tekstova“ (Barbije 2009: 34), podseća Barbije, spominjući Aleksandrijsku biblioteku, a fiksiranje usmenoga teksta bila je djelimična zaštita od potpunoga nestajanja, koje je konstantno pratilo usmene proizvode. Ako se tekstualizovan usmeni sadržaj snadbije širim informacijama koje ga se tiču onda se koliko-toliko prenose atmosfera izvorne usmene tradicije, makar se omogućava njezina rekonstrukcija u idejnoj sferi. Na tom je polju Peri ostavio valjanu dokumentaciju, odlučivši da organizuje razgovore s Međedovićem oko i povodom usmene epike.

„Jedan veliki stih može da ima velikog uticaja na dušu jednog jezika“ (Bašlar 2005: 16), a njegov tvorac onaj pojedinac, kojega Kokjara (1984: 238) predstavlja u Maretovu citatu: „Istorija ne može da zanemari čoveka velike individualnosti, izuzetnog čoveka, genijalnog čoveka, bilo da je on mislilac osećajan, ili čovek od akcije“. Usmena epika je pokazala da „ni prošlost ni sadašnjost, kao ni pesnik ni umetnik, nemaju celovito značenje sami za sebe“ (Said 2002: 42), već su sastavnice integrisanoga svijeta ideja i shvaćanja, života i stvaranja. Usmeni stvaralac, na primjer Međedović, poseban, individualac, anonimn i spontan, nije samostalno biće već slijedi društvene konvencije, koje oformljuje kolektiv kao nosilac kulturnih procesa. On jezikom kolektiva „govori i djeluje uvijek i u smislu i u interesu drugih, premda se čini da se ponaša u skladu sa svojim privatnim interesima i ciljevima“ (Hauser 1986: 53), potvrđujući da je dio istorije i tradicije prostora u kojemu djeluje. On je usmeni pjevač, umjetnik i čovjek istovremeno, svojim vanrednim talentom usmenu pjesničku tradiciju je rekreirao po svome nađenju, kroz izvedbu koja se dešava u „osobitim prilikama, pri posebnoj dispoziciji pjevača (koja ne isključuje ni stimulanse u obliku jela i pića), i najčešće uz glazbu“ (Škreb, Stamać 1998: 423). U Međedovićevu primjeru bili su to organizovana ili spontana okupljanja de se čekala njegova pjevana riječ. On je sebe gledao kao prenosioca gotovog sadržaja, rijetko kao njegova kreatora, a bilo je sasvim drugačije. Međedović svojom *samozatajnošću* „odaje priznanje tradiciji, jer mu ona pruža osnovne elemente za kreaciju teksta“ (Škreb, Stamać 1998: 423) – okvir fabule, konstituente teksta, način rasporeda, jednom riječju tehniku po kojoj se konstituiše usmeni tekst. Bio je vješt pjevač koji je raspolagao obrascima i epskim tehnikama koje je savladavao u tvorbi i konstituisao novi tekst, ne uočavajući izvjesne novine, već ih doživljavajući kao podrazumijevani sadržaj a ne svoj, kojega je sam stvorio. Iako kazivač ili pjevač u zajednici ne figurira kao umjetnik niti kao tvorac pjevanih tekstova, već samo prihvatljiv interpretator, „koji *može*, ili koji *zna* izvesti pjesmu, pa ne kao onaj tko ju je stvorio“ (Škreb, Stamać 1998: 423) i „koji može da odbije delo ili da ga delimično preoblikuje tokom izvođenja“ (Kleut 2015: 14) Međedovića je publika gledala drugačije u odnosu na mnoge druge pjevače, i

toga vremena i toga kraja, pokazujući kroz tu spontanost određeno odvajanje Međedovića od drugih pjevača. Međedović je pokazao da usmeni pjevač nije vrijedni pamtiša slušanoga sadržaja, već je tvorac novoga, na osnovu ličnoga iskustva i poimanja suštine usmenoga pjevanja. Kad spominjemo usmenoga pjevača uvijek mislimo samo na izuzetno darovitog i stvaralaštvom potvrđenog i izgrađenog pjevača koji „sve manje doslovno pamti priču, sve više povećava broj jezičkih i narativnih formula kojima sve pouzdanije i slobodnije vlada, sve više modifikuje, na sebi svojstven način, ono što je naučio, sve se slobodnije izražava u sve bogatijem vladanju tradicijom“ (Koljević 1982: 35). Međedović je umio da sluša i od slušanog sagradi svoju pjesmu, kroz improvizaciju, čuvajući tradicionalni sadržaj i tradicionalnu organizaciju, pokazujući se kao „najvažnija karika u prenošenju tradicije“ (Buturović 1995: 5). Potvrdio je da pjevač svojom razućenom stvaralačkom sviješću i sopstvenim doživljajima, prezimajući materijal od različitih pjevača, gradi *svoga* junaka ili *svoj* događaj, koje će zajednica prihvatiti. Usmeni pjesnik¹ improvizuje, ne razmišlja o mogućim posljedicama toga čina, mogućim zamkama, siguran je u svoju improvizaciju i u njoj iznalazi mogućnosti za svoj pjesnički uzlet, i ostvaruje ga. On ne razmišlja o svojoj kreaciji kao umjetnosti, ne zadaje sebi nikakve pjesničke imperitive, on samo slijedi svoj daroviti sluh za veliki poetski izum i pripada onima „koji se nisu ravnali prema knjigama“ (Braun 2004: 77). Njegovu tvorbu ne sputava obrazovanje, razne teorije, tumačenja, on je samo usmjeren jednome – slušaocu koji će biti i jeste njegov jedini i najispravniji sudija. „Umetnik i čovek su najčešće naivno, mehanički sjedinjeni u jednoj ličnosti – čovek privremeno odlazi u stvaralaštvo iz *životnih bura*, kao kakav drugi svet *nadahnuća*, slatkih zvukova i molitava“ (Bahtin 2010: 5). Takvi su bili usmeni pjevači koji su živjeli i stvarali u epskome arealu, patrijarhalnoga načina života, kakve je Murko prepoznavao u Hercegovini, Bosni, Crnoj Gori, Novopazarskome Sandžaku, a nekako ih reprezentativno predstavio i proslavio Međedović.

„Pretpostavlja se da razumeti umetničko delo znači shvatiti viđenje sveta svojstveno društvenoj grupi iz koje i za koju bi umetnici stvarali svoje delo, i koja bi bila, naručilac ili primalac, svrha ili cilj, ili oboje odjednom, u neku ruku, izražena preko umetnika, sposobna da razjasni, bez namere, istine i vrednosti kojih izražena grupa nije uvek svesna“ (Burdije 2003: 291). Burdije

¹ Matija Murko je studenta Mirka Banjevića, koga je sreo u Beogradu, nazvao pravim epskim pjevačem, što Banjević nije mogao biti iz najmanje dva razloga: prvi, zbog naobrazbe; drugi, zbog činjenice da je jedan dio *svoga* repertoara uzeo iz Vukove zbirke, a drugi je poticao od nepismenih seljaka. Murkov utisak bio je proizveden Banjevićevim nedosljednim pjevanjem uzetoga sadržaja, već na svoj način, u čemu je Murko vidio proces ponovnoga stvaranja pjesme. Zapravo riječ je o korišćenju tradicije prilikom ličnog pjesničkog oformljivanja i najava budućega pjesnika velikoga umjetničkoga dosega.

nameće gledište da je pojedinac – stvaralac, naš usmeni pjevač, neka vrsta kanala komunikacije između potreba zajednice i stvorenoga djela. On osluškuje radnje na oba pola i zato uzimamo Fortisa koji je među prvima ukazao da su pjevači najčešće pjevali staru građu, obnavljali staro – Morlaci nanovo opjevali stare događaje, vjerujući da su istinski stare pjesme u divljim predjelima, netaknutim vanjskim uticajima bilo kojega porijekla. Fortis je primijetio i improvizaciju tokom pjevanja, čime je ukazao na ličnost pojedinca i njegovu ulogu u tvorbi, njegov stvaralački impuls, ali to nije bilo dovoljno da postavi pojedinca u epicentar pažnje, već je dominirao stav o kolektivu kao stvaraocu, koji je skrajnuo pojedinca kao kreativca i tvorca. Serensen je uviđao da su pjevači svoju ličnost namjerno sakrivali iza svojih pjesama predstavljajući ih „kao stara i predanjem prenošena ostvarenja“ (Serensen 1999: 18). Delorko (1971: 236) ukazuje bez dileme na pojedinca kao tvorca usmenoga djela, a razloge njegova gubljenja vidio je u činjenici da „kad je neki njegov umotvor imao uspjeha (a to znači kad je bio prihvaćen od ostalih) taj umotvor bio izložen izmjenama (npr. skraćivanju ili proširivanju pojedinih dijelova, preinaci ovog ili onog prizora, zatim čuvstva itd.) a na koje izmjene njegov autor više nije nikako mogao utjecati, njegovo je djelo bilo izvrgnuto posebnom kreativnom postupku, toliko drugačijem od onoga na primjer u pisane poezije“. To je značilo da djelo dobija novoga tvorca, da pjesma pripada onome koje u momentu saopštava, bez obzira na karakter njegova truda. Opisane okolnosti nijesu sasvim zaobišle Međedovića, mada je on od početka vezivan za svoj pjevani materijal. Da je preuzimao od drugih to nam je poznato, ali drugi od njega manje jer je on pjevao u samome zalasku usmene epike, pa su nastavljači bili rijetki ili ih nije ni bilo. Međedović kao znaven pjevač tvori pjesmu, vodi računa o mjestima na kojima poetski uzlijeće, preuzeti materijal oblikuje po svome, oduhovljava ga i štiti od beživotnosti. Da ne zaboravimo Hektorović je još u svom vremenu pribilježio imena svojih informatora – pjevača: Paskoja Debelje i Nikole Zeta. Manje precizan bio je Rođero de Pačienca, ostao je neodređen spominjući da je zabilježene stihove slušao u izvođenju nekih Slovena. „Najočigledniji uzrok jednog umetničkog dela jeste njegov tvorac, autor; (usmeni pjevač A. Č.) stoga je objašnjavanje književnog dela na osnovu ličnosti i života pisca bilo jedan od najstarijih i najosnovnijih metoda proučavanja književnosti“ (Velek, Voren 1985: 97), pisane svakako ali usmene u mnogo manjoj mjeri ili skoro nikako.

Pjevači dalekih pjesama trajno su ostali nepoznati, oko Homera se i dalje raspravlja manje ili više uvjerljivo, jer su svoje pjesme pjevali u dubini vjekova odakle nemamo sigurnih izvora koji bi pokazali ko su bili i koje su pjesme spjevali, vještinom zapamćivanja tradicionalnih sadržaja i nadograđivanjem u tvorbi. U doba najobuhvatnijega pribiranja usmenoga stvaralaštva

pjevač-tvorac bio je izmješten iz prikupljačeva interesovanja u smislu da se njemu odavala posebna zahvalnost za donošenje usmenoga materijala, doživljavan je pukim donosiocem i informatorom, što je odgovaralo sasvim romantičarskoj poetici o kolektivnome stvaranju i stvaralaštvu, kad je bila u pitanju usmena književnost. „Od narodnog pjesnika se dakle zahtijevaju dvije na oko protivurječne stvari: on mora da bude jedna obdarena, stvaralačka, individualna ličnost, ali pri tome istovremeno smije da bude samo u tolikoj mjeri individualna da svojim umjetničkim htjenjem i svojim poznavanjem svijeta može da otjelovi ideale svoje zajednice: štaviše, on do određene mjere mora da bude egzemplaran, primjeren za svoju zajednicu“ (Gezeman 2003: 24/25). To mu ne oduzima mogućnost da svojom kreacijom do određene granice preoblikuje, promovise ili razvija ideale zajednice. „Prema već utvrđenoj tradiciji o drevnim vremenima, pa prema tome i prema starijim pesmama u kojima se ta tradicija čuva, pevač se odnosi sa izvesnim poštovanjem sadržine, namerno ništa bitno ne menja; ukoliko nešto bitnije menja, on to čini najčešće iz neznanja, a ne iz namere da menja. O novijim događajima, o kojima još nije iskristalisano opšte mišljenje, a naročito o savremenim događajima, o kojima svako sudi prema svojim shvatanjima, pevač može imati i svoje lično mišljenje te prema njemu menjati i doterivati pesmu“ (Latković 1967: 18/19). To znači da je svaka tvorevina pojedinca ulazila u kolektiv, tu ostajala ako je u sociološkoj, ideološkoj, političkoj ili misaonoj sferi odgovarala kolektivnome pamćenju, a Međedović je to nepogrješivo slijedio.

Izvedba je *smrt autora*, usmenoga pjevača, jer mu ne dopušta da formira pjesnički opus on ima samo *izvođačku karijeru* i trenutke *najbolje izvedbe*. Da nije bilo Perijeva posla Međedović danas ne bi imao oformljen svoj usmenoepski opus. Izvođačev talenat ne može biti doveden u pitanje time što raspolaže osnovnim motivima koje dobija iz tradicije, ali njegovo ime može jer odriče autorstvo i „sklon je da to negira, da tvrdi da prenosi onako kako je čuo“ (Kleut 2015: 14). Ličnost autora i saopšteno su u čvrstoj svezi jer autor „deluje posredstvom svoje ličnosti ili svog dela“ (Humbolt 1991: 161) i „usađuje sopstvenu ličnost u svoje delo i time produžava svoje bogatstvo daleko preko svog života“ (Humbolt 1991: 161). Usmeni tekst može da traje u kontinuitetu, iz interpretacije u interpretaciju, jer „sve pjesme nijesu odma (u prvom početku svome) postale onakve, kakve su, nego jedan počne i sastavi što, kako on zna, pa poslije idući od usta do usta raste i kiti se, a kašto se i umanjuje i kviri“ (Karadžić 1969: 537). Rijetki su slučajevi pjesme uhvaćene u njezinu prvome pjevanju. Takvi su pjevači rijetki, a i publika očekuje poznati sadržaj, tako da je sasvim nova pjesma pjevačev određeni rizik. Međutim, prilikom izvođenja po ranijemu sadržaju pjevač ima slobodu da oblikuje kako sam vidi jer publici je poznat siže a nadogradnje su estetski trenuci koji od-

vode u prostrana doživljajna polja, što je Međedović obilato koristio. Jasno je isticao od koga je koju pjesmu primio čime je potvrdio da su pjesme nastajale sukcesivno, jedan preuzme od autora prethodne tvorbe, a zatim je kroz svoju tvorbu predaje sljedećem. Dalje, spadao je u pjevače koji nikad pjesmu nije dvaput otpjevao na isti način, improvizovao je, ne izmišljao, slijedio osnovne elemente oblikovanja i unosio lični pečat. U novoj tvorbi imamo nove osećaje i tvorca i publike – drugačije ophođenje prema tekućem sadržaju. Međedović je pjesmu slušao i pamtio od najranijih dana, ovladavajući instrumentom i izvedbom, a onda i samom tvorbom, koje i nije morao biti svjestan, jer je smatrao da je vjerno prenosio čuveno.

Pjesnik-pjevač koji preuzme fiksirani tekst i unese ga u svoj repertoar prestaje biti tradicionalnim pjevačem, jer samo usmeno prenošenje ne podrazumijeva tradicionalnost. Ranije smo razmatrali Međedovićevu tradicionalnost i mišljenja smo da je nije sasvim napuštio, da je ostao pomeđu tradicionalnosti i post-tradicionalnosti. Međedovićev usmeni tekst dobija vremenom nove konotacije jer proces čitanja proizvodi distancu „od praktičnih funkcija i od izravnoga konteksta” (Bošković-Stulli 1983: 165), pa „pronalazimo u tekstovima neka dotle nezapažena značenja, dok nam nekdašnja značenja ostaju dijelom skrivena” (Bošković-Stulli 1983: 165). „Točno je da vjerni zapisi tekstova, kada se čitaju, djeluju katkad kao nedovršeni, iskvareni, fragmentarni pa i besmisleni” (Bošković-Stulli 1983: 142), što je sasvim prirodno i očekivano jer tekst u procesu fiksiranja gubi onu neizbrušenost kojom traje u svome usmenome obliku, i kao takav se pokazuje i predstavlja, ali i izvantekstovne okolnosti u procesu tvorbe, koje nijesu nimalo nevažne. Mnogi pjesnici-pjevači nijesu se umjeli oduprijeti dejstvu fiksiranoga teksta u toku tvorbe, postali su njegov nevoljni zatočenik bez obzira što su zadržavali svoje *predjele* u pjesmi. Fiksirani tekst nije djelovao na Međedovića direktno, bio je nepismen, ali indirektno donekle, koliko je to bilo moguće dejstvo čitanog mu teksta. Tehnički napredak koji je terenskim istraživačima omogućio snimanje pjesama ugrozio je tradicionalni okvir oko tvorbe pjesme, jer je izostavio publiku. Činjenica je da je u takvim okolnostima Međedović predavao svoju poeziju, nije snimana u živome izvođenju, na licu mjesta, pred publikom. Srećna je okolnost da Međedović nije ovladao pismenošću, jer bi to razdrobilo njegov nepatvoreni usmeni duh i pjesmu od koje ne bi ostalo traga. To tvrdimo jer znamo da onoga trenutka kad je neki pjevač ovladao pismenošću, postajao je izgubljen za usmenu pjesmu, jer usmenost je način života, shvatanja, razumijevanja i doživljavanja svijeta u svim njegovim sferama. Pjevači koji su učili pjesme iz zbirke ostajali su u svijetu usmenosti jer taj vid komunikacije s knjigom podrazumijevao je posrednika, pa se pjevač mogao i zaboraviti da je u procesu koji znači slušanje čitanja teksta već ga je mogao sasvim unijeti

u svoje polje, polje će je sve bilo samo usmena riječ i ono oko nje. Kad bi pjevač samostalno čitao i učio naštampanu pjesmu sasvim bi bio samo izvođač tuđega pjesničkoga nauma, bez ikakve mogućnosti da kresne ijedna iskra njegove tvoračke sposobnosti. Njegovo bi stvaralačko biće sasvim svenulo. Usmenoga pjesnika Čolaković je sreo na samome kraju XX vijeka. Riječ je o Muratagi Kurtagiću, čiju je jednu dominantnu crtu istakao spomenuti naučnik: „Svima nama treba da bude jasno da neopismenjeni pjevači Kurtagićeva kova predstavljaju gotovo nevjerovatni fenomen u današnjici: njihova je memorija toliko razvijena koliko je naša pismenošću upropaštena“ (Čolaković, Rojc-Čolaković 2004: 304). Ta je memorija čuvala istinitost i ljepotu pjesme kao stavke koje su pobjeđivale na svakome slušalačkom sudu.

Usmeni pjevači pokazali su da je „priroda učenja najvećim delom imitativna“ (Tomas, Iksan 2014: 63), kao i da „umetnici oponašaju svoje prethodnike na tek nešto više istančan način“ (Fraj 2007: 411), „proizvedeći tradiciju kulturnog *starenja*“ (Fraj 2007: 411), za koju Fraj kaže da „traje sve dok neka velika promena ne prekine taj proces i ponovo ga započne“ (Fraj 2007: 411), odnosno dok se ne završi jedan epski stvaralački ciklus. Posmatranje i razumijevanje usmene poezije odredio je Herder, koji je isticao „u svojim djelima narodnu poeziju, narodno pjesništvo, narodnu pjesmu“ (Bošković-Stulli 1983: 7). Posljedica toga bila je da Njegoš nije saopštavao od koga je bilježio pjesme, time je aspekt usmeni pjevač ostao po strani, jer je na usmeni tekst gledao kao na proizvod kolektiva, ne pojedinca. Kokjara, koji usputno pominje Vuka samouvjereno tvrdi da nije obraćao važniju pažnju na pjesnike-pjevače, povezujući ga s Grimovim gledanjem na usmenost kao proizvod kolektivnoga stvaranja. S Kokjarinim stavom se ne slažemo, Vuk je razumio ulogu individualnoga stvaranja ali je nije mogao promovisati jer bi se suprotstavio mišljenju tada vladajućih autoriteta od kojih je zavisila i promocija njegova rada. Vuk je svojim znanjima i zapažanjima dotakao mnoge teme usmene književnosti „o odnosu istorije i pesme, o slojevima u epskom pesništvu, i potiskivanju starih varijanti od strane novih, o udelu pojedinaca u prenošenju i stvaranju, o muslimanskoj epici, o stihu, o parodijama junačke epike, o prelaznim oblicima između narodne i pisane književnosti“ (Karadžić IV 1969: 291/292), ali nije iscrpno predstavio stanje oko usmene pjesme – pjevače i njihove biografije, pjevani repertoar, tvorbu pjesme, bez obzira što je bilježio mjesta ili krajeve odakle su poticali, mjesto će je od pjevača zapisivao pjesme, svoje usputne utiske o pjevačima.

Zaključak

Usmeni stvaralac je autor djela koje prenosi, tekst je fiksiran u određenom momentu svoga stanja, bez obzira na to koliko je dalje ostajao aktivan u usmenoj eksploataciji, potvrđujući da je „poezija angažovanje duše (Bašlar 2005: 11)“, bez obzira na tvoračku dramatičnost kroz koju prolazi. Da bismo naslutili i razumjeli dubine umjetničkog izražaja u pjesmi trebamo zaći u shvatanja i vrijednosne postulate zajednice iz koje je pjesma potekla i koja ju je istovremeno primila, usklađujući se s očekivanjima koja su „izražena preko umetnika (Burdije 2003: 291)“. Usmeni tvorac nije davao na važnosti da se njegovo ime pribilježi, dobrovoljno se odricao takvog uvažavanja, a zajednica je reagovala na način da „poštuje njegovu skromnost i nagrađuje njegovu zaslugu zadržavajući pesmu za sebe, pridružujući je drugim sličnim pesmama (Kokjara 1984: 111)“. Dok improvizuje u tvorbi ne razmišlja o posljedicama i zamkama toga čina i nastupa samouvjereno. Svoju kreaciju ne gleda kao umjetnost, već kao spontan izričaj nadahnuća i darovitosti, tvorbu ne sputava obrazovanje, teorije, tumačenja – pjevač je usmjeren samo slušaocu, jedinom i najispravnijem sudiji. Naglašavanje uloge kolektivnoga duha u tvorbi skrajnulo je pojedinca kao tvorca zadugo iz polja izučavanja usmene epike. Potrošen je XX vijek da se ta pjesnička nepravda otkloni i ustupi slava pojedincu koju zaslužuje. Novi pristup natuknuo je Vuk Karadžić, bilježeći na izgled usputne podatke o pjesnicima od kojih je preuzeo velike usmene pjesme. Gezeman je isticanjem Tešana Podrugovića i Starca Milije dao veliki impuls u gledanju na ulogu pojedinca u tvorbi usmenoga sadržaja, označivši ih kao pojedince koji proizvodu daju sopstveni pečat. I Nedić je u knjizi *Vukovi pevači* uradio portrete pjesnika-pjevača Vukove zbirke potvrđujući da je pojedinac tvorac, da materijal prolazeći kroz njegove ruke dobija svoju konačnost. Gledanje na pojedinca kao tvorca potvrdilo je Perijevo učenje. „Najočigledniji uzrok jednog umjetničkog dela jeste njegov tvorac, autor (Velek, Voren 1985: 97)“, koji svoje stvaranje kreće iz tradicije ustanovljene generacijama unazad, u trenutku kad prepozna unutarnji izraz svojih duhovnih potreba i emocionalnih doživljaja, kojim nadrašta prosečni auditorijum čiji je pripadnik.

Literatura

- Abot, P. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bahtin, M. (2010). *Ka filozofiji postupka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Barbije, F. (2009). *Istorija knjige*. Beograd: CLIO.
- Bart, R. (1975). *Zadovoljstvo u tekstu*. Beograd: Gradina.
- Bašlar, G. (2005). *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Branko Kukić i Umetničko društvo Gradac.
- Bošković-Stulli, M. (1983). *Usmena književnost nekad i danas*. Beograd: Prosveta.
- Božović, Ratko. (2006). *Leksikon kulturilogije*. Beograd: Agencija Matić.
- Braun, M. (2004). *Srpskohrvatska junačka pesma*. Beograd: ZUNS, Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Vukova zadužbina.
- Burdije, P. (2003). *Pravila umetnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Buturović, Đ. (1995). *Usmena epika Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod.
- Buturović, Đ. i Maglajić, M. (1998). *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Sarajevo: Alef.
- Čogurić, A. (2018). *Avdo Međedović Ženidba Smailagić Meha – odraz orijentalno-islamskog kulturnog obrasca u Crnoj Gori*. Cetinje: FCJK.
- Čolaković, Z. (2007). *Epika Avda Međedovića (The epics of Avdo Međedović) I*. Podgorica: Almanah (*Ženidba Smailagić Meha*).
- Čolaković, Z. i Rojc-Čolaković, M. (2004). *Mrtva glava jezik progovara*. Podgorica: Almanah (*Gavran harambaša i serdar Mujo, Katal ferman na Derzelez Aliju*).
- Delorko, O. (1971). *Narodne pjesme*. Zagreb: Zora.
- Diltaj, V. (1980). *Izgradnja istorijskog sveta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ.
- Fraj, N. (2007). *Anatomija kritike*. Novi Sad: Orheus, Beograd: Nolit.
- Gezeman, G. (2003). *Crnogorski čovjek*. Podgorica: CID.
- Hauser, A. (1986). *Sociologija umjetnosti I*. Zagreb: Školska knjiga.
- Havelok, A. Erik. (1991). *Muza uči da piše*. Novi Sad: Svetovi.
- Humbolt, fon V. (1991). *Spisi iz antropologije i istorije*. Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci, Novi Sad.
- Ingarden, R. (1975). *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*. Beograd: Nolit.
- Karadžić, S. V. (1969). *Srpske narodne pjesme, sakupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, knjiga prva, u kojoj su različne ženske pjesme, knjiga druga, u kojoj su pjesme junačke najstarije, knjiga treća, u kojoj su pjesme junačke srednjih vremena, knjiga četvrta, u kojoj su pjesme junačke novijih vremena o vojevanju za slobodu*. Priredio Vladan Nedić. Beograd: Prosveta.

- Kilibarda, N. (2012). *Usmena književnost (Istorija crnogorske književnosti – knjiga 1)*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kleut, M. (2015). *Narodna književnost – fragmenti skripti*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kokjara, Đ. (1984). *Istorija folklora u Evropi (I) i (II)*. Beograd: Prosveta.
- Latković, V. (1967). *Narodna književnost*. Beograd: Naučna knjiga.
- Maretić, T. (1966). *Naša narodna epika*. Beograd: Nolit.
- Nedić, V. (1972). *Narodna književnost*. Beograd: Nolit.
- Pavlović, A. (2014). *Epika i politika*. Beograd: Čigoja štampa.
- Said, E. (2002). *Kultura i imperijalizam*. Beograd: Beogradski krug.
- Serensen, A. (1999). *Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva*. Beograd: ZUNS, Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Vukova zadužbina.
- Škreb, Z. i Stamać, A. (1998). *Uvod u književnost – teorija, metodologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Solar, Milivoj. (2012). *Teorija književnosti sa rječnikom književnoga nazivlja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tomas, K. D. i Ikson, K. (2014). *Kulturna inteligencija*. Beograd: CLIO.
- Ulig, K. (2010). *Teorija književne istorije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Velek, R. i Voren, O. (1985). *Teorija književnosti*. Beograd: Nolit.

THE INTELLECTUAL AND SPIRITUAL PORTRAIT OF THE CREATOR AND AUTHOR OF ORAL EPIC POETRY THROUGH THE POETIC FIGURE OF AVDO MEĐEDOVIĆ

The paper *The Intellectual and Spiritual Portrait of the Creator and Author of Oral Epic Poetry through the Poetic Figure of Avdo Međedović* examines the creator of oral epic poetry, Međedović, with whom the era of true oral epic poetry came to an end in a time of the growing dominance of written literature. He shaped his epic expression and remained within the sphere of orality due to the fact that he was untouched by writing. Understanding the principles of epic composition, he had a vision of the poem in every moment of creation. The recorded oral material of Međedović, like all previously transcribed texts, preserved the soul and meaning of the poetry, while also confirming that orality cannot transition into written form while fully retaining its inherent aura.

Međedović's presence confirmed that creation is an individual act and that a work belongs to the one who expresses it at the moment of its fixation. This recognition corrected an injustice done to all previous creators whose singing was shifted from individual to collective authorship. The individualism of each creator did not threaten poetic convention; on the contrary, it followed and reshaped traditional heritage through its mode of creation, establishing a distinct literary opus. Remembering oral traditions, creators like Međedović, as well as his predecessors, adapted them to their poetic expression without distancing them from their traditional form. Međedović's style diverged from the tradition through a specific technique by which he expanded his poetry, which he referred to as *embellishment*.

Keywords: *Međedović, oral creator, epic tradition*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.44-13:398
UDK 821.163.44.09 Međedović A.

Sanjin KODRIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet
sanjin.kodric@ff.unsa.ba

Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ (Sarajevo)

Univerzitet u Sarajevu – Pedagoški fakultet
mpkodric@pf.unsa.ba

**OTKUD HOMER U SANDŽAKU?
(USMENA EPIKA AVDE MEĐEDOVIĆA I
POVIJESNO-RAZVOJNI PROCESI I POJAVE
BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI I KULTURE)***

Rad istražuje pojavu usmene epske poezije homerskog tipa Avde Međedovića unutar bošnjačke usmene književne baštine u Sandžaku. Cilj je rada ponuditi novo, inovativno i originalno tumačenje ovog fenomena, smještajući ga u širi povijesno-razvojni kontekst bošnjačke književnosti i kulture datog vremena. Nadalje, rad zagovara integrirani pristup književnoj i kulturnoj analizi i interpretaciji, nudeći sveobuhvatnije objašnjenje kako se Međedovićeva homerovska usmena epika uklapa u širi okvir bošnjačke književnosti i kulture.

Ključne riječi: *usmena epika, Avdo Međedović, bošnjačka književnost i kultura*

1.

U historiji i poetici južnoslavenskih usmenih književnosti, a posebno u historiji i poetici bošnjačke usmene književnosti, odnosno usmenog književnog stvaranja u Sandžaku i Crnoj Gori, izuzetno, jedinstveno mjesto ima Avdo

* Rad se objavljuje u povodu moguće 150. godišnjice rođenja te moguće 70. godišnjice smrti Avde Međedovića. Naime, prema većini istraživača, uključujući i Alberta B. Lorda, Avdo Međedović rođen je oko 1875. godine, dok se kod drugih kao godina njegova rođenja navodi 1866. Upitna je, također, i godina Međedovićeve smrti: prema jednima, to je 1953., a prema drugima 1955., što je preovlađujuće mišljenje.

Međedović (1875?–1955?), epski pjevač iz sela Obrov kraj Bijelog Polja u Crnoj Gori, „balkanski Homer“, kako ga je označio harvardski profesor i klasični filolog Milman Parry. Avdo Međedović, koji se s punim pravom može označiti i kao „bošnjački Homer“, bez da mu se time oduzima na važnosti i drugim, širim kontekstualiziranjima njegova usmenoknjiževnog stvaranja, pjevač je čiji je pjevački repertoar ili epsko usmenoknjiževno djelo vjerovatno i ponajbolje dokumentirano i sačuvano kao šira cjelina, ali i pjevač čije je epsko usmenoknjiževno stvaranje istinski jedinstveno i po svojem obimu i po svojem kvalitetu, pri čemu ga, prema postojećim podacima, čini čak 58 pjesama različite dužine, među kojima i desetak epova (spjevova), od kojih je najznačajniji ili barem najznamenitiji ep *Ženidba Smailagić Meha* od čak 12.311 stihova (usp. npr. Čolaković i Rojc-Čolaković 2004, Čolaković 2007, Čogurić 2024 i sl.).

Bez obzira na to što pripada usmenoj književnosti tzv. „malog“ jezika, kao i uopće „malog“ književnosti i kulturi, odnosno jeziku, književnosti i kulturi malobrojnog naroda, Međedović je i veliko ime svjetske usmenoknjiževne tradicije, čije je epsko usmenoknjiževno stvaranje dalo iznimno važan prilog mogućem razrješenju tzv. homerskog pitanja. Upravo s ovim ciljem, odnosno s ciljem razrješenja pitanja o prirodi autorstva velikih Homerovih epova *Ilijade* i *Odiseje* te uopće pitanja o prirodi ovakvih epskih tvorbi i njihova stvaranja, Međedović i njegovo epsko usmenoknjiževno stvaranje zao kupili su pažnju harvardskog profesora i klasičnog filologa Milmana Parrija i njegova tadašnjeg saradnika Alberta B. Lorda, koji su, tražeći žive primjere homerskog pjevanja, „život Homera“ pronašli upravo u Avdi Međedoviću i njegovu epskom pjevanju u Sandžaku 1935. godine, a što će iznova, nakon Parryjeve smrti, samostalno učiniti Lord 1950. i 1951. godine, tad i sam kao već afirmirani homerolog, nakon čega se pojavom homerskog epskog pjesništva Avde Međedovića baviti i brojni drugi istraživači (usp. npr. Parry 1987, Lord 1956, Lord 1960, Lord 1991, Bynum 1987, Čolaković i Rojc-Čolaković 2004, Čolaković 2007, Čogurić 2024 i sl.).

No, otkud Homer u Sandžaku? – pitanje je koje je zasigurno postavljao sebi i Milman Parry onda kad ga je na vrlo vjerovatnu pojavu živog homerskog pjevanja upravo u Sandžaku svojevremeno upozorio Matija Murko, vrsni poznavalac južnoslavenske usmene epike, ali i pitanje koje je i danas relevantno na nešto drugačiji način: Kako je moguće da je Avdo Međedović već duboko u 20. st. mogao harvardskim istraživačima Milmanu Parryju i Albertu B. Lordu ispjevati ep, čak više njih, i sve to na način koji suštinski ne odudara od velikih Homerovih epova? Je li to bio tek puki slučaj, svojevrstan usmenoknjiževni izuzetak, incident, ili, pak, pojava s nekim dubljim utemeljenjem i razlogom? I šta je taj razlog, odnosno kako uopće objasniti pojavu Avde Međedovića i njegova epskog pjevanja?!

Izvan svake sumnje, Avdo Međedović jeste bio natprosječno nadareni epski pjevač, stvarni usmenoknjiževni pjesnik i epski genije, ali, iako nedvojbeno najuspješniji, istraživanja upravo Milmana Parryja i Alberta B. Lorda pokazuju da nije bio jedini vrsni epski majstor u svojem kraju u ovom vremenu, pa njegova pojava, koja je s punim pravom nazvana homerskom, nije usamljeni izuzetak niti je riječ o pojavi koja se može objasniti samo kao izolirani, individualni slučaj, što iznova postavlja temeljno pitanje: Otkud, stoga, Međedovićeva pojava i uopće pojava homerskih pjesnika u Sandžaku u vremenu između dvaju svjetskih ratova, čak i nakon Drugog svjetskog rata, kako to pokazuju ponovljena Lordova istraživanja u Sandžaku početkom pedesetih godina 20. st.?

Za proučavaoce usmene književnosti, a posebno usmene epike Bošnjaka, pojava epa *Ženidba Smailagić Meha* i drugih epova Avde Međedovića, odnosno drugih njima manje ili više bliskih usmenoknjiževnih epskih tvorbi, nesumnjivo predstavlja iznimno važno pitanje, posebno u kontekstu razumijevanja historije i poetike te uopće sistema bošnjačkog usmenog književnog stvaranja (usp. npr. Buturović 1992, Buturović 1995, Buturović i Maglajlić 1998 i sl.), ali je ovo pitanje još važnije te još složenije u perspektivi historije i poetike bošnjačke književnosti te kulture Bošnjaka kao cjeline. Folkloristički gledano, Međedovićev ep kao pojava uglavnom se objašnjava s obzirom na dugi razvoj bošnjačke usmene epske poezije, čiji se prvi spomeni javljaju već u 16. st. Od tada pa nadalje bošnjačka usmena epika traje u kontinuitetu, a kao južnoslavensko muslimansko epsko knjiženo stvaranje razvila je niz svojih specifičnosti po kojima se razlikuje od epskih tradicija drugih južnoslavenskih naroda, uz, naravno, razumljive veze i sličnosti, zasnovane prije svega na zajedničkom jezičkom sistemu i zajedničkoj široj usmenoknjiževnoj osnovi (usp. npr. Buturović 1992, Buturović 1995, Buturović i Maglajlić 1998). Svoj vrhunac epsko usmenoknjiževno stvaranje Bošnjaka doživjelo je u 19. st., naročito u njegovoj posljednjoj trećini, te u prvim godinama 20. st., što je i vrijeme iz kojeg potječe i najveći broj zapisa bošnjačke usmene epske tradicije, a nakon čega očekivana je bila silazna linija u razvoju epske usmenoknjiževne prakse, utoliko prije što s 20. st. nestaju i neke od ključnih pretpostavki usmenoknjiževnog diskursa u klasičnom smislu riječi. To se, prije svega, odnosi na pojavu šire rasprostranjenosti pismenosti te vremenom sve širu pojavu štampe, odnosno najprije na uzmaknuće, a potom i postepeno iščezavanje te nestanak ključnih obilježja oralne kulture, bez koje, pak, nema usmenoknjiževnog stvaranja u punom kapacitetu, a posebno ne usmene epike (usp. Havelock 1988).

Ova silazna putanja u bošnjačkoj usmenoj književnosti i desila se, naravno, tokom 20. st., već s njegovim početkom pa nadalje, a posebno upravo onda kad je riječ o epici, ali sve to, ipak, nije se ostvarilo u cijelosti, a kako

to pokazuje upravo pojava Avde Međedovića i njegova epskog pjevanja, kao i još nekoliko drugih, sličnih epskih slučajeva. Kako je istaknuto, ovakvo što posebno je intrigantno u perspektivi historije i poetike bošnjačke književnosti kao cjeline, uključujući i pisanu književnost, odnosno u perspektivi cjeline bošnjačke književne te kulturne povijesti, a ne samo u kontekstu povijesti bošnjačkog usmenog književnog stvaranja. Pritom, od krucijalne je važnosti da se data pojava razumijeva adekvatno, a to znači prije svega ne parcijalno i nepotpuno, odnosno ne bez potpunog uzimanja u obzir svega onog što su stvarne specifičnosti u razvoju bošnjačke književne prakse kao cjeline, kako usmene, tako i pisane, kao i ukupnosti bošnjačke kulture. Tek, dakle, integralni, sveobuhvatni pogled na prošlost sveukupnog bošnjačkog književnog stvaranja, i usmenog i pisanog, ali i šireg konteksta bošnjačke kulture, bez ikakvih redukcija i pojednostavljenih tumačenja, može dati neke važne odgovore na problem pojave Avde Međedovića i njegova epskog pjevanja. Time se, na kraju, može doći i do drugih, općenitijih zaključaka onda kad je riječ o razumijevanju prošlosti književnosti i kulture Bošnjaka, odnosno pojava i procesa koji ih obilježavaju.

Ovakvo što prva je, startna teza u pokušaju odgovora na pitanje o tome otkud pojava poput Avde Međedovića i njegova epskog pjevanja u vremenu u kojem bi usmena epika trebala biti već stvar prošlosti, uzmaknuvši pred pisanim književnim stvaranjem i kulturom pismenosti uopće, a ne u stanju da se razvije u cijeli usmenoknjiževni ep, odnosno više njih. Iz ove teze proizlaze i druge dvije teze, pa bi se u tom smislu mogla plasirati i teza da se kreativno opadanje u bošnjačkoj usmenoknjiževnoj, a posebno epskoj praksi dešava prije svega u središnjem dijelu bosansko-bošnjačkog usmenoknjiževnog prostora, dakle u samoj Bosni ili današnjoj Bosni i Hercegovini, uz izvjesne izuzetke, dok se na rubovima ovog prostora zadržava pojava usmenoknjiževnog stvaranja u značajnijem intenzitetu, i to prije svega u prostoru koji je danas poznat pod imenom Sandžaka, uz pojedine krajeve Hercegovine, posebno prema granici s Crnom Gorom, te djelomice u Bosanskoj krajini. Razlozi za to složeni su i višestruki, ali su manje-više svi oni bitno obilježeni pojavom koja bi se mogla opisati i kao pojava svojevrstne disolucije cjeline bošnjačke kulture, pa tako i književnog, a otud i usmenoknjiževnog stvaranja, a koja se dešava u posljednjoj trećini 19. st. Naime, moguće je, isto tako, uspostaviti i tezu da je austrougarska okupacija Bosne 1878. godine dovela ne samo do rasparčavanja višestoljetnog bosanskog teritorija na dva djela – na Bosnu i Sandžak, već upravo i do razbijanja ili disolucije sistema bosansko-bošnjačke kulture po istoj liniji, pa je upravo od posljednje trećine 19. st. moguće pratiti po mnogim aspektima različit razvoj kulture Bošnjaka u Bosni kao središtu i Sandžaku kao jednom od najvažnijih bosanskih rubova. Ova osobena disolu-

cija i tada, kao i kasnije, imala je i svoje brojne učinke, uglavnom negativne posljedice po bosansko-bošnjačku kulturu kao cjelinu, s rijetkim pozitivnim rezultatima, a među kojima je posebno pojava epa *Ženidba Smailagić Meha* i drugih ostvarenja epskog usmenoknjiževnog stvaranja Avde Međedovića.

Na ovim tezama moguće je graditi nov, inovativan, ali i – što je još važnije – obuhvatniji, upravo integralan pristup razumijevanju i epike Avde Međedovića i drugih sličnih usmenoknjiževnih pojava, ali i drugih, još širih fenomena bošnjačke književnosti i kulture kao cjeline, uključujući i njezine veze i odnose te sličnosti i razlike u odnosu na druge, a prvenstveno prostorno bliske te uopće srodne književnosti i kulture, među kojima je i crnogorska (usp. Kodrić 2018a).

2.

Austrougarskom okupacijom Bosne započinje dug i mukotrpan period uključenja ove prethodno osmanske pokrajine u modernu Evropu posljednje trećine 19. st, za razliku od nekadašnjeg Novopazarskog sandžaka kao višestoljetnog sastavnog dijela Bosanskog vilajeta, koji će duže vrijeme preostati u sasvim drugačijem okviru: najprije i dalje ostaje u granicama Osmanskog carstva, pri čemu je već 1877. godine priključen Kosovskom vilajetu, da bi potom, nakon niza složenih ukrštanja interesa Osmanskog carstva, Austro-Ugarske monarhije, Srbije i Crne Gore te različitih pojedinačnih prekranja sandžačkog teritorija u međuvremenu, odnosno nakon Balkanskih ratova i povlačenja Osmanskog carstva i s ovog područja 1912. godine, Sandžak 1913. godine bio i zvanično podijeljen na srbijanski i crnogorski dio i tako konačno prestao postojati kao zasebna administrativna cjelina. Dok se odvijaju ovi procesi i dok se, praktično, dešava konačno razrješenje sudbine Sandžaka, Bosna se uveliko evropeizira u skladu s tzv. „civilizatorskom misijom“ Austro-Ugarske monarhije u okupiranim područjima: Bosna ne samo da formalno postaje austrougarska pokrajina (a što je činjenica i u pravnom smislu nakon aneksije 1908. godine) već se evropeizacija dešava i suštinski, pogotovo u širem društvenom kontekstu i javnom okviru, pa tako i u književnosti i kulturi uopće (usp. npr. Kodrić 2012, Kodrić 2018b). Upravo u ovakvim okolnostima dolazi i do apostrofirane disolucije bošnjačke kulture – kultura Bošnjaka u Bosni i kultura Bošnjaka u Sandžaku nakon 1878. godine razvijaju se odvojeno, odnosno u različitim državno-administrativnim okvirima i različitim društvenim kontekstima, i to tokom perioda od 34 godine, koliko je duže trajala osmanska uprava u najvećem dijelu Sandžaka, odnosno tokom perioda od 40 godina, koliko je proteklo prije nego će se i bosanski i sandžački Bošnjaci iznova naći u jednoj državi, ovaj put u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, odnosno u kasnijoj Kraljevini Jugoslaviji.

Dok je kultura Bošnjaka u Bosni tokom ovog vremena postajala sve više evropska, s naročitim nastojanjima liminalnog i hibridno-sinkretičkog stapanja muslimanskog Orijenta i evropskog Zapada u bosansko-bošnjačkom kulturalnom sistemu s kraja 19. i početka 20. st. (usp. Kodrić 2012, Kodrić 2018b) i dok se ovaj proces kod Bošnjaka u Bosni odvijao u okvirima multi-kulturalne evropske imperije kakva je bila Austro-Ugarska monarhija, dotle se u Sandžaku dešavaju drugi procesi. Prekida se, prije svega, neposredna veza Sandžaka i Bosne kao njegove domovinske i narodnosne matice, a Sandžak se, sad kao dio Kosovskog vilajeta, vezuje za i kulturalno i jezički drugačiji kontekst kao svoje središte, pri čemu sve do konačnog povlačenja Osmanskog carstva iz ovih krajeva postaje njegov krajnji rub i provincija u aksiološkom smislu riječi, odnosno – metaforički govoreći – odumirući „batrljak“ ove nekoć moćne carevine. Dok je Bosna sve dublje i sve uspješnije prisutna u evropskoj kulturi, tekovine nekoć razvijene osmanske kulture u Sandžaku uglavnom su u propadanju, a evropske kulturalne stečevine u Sandžak prodiru tek djelomično i tek posredno – kroz daleke odjeke evropeizacijskih procesa koji se u Osmanskom carstvu dešavaju kao dio pokušaja prevladavanja njegove krize putem tzv. tanzimatskih i drugih reformi, potom kroz austrougarsko vojno prisustvo u pojedinim sandžačkim sredinama, u Priboju, Prijepolju i Pljevljima, a kasnije, nakon povlačenja Osmanskog carstva i konačne podjele Sandžaka između Srbije i Crne Gore, kroz specifično modificirane, a nerijetko i vrlo simplificirane oblike evropske kulture koje su ostvarile tad mlada srpska i crnogorska država, i sve to i dalje u uvjetima marginaliziranosti Sandžaka kao prostora važnog u smislu teritorija, ali za Srbiju i Crnu Goru ipak s dominantnim statusom „drugog“ u smislu njegova etno-kulturalnog identiteta naslijeđenog iz vremena tzv. „turskog zuluma“.

Poznato je da je austrougarska okupacija Bosne kod Bošnjaka izazvala i golemu kulturalnu traumu, koja se najčešće ostvarivala kao trauma razapetosti između prošlosti vezane za osmanski kontekst i muslimanski Orijent, na jednoj strani, i budućnosti koja se očito može naći jedino u austrougarskom okviru, odnosno kontekstu kulture evropskog Zapada, na drugoj strani, pri čemu je sama aktuelna zbilja ovog vremena bila u znaku strahovite egzistencijalne neizvjesnosti i šoka zbog novonastalih promjena, uključujući i promjene u društvenom i, posebno, ekonomskom položaju Bošnjaka (usp. Kodrić 2012, Kodrić 2018b, Imamović 1997). Isti ovaj traumatični doživljaj sebe i svoje povijesne pozicije kod Bošnjaka prenosi se te razvija i kasnije, duboko u 20. st., sve do međuratnog perioda, kad Bošnjaci doživljavaju i novu traumu ulaska u njima također uveliko stranu, ne dovoljno i njihovu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine, odnosno Kraljevinu Jugoslaviju, u kojoj i sama Bosna u jednom trenutku prestaje postojati kao administrativna cjelina,

a Bošnjaci doživljavaju nove i društvene i ekonomske izazove i poraze (usp. npr. Imamović 1997). Međutim, disolucija bosansko-bošnjačke kulture koja se dešava nakon austrougarske okupacije Bosne i u ovom smislu na različite načine realizirat će se u samoj Bosni i Sandžaku. U Sandžaku, naime, bošnjačka kulturalna trauma još je intenzivnija i uopće drugačija u pojedinim važnim elementima, a tiče se najprije odvojenosti Sandžaka od bosanske matice nakon 1878. godine, potom izlaska Sandžaka iz okvira Osmanskog carstva 1912. godine, a naročito podjele sandžačkog teritorija i priključenja pojedinih dijelova Sandžaka državnim okvirima Srbije, odnosno Crne Gore 1913. godine, pri čemu su i srpski i crnogorski kontekst sandžačkim Bošnjacima u ovom trenutku bili ne samo strani već su doživljavani i kao zastrašujući, prijeteći te neprijateljski, kako će se to potvrditi i u brojnim muhadžirskim selidbama Bošnjaka prema Turskoj, kao i u stvarnom nasilju i zločinima koje preostali Bošnjaci trpe sa strane novih vlasti, uz njihovu saglasnost ili bez njihove zaštite, kako je to npr. bio slučaj s pokoljem u Šahovićima 1924. godine, koji je predstavljao najveći pojedinačni zločin nad Bošnjacima u mirnodopskim uvjetima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (usp. npr. Rastoder 2011).

Sve ovo, naravno, odrazilo se i na razvoj književnosti, kako usmene, tako i pisane, kao i na ukupnu kulturu Bošnjaka. U skladu s austrougarskom „civilizatorskom misijom“ u Bosni, u današnjim bosanskohercegovačkim okvirima dolazi do relativno brzog okončavanja usmenog te starijeg bošnjačkog književnog stvaranja vezanog za osmanski kulturalno-civilizacijski kontekst i uopće kulturu i civilizaciju muslimanskog Orijenta. Tako, s prvim godinama austrougarske okupacije ubrzano počinju nestajati kulturalne pretpostavke za daljnji razvoj i trajanje usmene književne prakse, a i bošnjačko stvaranje na orijentalno-islamskim jezicima i bošnjačka alhamijado književna praksa, a još prije paraliterarni fenomen poznat pod imenom krajišničkih pisama, gube svoje primarno kulturalno okruženje, ubrzano jenjavaju i vremenom se gase, mada će sporadično postojati i dalje, ali kao marginalni, više supkulturni književni fenomen, a ne više kao glavni tok književnog i kulturalnog rada u Bosni (usp. npr. Kodrić 2012, Kodrić 2018b). Umjesto ovih književnih pojava, koje su ključno obilježile četiri stoljeća starije bošnjačke književnosti, ubrzo nakon austrougarske okupacije javljaju se prvi tekstovi one pojave koja će se od ovog trenutka početi konstituirati u pojavu novije bošnjačke književnosti, a koja će biti vezana prije svega za maternji, bosanski jezik kao prvenstveni medij književne prakse i tzv. zapadnu pismenost, tj. za pisanje na savremenoj latinici i ćirilici, pismima koja su dotad Bošnjacima bila u osnovi strana i nepoznata, izuzev u kratkom periodu svojevrsnog pretpreporoda neposredno pred kraj osmanske vlasti u Bosni (usp. Kodrić 2018b). Već krajem 19. st. bošnjačka književnost u značajnoj mjeri dio je zapadno-evropskog, a ne više ori-

jentalno-islamskog književno-kulturalnog sistema, te se u poetičkom smislu razvija u okvirima specifičnog folklornog romantizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba, a u prvim godinama 20. st. u bošnjačkoj književnosti javljaju se i prvi elementi evropske moderne, koji će u bošnjačkoj književnoj praksi ovog vremena konstituirati i pojavu također osobenog preporodnog modernizma, nakon čega razvijaju se i različite avangarde književne tendencije i druge poetičke pojave više ili manje ekvivalentne zapadno-evropskim poetičkim obrascima (usp. Kodrić 2012). A u ovakvim okolnostima usmena književnost ubrzo jenjava nakon svojeg vrhunca u posljednjoj trećini 19. st. i prvim godinama 20. st., odnosno nakon važnih folklorističkih interesa u ovom periodu, a koji su vjerovatno u posljednjem času rezultirali zapisivanjem bogate bosansko-bošnjačke usmenoknjiževne tradicije, kako to pokazuje niz usmenoknjiževnih zbirki iz ovog vremena.

U skladu s disolucijom bošnjačke kulture nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine, u bošnjačkoj književnosti u Sandžaku opet se odvijaju drugačiji procesi, naročito do Prvog svjetskog rata, ali i s učincima u narednim godinama, pa i čitavim desetljećima. U najkraćem, u samom Sandžaku ne dolazi do iole značajnijih pojava novijih, evropski orijentiranih književnih strujanja, već su na sceni uobičajeni oblici starije bošnjačke književne prakse, koji su, međutim, „docvali“ u metaforičkom smislu i koji praktično dotrajavaju u procesu neke vrste „dugog nestajanja“, bez ikakve temeljitije inovativne alternative (usp. npr. Fehratović 2013). U pitanju je, dakle, svojevrsan književni anahronizam u odnosu na bosansko-bošnjačku književnu maticu, odnosno, šire gledano, svojevrsan hijatus u kojem se zbiva odumiranje starog, ali još uvijek se ne javlja rođenje novog, barem onda kad je riječ o pisanom književnom stvaranju te u kvalitativnom smislu. U nedostatku otvorenih novih vidika i mogućnosti, takvo što podrazumijevalo je i osobeni književno-kulturalni konzervativizam, odnosno grčevito držanje za ono već postojeće, ma koliko ono bilo suštinski u mnogo čemu nadživljeno i stvar prošlosti koja nije još uvijek zvanično objavila svoj kraj. Opetovanje tradicije u netradicionalnim okolnostima jeste, dakle, jedina realna mogućnost, a što je predstavljalo posebno pogodno tlo za i daljnje trajanje usmenoknjiževnog stvaranja jer, za razliku od ranijih vremena, Sandžak je u ovom vremenu naprosto postao i naročita oaza „okamenjene prošlosti“ ili uopće konzervirane tradicije. Te okolnosti jesu, naravno, bile negativne za širi književni i kulturalni razvoj bošnjačke književnosti i kulture u Sandžaku, posebno u smislu koordiniranog književno-kulturalnog razvoja Sandžaka i Bosne, ali su iste ove okolnosti upravo usmenoj književnosti, a naročito usmenoj epici ipak dale i mogućnost za – barem na prvi pogled neočekivan – produženi, novi život.

3.

Avdo Međedović potječe iz tradicijski izrazitog epskog kraja, odnosno uopće iz kraja poznatog po usmenoknjiževnom stvaranju, što treba posebno uzeti u obzir. Pritom, rođen u selu Obrov kraj Bijelog Bolja oko 1875. (ili 1866.) godine, Međedović je, npr., više od četvrt stoljeća mlađi od Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka (1839–1902), gorljivog pionirskog zagovornika evropeizacije bosansko-bošnjačke književnosti i kulture nakon austro-ugarske okupacije Bosne, pa i neposredno prije toga, baš kao što, praktično, korespondira s generacijom Edhema Mulabdića (1862–1954), Riza-bega Kapetanovića (1868–1931), Osmana Nuri Hadžića (1869–1937) ili Safvet-bega Bašagića (1870–1934) i dr., tj. s generacijom istaknutih pisca prvog naraštaja novije, evropski orijentirane bošnjačke književnosti, naročito u kontekstu književnosti folklornog modernizma i prosvjetiteljskog realizma preporodnog doba, a svega nešto stariji je od Muse Čazima Čatića (1878–1915), pjesnika koji u bošnjačku književnost uvodi već i prve elemente evropske moderne u vidu pojave preporodnog modernizma. Znatno prije pojave Međedovićeva epa *Ženidba Smailagić Meha* i drugih njegovih epskih tvorbi u bošnjačkoj književnosti pojavit će se i prva evropski uobličena zbirka pjesama jednog Bošnjaka – zbirka *Pjesme* (1893) Riza-bega Kapetanovića, prva bošnjačka drama – dramski fragment *Ali-paša* (1894) Safvet-bega Bašagića, kao i prvi bošnjački roman – roman *Zeleno busenje* (1898) Edhema Mulabdića, odnosno romani *Bez nade* (1895) i *Bez svrhe* (1897) Osmana Nuri Hadžića i Ivana Milicevića, dvojica pod zajedničkim književnim imenom „Osman – Aziz“, a koji su ujedno i prvi romani u Bosni i Hercegovini. Do književne pojave Avde Međedovića bošnjačka književnost dobit će, između svega ostalog, i svoje prve akademske književnohistorijske opise, npr. u bečkoj doktorskoj disertaciji *Die Bosniaken und Hercegovcen auf dem Gebiete der islamischen Literatur* (1910) Safvet-bega Bašagića, svoje prve moderne novinske listove i književno-kulturne časopise od *Bosanskog vjestnika* (1866) i *Bosne* (1866), odnosno *Bošnjaka* (1891) ili *Behara* (1900) pa nadalje, a u bošnjačkoj književnoj praksi javit će se u međuvremenu i tendencije evropske književne avangarde, a potom i socijalne literature, tj. desit će se brojne i vrlo važne promjene u književnosti i književnom životu Bošnjaka koje su bošnjačko književno stvaranje dovele u istu ili blisku ravan s književnim stvaranjem u širem južnoslavenskom te evropskom kontekstu ovog vremena. Štaviše, 1935. godine, kad Međedović Milmanu Parryju i Albertu B. Lordu kazuje ep *Ženidba Smailagić Meha*, Hasan Kikić (1905–1942) objavljuje svoj „beletristički ciklus iz rata“ *Provincija u pozadini*, obilježen kako avangardnim, odnosno ekspresionističkim elementima, tako i elementima socijalne literature, dakle tad aktuelnim evropskim

književnim tendencijama, a jedan drugi mladi avangardno-socijalni pisac, Ilija Dobardžić (1909–1945), Međedovićev neposredni zemljak iz Bijelog Polja, koji je, međutim, svojim životom i radom prešao prag „rodne grude“ i vezao se za Sarajevo, iza sebe ima već bibliografiju od nekoliko desetina književnih tekstova, pjesma i pripovijetki objavljenih u najvažnijim bosanskohercegovačkim listovima njegova vremena poput *Novog čovjeka*, *Novog Behara* ili *Gajreta*, kao i u drugim tadašnjim jugoslavenskim književnim časopisima (usp. Kodrić 2012).

Kako je to moguće, i kako književnohistorijski objasniti pojavu epa *Ženidba Smailagić Meha* Avde Međedovića i drugih njegovih epskih usmenoknjiževnih ostvarenja u ovakvom širem kontekstu bošnjačke književnosti i kulture?

U dosadašnjim folklorističkim tumačenjima kao odgovor na ovo pitanje uspostavio se uglavnom stav da se ne radi o zakašnjeljoj epskoj tradiciji, već o „tradiciji dugog trajanja“, što nije stav samo pojedinca već je u pitanju prevladajući stav, posebno u bošnjačkoj folkloristici, koji nije kritički preispitivan (usp. npr. Buturović i Maglajlić 1998). Ovakvo objašnjenje, u ovoj ili nekoj drugoj sličnoj formulaciji, nije, naravno, održivo, pri čemu je riječ o dosta simplificiranom i redukcionističkom stavu, tim prije što je ovaj i ovakav stav očito književnohistorijski i kulturalnohistorijski dekontekstualiziran, čak i onda ako se ova vrsta argumentacije izvodi isključivo iz okvira stanja usmenoknjiževne prakse, što je samo po sebi problematično, naročito ako se namjerava objasniti književnohistorijska i kulturalnohistorijska suština date pojave. Uz ovo, ovaj i ovakav stav podrazumijeva i sasvim nepotreban, književnohistorijski i kulturalnohistorijski izlišan strah od tobožnje „zakašnjelosti“, zasnovan prije svega na previđanju osobnosti povijesno-razvojnih procesa i pojava svake pojedinačne književnosti i kulture, osobnosti zbog kojih nijedna književnost ni kultura ne može, zapravo, „kasniti“, već, naprosto, ima svoju specifičnu povijesno-razvojnu putanju, pri čemu ovaj strah podrazumijeva i neku vrstu mistificirajuće apologetike vlastite tradicije, iznova bez ikakve stvarne potrebe i razloga.

Nasuprot ovom i ovakvom stavu, nastojeći i sam odgovoriti na, u osnovi, isto pitanje, a pišući upravo o epici Avde Međedovića, odnosno o pojavi homerskog epskog pjevanja u Sandžaku, istaknuti proučavalac ove usmenoknjiževne prakse Zlatan Čolaković plasirat će tezu o onom što naziva „posttradicionalnom epikom“, pri čemu je riječ o epskom pjesništvu koje se javlja nakon njegova tvorbeno uobičajenog, tradicionalnog vremena, ali i s izvjesnim netradicionalnim, odnosno upravo posttradicionalnim obilježjima, a njezin najreprezentativniji primjer jeste upravo Međedovićevo epsko usmenoknjiževno stvaranje (usp. Čolaković 2007). Ova teza znatno je bliže primjerenom

razumijevanju pojave homerskog epskog pjevanja kod Avde Međedovića te u Sandžaku uopće, te kao takva otvara nove vidike u razumijevanju date pojave, s tim što je ni ona dokraja ne objašnjava.

Zato je nužno vratiti se neizostavnom širem kontekstu sveukupne bošnjačke književne i kulturalne povijesti, nasuprot suženom fokusiranju tek konteksta povijesti bošnjačke usmene književnosti.

Ako se ovako posmatraju stvari, ispostavlja se da Međedovićeva, kao i ukupna međedovićevska, odnosno sandžačka homerska epika uopće, nipošto nije izvjesni „neobjašnjivi“ rezultat „tradicije dugog trajanja“ koju je dominantno naglašavala uglavnom bošnjačka folkloristika, čak nije ni tek „postradicionalna epika“ koju eksplicira Zlatan Čolaković, već je, naprotiv, rezultat znatno šireg književno-kulturalnog stanja, odnosno širih povijesno-razvojnih procesa i pojava bošnjačke književnosti i kulture u kojima se javlja kao osobeni fenomen. Drugim riječima: Za pojavu epike Avde Međedovića i druge slične usmenoknjiževne tvorbe, uz pjevačevu ličnu natprosječnu nadarenost ili, u konačnici, individualnu pjesničku genijalnost, nužan preduvjet bila je upravo naročita disolucija u bošnjačkoj književnosti i kulturi nakon austrougarske okupacije Bosne 1878. godine i odvajanja Sandžaka od bosanske matice, odnosno onaj apostrofirani sandžački književno-kulturalni anahronizam u odnosu na matične književno-kulturalne tokove u Bosni. Ili – preciznije kazano – riječ je o rezultanti prije svega disolucije bosansko-bošnjačkog književno-kulturalnog sistema nakon austrougarske okupacije Bosne i drugačije povijesno-razvojne logike bošnjačke književnosti i kulture u Sandžaku nakon odvajanja od Bosne i uopće u novim povijesnim uvjetima karakterističnim za Sandžak, uključujući i drugačiju razvojnu logiku pojave usmenoknjiževnog stvaranja. U pitanju je, dakle, onaj također istaknuti književno-kulturalni konzervativizam u Sandžaku i pojava konzervirane tradicije, odnosno pojava „okamenjene prošlosti“ uopće nakon razdvajanja Sandžaka i Bosne te činjenica sandžačke povijesne drame u novim povijesnim okolnostima, a što u Sandžaku nije dovelo da opadanja usmenoknjiževnog stvaranja u isto vrijeme kao u Bosni, pogotovo ne do opadanja epske usmenoknjiževne prakse, nego baš suprotno – do njezina nastavljanja, ali i osobenog daljnjeg, novog razvoja. U tom smislu, sagleda li se u odnosu na dominantnu situaciju u Bosni kao matici, epika Avde Međedovića i uopće pojava ove vrste sandžačke epike umnogome podsjeća na npr. pojavu tradicionalne romantičarsko-realističke književne prakse u bošnjačkom pisanom književnom stvaranju i nakon preporodnog doba, tj. na pojavu postpreporodnog tradicionalizma duboko u 20. st., kao npr. u književnom radu autora kakvi su Alija Nametak (1906–1987) ili Enver Čolaković (1913–1976) u poređenju sa svojim širim avangardnim ili uopće poetički savremenijim okruženjem. Ovi autori i njihove poetike rezultat

su također specifičnog razvoja bošnjačke književnosti nakon austrougarske okupacije Bosne i nemogućnosti da se iz različitih razloga uvijek i dokraja uhvati korak s aktuelnim evropskim književnim tendencijama prisutnim u širem kontekstu, o čemu svjedoči i to da npr. Enver Čolaković praktično u isto vrijeme kad nastaju djela drugih autora savremenih poetskih obilježja piše i roman u stihovima kakav je roman *Jedinac* (istina, posthumno objavljen tek 2005. godine iz autorove prethodno šire nepoznate književne ostavštine).

Također, epika Avde Međedovića, kao i druge slične epske tvorbe u Sandžaku, nastala je i iz situacije strahovite kulturalne traume, koja je karakteristična i za književno-kulturalnu praksu u Bosni, ali i u Sandžaku, iako na drugačiji način, te je u tom smislu riječ i o nekoj vrsti epskog antiprezentskog sjećanja, sjećanja kojim epski pjevač imaginira ljepši i bolji epski svijet, svijet dokraja idealizirane prošlosti, i tako nastoji zajednici koja je traumatizirana radikalnim povijesnim mijenama uprizoriti njezinu ljepšu prošlost, prošlost koja se, doduše, ne može oživiti niti ponoviti, ali o kojoj se barem može epski uzvišeno sanjati ili nostalgично snatriti u nadi da sve ipak nije uzaludno i zauvijek izgubljeno. Zato npr. u epu *Ženidba Smailagić Meha* Međedović svojeg epskog junaka i provodi putem od njegova početnog nezadovoljstva, preko niza epskih iskušenja, pa sve do epski uzvišenog završetka epa, odnosno i zato Međedovićev epski svijet i jeste tako izrazito epski raskošan i bogat – epika u punom svojem kapacitetu i na svojem vrhuncu.

Ovakvo što pokazuju i brojne druge pojedinosti iz epskog usmenoknjiževnog stvaranja Avde Međedovića i drugih sličnih epskih tvorbi. To je, npr., slučaj i sa svojevrsnim okvirom Međedovićeve epa *Ženidba Smailagić Meha*, kad ep započinje disharmoničnom slikom svijeta, u kojoj zazivanje Božijeg imena i Božije pomoći ima i dublji smisao od pukog formulaičnog početka epskog kazivanja, a završava se upravo harmonično, slikom veselja i pozivom na pjesmu. Disharmonični svijet s početka epa nije samo svijet uobičajene epske agončnosti već prije svijet potpunog poremećenja vrijednosti i ustaljenih oblika života, što je zašlo čak i u sferu doma i privatnosti, gdje i muž i žena jedno drugom postaju neprijatelji. U tom smislu treba razumijevati i danas posebno stran nam i dalek Međedovićev gotovo mizoginijski diskurs na početku epa, koji je, međutim, ovdje ne stvar tradicionalne patrijarhalne norme već, sasvim suprotno, prije svega refleksi poremećenih patrijarhalnih odnosa i uopće cijelog jednog do temelja uzdrmanog načina života, onog unutar sebe nekoć zaokruženog egzistencijalnog sistema, a koji sad nestaje i koji se zato izvrgava u svoju nakaznu suprotnost. U toj potrazi za izgubljenom harmonijom javlja se, međutim, sam kraj epa, gdje se nekadašnji svijet egzistencijalne zaokruženosti čovjeka i njegove zajednice ponovo pronalazi, što se reflektira i u skladnosti tek zasnovanog porodičnog života, ali i skladnosti života cijele zajednice. U ovom

kontekstu sagledan, Međedovićev ep nastao je i u uvjetima neke vrste „transcendentalnog beskućništva“ u onom smislu koji u svojoj *Teoriji romana* (1974) definira György Lukács (usp. Lukács 1990), s tim što kod Međedovića „transcendentalno beskućništvo“ nije rezultiralo romanom, već, naprotiv, epom.

Svemu ovome, također, nužno je pridodati i „utjecaj“ pisane kulture, odnosno interferenciju i međusobna prožimanja usmenoknjiževnog i pisano-književnog sistema, naročito u vezi s činjenicom dokumentiranih Međedovićevih pisanih predložaka za njegov vlastiti pjevački kreativni čin, što je situacija u kojoj je njegova usmenoknjiževna muza ipak naučila pisati i čitati, a što je također ostavilo traga na fenomen Međedovića, a vjerovatno i šireg homerskog usmenoknjiževnog stvaranja u Sandžaku (usp. Havelook 1988) te što, isto tako, itekako ima veze s kontekstualnom pozicijom u kojoj se ostvaruje Međedovićevo te uopće homersko usmenoknjiževno stvaranje u Sandžaku u datom vremenu. Pritom, ne smiju se isključiti ni interferencije i međusobne veze s drugim, susjednim (usmeno)književnim i kulturalnim sistemima, osobito s crnogorskim i srpskim, ali i albanskim, što je kao osobena interliterarna i interkulturalna situacija ostavilo nesumnjivog traga na prirodu usmenoknjiževnih tvorbi Avde Međedovića i uopće pojavu homerske epske tradicije u Sandžaku.

Otud, na kraju, sagledana u svojoj svojoj književno-kulturalnoj službenosti, a posebno u cjelini povijesti bošnjačke književnosti i kulture, epika Avde Međedovića kao fenomen nije neobjašnjiv književno-kulturalni incident, niti se Avdo Međedović, „bošnjački Homer“, slučajno javio kao takav baš u Sandžaku. Naprotiv, takva kakva jeste, pojava Međedovića epa, kao i pojava sličnih epskih usmenoknjiževnih tvorbi, ima sasvim realno utemeljenje u stvarnim, činjeničnim povijesno-razvojnim procesima i pojavama *cjeline* književnosti i kulture Bošnjaka, odnosno Bosne i Sandžaka uopće, a onda i šire, a ne samo u onom što je povijest bošnjačke usmene književnosti. Upravo zato, i razumijevanja epike Avde Međedovića i sličnih pojava trebala bi biti *integralna* i u obzir bi trebala uzeti upravo *sveukupnost* književnosti i kulture Bošnjaka, odnosno književnog i kulturalnog razvoja Bosne i Sandžaka uopće sa svim specifičnostima koje podrazumijeva ovakvo što, a onda i šire kontekstualne datosti, i to kako u smislu unutrašnjih, međubošnjačkih književno-kulturalnih odnosa i specifičnosti, tako i u smislu odnosa i specifičnosti bošnjačke književnosti i kulture prema drugim književnostima i kulturama južnoslavenske interliterarne i interkulturalne zajednice, u datom slučaju posebno prema crnogorskoj i srpskoj književnosti i kulturi, a onda, još šire, i albanskoj. A sve ovo još jednom vraća pozornost na uopće pitanja osobenosti književnosti i kulture Bošnjaka u širem okviru, potvrđujući i na ovom primjeru da je razvoj bošnjačke književnosti i kulture umnogome specifičan, nestandardan i u čitavom nizu aspekata drugačiji negoli u drugim južnoslavenskim slučajevima,

jer baš takva kakva jeste epika Avde Međedovića ipak nije nastala i očitó nije mogla nastati u nekom drugom i drugačijem književno-kulturalnom kontekstu izvan konteksta iz kojeg je potekla, kojim je bitno oblikovana i u kojem je ostavila izrazito važan trag i znamen.

Literatura

- Buturović, Đenana (1992). *Bosanskomuslimanska usmena epika*. Institut za književnost, Svjetlost: Sarajevo.
- Buturović, Đenana (1995). *Usmena epika Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“.
- Buturović, Đenana i Maglajlić, Munib (1998): *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knj. 2, *Usmena književnost*. Sarajevo: Alef.
- Bynum, E. David (1978). *The Daemon in the Wood: A Study of Oral Narrative Patterns*, With a Foreword by Albert B. Lord. Cambridge: Center for Study of Oral Literature, Harvard University Press.
- Čolaković, Zlatan (2006). „The Singer above Tales: Homer, Međedović and Traditional Epics“, *Seminari Romani di cultura greca*, vol. IX, no. 2, 161-187.
- Čolaković, Zlatan (2007). *Epika Avda Međedovića*, knj. I-II. Podgorica: Almanah.
- Čolaković, Zlatan i Rojc-Čolaković, Marina (2004). *Mrtva glava jezik progovara*. Podgorica: Almanah.
- Čogurić, Aleksandar (2024). „Ženidba Smailagić Meha“ – od pjesme do epa – književnoistorijski i poetološki aspekt, Doktorska disertacija, mentor: prof. dr. Mirzana Pašić Kodrić. Novi Pazar: Univerzitet u Novom Pazaru.
- Fehratović, Jahja (2013). *Književnohistorijske i poetičke osobenosti sandžačkobošnjačke književnosti*, Doktorska disertacija, mentor: prof. dr. Sanjin Kodrić. Novi Pazar: Univerzitet u Novom Pazaru.
- Havelock, Eric A. (1988). *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven: Yale University Press.
- Imamović, Mustafa (1997). *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“.
- Kodrić, Sanjin (2012). *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet.
- Kodrić, Sanjin (2018a). *Bošnjačka i bosanskohercegovačka književnost (Književnoteorijski i književnohistorijski aspekti određenja književne prakse u Bosni i Hercegovini)*. Sarajevo: Dobra knjiga.

- Kodrić, Sanjin (2018b). *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad (Kulturalno-imagološke studije iz bošnjačke i bosansko-hercegovačke književnosti)*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Lord, Albert B. (1956). „Avdo Međedović, guslar“, *Journal of American Folklore*, vol. 69, no. 2, 3, 320-330.
- Lord, Albert B. (1960). *The Singer of Tales*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lord, Albert B. (1991). *Epic Singers and Oral Tradition*. Ithaca & London: Cornell University Press.
- Lukács, Georg (György) (1990). *Teorija romana: Jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama velike epske literature*, prev. Kasim Prohić. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Parry, Milman (1987). *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, Edited by Adam Parry. Oxford: Oxford University Press.
- Rastoder, Šerbo (2011). *Kad su vakat kaljali Insani: Šahovići 1924*. Podgorica: Almanah.

**Sanjin KODRIĆ &
Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ**

**HOW DID HOMER END UP IN SANDŽAK?
(AVDO MEĐEDOVIĆ'S ORAL EPIC AND
HISTORICAL-DEVELOPMENTAL PROCESSES AND
PHENOMENA OF BOSNIAK LITERATURE AND CULTURE)**

This paper examines the emergence of Avdo Međedović's Homeric-style oral epic within Bosniak oral literary heritage in Sandžak. It aims to provide a new, innovative and original interpretation of this phenomenon by situating it within the broader historical and developmental processes of Bosniak literature and culture of the period. Furthermore, the paper advocates for an integrated approach to literary and cultural analysis and interpretation, offering a more comprehensive explanation of how the Homeric-style oral epic by Međedović fits into the larger framework of Bosniak literature and culture as a whole.

Keywords: *Oral epic, Avdo Međedović, Bosniak literature and culture*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.44-31.09Kovač M.

Sanja VOJINOVIĆ (Podgorica)
JU NB „Radosav Ljumović“ – Podgorica
sanjamiskovic@t-com.me

POETIKA ZNAČENJA I SIMBOLA U ROMANIMA *MOJA SESTRA ELIDA* I *RUGANJE S DUŠOM* MIRKA KOVAČA

Uporednom analizom romana *Moja sestra Elida* (1965) i romana *Ruganje s dušom* (1976), pokušali smo u simboličkoj i značenjskoj ravni odgonetnuti poetičke karakteristike stvaralaštva Mirka Kovača. Imajući u vidu da se u istoriji književnosti južnoslovenskih prostora, objavljivanje romana *Moja sestra Elida*, smatra prelomnim trenutkom između dvije književne epohe modernizma i postmodernizma, u ovom radu ukazali smo na osobenosti postmoderne, postmodernizma uz osvrt na dopunjeni i prerađeni dio romana *Moja sestra Elida*.

Ključne riječi: *Mirko Kovač, istorijska tradicija, poetika, simbol, pisana tradicija, psihologija, genealogija*

Nagoviješten u romanu *Gubilište* uvođenjem lika sestre, Elide, roman Mirka Kovača *Moja sestra Elida* objavljen je 1965. godine. Ovaj roman pisac je preradio, izmijenio i objavio u Zagrebu 1976. godine pod naslovom *Ruganje s dušom*.

Već samim uvodom nagoviještena je tematika romana – genealogija jedne porodice, koja će tek biti razotkrivena petim poglavljem, a roman ih ima ukupno sedam.

*Ovde se govori o svemu što je prethodilo stvaranju ove knjige – sasvim je dovoljno u uvodu pomenuti Vojislava Krivokapića – izbegnuta su duga opisivivanja dalje rodbine – ako neko pronade ovaj rukopis smejaće se kad bude čitao glavu petu, rođaci, nemojte se na me baciti kletvom, nemojte me unižavati.*¹

Roman *Ruganje s dušom* upravo počinje rodoslovljem, kratkim, porodice Biriš. Dato je osam portreta članova porodice Biriš. Naglašeno je porijeklo ove porodice: *Josif je rođen u Senti, kršten u pravoslavnoj crkvi, tako su željeli njegovi roditelji, otac Mađar i majka Srпкиnja (...). U tok kući bračne sloge i ljubavi, u kojoj je Josif odrastao, ravnopravno se govorio mađarski i*

¹ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, Prosveta, Beograd, 1965, str. 8.

*srpski, a u žilama s muške i ženske strane tekla je mađarska, srpska, hrvatska, rumunjska i slovačka krv. Ako se može vjerovati obiteljskim usmenim predajama, jedan je predak Biriš u XVIII. stoljeću bio oženjen Cigankom-ljepoticom, tako da je bilo među potomcima i crnoputih, s krupnim tamnim očima i kovrčavim vlasima.*²

U oba djela Mirka Kovača naziru se poetički stavovi ili rasprave koje su dominirale u tim godinama (šezdesete, sedamdesete godine) prošlog vijeka. Zapravo su one poslužile piscima za samoispitivanje. Književni diskurs u oba romana suočen je sa drugim pripovjednim oblicima, biografijom, s ideologijom, sa statusom teksta u tekstu. U tom pogledu, može se zaključiti da je u romanu *Moja sestra Elida*, u odnosu na roman *Ruganje sa dušom*, proza u nekom obliku tradicionalnija.

Istorijski, radnja romana smještena je u vrijeme smjene dva carstva, odlaska Turske imperije a dolaska Austrougarske. Sa dolaskom Austrougarske imperije u varošima širom Hercegovine doselili su se inženjeri, službenici, radnici, donijeli svoje običaje, ostali tu sa svojim prezimenima...

I ovdje smo naravno na liniji istorijske tradicije – austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine koje je izvršeno 1878. godine na osnovu odluke Berlinskog kongresa.

Okosnica oba romana je smrt. Smrt Elide.

Jovan je protrčao predsobljem i krajnje zbunjen i uplašen rekao da Elida nije presvučena i da nisu doneli pokrov, koji je još jutros dat na čišćenje. Zamalo Jovan nije pao pred Gustava da g a moli da Elida još ne umre, kao da Gustav u najmanju ruku sam odlučuje.

Stepenište i celo predsoblje ispunila je tišina koja je zajedno s polusvetlom lica rođaka činila avetinjskim, jer sui m krupne oči bile nepomične, kao da će ih Elidina smrt iznenaditi. Gustav je na njenim vratima prikucao natpis: sačekati da se odvoji duša.³

*Nju je Anđul stavio u centar svoje priče, na samrtnu postelju, jer je samo ona mogla okupiti oko svojega odra rasutu i otuđenu rodbinu.*⁴

Smrt kao simbol, kao paradigma apsolutnog završetka života, bitisanja, prolazni je vid postojanja. Smrt je simbol i pisane i usmene i religijske tradicije.

Simbolički značaj smrti ogleda se u transformaciji, preobražaju. Smrt je neverbalna poruka o kraju jednog ciklusa, kraj nečega što je vidljivo, smrt je nepredvidiva.

Razaranje pripovjedne strukture, jedna od osobenosti postmoderne, i u ovim romanima je prisutna. U prozi Mirka Kovača ne postoji jedna priča,

² Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, Fraktura, Zagreb, 2007, str. 6.

³ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 218.

⁴ Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, str. 9.

čvrsta cjelina, tok romana nije moguće predvidjeti. On gradi svoju prozu prepoznatljivim stilom, usuđujemo se kazati prepoznatljivim simbolima.

U ovim romanima to su simbol smrti i simbol duše. Već smo naveli da je smrt, kao simbol dio i religijske tradicije podjednako kao i usmene i pisane. Ovakvim pripovijedanjem, asocijacijama, uvođenjem elemenata tradicijske kulture, pa i usmene književnosti, skreće se pažnja upravo na status pripovjedača, status priče koji u ovim romanima i sa pojavom ovih romana bivaju pomjereni.

Zatim, možemo govoriti i o jednom hronotopu romana, Hercegovini čiju sliku jasno vidimo u Kovačevim djelima. Nadalje, možemo govoriti i o jednom arhetipskom obrascu radnje koji se ogleda u kolektivnim ali i individualnim psihičkim opisima u njegovim djelima.

*Za Elidu je osvanulo samo jedno jutro, tako kažu pobožne gospode, kada je otvorila vrata njegove sobe i naišla na užasan prizor, strašniji nego kad se ugleda smrt najdražeg bića; videla je da ga nema, videla je, pored toga, samo praznu postelju, pedantno nameštenu sa izvučenim ivicama i zategnutim krajevima širokog pokrivača. (...) Na stolu su bile njegove naočare i venčani prsten. Iznad kreveta je bilo ispisano: tražim samo mir.*⁵

Kroz jedan lik, kroz jednu scenu, događaj, prikazan je po malo nadrealni svijet varoši. Više nego čudan događaj o nepostojanju jedne osobe, ličnosti, tvrdnja o potiranju istine, njegovog dolaska i odlaska navodi na sumnju u psihičko stanje jednog lika, junakinje romana, Elide.

Sa lakoćom utvrđujemo da je nesumnjiva veza između književnosti i psihologije, zapravo da se Kovač poslužio Frojdovom psihoanalizom, po kojoj su nagoni osnovni pokretači ličnosti. Nagon je unutrašnja, psihička realnost, nesvjesna psihička realnost koja se u svijesti javlja u obliku psihičke želje. A kada se govori o modelu ličnosti, sve tri instance ličnosti su zastupljene u oba romana. I Id (Ono) i Ego (Ja) i Super-ego

Ovdje se može zaključiti da su prisutni utjecaji pisane tradicije, konkretno Frojdove psihoanalize.

Predmet istraživanja rada je upravo pronalaženje svih segmenata koji potiču iz onoga što se podrazumijeva pod tradicijskom kulturom. U pitanju je spektar elemenata koje možemo svrstati ili podvesti pod zadati pojam.

U nizu radova napisanih povodom objavljivanja djela Mirka Kovača, izvornost za njegovo stvaralaštvo tražena je u njegovom ličnom temperamentu, u opredjeljenjima vremena u kojem je stvarao, u osobenostima njegove egzistencije...

⁵ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 120.

Njegova djela osporavana su, prihvaćana, proučavana, ali se o elementima usmene književnosti i tradicijske kulture na stvaralaštvo Mirka Kovača do sada nije govorilo. Kada su u pitanju ova dva romana, *Moja sestra Elida* i *Ruganje s dušom*, osim navedenih dijelova koji ukazuju na povezanost sa psihoanalitičkim tumačenjima, skrenućemo pažnju i na psihološki aspekt koji upravo i pokreće konflikte – seksualna energija. Taj pokretač psiholoških konflikata je nesvjestan. Prema Frojdovoj psihoanalizi, nesvjesno označava potisnute sadržaje u svijesti ličnosti, koji bivaju iskazani kroz određene radnje, omaške u govoru, snove, simptomatske radnje itd. Otuda zaključujemo da su likovi, odnosno pripovjedačko JA u oba romana, okarakterizirani kao pohotljivi, gadni, opterećeni seksom, a njihov portret je portret bijedne ličnosti, a pod bijednim podrazumijevamo i siromaštvo i poniženost. U principu, ovi junaci su negativni junaci.

Ovo o čemu smo do sada pisali, smatramo dijelom pisane tradicije, jer sve što je do trenutka pisanja oba romana nastalo u kulturi i društvenim naukama, našlo se u romanima Mirka Kovača, kao trag, kao element tradicijske kulture. A sa stanovišta teorije književnosti kao dio postmoderne, postmodernistički oblici pripovijedanja poput citatnosti, intertekstualnosti, metatekstualnosti, teksta u tekst, inkorporiranja dijelova tekstova u vlastiti roman. Kompozicija romana *Moja sestra Elida* uvodom nagovještava temu i motive romana, koji će biti u formi poglavlja koje donose genealogiju jedne porodice – u čijem centru je Elida, stoga se može kazati da je roman *Moja sestra Elida*, biografski roman. Mirko Kovač „pravi“ romane, formu prilagođava sižeu sa čestim autopoetičkim iskazima poput sljedećeg: *I da se razumemo, posle ove knjige ne želim da me smatrate piscem jer ja sam u mladosti izdao dve knjige svakako veće vrednosti, bar u hrišćanskom smislu. Pisac je samo onaj čovek koji ispiše nasvom grobu reči stvorene u duševnom bolu, sve drugo je mudrost koja se neće održati niti koliko jedan život.*⁶

Kada govorimo o likovima, a opet na tragu zadate teme, ne možemo a da ne ukažemo na likove romana, u romanu *Moja sestra Elida* lik Josifa, austrijskog oficira zaljubljenog u Elidu a u romanu *Ruganje s dušom*, likove Anđula i Goja Biriša. Kako je Kovač pisac *ljudske tragedije*, koji u svojim romanima prikazuje sudbine porodica smještenih u prostoru Hercegovine, to je njegova proza određena fatalnošću i nesrećom porodica koje uništavaju unutrašnje i vanjske okolnosti. Stoga, ova tri lika veoma su bliska pripovjedaču. Josif, porijeklom Austrijanac, oficir, smrtno zaljubljen u Elidu, poetična ličnost koja svoje emocije ispoljava pišući duga i opsena pisma Elidi... Prema njenoj smrti odnosi se krajnje trezveno, pokušavajući da je prisvoji mrtvu kad nije mogao živu.

⁶ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 20.

Taj nesporazum i zbrka glasova trajao je sve dok se na vratima nije pojavio Josif sa svojim pomoćnikom Jozefom. On je, ne osvrnuvši se na rodbinu, prišao Elidinom uzglavlju i poljubio je u usne, što se u Hercegovini smatralo sramotom da verenik ljubi svoju mrtvu u usta. Verenici u Hercegovini nisu smeli da plaću isto kao što nisu smele ni žene za svojim muževima, jer bi se tako izdao ponos ovog hrabrog naroda i dostojanstvo bola, koji se ovde znao ceniti.⁷

Bilo im je potpuno jasno da po hercegovačkom običaju telo preminule ne može da se ustupi ljubavniku ili vereniku bez saglasnosti i pristanka cele rodbine.⁸

*U Hercegovini je spaliti leš najveća sramota i greh i baš zbog toga je za njih svet bio čudan i nerazumljiv i bojali se da će ta svetska prljavština doći i ovde i da će se ovaj zdravi narod jednoga dana raspadati u svetskim zarazama.*⁹

Navedeni dijelovi preuzeti iz romana *Moja sestra Elida* dio su tradicijske kulture. Običaji vezani za smrt različiti su od naroda do naroda. Poljubac kao simbol uzajamnog sjedinjenja, od najdavnijih vremena ima i duhovno značenje. Naravno, svi izvori vezani za tumačenje ovog simbola i pojma potiču iz *Pjesme nad pjesmama*. Poljubac je znak jedinstva, spoj duše i Boga. Poljubac je zapravo pristajanje duha uz duh. Zbog toga, *onaj čija duša izlazi poljupcem, prijanja uz drugi duh od kojeg se više ne odvaja; to se spajanje zove poljubac.*

(...)

*Supružanska duša ga je jedina dostojna.*¹⁰

Zato se u Hercegovini vjerenik nije smatrao dostojnim da poljubi mrtvu vjericu i da raspoláže sa njenim tijelom.

Ovdje ukazujemo i na povezanost, inače spominjanog Nikolaja Vaslijeviča Gogolja, roman *Mrtve duše*, koji je Kovaču poslužio kao motiv za ispisivanje romana *Moja sestra Elida*. Kupovina mrtvih duša, običaj ili model opođenja prema mrtvacima svojstven drugim zemljama, ali ne i Hercegovini. I mada je Čičikov „trgovački putnik iz Hada“ trgovao dušama samo i isključivo zbog novca, ovdje se radi o samo jednoj duši, voljenoj ženi – Josifov motiv je ljubav.

Opet, u tradiciji, prodaja duša povezana je sa đavolom, jer čovjek, prema određenim vjerovanjima, dušu može da proda đavolu a da u zamjenu dobi-je što želi. Između ostalog, to je i ugovor Fausta i Mefista koji, kao što vidimo, ima višestruke odjeke.

⁷ *Isti*, str. 247.

⁸ *Isti*, str. 249.

⁹ *Isti*, str. 250.

¹⁰ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, str. 732-733.

Svakako, ova djela, dio su pisane tradicije i nesumnjivo je da je Kovač imao u vidu sve ove elemente prilikom pisanja djela.

Ovde se događalo jedino to da se u ratnim godinama izmjenjaju leševi, da se ponekad preotmu iz osvete, a poslednjih godina zabeleženo je nekoliko neverovatnih slučajeva s leševima, o kojima se ne može govoriti samo zbog toga što će se mnogima učiniti izmišljeni.¹¹

Mit o đavolu blizak je svim mitovima o zmijama, o nemani jer suštinski simbolizuju sve one snage koje su centar zla, mraka nasuprot svjetlosti. Simbol svjetlosti takođe dobija svoje značenje u romanu *Moja sestra Elida*.

*Jozef ga je iznenađeno pogledao, a zatim su uzeli kovčeg i uputili se prema železničkoj stanici. No tek što su prošli kroz kapiju svetlost je sasvim iščezla, ali predmeti oko kuće imali su neprirodan i nestvaran sjaj. Kapci na prozorima naglo su se otvorili a iza njih je osvetljen svećom stajao Dolfi Biriš. Kako je Josifu bilo poznato da je to jedini Biriš koji nije mogao da umre, spustio je kovčeg sa željom da nekim nemim gestom pokaže Elidinom ocu da se može i na toj razdaljini oprostiti od mrtvog tela svoje kćeri.*¹²

Kada je u pitanju simbol svjetlosti, kao i simbol đavola, oba imaju svoje korijene u usmenoj tradiciji ali su bliska i pisanoj. Simbol svjetlosti često se poistovjećuje sa svjetlošću kao metaforom. Svjetlost i tama komplementarne su vrijednosti jednog razvojnog ciklusa. Poslije tame dolazi svjetlost.

*Kroz olujnu noć blesak munje naglo je osvetlio kuću Biriša. Trošni zidovi počeli su da se razmiču i bez nekog naročitog zvuka padaju. Krov je sasvim uto nuao, a unutrašnjost kuće, koja je već odavno bila naprsla, pretvorila se u prah.*¹³

Svjetlost je i izraz nebeskih sila, moći, ali i ljudskog straha i nade. Kada svjetlost iščezava i život iščezava sa njom. Bljesak munje, simbol preuzet iz drevnih biblijskih predanja, kod Grka, bog groma, munje je Zeus, u ovom dijelu romana simbolizira propast jedne porodice znakovito predstavljen rušenjem porodične kuće. Prah kuće predstavlja prah čovjeka, mrtve Elide.

Ukazat ćemo i na simboliku groba u ovom romanu.

*Ne umire se tako što se nestane već što se dobije svoj grob.*¹⁴

Grob je spremište jednog života, potvrda da se život u određenom obliku nastavlja i nakon smrti. U grobu boravi pokojnik, kao što je za života boravio u kući. Grob zadržava dušu umrlog. Stoga, čovjek ne nestaje, on dobiva svoj grob i svoje mjesto...

¹¹ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 250.

¹² Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 258-259.

¹³ *Isti*, str. 262.

¹⁴ Kovač, Mirko: *Moja sestra Elida*, str. 70.

Analizirajući romane Mirka Kovača s aspekta tumačenja simbola, mitologema književnih, zaključujemo da je prozni tekst Kovača organiziran na principu preuzimanja ili inkorporiranja proznih tekstova svjetske književnosti od Gogolja, Foknera, Mana, Poa, Borhesa. To je i bilo u duhu vremena u kojem je stvarao ali i u duhu njegovog stila i njegove poetike.

Da se vratimo tumačenju dva lika, junaka iz romana *Ruganje s dušom*, Anđula i Goja Biriša.

Stožer oko kojeg su svi likovi okupljeni je porodica Biriš – propali trgovac Josif Biriš i njegova žena, koja je porijeklom iz poznate porodice Meštrevića (porodica Meštrevića biće predmet i tema nekoliko narednih Kovačevih romana i pripovijedaka, primjedba S. V.), njihovo četvoro djece, potekli iz mješovitog braka pravoslavno-katoličkog, Elida i Ruža, sklone tjelesnim uživanjima, brat Jakov i drugi brat, maloumni Goja, ujak Donato Meštrević i naravno Anđul Biriš, pripovjedač.

Goja Biriš

Krsno ime bilo mu je Gojko, po želji Josifova kuma Stevana Zimonjića, koji je rano ostao bez oca Gojka, ubijena u sukobu sa zlicom Alibegom Pašalićem, kojemu je uz harač, otimanje blaga i kažnjavanje raje bio posební užítak obljubiti udanu kaurkinju, a kad je to učinio s njegovom ženom, onda ga je Gojko sabljom sasjekao, a njega Alibegovi sinovi. Na krštenju je kum držao prodike da bi svakom muškom djetetu u ovim krajevima Hercegovine trebalo nadjenuti ime Gojko, kao uspomenu na njegova oca, junaka koji je obiteljsku čast stavio iznad života. Novorođenče je bilo kao i ostala djeca sve dok nije napunilo deset mjeseci, a na krštenju u pravoslavnoj crkvi, kad ga je Stevan držao u rukama, imalo je šest mjeseci; pripovijeda se da ljepše dijete u toj crkvi nikad kršteno nije.

(...)

Nakon desetog mjeseca dijete se počelo deformirati; šake i stopala nogu ostali su iste veličine kao pri rođenju, glava se razvijala, posebice čeone kosti, a u trećoj godini još ne bješe prohodalo, niti je riječ izustilo, samo je mumljalo glasom odrasloga. Kad ga je kum video tako nakazna, rekao je da to dijete ne može nositi ime njegova oca; neka se odsad zove Goja. To mu je ime naknadno upisano u crkvene knjige; pod tim je imenom živio 33 godine.¹⁵

Opis lika Goje Biriša veoma je realističan i blizak je poetici epohe realizma. Poput Dostojevskog, Kovač nakazama, izobličnim likovima otvara prostor u svojoj prozi. Oni su junaci njegovih romana. Da se zaključiti da je navedeno – trag pisane tradicije.

¹⁵ Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, str. 10-11.

Povezanost romana *Buka i bijes* Vilijama Foknera i romana *Moja sestra Elida* i *Ruganje s dušom* Mirka Kovača očituje se, već smo to konstatirali u portretiranju jednog lika, lika idiota. Foknerov junak – mentalno zaostali Bendžamin Kompson, glavni je lik prvog dijela romana. Drugi dio romana donosi priču, odnosno prati život Kventina, najinteligentnijeg od Kompsonovih, koji je opsjednut moralnim padom sestre Kedi (kod Kovača – Elide). Treći dio romana iz perspektive sveznajućeg pripovjedača pred čitaoca nudi propast jedne porodice nagoviještene samim početkom romana.

Bendži je nesposoban da razlikuje prošlost i sadašnjost, spoljašnji i unutrašnji svet, dobro i zlo, on čak samog sebe ne doživljava kao ličnost sa identitetom.

(...)

*On je nesposoban da formira i izrazi mišljenje, moralni sud ponajmanje, i on na sve potrese u svom fiksiranom svetu reaguje instiktivno.*¹⁶

Nije li to slučaj i s oba Kovačeva romana? Baš kao i Fokner, Kovač u ova dva romana „omogućava“ svakom liku da „nešto kaže“ i da o nečemu pripovijeda. No kod Kovača se iza takvog postupka krije povjerenje u priču, govor i kazivanje, odnosno dugačka i jaka tradicija epskog kazivanja, što se kod Kovačevih junaka očituje u vjeri da se kroz pričanje, pripovijedanje, pričalac – pripovjedač učlanjuje u društvenu zajednicu. Umijeće saopćavanja fungira poput inicijacijskog čina: onaj ko počinje da govori – onaj je koji ima što važno reći, onaj je, dakle, koji je spreman za život, ili, onaj kojega je život već obilježio i ranio. Ono što se, naravno, podrazumijeva jeste nesporna činjenica da je 'život' pripovjedljiv i da mu je, štoviše, to određujuća kvaliteta.¹⁷

Dajući likovima određenu slobodu da sami zbore, Kovač je ovu ideju utkao ne samo u romane *Gublišće*, *Moja sestra Elida*, *Ruganje s dušom*, već i u ostala svoja djela. Likovi slobodu traže i u erotskom, umjetničkom načinu života. Primjer za takav postupak je lik Elide kod Kovača i lik Kedi u Foknerovom romanu *Buka i bes*.

*Foknerova namjera bila je da u centar pažnje stavi ono što sestra predstavlja za svoju braću, a ne ono što ona objektivno jeste. Kedina toplina, humanost, osećajnost, pa i njena seksualnost, čine je pomalo misterioznom pojavom, ali ne i manje osuđenom na patnju od drugih. Ona dominira u romanu upravo stoga što je samo uspomena – za nekoga draga, za nekoga gorka.*¹⁸

¹⁶ Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije* u: Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001, str. 15/16

¹⁷ Ibrahimović, Nedžad, https://www.academia.edu/4361074/Mr_rad_o_pripovjednom_postupku_u_romanima_M_Kovaca, str.26/40 (Pristup: 13. 04. 2021. Godine)

¹⁸ Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije* u: Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, str. 15

Da se Kovač nije mogao oduprijeti utjecajima tradicijske kulture, pokazuje i činjenica da je u romanu *Ruganje s dušom* poigrao se sa simbolikom kršćanstva. Kao i u ostalim romanima, crkvena pravila i ograničenja u centru su njegovog interesa. Sa jedne strane tradicijska kultura, tj, njeni elementi sadržani u činjenici da je roman nastao po ugledu na Foknera, a sa druge *Biblija* – kršćanski svijet kojeg bi, po Kovačevom sudu valjalo preispitati. Osnovu kršćanstva – spajanje jednog krajnje sadističkog odnosa prema drugom i iskupljenja za počinjene grijehe, Kovač problematizira kroz likove.

Pripovest o Ignjatu koji poistovećuje seksualni čin sa pričešćem jeste dokaz da je greh potvrda vere a ne njena negacija. Ljubav i pričešće postaju dva načina uzdizanja duše, bilo do nivoa stapanja sa Bogom ili do stvaranja ličnog raja. Česti spomeni seksualnih činova, za koje je Kovač bio osuđivan, jeste način da se zadobije sloboda: „Strast prema ženskom telu je beg od stvarnosti“.¹⁹

Na određeni način, stvaranjem ovakvih likova, likova poput Ignjata, a u prozi Kovača prepoznajemo ove likove skoro u svakom njegovom djelu, on je pokazao otpor prema stereotipnim stavovima i mišljenjima i prezir prema socijalističkom režimu.

Ako se prisjetimo svih djela iz književnosti u kojima je seksualni čin kao motiv dominantan u djelu, ne čudi činjenica da je Kovač, ne samo od književnih kritičara, već i od cjelokupne javnosti bivao osuđivan.

I sam naslov romana provocira. Odabравši riječ *ruganje* – istinski ili izmišljeni nedostatak uzeti kao razlog za javno ismijavanje ili za podsmijeh, porugu, naglasiti nešto što je izvor smijeha za neku osobu, Kovač je nagovijestio da će se u romanu kritički odnijeti prema nekome ili nečemu. U ovom slučaju prema duši.

Ispustiti dušu znači umreti. Dati dušu, animirati, znači oživeti. Prema jevrejskomshvatanju, duša je podeljena na dve težnje: jednu višu (nebesku) i drugu nižu (zemaljsku).

(...)

Sa analitičkog stanovišta, pošto je pokazao da je duša pojam sa mnogostrukim tumačenjima, Jung kaže da ona 'odgovara psihološkom stanju koje u granicama svesti mora da ima izvesnuneizvesnost (...) Duša se ne podudara sa sveukupnošću psihičkih funkcije. (Ona označava) odnos sa nesvesnim, a i... personifikaciju nesvesnih sadržaja... Etnološke i istorijske koncepcije duše jasno pokazuju da je ona pre svega sadržaj koji pripada subjektu, ali i svetu duhova, nesvesnom. Zbog toga duša u sebi uvek ima nečeg zemaljskog, i ne-

¹⁹ Radman, Vesna, *Mirko Kovač, Portret u u zrcalu*, http://www.b92.net/kultura/art_durb65in.php?nav_category=1209&nav_id=749684 (Pristup: 22. decembar 2020. godine)

čeg natprirodnog (JUNT, 251-255)'.

*Različite koncepcije duše i duša, čiji bi prikaz zahtevao čitave knjige, prevode se u umetnička dela, legende i tradicionalne slike, a svi su oni simboli nevidljive stvarnosti koja deluje na čoveka.*²⁰

Dakle, rugati se sa dušom, u krajnjem znači i rugati se sa svim životnim, društvenim, sociološkim, političkim stavovima i na koncu rukanje sa tradicijom, sa postojanjem čovjeka, bića. A Kovač koji se suprotstavljao dogmama i uvriježenim stavovima, nastavljao je da se protiv svih njih bori svojim djelima.

Činjenica da su ova dva romana povezana i da su to zapravo dvije varijante jednog romana, motivirala nas je da ih skupa analiziramo. Sam Kovač je naveo u poruci Božu Koprivici, poklanjajući mu novo preuređeno izdanje romana *Rukanje s dušom* da je ovaj roman zapravo prevođenje „apstraktnog u stvarno“.

Rukanje s dušom je zapravo roman o jednom liku, liku poremećenog uma za čije oblikovanje i karakterizaciju, Kovaču nije bilo potrebno puno vremena niti traženja u književnosti. *Dvije stvari učinile su da se sudbonosno zagledam u ovaj novi Kovačev roman: 1) Scena Anđula, dječaka sa djedom Jozom, ili partiture za muzikalni suicide. 2) Finalno poglavlje, 'Vječno žuđeni spas', Goja i Anđul ili odbrana porodične nesreće. Luđak kao plemićki grb.*

Obje ove scene su autobiografske. A kako to znam, to će Kovač razumjeti. Ovaj bi roman mogao nositi naslov Pad kuće Birš (kao Pad kuće Ašer) ili Propast obitelji Birš. U prvom poglavlju 'Kratkoropdoslovlje' osam je portreta članova porodice Birš. Ta porodica je iz Sente, mađarsko-srpskog porijekla, sa natruhama ciganske krvi. Zbog ljepote i otmjenosti.

*Roman 'Rukanje s dušom' mogao se zvati i 'Smrt Elide'.*²¹

Dva glavna lika Kovačevog romana, Goja i Anđul Birš, dva su lika o kojima smo već govorili. Roman je pisan u 3. licu, pripovjedač je sveznajući ili heterodijegetički pripovjedač (heterodijegetičko pripovijedanje). Započeti romanom *Gubilište*, postmodernistički postupci pripovijedanje nastavljaju se u oba romana, i u romanu *Moja sestra Elida* i u romanu *Rukanje s dušom*.

Također, smrti i propasti, neizostavne su teme koje Mirko Kovač, svakim novim romanom, donosi u novom značenjskom obliku, kao i jedan broj – 33, godine smrti Isusa Krista. Te godine, u ovom romanu, Kovač „dodjeljuje“ liku Goje, a sve što se u romanu na njega odnosi u simboličkoj je povezanosti sa karakterom, porijeklom ili fizičkim opisom ovog lika. Pa i simbol ptice nije slučajno uzet u romanu i dodat baš liku Goje i to na putu ka samostanu. Ptica, znak slobode, pratila je Goju.

²⁰ Gerbran, Alen, Ševalije, Žan, *Rečnik simbola*, str.190-193.

²¹ Koprivica, Božo, *Luđak je vječno dijete*, Časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, *Ars*, godina XVI, broj 5-6, 2014, str. 115-116.

Metatekstualnošću, citatnošću ali i autocitatnošću doprinosi se ne samo tome da se ova proza podvede pod termin postodernističke proze, već i da se, bez obzira na različitosti tema (ali su nekada teme i slične), Kovačeva proza učini „prepoznatljivom“.

U elegičnom tonu, Kovač kroz pripovjedača/lika donosi scene s Gojom. Gojina vjerovanja su često fantastična, ali i mitska, biblijska.

*Goja ustane, izlazi u hodnik. Zuri u metalnu pločicu koja ga upozorava: ne neginji se kroz prozor. Dvije zakržljale ruke polaže na staklo; ostaju otisci dlanova, vidljiva linija života, crta duboke maloumnosti sretno darovana svršetku loze Josifa Biriša. Goja se raduje što se sve kreće, promiče i srlja u propast, a on miruje. Mala oronula stražara-bogomolja izgubljena je u daljini. Sunce se premješta s jedne i s druge strane., kao da se utruje s vlakom. Ptica umorna od lebdenja munjevito slijeće u krošnju.*²²

Anđul, pisac hronike porodice Birš, je autobiografski portret, kao na slikama starih majstora. Anđul, ili M.K. Anđul je kopile, posvojče Elide. Majka mu je od loze Meštrevića. Rodila je Anđula u šesnaestoj godini.²³

Posljednje poglavlje romana je zapravo bolno saznanje o propasti jedne porodice. Sve nesreće, bolesti, sva propadanja sažeta su u rečenice ovog poglavlja naslovljenog *Vječno žuđeni spas*. Više nego simbolično Kovač naglašava svršetak porodične drame koji se odigrava u susretu „porodičnog luđaka“ i „hroničara“ istorije porodice Biriš. Takav završetak jedne porodične loze, njen kraj, nagoviješten je i ranije u romanu. Ipak, *ovo poglavlje je pohvala lude, lude koja još od vremena Šekspira svijet razumije bolje od drugih. Luda razumije tajnu šifre svijeta. On je zaumni, brzopotezni igrač. Scena ritualnog kupanja Goje, u vrijeme Uskrsa, završava se riječima Elide koja je 'vjerovala da se obiteljska luda rađa tako što se u nju slijevaju ostaci maloumlja svih predaka, sa ženske i muške strane: Goja je rođen da bi se s njim ugasila naša loza'*.²⁴

²² Kovač, Mirko, *Ruganje s dušom*, str. 176.

²³ Koprivica, Božo, *Luđak je vječno dijete*, str. 116.

²⁴ *Isti*, str. 119.

Literatura

- Kovač, Mirko: *Moja sestre Elida*, Prosveta, Beograd, 1965.
- Kovač, Mirko: *Ruganje s dušom*, Fraktura, Zagreb, 2007.
- Gerbran, Alen, Ševalije, Žan: *Rečnik symbol*, Stylos: IK Kiša, Novi Sad, 2009.
- Palavestra, Predrag: *Vilijam Fokner, tvorac američke mitologije* u Fokner, Vilijam: *Buka i bes*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001.
- Ibrahimović, Nedžad, https://www.academia.edu/4361074/Mr._rad_o_pripovjednom_postupku_u_romanima_M._Kovaca, str.26/40 (Pristup: 13. 04. 2021. godine)
- Radman, Vesna: *Mirko Kovač, Portret u u zrcalu*, http://www.b92.net/kultura/art_durb65in.php?nav_category=1209&nav_id=749684 (pristup: 22. decembar 2020. godine)
- Koprivica, Božo, *Luđak je vječno dijete*, časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja, *Ars*, Godina XVI, broj 5-6, 2014.

Sanja VOJINOVIĆ

POETICS OF MEANING AND SYMBOL IN THE NOVELS *MOJA SESTRA ELIDA* AND *RUGANJE S DUŠOM* MIRKA KOVACA

Through a comparative analysis of the novel *Moja sestra Elida* (1965) and the novel *Ruganje s dušom* (1976), we tried to decipher the poetic characteristics of Mirko Kovac's work in terms of symbolism and meaning. Bearing in mind that in the history of South Slavic literature, the publication of the novel *Moja sestra Elida* is considered a turning point between the two literary epochs of modernism and postmodernism, in this paper we pointed out the peculiarities of postmodernism, postmodernism with reference to the supplemented and reworked part of the novel *Moja sestra Elida*.

Key words: *Mirko Kovac, historical tradition, poetics, symbol, written tradition, psychology, genealogy*

Pregledni rad

UDK 821.163.44-1.09Zogović R.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

POETIKA RADOVANA ZOGVIĆA

Radovan Zogović (1907-1986) rođen je u Mašnici kod Andrijevice. Osnovnu i srednju školu pohađao je u Beranama, Peći i Tetovu. Bio je član Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, djela su mu prevedena na oko deset svjetskih jezika, a i sam se bavio prevodilačkim radom. Ovaj se autor u literaturi javio oko 1925, kao beranski srednjoškolac osamnaestogodišnjak.

Zogović je ponikao iz siromašne seljačke porodice, kakve su bile i većina drugih predratnog vremena na crnogorskom tlu. Prva četiri razreda osnovne škole učio je u tri države. Prvi razred završio je u Kraljevini Crnoj Gori, drugi pod austrougarskom okupacijom, a treći i četvrti u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Budući da je bio nesmirenog duha, a da je proveo mladost u vremenu koje je tražilo promjene, obilježen je kao opasan po državu i izbačen iz pečke gimnazije. Osmi razred završio je u Tetovu, nakon čega je upisao Filozofski fakultet u Skoplju. Godina upisa bila je ujedno i prva godina vladavine kralja Aleksandra.

Fakultet je završio 1933. godine, da bi se intenzivno bavio različitim vidovima pisane riječi u predstojećim vremenima velikih političkih, društvenih i ideoloških promjena. Izdaje almanah *1930. na jugu*. Nakon završetka studija, s makedonskim pjesnikom Kostom Racinom umnožava list *Iskra*, zbog čega je otpušten s posla. Tokom studentskih dana upoznao se s marksističkom literaturom, ušao u radnički pokret i postao komunista. Prof. dr Sofija Kalezić u radu *Poetika Radovana Zogovića* pruža uvid u kompletan stvaralački opus ovog književnika, kojeg ni 16 godina društvene izolacije nijesu spriječili da otkriva nove svjetove putem pisane riječi.

Ključne riječi: *poezija, proza, kritika, romani, rat, revolucija, izolacija*.

Radovan Zogović je tokom 1930-ih, uz Milovana Đilasa, ispred KPJ, jedan od glavnih protagonista polemičkog sukoba s Miroslavom Krležom („sukob na književnoj ljevici“) oko diskursa i estetike savremene književnosti. Poslije 1948. se kao ubijedeni marksista i simpatizer SSSR, povukao s visokih dužnosti u Jugoslaviji. Njegova pozicija u revolucionarnom pokretu socijalne literature veoma je značajna – za dvadesetak godina, koliko je potrajala ova faza u njegovom radu (1928 -1948), on se stvaralački ogledao u dva najvažnija žanra svoga vremena – u poetskim i kritičkim tekstovima. Svoj kreativni profil uzgredno je dopunjavao i drugim formama, u kojima se ogledao i u poznijim godinama – prozom i prevodilaštvom. Rano se počeo baviti revolucionarnom djelatnošću i književnim radom, pa se u prvim poslijeratnim godinama nalazio na značajnim političkim funkcijama. Godine 1948. došlo je do ideološkog mimoilaženja s članovima Komunističke partije Jugoslavije, nakon čega je narednih šesnaest godina isključen iz javnog života i lišen mogućnosti da objavljuje.

Glavna ostvarenja su mu: antologija *Crnogorske epske pjesme raznih vremena* (1970), zbirke pripovjedaka *Pejzaži i nešto se dešava* (1968), *Noć i pola vijeka* (1978), izbor *Pripovijetke*, priredio Milorad Stojović (1985), roman *Kožuh sa pola rukava* (1985), zbirke pjesama *Plameni golubovi* (1937), *Pjesma o biografiji druga Tita* (1944), *Prkosne strofe* (1947), *Došljaci - pjesme Ali Binaka* (1958), *Artikulisana riječ* (1965), *Žilama za kamen* (izbor, priredio Vasilije Kalezić, 1969), *Lično, sasvim lično* (1971), *Knjažeska kancelarija* (1976), *Povremeno zauvijek* (1985), *Nepokornost sna* (izbor, 2001); *Tri članka o srpskom eposu : pokušaji popularizacije i primjene jednog novog shvatanja srpskog eposa* (1937), *Preporađanje Bugarske* (1945), *O našoj književnosti, njenom položaju i njenim zadacima danas* (1946), *Na poprištu* (1947), *Primjer kako ne treba praviti „primjere književnosti“* (1947), *Njegoševa poema o borbi i slobodi* (1947), *Usputno o nezaobilaznom* (1983), *Postajanje i postojanje* (posthumno publikovano, priredila Vera Zogović, 1993) i druga.

Sredinom šezdesetih godina objavljena je njegova studija *Junačke pjesme i vlastela*, da bi se pet godina kasnije pojavila antologija *Crnogorske epske pjesme raznih vremena*, sa studioznim predgovorom, koji je kasnije svoje mjesto našao u knjizi *Usputno o nezaobilaznom*. Titogradski Grafički zavod štampao je antologiju *Crnogorske epske pjesme raznih vremena* (1970), s obimnom studijom Radovana Zogovića. “U antologiju su ušle pjesme”, naglašava Danilo Radojević, “koje, po Zogovićevim estetskim kriterijumima, imaju svoju umjetničku vrijednost i originalnost... Neliterarni pristup crnogorskoj poeziji doveo je do njenog negiranja kao riznice umjetničkih slika i likova iz crnogorske istorije, tj. njezinu “specifičnu istoričnost”... Do čega dovodi odsustvo

estetske analize, a s druge strane vještačko odvajanje poezije od istorije naroda u kojemu je nastajala, Zogović je pokazao na više primjera.” (2003: 65)

Radojević smatra šturim i nedorečenim objašnjenje Bogdana Popovića koje je istakao u tekstu napisanom u maniru tzv. studija slučaja - *O poslednjim stihovima pesme “Banović Strahinja”*, da “Ban prašta zato što prašta”: “Tijem istoričarima književnosti nije jasan Strahinjin viteški postupak jer su zanemarili bitnu činjenicu, da je to pjesma koja odražava tradicionalnu crnogorsku etiku po kojoj je sramota ubiti fizički slabije biće, ženu; zato što je po crnogorskom običajnom pravu ženska glava bila skuplja od najskuplje muške.” (67–68) U skladu s ovom tezom, Radojević ističe da i junaci u pjesmi *Ženidba Maksima Crnojevića* ispoljavaju važne karakteristike crnogorske psihičke konstitucije i nacionalnog duha.

Od prvih oglašavanja do početka rata, Zogović je publikovao oko stotinu pjesama i sedamdesetak različitih kritičkih priloga. Istovremeno, može se govoriti o tek začetom proznom i prevodilačkom radu, jer je u ovim sferama u navedenom periodu ostvario ukupno samo desetak posebnih jedinica. Zogovićeva prva književna oglašavanja potiču s polja socijalne literature. “Posmatrano iz današnje perspektive“, navodi Rajko Cerović, „poezija istaknutog crnogorskog pjesnika, prevodioca, esejiste, proznog pisca i strasnog polemičara Radovana Zogovića, provocira na novo preispitivanje čitave književne epohe čija je Zogović bio jedna od ključnih stvaralačkih individualnosti. Nije teško pogoditi da je riječ o gotovo dominantnoj poetici takozvanog socijalnog usmjerenja između dva svjetska rata, koja je, oslobodilačkom borbom 1941–1945, i u ranim poslijeratnim godinama dobila atribut oficijelne škole i stila.“ (2003: 47) Cerović smatra da, dok je za pisce drugih južnoslovenskih naroda socijalna literatura mogla biti poželjni politički trend ili književna moda, dotle je za crnogorske pisce prihvatanje takve poetike i estetskog angažmana predstavljalo dragocjen preokret koji je dao visok književni rezultat.

Pisci socijalne literature, od Rista Ratkovića i Mirka Banjevića do Radovana Zogovića i Nikole Lopičića, označili su raskid s folklorno-romantičarskom tradicijom i kraj oponašanja neospornih i klasičnih vrijednosti oličenih u djelu Petra I, Njegoša, Ljubiše i Miljanova.

Afinitet za narodni život i narodne teme kod Zogovića javlja se ukorijenjen od ranih stvaralačkih godina, što je uslovljeno njegovim porijeklom, patrijarhalnom kulturom i karakterom borbe za opstanak. Interesovanje za narodne umotvorine, izvorno i nezapisano usmeno stvaralaštvo, bilo je prisutno u raznim narednim fazama, takoreći bez prekida, čitavog njegovog radnog vijeka.

Poetički Zogović je bio okrenut, naročito u prozama, realističkom prosedeu, čije je motive crpio iz životne stvarnosti, po čemu je lako uočiti njihov realistički karakter. Svoja shvatanja realizma on je formirao između 1932. i

1940. godine, mada to nije činio u obliku studija, niti teorijskih traktata. Viđenja navedenog problema izražavao je fragmentarno, u većem broju tekstova, najčešće kao kritičko ili polemičko reagovanje na neki prethodni izazov.

Slobodan Kalezić smatra da je „Zogović sistematski gradio svoju teorijsku viziju literature datog vremena. Teorijski osmišljeno pitanje realizma, produbljeno je pitanjem odnosa sadržine i forme, u okviru kojeg je polazio od prevladavanja stare dihotomije između ova dva pojma - ako nijesu jedno, sadržina i forma su dati u jednom. Zalažući se za *novi realizam*, on je imao na umu određena istorijska iskustva, koja su u istom vremenu doživljavala sintezu i kristalizaciju. Ističući u prvi plan saznavnu funkciju književnosti, realističku sintezu novog tipa je vidio kao model u kojem se dijalektički prožimaju i uzajamno obogaćuju marksizam kao spoznavna osnova i realizam kao književni metod.“ (1998: 173–174)

Ova ideja istovremeno je mogla nastati i kao refleks uticaja sovjetske teorije i prakse. U shvatanju borbene varijante realizma polazio je od uvjerenja da literatura najbolje može da služi sebi kada je u službi čovjeka i društva, te kada ispunjava akcionu i saznavnu ulogu. Od svega što je radio i u čemu se stvaralački ogledao, Radovan Zogović je najtrajnije ostao zapamćen kao pjesnik. U ranoj fazi između dva rata antifašistički poetski angažman doživio je kao burnu inspiraciju. Njegova *Pjesma o biografiji druga Tita*, oblikovana po modernom stepenastom modelu stiha, po ugledu na Majakovskog, prije je ušla u narod nego u knjige. Za prvih pet godina doživjela je više od desetak izdanja, od čega je polovina bila na stranim jezicima.

U početnoj poetskoj fazi kod mladog Zogovića paralelno se javljaju dvije linije – jedno su motivi nastali kao odraz istorije, a drugo je socijalna tematika. Prve njegove objavljene pjesme iz *Venca* 1926. i 1927. godine bile su *Krunisanje Stefana Dečanskog*, *Oproštaj sultanije Mare s braćom*, *Roksandine oči* i *Na Kosovu*. U istom ranom periodu po drugoj liniji, karakteristični su naslovi kojima se direktno kazuju teme – *Hljebu*, *Rataru*, *Ramazansko veče u džamiji predgrađa*, *Tugovanka u predgrađu*, *Pjesma nezaposlenog radnika*. U ovom periodu s učvršćivanjem pokreta socijalne literature, oko 1930. godine, javlja se veliki broj pjesama s motivima predgrađa koje se prepoznaju po Cesarićevom poetskom uticaju.

Paralelno s događajima u Španiji, Zogović kao pjesnik prolazi kroz idejno sazrijevanje, što se najbolje vidi iz ciklusa njegovih stihova sa španskim motivima. U posljednjoj međuratnoj deceniji objavio je u periodici u dvadeset i pet raznovrsnih glasila, pretežno nove, progresivne pjesme, kao i četrdesetak onih tradicionalne građanske orijentacije. Njegova rana, policijski zaplijenjena i uništena zbirka iz 1936. godine nosi naziv *Pesnici*, a u drugoj pod nazivom *Plameni golubovi* iz 1937. godine, našla se većina perio-

dički objavljenih pjesama. Sintezu starog i novog u Zogovićevom pjesništvu predstavljala je nakon deset godina objavljena obimna zbirka *Prkosne strofe* (1947), za koju je ovaj autor dobio nagradu vlade FNRJ. Zogović je o sebi govorio kad je sumirao rezultate svoga života i rada: „Ne znam je li mi i koliko mi je pošlo za rukom da u stihovima to izrazim, ali komunizam sam odista doživio i primio kao svoju sudbinu, kao jedinu aliterativu, bez koje život za mene nema smisla.“ (1985: 20)

Novi motivi u najvećoj mjeri su sadržani u *Poemi o Titu*, u pjesmama o pobjedi pod Moskvom i o vijencima na grobovima sovjetskih vojnika poginulih u borbama za oslobođenje Jugoslavije. Iz ovog perioda potiču prve Zogovićeve programske pjesme, ali i lirske tvorevine dugog stiha, kao što su *Jabuka na vjetru* ili *Sjenokos*, ili iz nešto poznijeg doba *Jablan pod prozorom*. Ovom krugu pripadaju i tvorevine u kojima je došao do izražaja Zogovićev lirizam – *Krila*, *Zapis o vjetru razvigoru*, *Bolnica u julskom jutru*, *Izdig u platinu*, *Naknadno o ljubavi* i druge. „Potrebno je, međutim, podsjetiti na jednu vrlo bitnu činjenicu kada je riječ o zogovićevskoj ideologiji i poetici“, konstatuje Borislav Jovanović. „Zogović se kao pjesnik neprestano transformisao, selekcionisao – od svojih početaka do posljednje zbirke *Knjažeska kancelarija*. O tome govori i on sam, spominjući u *Napomenama*, uz izdanje zbirke *Prkosne strofe*, štampane 1947. (u koju je unio pjesme pisane od 1934. do 1947. godine) na tri razdoblja pjevanja u relativno kratkom, međuratnom periodu. Od pjesama nastalih prije tog perioda, uzeo je samo jednu – *Ruke zbog kojih patim*, objavljenu 1930.“ (2009: 8–9)

Došljaci – pjesme *Ali-Binaka*, literarno vrijedna ciklus-poema od pet djelova, narasla je u *Prkosnim strofama* u jedanaest pjesama. Ovom djelu Zogović se i kasnije vraćao kada je nakon približno desetogodišnjeg kućnog pritvora objavio *Došljake*, 1958. godine kao privatno, dorađeno izdanje. U finalnoj verziji *Došljaci* su sastavljeni od dvanaest pjesama i nekoliko informativnih priloga u dodatku.

Radonja Vešović smatra da “i ako ništa tako ne prezentira stepen darovitosti pjesnika kao njegova intimna, pogotovo ljubavna poezija, i to upravo zbog nekog utiska o autorovom nemaru prema ovom dijelu svoje poezije, valja i ovdje istaknuti da zbirka *Povremeno zauvijek* do očiglednosti potvrđuje sve karakteristike jedne velike poezije, to jest da se one korijene u odgovarajućim bogatim prostranstvima i rudištima Zogovićevog lirskog talenta i obrazovanja.” (1988: 93–94)

Umjetnička svojstva pjesama Radovana Zogovića oličena u njegovim najboljim i najcjelovitijim zbirkama, kao što su *Artikulisana riječ*, *Lično, sasvim lično*, *Knjažeska kancelarija*, *Povremeno zauvijek* i *Supret za sutra*, kreću se od futurističko-ekspresionističke poetike do socijalne i revolucionarne

Stihovi pjesme *Lovćen* su strukturirani po sličnom obrascu:

„More se
 pod Lovćenom
 mjenja svakog sata:
čas je zeleno
 na pokislu travu,
čas je
 ko njiva pred klijanjem,
 čas se
zanjiše
 i bljeska,
 ko pšenično klasje (...)
Lovćene,
 ti zadnji
 gledaš
 na rastanku
kad more
 roblje
 svezano
 odnosi.
Po oblaku
 tvome
 sudim o oblaku
što ravni mori,
 što munjinom zrijeva.
Ti si
 katarka kamena,
 što nosi
crnogorski barjak stradanja i gnjeva!“ (2007: 41–43)

Pjesma u kojoj su izraženi socijalni i egzistencijalni motivi nosi naziv *Epitaf Nikolici, knjaza Miloša berberčetu*:

„U grobu neznanom koji pokriva laporska zemlja tvrda
skrio se od ljudi dječak Nikola, berber knjažev,
skončavši se, izmučen i zapanjen, kao žrtva
dječaćke svoje nesmotrenosti i nepažnje.

Dužnost njegova bješe da knjazu prinosi i dodaje
Vodu za zapiranje – pošto je ugrije i prohladi.
Al' jednom – osluškivaše odjeke vesele dječje graje –
Ne ugodi. I gospodar se opari otpozadi.

Rasrđen, knjaz i gospodar Nikolicu dade tući,
Pet dana po trideset i jedan štap, Knjažeskom rukom strugan.
I dječak do noći buncaše od prošlih šiba, od noći o budućim.
A petoga dana se, pod štapom, oprosti sviju muka.

Petoga dana gledaše krv svoju kao u nešto sasvim tuđe,
I pobježe za vječno od rana, batine i stražara...
Pomen grobu njegovu pod svakim brežuljkom i šibućem!
Mir mom dječaku! Neka se za sve naodmara!“ (2007: 307)

Od 1949. godine gotovo naredne dvije decenije – u javnosti je u vezi s imenom Radovana Zogovića trajala tišina. Velika pauza u njegovom društvenom angažmanu i književnom radu trajala je duže od šesnaest godina. Posljednje luksuzno izdanje zbirke *Atikulisana riječ* publikovala je Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“ iz Podgorice 2021. godine. U predgovoru ovom ostvarenju Miraš Martinović navodi da su „u djelu Radovana Zogovića poetika i etika našle najljepšu sintezu. *Artikulisanu riječ* čine stihovi – bjeluci koje je vajala moćna rijeka vremena, i pjesnik, duboko zaronjen u njene virove, odakle je zahvatao. U raznorodnom književnom djelu slijedio je putanju vijeka. Nigdje se pjesnik i vrijeme ne prepliću tako dubinski kao u ovom djelu. On je i savremenik i sudionik. Pravednik s posebno izoštranim čulom za pravdu u nepravednom svijetu. Budilnik koji budi, pravednik koji djeluje, stihom i životom. Spornik u vremenu u kome je mnogo spornog. Osim visokih umjetničkih i estetskih vrijednosti, Zogovićevo djelo je svojevrсно svjedočanstvo iz kojeg pažljivi čitalac može čitati rukopis vremena.“ (11)

Zogović je za poklonike literature neuporedivo poznatiji kao autor poetskih nego proznih radova. Njegov pripovjedački opus je interpoliran u dvije zbirke pripovjedaka - *Pejzaži i nešto se dešava* i *Noć i pola vijeka*, kao i narativnom izboru objavljenom u tadašnjem Titogradu, 1988. godine. Od spomenutog literarnog opusa, izdvojićemo pojedine naslove indikativne za ciklus o kojem je riječ: pripovijetke hroničarskog tipa koje govore o prvoj, drugoj i trećoj smrti junaka Marta Kržanića, kao i one kojima spomenuto žanrovsko određenje stoji u samom naslovu, kao što su prva, druga i treća hronika Veljka Ostojića, čiji podnaslovi emaniraju komponentu motivske podvojenosti (*Očevi i osвете, Djeca i djetinjstvo, Tuga i svatovi*).

“Radovan Zogović”, Danilo Radojević navodi u tekstu *Tragika naroda u Zogovićevoj noveli “Nerazdvojni”*, “je poznatiji kao pjesnik, iako je autor većeg broja proznih djela, zbirke novela *Pejzaži i nešto se dešava* i *Noć i pola vijeka*, romana *Kožuh sa pola rukava* i dr., koja spadaju u najbolje stranice crnogorske prozne literature. Zogovićeva proza nosi mnoge odlike njegove poezije, pa bi uporedna analiza toposa, misaono-pjesničke strukture, kompozicionih elemenata, donijela cjelovitiju sliku o tome istinoljubivom svjedoku ljudskih patnji, osobitom literarnom stvaraocu velikog talenta i visoke pismenosti.” (2003: 48)

Radojević analizira motiviku i pripovjedački postupak u noveli *Nerazdvojni* iz zbirke *Noć i pola vijeka*, uočavajući da se sadržaj date novele odnosi na godine nakon Prvog svjetskog rata, koje su posebno bile tragične za crnogorski narod. Ovo književno ostvarenje pisano je u obliku sjećanja iz djetinjstva, kroz koji autor opisuje sukob vojske, žandarma i opkoljenih komita, da bi u njegovom drugom dijelu on dao slike obespravljenih i progonjenih. Autor naglašava jezu tzv. “bijelog terora” nad Crnogorcima, prikazujući starca i dječaka koji posljednjom snagom tragaju za grobom sina, odnosno brata. Poslije opisa njihove smrti, Zogović se vraća opisu prirode, čime zatvara krug kazivanja. Nakon što je 1918. godine uništeno dostojanstvo crnogorskog naroda, on opisuje taj isti narod koji je doveden do najniže tačke biološkog opstanka.

Kao umjetnički najuspjelije ostvarenje u ovom ciklusu javlja se *Starinska priča*, po kojoj ovaj dio Zogovićevog stvaralaštva i nosi ime. Osim spomenutih ostvarenja s temom iz „starinskih razdoblja“ u navedeni pripovjedački izbor spadaju i djela s istorijskom i ratnom tematikom, bilo iz turskih vremena, bilo iz Prvog ili Drugog svjetskog rata. Ovakva ostvarenja su, na primjer, *Nedopletena vrša*, *Frontovi i naviljci*, *Opruga*, *Sestra*, *Nedovršena polemika*, *Oslobođenje ličnosti*, *Ožiljak*, *Žir i hljeb*, *Bosa majka na slani*, *Pejzaž sa psima i ranjenikom*, kao i priča s poslijeratnom tematikom – *Koncept*.

U krugu ostvarenja čija se fabula odvija u mirnodopskim uslovima, s direktnim reminiscencijama na još uvijek svježu ratnu stvarnost, kao umjetnički najkvalitetnije javlja se ostvarenje *Anamneza*, intonirano gorko-humorističkim koloritom i ispričovijedano većim dijelom u dijaloškoj formi. Globalna karakteristika spomenutih Zogovićevih priča i pripovjedaka jeste zanimljivost u opisima, upečatljivost u slikanju karaktera i plastično prikazana psihologija između pojedinca i mase. Sva narativna ostvarenja ovaploćena su u formaciji kritičkog realizma, što čini značajan preokret u odnosu na socrealističku pripovjedačku tehniku.

Ličnu, porodičnu i intimnu stranu života svog književnog lika, Zogović pruža u formi koncentrisane obrade izdvojenog inserta iz realnosti, u kojima postiže uspjele uspostavljenju ravnotežu između opštih (društvenih) i ličnih

(individualnih) momenata. Kao nadređena predmetna područja iz ciklusa tzv. *starinskih priča* javljaju se zaostalost, primitivizam, antagonizam između mase i pojedinca, umjetnički oslikan kroz opservativnu prizmu glavnog junaka, koji se u psihološkom i mentalnom pogledu ne uklapa u dati ambijent.

„Zogovićevo pripovjedačko delo (ako se uzmu u obzir samo tri objavljene knjige)“, Vojislav Minić određuje sinhronijsku i dijahronijsku ravan proznih ostvarenja ovoga pisca, „sačinjavaju dvadeset i tri pripovijetke u kojima vremenski kontinuitet teče od piščevog ranog djetinjstva, preko balkanskih ratova i austrijske okupacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu do revolucije, a to je vremenski period koji se karakteriše u mnogim značajnim događajima, kako u društvenom, tako i u piščevom ličnom životu. Njegovu pažnju kao pripovjedača uglavnom privlače socijalno-istorijska zbivanja: oslobodilački ratovi, borba protiv austrijske okupacije, borba skojevaca i komunista između dva rata, tok narodnog ustanka revolucije, a u sklopu tog širokog dijapazona socijalne problematike, više ga privlače porodične, nego pojedinačne sudbine jer pojedinac se ispoljava uglavnom u porodičnom krugu.“ (Kalezić, 2002: 323)

U daljem tekstu Minić uočava tematske korpuse koji se poklapaju s periodima Zogovićevog djetinjstva (hronike o krvnim osvetama) i mladosti (međuratni period ilegalne borbe Komunističke partije i zrelog doba revolucionara). Bez obzira na to što krugovi Zogovićevih pripovjedaka predstavljaju zasebne cjeline, one se motivski i sadržajno „prelivaju“ jedna u drugu, zaokružujući vlastiti autobiografski sadržaj.

U zbirci iz 1968. pod nazivom *Pejzaži i nešto se dešava* ostvarenje *Život*, autor u pripovjedačkom izboru iz 1988. godine mijenja u *Starinska priča*, po kojoj prvih šest pripovjedaka nosi globalno predmetno određenje. Osim za austrijsku okupaciju i preživjele oblike patrijarhalnih društvenih odnosa, ovaj ciklus vezan je za starinske običaje po kojima se lični život pojedinca utapao u kolektivnu egzistenciju plemenske zajednice, od krvnih osveta do borbe za opstanak.

Iz ovog uskog segmenta Zogovićevog pripovjedačkog opusa, ostvarenje *Starinska priča* izdvaja se kao literarno najuspjelije. U prologu djela, autor pruža upečatljiv opis izdvojene i stiješnjene njive u selu Motičani, s uspelim poređenjem: „ličila je na privremeno pribježište nevoljena čovjeka“, kao i sive kuće na njoj, „gotovo slijepe od prgavosti.“ (2007: 5) Ovakvim, neposrednim i intrigantnim početkom, pisac budi čitačevo interesovanje za glavnu junakinju, koja čudnim splotom okolnosti ostaje bez imena, kao osnovnog simbola identiteta:

„To je bila domaćica kuće, žena Mida Radonjića, koju niko u Motičanima nije zvao po imenu, nego Midovica, a u svađi i iza leđa Medovica, što je značilo: medvjedica, mečka... A sve to oduvijek nije bilo tako. Svoje ime,

pravo, imala je i ona: Natalija“. (6) Retrospektivno počinje da se odvija priča o djevojci seoskog porijekla, Naški Mašović, koja još u ranom djetinjstvu ostaje bez oca, koji odlazi u manastir Dečane zato što je „pogriješio sa svastikom, zaboravljen još za života, nepominjan poslije smrti“. (6) Stroga pravila patrijarhalnog morala i shvatanja plemenske časti važe i za Nataliju – Našku, koja se neočekivanim spletom okolnosti na pazaru upoznaje s mladićem Midom, čiji portret Zogović daje plastično, pospješujući ga indikativnim detaljima: „Lice mu je bilo meko, ovalno: tamnopotost, preplanulost, koje su prema bradi i oko nje bile gušće, produžavale su lice i isticale ovalnost. Nešto sasvim drukčije, sasvim oštro preko te ovalnosti i mekoće bili su brkovi: dva šiljata nožića u crnim kanijama.“ (6)

Kao po motivu usuda, često tretiranom u okviru našeg narodnog stvaralaštva, naročito umjetnički uspjelo u pjesmi *Ženidba Maksima Crnojevića*, Natalija ne obraća pažnju u dovoljnoj mjeri na pojedinost koja joj se u momentu poznanstva s neznancem nije učinila od sudbinskog značaja – mladić je preko nogu bio pokriven pokrovcom od kostrijeti, što je ona u svojoj neopreznosti protumačila kao posljedicu činjenice da je padala kiša. Nakon šturog i uzdržanog propitivanja kod rođaka nepoznatog mladića, djevojka prima burmu, uz čvrsto obećanje da svatovi dolaze za svega nedjelju dana. S obzirom na to da porodici ne može da pruži nikakve tačnije podatke o budućem suprugu, njen brat ubrzo saznaje da je Naškin vjerenik zapravo jedan od blizanaca Radonjića, koji je još u ranom djetinjstvu pao s trešnje i ostao hrom.

Saznavši da je prevarena, glavna junakinja nema želju da se raspituje do kojeg stepena seže mladićev defekt, zato što odustaje od vjenčanja, opravdavajući da to čini zbog načina na koji je proigran njen djevojački ponos. Ovaj momenat čini bitnu tačku dramskog zapleta ostvarenja *Starinska priča*, dok kulminaciju predstavlja trenutak u kojem, nakon neuspjele prosidbe, dolaze svatovi i prijete djevojčinoj braći, primoravajući je da na silu pođe svom novom domu. Naškina majka čini sporednu, ali važnu kariku u lancu junakinjinog stradanja i duhovnog urušavanja jer je nagovara da popusti, uzdajući se da će sveštenik, kad bude čuo njeno kategorično odbijanje, shvatiti da je ucijenjena i podržati je da raskrsti zaruke.

Koloplet nelogičnih, ali i neumitnih događaja se nastavlja, tako da i sam sveštenik na Naškino negiranje vjenčanog čina prelazi preko njene riječi, praveći se da nije razumio ili čuo, prepuštajući je surovoj osudi seoske mase, koja kao da želi da joj naplati sopstvene promašenosti i emotivne ponore komentarima: „Prevarena? Zinulo joj na njegovo lice, pa mu nije premjerila noge! Nema da se tiče i da se izmiče!“ (34)

Posljednja scena pripovijetke, u kojoj je autor detaljističkim manirom prikazao potpuni slom glavne junakinje jeste prizor požara na imanju Radonji-

ća, kada ona pokušava da pobjegne. Navedena epizoda u epiloškom segmentu djela istovremeno simboliše junakinjino neumitno stapanje sa sudbinom u koju je bez svoje volje, nesretnim spletom okolnosti, gurnuta. U pripovijeci *Starinska priča* pisac ostaje u tematskim okvirima patrijarhalnog načina življenja i poimanja života, oslikavajući potčinjenost pojedinca porodičnim i plemenskim stegama. Nasilnom udajom, Naška gubi ličnu i porodičnu sreću. Njen djevojački ponos je slomljen, pa ona postaje rob u rukama surovog muža i njegove porodice, rađajući i sahranjujući brojnu djecu u mržnji i neslozi, bez ljubavi i razumijevanja okoline: „Sudio joj je kako je sam mogao i umio. A život mu je u tome bio svesrdan ortak i pomoćnik.“ (58)

Psihološka neusklađenost opšteg i ličnog, kao i odnos između pojedinca i mase predstavljaju temu ostvarenja *Nerazdvojni* koje u ciklusu *Starinskih priča* u najvećoj mjeri odiše bizarnim prizorima i bestijalnošću. I ovdje je tragika umjetničkog zbivanja sa šireg, istorijskog i društvenog plana pomjeren na porodični i intimni, u slici života crnogorskog naroda pod austrijskom okupacijom. Predstavu ljudskog raščovječenja u predratnim uslovima niskog socijalnog statusa i neizgrađene svijesti glavnog junaka autor osvjetljava na nekonvencionalan način, obogaćujući izraz poetskim slikama i digresijama. Ovakav prozni postupak čini da pojedine Zogovićeve pripovijetke-hronike, posmatrane sa stanovišta forme, posjeduju odlike mini-romana neorealističkog prosedea. U epilogu ovo djelo upotpunjuje mozaičku strukturu opštom slikom stradanja nedužnog naroda, čime autor uopštava tragiku pojedinca i uzdiže na univerzalni nivo.

U trima pripovijetkama o prvoj, drugoj i trećoj smrti Marta Kržanića, autor razvija drugačiji oblik literarnog izražavanja, specifičan za formu tzv. *porodične hronike*, koju odlikuje rastresita i motivski raznovrsna građa, međusobno povezana labavijim strukturnim sponama. Tri spomenute pripovijetke, koje još u naslovu izražavaju predmetno jedinstvo posredstvom glavnog junaka, utemeljene su na crnogorskoj pripovjednoj tradiciji, u najintenzivnijoj mjeri formiranoj pod uticajem djela Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića.

Istovremeno, u ovoj modernizovanoj povijesti o crnogorskom selu, očigledna je izrazita inovativnost stvaralačkog postupka, koju je generacija socijalno orijentisanih pisaca inkorporirala u literaturu realističkog prosedea, noseći obilježja modernijeg pripovjedačkog postupka kakav su, primjera radi, njegovali Mihailo Lalić ili Milovan Đilas. Taj stil novog, dokumentarnog realizma, karakterističan je za Zogovićeve pripovijesti iz seoskog života koje predstavljaju najbolji dio njegove proze.

Unoseći dozu psihološkog u realističku pripovjednu nit, autor polazi od događaja koji se odigrao, uzimajući ga kao odrednicu narativne inspiraci-

je, u daljem predmetnom toku usložnjavajući fabulativno i motivsko jezgro. Evokacija kao postupak prisutna je u Zogovićevom djelu, i po sudu jednog od nauspjelijih predstavnika fenomenološke škole, Emila Štajgera, treba je uzimati kao suštinsku karakteristiku lirskog, iz koje se sve druge odlike mogu izvesti. Po ovako ispoljenom shvatanju, dimenzija pamćenja konkretizovana je u fenomenu evokacije, ali ona ne počiva isključivo na nivou proste hronološke reprodukcije događaja. Autorska asocijativnost neočekivana je i bogata, što produkuje time da se fokus naracije neprestano pomjera, kao i sama predmetnost posmatrana iz raznovrsnih vizura.

Spomenutu asocijativnost Zogović produkuje nizom originalnih porređenja, koja se naročito uspjele demonstriraju u ostvarenju *Tuga i svatovi*, posvećenom posljednjoj od hronika o junaku Veljku Ostojiću: „Stajao je na jednoj nozi kao oglodan i podskuben stožić sijena“; „Zeljo Radmilović je odveć lisičio i čuvao svoju glavu“; „Ljubišina žena predusretljivo se smješkala tankim usnama i sitnim očima zakrovljenim trepavicama...“¹

Fabula hronike o Veljku Ostojiću djeluje kao apsurdna, ali i vjerodostojna istorija krvne osvete vezane za tri generacije junakove porodice. Mjesto odvijanja radnje na početku ostvarenja je zatvorska ćelija, u koju ovaj junak dospijeva pod sumnjom da je učestvovao u ilegalnoj komunističkoj organizaciji. Student, koji pripada svijetu savremenosti, svojim zatvorskim sapatnicima kazuje o nerasčišćenim računima krvne osvete, koja se beskrajno provlači do njegovog vremena.

„Novela?“, Radojica Tautović piše o formalnim strukturnim odlikama Zogovićeve narativne zbirke *Pejzaži i nešto se dešava*. „Ustvari, portreti Zogovićevih junaka oblikovani su kao neka savremenija naracija koja, svojim sklopom, pa i obimom, teži da premosti granični usek između novele i romana, između dramskog i epskog, između beletristike i esejistike. U toj težnji se takođe manifestuje i ostvaruje autorov razvoj, koji svedoči o sposobnostima podmlađivanja ovog našeg samosvojnog starijeg pisca. Pravo stvaranje, uostalom, nije ništa drugo do vid večnog podmlađivanja.“ (1970: 129)

U jedinom Zogovićevom romanesknom ostvarenju *Kožuh sa pola rukava*, koji je trebalo da predstavlja prvi dio nenapisane trilogije, vremenski raspon opisivanih događaja nije širok za mnoštvo motiva i tema koje se međusobno ukrštaju i prepliću. „No, ma koliko svet ovog pisca bio situiran u različita vremena i razne prostore“, konstatuje Milorad Stojović, „ima nešto što ga iznutra vezuje i što ga na neki način spaja sa našim i svakim drugim vremenom. To je, pre svega, onaj kontinuitet zla i patnje koji čoveka prati od

¹ Svi citirani primjeri su iz pripovijetke *Tuga i svatovi*, objavljenoj u knjizi *Starinske i druge priče* (Radovan Zogović: *Sabrana djela u deset knjiga*), priredio akademik Slobodan Kalezić, Štampar Makarije/Oktoih, Podgorica, 2007.

iskona, na jednoj, i večni napor i borba za ljudsko ostvarivanje, za humanije ustrojstvo sveta, na drugoj strani.“ (Stojović 1987: 67)

Aktuelnosti opštih motiva i tema, Zogović postiže raznovršnošću izražajnih sredstava, bogatstvom formi koje se kreću od epske narativnosti do najisprilicnijih oblika lirskog izraza, od elegično intoniranih humornih vizija do oštrog satiričnog tretmana moralnih devijacija. „Zogovićev roman *Kožuh sa pola rukava*“, navodi Milosav Babović u svom tekstu *O romanu „Kožuh sa pola rukava“*, „doživi se kao iznenađenje, prije svega zato što njegova slika mikrosvijeta ne odgovara decenijama izricanim sudovima o Zogovićevoj idejnoj i estetičkoj poziciji. Jer, samo krug ljudi koji su bliže poznavali Zogovića i njegovu poziciju, znali su da su i čovjek i djelo često bili klevetani. Međutim, pjesnik koji je snažno izrazio epsku komponentu naše revolucije, napisao je roman koji frapira kritičkim odnosom prema NOB-u, što znači i prema najznačajnijem i najsvrsishodnijem poglavlju svog života.“ (Kalezić 2002: 340)

Opisi prirode dati su u funkciji vajanja atmosfere, pa Čedo Vuković u tekstu *Čovjek i priroda u Zogovićevoj prozi* konstatuje da “prema Zogovićevoj prozi zbivanje je neminovna posrednica između književnog lika i okolne prirode. Zbivanje dovodi čovjeka u izuzetno stanje fizičko i duhovno), a okolina (najbliža priroda, ambijent) kao da se tada mijenja i sa svoje strane utiče na ličnost, upletenu u zbivanja; priroda se, tada, mijenja ne samo u ljudskom oku, već i suštinski...” (1988: 221)

Način umjetničkog izražavanja Radovana Zogovića je bogat i svjež, pun lokalizama različitog porijekla, kao što su, na primjer: *nanožiti, razdvojica, otovrsti, nainjen* i tako dalje. Istovremeno, to je jezik plahovit i opor, kao što su i sami junaci djela, dok polemička intonacija romana čitaocu omogućava uvid u mentalitetske različitosti junaka.

Radovan Vučković u tekstu *Artistička svojstva pesama Radovana Zogovića* o jeziku Radovana Zogovića i pjesničkom uticaju na njegov stvaralački izraz navodi: “Učenik Majakovskog, u stvaralačkom smislu te reči, Zogović je sledio i njegov raznovrsni poetski rečnik, uvodeći u poeziju reči industrijskog doba: žurnalizme, tehnicizme, naučne termine, banalne izraze, političku terminologiju i slično. Tako je, to je bio slučaj i ostalih naših pesnika tridesetih godina, pa i onih koji nisu pripadali užem krugu socijalnih liričara (kao Ujević), u Zogovićevu poeziju ušao rečnik modernog industrijskog grada i njegovi zaglušujući ritmovi. Ali u tome Zogović kao da nije mogao slediti samo Majakovskog, već i još jednoga od majstora futurističke poezije – Hljbničkova, - makar kad je reč o pesničkom jeziku. On se mestimično oslonio na arhaizirani govor zavičaja, na žive crnogorske lokalizme, gradeći na toj osnovi i nove reči, čineći svoj izraz polifoničnim i usmerenim.“ (1988: 46)

Miroslav Đurović u tekstu *Majakovski i Zogović* ističe sličnosti i razlike između ova dva pjesnika: "Zogović se za revoluciju borio i stihom i metkom, njegovom velikom prethodniku Majakovskom pero i kist bili su jedino oružje, oba eruptivna, ipak su različite psihofizičke konstitucije; Majakovski je svoja djela stvorio u brzoj mladosti, Zogović ona najbolja u zrelosti i starosti, pjesnik *Oblaka u pantalonama* završio je život mlad, pjesnik *Jablana pod prozorom* i *Staze ispod smrča* nadživio ga je više nego dvaput; Majakovski je ne samo pjesnik revolucije, nego i revolucionar poezije, dok je Zogović spajao tradiciju i pjesnička otkrića. Sovjetski pjesnik se ubio mlad, ovjenčan slavom još za života, jugoslovenski pjesnik je doživio starost, proživjevši život pun patnji, odricanja i asketizma, osporavan i napadan..." (1988: 307–308)

Radovan Zogović je artist, promišljeni konstruktor s naglašenim subjektivističkim stavom čiju poeziju karakteriše dualizam oličen podjednako u tradicionalnom modernizmu, kao i u modernom tradicionalizmu. Privlačio ga je prometejski mit, bio je okrenut čovjeku i njegovoj antropološkoj veličini gorkijevskog tipa. Posebno su ga inspirisali Dante i Njegoš, kojima je posvetio čitave cikluse pjesama, a motive je najčešće pronalazio u sadašnjosti svog doba, u vremenu prošlom, kao i u vrelu prirode.

Slobodan Kalezić u tekstu *Zogovićevo shvatanje realizma* navodi da "zahtjevi za iskrenošću u umjetnosti za istinitošću u prikazivanju spojem emotivnog i racionalnog, tipskim uobličavanjem, prevratom sadržine nad formom, osnova su učenja prvih teoretičara realizma Šamflerija, Stendala, Žorž Sandove i Bjelinskog, a u praksi se nalaze od engleskih realista do Balzaka i Tolstoja. Na drugoj strani, Zogović je kao svoj teorijski oslonac često koristio odabrane stranice tj. shvatanja klasika marksizma – Marksa, Engelsa i Lenjina. Od stranih pisaca - posebno su mu bila bliska shvatanja književnosti Maksima Gorkog, a od domaćih – Augusta Cesareca. Kada se radi o domaćim književnim i književnoteorijskim relacijama, nužno je spomenuti da je u mnogim relacijama bio jednomišljenik sa Jovanom Popovićem i Đorđem Jovanovićem." (1988: 287)

U Zogovićevim poetskim strukturama gotovo uvijek postoje elementi deskripcije i naracije, što uslovljava raščlanjivanje poetskog materijala njegovih ostvarenja na tematske djelove. Veliki dio opusa ovog poete čine pjesme-polemike, kao vid konstruktivističkog artizma. Zogovićeva poezija i proza novim čitanjima tek treba da otkrije svoja brojna zapretna značenja.

„Premda je neuporedivo više poznat kao jedan od najznačajnijih crnogorskih pjesnika XX vijeka, Radovan Zogović dao je crnogorskoj kulturi vidan doprinos i kao književni istoričar“, Aleksandar Radoman piše o Zogovićevom kritičkom angažmanu. „Kad je sredinom 60-ih godina započeo proces njegova postepenog povratka iz deceniju i po duge građanske i stvarar-

lačke izolacije, s renomeom autoritativna pjesnika i angažovana intelektualca, grupi crnogorskih stvaralaca koji su započeli borbu za nacionalnu i kulturnu emancipaciju zasigurno je imponovalo što se i Zogović priključio tome pokretu, beskompromisno odbijajući pokušaje dvonacionalnoga tretiranja njegova stvaralaštva, ali i ukupnoga crnogorskog književnoga i kulturnoga nasljeđa.” (2018: 357–358) U navedenom prilogu autor se ne bavi Zogovićevom ulogom u sukobu na književnoj ljevici pred početak Drugog svjetskog rata, niti njegovom društvenom izolacijom u godinama po okončanju rata, već nastoji da osvijetli njegov udio u konstituisanju savremene crnogorske književne istoriografije.

Radoman ističe da su Zogovićevi književnoistorijski radovi objedinjeni knjigom *Usputno o nezaobilaznom*, rasprave (Titograd, 1983). Pisani raznim povodima u razmaku od tri decenije, od 1947. do 1976. godine, ti prilozi izborom tema koje su u njima zastupljene upućuju na zaključak da je riječ o autoru na prelazu između dva perioda razvoja književne montenegrstike. Od pet uvrštenih radova dva su posvećena Petru II Petroviću Njegošu, dva usmenoj književnosti, a jedan djelu Stefana Mitrova Ljubiše.

On smatra da proširenjem polja interesovanja s Petra II Petrovića Njegoša na djelo Stefana Mitrova Ljubiše, koji u centar naučne pažnje dolazi u trećem periodu razvoja montenegrstike, od 1968. godine, ali isto i metodološkim i koncepcijskim otklonom od tretmana crnogorske književnosti kao regionalnog fenomena, Zogovićeve studije se uklapaju u glavne tendencije trećeg perioda montenegrstike, što znači da mu pripada vidno mjesto u krugu autora koji se smatraju utemeljivačima ovog književnonaučnog pravca.

Zogović se kao književni istoričar suprotstavio tradicionalističkoj humanistici u potiranju i negaciji nacionalnog karaktera crnogorske kulture. U pismu upućenom Miloradu Stojoviću 1972. godine, on kaže: „Pravo crnogorskoga naroda da ima svoju kulturnu tradiciju kao i svi drugi jugoslovenski narodi ne može odricati, niti ga ni u jednom trenutku smatrati nepogodnim niko ko ne odriče samu crnogorsku nacionalnost.“ (Stojović 2012: 345) Dosljedan metodologiji marksističke estetike, Zogović se, kako prvom antologijom crnogorske usmene epike s jasnim nacionalnim određenjem, tako i knjigom studija i ogleda *Usputno o nezaobilaznom*, uvrstio u utemeljivače moderne crnogorske književne riječi.

Literatura

Primarna

- Zogović, R. (2007) *Bolnica u julskom jutru i Lovćen*. U: Prkosne strofe III. Prir. Kalezić, S. Podgorica: Štampar Makarije–Oktoih.
- Zogović, R. (2007) *Epitaf Nikolici, knjaza Miloša berberčetu*. U: Prkosne strofe III. Prir. Kalezić, S. Podgorica: Štampar Makarije–Oktoih.
- Zogović, R. (2007) *Starinska priča*. U: Starinske i druge priče (Radovan Zogović: Sabrana djela u deset knjiga). Prir. Kalezić, S. Podgorica: Štampar Makarije–Oktoih.
- Zogović, R. (2007) *Tuga i svatovi*. U: Starinske i druge priče (Radovan Zogović: Sabrana djela u deset knjiga). Prir. Kalezić, S. Podgorica: Štampar Makarije–Oktoih.

Sekundarna

- Babović, M. (2002) ‘O romanu „Kožuh sa pola rukava“’, u: Kalezić, S. (ur.) *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Cerović, R. (2003) ‘Pobuna i vjernost (Zapis o poeziji Radovana Zogovića)’, u: *Crnogorsko književno iskustvo (eseji, rasprave i članci o crnogorskoj književnosti)*. Podgorica: DANU.
- Đurović, M. (1988) ‘Majakovski i Zogović’, u: Babović, M. (ur.) *Radovan Zogović pjesnik i čovjek*. Titograd: CANU.
- Jovanović, B. (2009) ‘Zogovićevski put u poeziju – lirika jezika, zemlje i melanholije’, u: *Spornik* (izbor iz poezije Radovana Zogovića). Prir. Jovanović, B. Podgorica: DANU.
- Kalezić, S. (1988) ‘Zogovićevo shvatanje realizma’, u: Babović, M. (ur.) *Radovan Zogović pjesnik i čovjek*. Titograd: CANU.
- Kalezić, S. (1998) ‘Obrisi jedne poetike (Zogovićevo shvatanje realizma)’, u: *Strukture i značenja (crnogorske književne teme)*. Podgorica: CANU.
- Martinović, M. (2021) ‘Riječ koja se ne da izbrisati’, u: Zogović, R. *Artikulisana riječ*. Prir. Martinović, M. Podgorica: Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- Minić, V. (2002) ‘Pripovijetke Radovana Zogovića’, u: Kalezić, S. (ur.) *Crnogorska književnost u književnoj kritici V (Tradicionalna, avangardna i socijalna književnost)*. Podgorica: Univerzitet Crne Gore.
- Radoman, A. (2018) ‘Doprinos Radovana Zogovića crnogorskoj književnoj historiografiji’, *Matica*, br. 76, zima.

- Radojević, D. (2003) ‘Crnogorska epika u studiji Radovana Zogovića’, u: *Od književnog do povijesnog*. Podgorica: Crnogorsko društvo nezavisnih književnika.
- Radojević, D. (2003) ‘Tragika naroda u poemi „Nerazdvojni“ Radovana Zogovića’, u: *Od književnog do povijesnog*. Podgorica.
- Racković, N. (2009) ‘Zogović, Radovan’, u: *Leksikon crnogorske kulture*. Podgorica: DOB.
- Stojović, M. (1987) ‘Bogatstvo forme, bogatstvo života (Radovan Zogović kao pripovjedač)’, u: *Nadmoć ljudskosti*. Titograd: NIO Pobjeda.
- Stojović, M. (2012) *Pisali su mi*. Izabrana djela, tom II. Podgorica: CID.
- Tautović, R. (1970) ‘Stvaralačko podmlađivanje (Radovan Zogović: “Pejzaži i nešto se dešava”’, u: *Savremeni crnogorski pisci (kritički ogledi)*. Cetinje: Obod.
- Vešović, R. (1988) ‘Ljubav i revolucija u Zogovićevoj knjizi pjesama “Povremeno zauvijek”’, u: Babović, M. (ur.) *Radovan Zogović pjesnik i čovjek*. Titograd: CANU.
- Vučković, R. (1988) ‘Artistička svojstva pesama Radovana Zogovića’, u: Babović, M. (ur.) *Radovan Zogović pjesnik i čovjek*. Titograd: CANU.
- Vuković, Č. (1988) ‘Čovjek i priroda u Zogovićevoj prozi’, u: Babović, M. (ur.) *Radovan Zogović pjesnik i čovjek*. Titograd: CANU.
- Zogović, R. (1985) ‘Lovili su me “ka ticu u gori”’ (razgovor vodila Kurjak-Pavićević, O.), *Nedjeljna Dalmacija*, 23. juna.

Sofija KALEZIĆ

POETICS OF RADOVAN ZOGOVIĆ

Radovan Zogović (1907–1986) was born in Mašnica, near Andrijevića. He completed his primary and secondary education in Berane, Peć, and Tetovo. A member of the Montenegrin Academy of Sciences and Arts, Zogović had his works translated into about ten world languages and was also active as a translator himself. He entered the literary scene around 1925, as an eighteen-year-old high school student from Berane.

Zogović came from a poor peasant family, as was common in pre-war Montenegro. He completed the first four grades of elementary school in three different states: first grade in the Kingdom of Montenegro, second under Austro-Hungarian occupation, and the third and fourth in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Due to his restless spirit and the fact that he came of age in a time of social upheaval, he was labeled a threat to the state and expelled from the gymnasium in Peć. He completed the eighth grade in Tetovo and then enrolled at the Faculty of Philosophy in Skopje—the same year King Alexander came to power.

Zogović graduated in 1933 and soon began to engage intensively in various forms of writing during a period of major political, social, and ideological transformation. He published an almanac titled *1930* in the South. After completing his studies, he worked with Macedonian poet Kosta Racin to duplicate the newspaper *Iskra*, an act that led to his dismissal from his job. During his student years, he was introduced to Marxist literature, joined the labor movement, and became a committed communist.

Prof. Dr. Sofija Kalezić, in her work *Poetics of Radovan Zogović*, offers a comprehensive insight into the writer's creative output—an oeuvre that continued to grow despite sixteen years of social isolation, during which Zogović never stopped discovering new worlds through the written word.

Key words: *poetry, prose, criticism, novels, war, revolution, isolation.*

UDK 821.163.42-32.09 Jarnević D.

Izvorni naučni rad

Dubravka BRUNČIĆ

Filozofski fakultet Sveučilišta

Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

dbruncc@ffos.hr

**REPREZENTACIJA ŽENSKOGA ISKUSTVA
ZATOČENIŠTVA U PRIPOVIJETKI *ŽERTVE IZ LJUBAVI I
VIERNOSTI ZA DOMOVINU* DRAGOJLE JARNEVIĆ**

U radu se analizira reprezentiranje ženskoga iskustva zatočeništva u pripovijetki *Žertve iz ljubavi i vjernosti za domovinu*, objavljenoj u zbirci *Domorodne poviesti* (1843.) hrvatske romantičarske književnice Dragojle Jarnević. Riječ je o pripovijetki u kojoj se tematiziraju hrvatsko-osmanski ratni sukobi u 17. stoljeću, a u radu se istražuje kako se prikaz ženskoga iskustva zatočeništva prilagođavao preporodno-romantičarskim nacionalno-političkim zahtjevima, uključujući predodžbe ženskoga junaštva i žrtve, mehanizme potencijalnoga ženskog otpora zatočeništvu te pitanje (ne)spojivosti obiteljskih, majčinskih i domovinskih dužnosti.

Ključne riječi: *Dragojla Jarnević, hrvatska pripovijetka, preporodni romantizam, ženski identitet, pripovijest o zatočeništvu*

I.

Dragojla Jarnević (1812–1875) hrvatska je 19-stoljetna književnica koja je na književnu scenu stupila u preporodno-romantičarskoj fazi hrvatske književnosti i koja je podržavala preporodne nacionalno-integracijske napore, zbog čega je zapamćena kao "prva dama 'ilirske' književnosti" (Šicel, 2004: 102). Poput brojnih drugih onodobnih autora prvotno je pisala njemačkim jezikom, a s prihvaćanjem je preporodnih ideja započela svoj književni rad na hrvatskom jeziku. U hrvatskoj se književnoj historiografiji ističe njezin značaj jedne od začetnica hrvatske proze i autorice koja je pridonijela stvaranju čitateljske publike (Detoni Dujmić, 1998: 71). Osim nacionalno-identifikacijskih akcenata, njezin je književni rad zanimljiv jer se u djelima reprezentiraju različita ženska iskustva i propituje položaj žena u društvu (Zečević, 1985: 25). Prve

domoljubne romantičarsko-sentimentalne priče s prosvjetiteljsko-didaktičkim tendencijama objavila je 1843. u zbirci *Domorodne poviesti*, a u ovom će se radu razmotriti pripovijetka iz te zbirke naslovljena *Žertve iz ljubavi i viernosti za domovinu* u kojoj se prikazuje i žensko iskustvo ratnoga zatočeništva.¹

II.

Pripovijesti o zatočeništvu dio su svjetske književne baštine, ugrađene su u brojne mitološke i usmenoknjiževne tradicije te se u različitim inačicama javljaju od antičke i biblijske do suvremene književnosti (Snader, 2000: 276–280). Bilo da je riječ o literarnom posredovanju stvarnih ili prikazivanju fikcionalnih iskustava zatočeništva, te pripovijesti mogu prikazivati tjelesne i psihološke traume zatočenika, kulturne antagonizme i prilagodbe, sučeljavanja s (unutar)nacionalnim, religijskim, rasnim, političkim ili klasnim Drugim. Prikazi zatočeništva pritom mogu reflektirati promjenjive sociokulturne predodžbe o društvenim normama, o konceptima prava i pravednosti (Fludernik i Olson, 2004: XXV), transgresivnom i devijantnom ponašanju ili se u njima mogu razmatrati odnosi moći i podčinjenosti, kao i mogućnosti otpora potlačivanju. U tim se pripovijestima mogu "oblikovati i osnaživati binarne podjele između zatočenika i zatočitelja koje se temelje na kulturnim, nacionalnim ili rasnim različitostima" pa na taj način mogu "služiti opravdavanju političkoga ili društvenog antagonizma" (Burnham, 1997: 2) ili potencijalno imati nacionalno-mobilizacijsku ulogu.

U tekstovima se može također propitivati rodnu dimenziju zatočeništva pa se, primjerice, u pripovijestima o ženskom zatočeništvu mogu prikazivati kaznene prakse, seksualne prijetnje i ugrožavanje ženskoga zdravlja, ženska ranjivost, ali i snaga i strategije preživljavanja. Te pripovijesti mogu također imati ulogu u propitivanju i osnaživanju kulturnih predodžbi o poželjnoj žens-tvenosti jer zatočeništvo znači izmještenost iz "normalnoga" okruženja, ono onemogućava žene u ispunjavanju "tradicionalnih" uloga (supruge, majke), u izvedbi "prikladnoga" ženskoga ponašanja (norme ophođenja, odijevanje), kao i u ostvarivanju njihovih intelektualnih i kreativnih potencijala. Zatočeništvo se stoga može reprezentirati kao ambivalentno iskustvo i pozicija ba-

¹ Pripovijetka Dragojle Jarnević *Žerve iz ljubavi i viernosti za domovinu* razmatrana je u okviru teorijsko-metodološki drukčije koncipiranoga rada naslovljenoga "Between family and homeland: the representation of woman's wartime experience in Dragojla Jarnević's story *Victims of Love and Loyalty for the Homeland*", koji je izložen na Međunarodnom znanstvenom skupu Hodnoty v literatuře a umění VI, održanom u Brnu u rujnu 2023. Članak "Reprezentacija ženskoga iskustva zatočeništva u pripovijetki *Žertve iz ljubavi i viernosti za domovinu* Dragojle Jarnević" potpuno je novi rad koji nigdje nije bio izložen ili objavljen.

lansiranja između afirmiranja i transgresije temeljnih identifikacijskih modela ženskoga subjekta poput, primjerice, majčinstva, obiteljske i nacionalne lojalnosti ili vjerskih stavova (ista: 170).

Dio analitičara ističe također da prikazi zarobljeništva, osim što razotkrivaju eksploataciju i nasilje stranoga, kulturnog Drugog, mogu upućivati i na krutost rodnih uloga i potlačenost žena unutar vlastite kulture. Zatočeništvo tako "daje simbolički oblik kulturno neizrecivomu: zatvorenosti unutar doma, nametnutoj ekonomskoj ovisnosti, silovanju, obveznoj heteroseksualnosti, propisanim zapletima" (Castiglia, 1996: 4). Pripovijesti o ženskom zatočeništvu mogu kritizirati različite hegemonijske poretke moći, žensku društvenu podčinjenost i ušutkanost u maskulinoj, patrijarhalnoj kulturi, kao i različite diskurse (nacionalne, vjerske, rasne) koji tu sputanost proizvode i normaliziraju.

III.

Motivi ženskoga zatočeništva, koje S. Gilbert i S. Gubar smatraju temeljnim odrednicama djela 19-stoljetnih književnica (1984: 83–86), javljaju se i u književnom radu Dragojle Jarnević gdje su često u funkciji problematiziranja 19-stoljetnih spolnih/rodnih politika, isticanja ženske sputanosti patrijarhalnim društvenim okvirima, kao i propitivanja (ne)mogućnosti transgresija maskulinoga sociokulturnog poretka. U tekstovima se reprezentiraju različiti metaforički zatvori,² kao i realna ženska zarobljavanja,³ a primjerom je potonjega i pripovijetka povijesne tematike *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu*.

Pripovijetka je nastala u razdoblju preporodnoga romantizma koje je obilježeno prožimanjem nacionalnoga romantizma (*National Romanticism*)

² Karceralni se imaginarij u književnim tekstovima može graditi na metaforici zatvora kojom se reprezentiraju sputavajući učinci različitih prostora, institucija, ideologija ili emocija (pr. ljubavni okovi, obiteljski dom, brak, posao, patrijarhat, rasizam kao zatvor) (usp. Fludernik, 2019: 49). U tekstovima D. Jarnević reprezentacije metaforičkih zatvora javljaju se, primjerice, u pripovijetki *Strašna ženitba* (1868.) u kojoj su ženska ljubav i strast prema manipulativnom i nasilnom muškarcu prikazane kao kobno iskustvo koje rezultira femicidom. U romanu *Dva pira* (1864.) očinski domovi simboliziraju različite vidove ograničavanja ženskih sloboda, od očinskih predodžbi o adekvatnoj ženskoj naobrazbi do pokušaja namećanja vlastitih nacionalno-političkih uvjerenja (mađaronstva). Opširnije o ženskom iskustvu zatočeništva i destabiliziranju tradicionalnih ženskih uloga u romanu *Dva pira* usp. Klepač, 2011: 150–153.

³ U neobjavljenoj drami *Marija, kraljica ugarsko-hrvatska* (napisanoj vjerojatno u prvoj polovici 1870-ih) uvode se motivi ženske seksualne ugroze u zarobljeništvu, ženske solidarnosti kao mehanizma obrane i prevladavanja opasnosti te pozitivno atribuirane ženske vladavine koja zazire od nasilne osvete svojim protivnicima. Opširnije o drami usp. Badurina, 2014: 239–248.

kao "umjetnosti nadahnute nacijom" i romantičnoga nacionalizma (*Romantic Nationalism*), odnosno sociopolitičkih nastojanja koja instrumentaliziraju književnost i kulturnu djelatnost u nacionalno-političke svrhe (Leerssen, 2014: 5). U skladu s time, pripovijetka je također tematski prilagođena 19-stoljetnim hrvatskim nacionalnoidentifikacijskim zahtjevima, no posebice je zanimljiva jer se različitim pripovjednim postupcima prikazuju i propituju 19-stoljetne kulturne predodžbe ženstvenosti. Pripovijest o ženskom zatočeništvu istovremeno dijalogizira i polemizira s patrijarhalnim rodnom konstelacijama i kultom kućne sfere koje su (re)producirali preporodno-romantičarski diskursi, a koji su promicali predodžbe žena kao pokornih i odanih supruga, majki, odgajateljica i kućanica.⁴ Naime, iskustvo zatočeništva podrazumijeva isključenost iz privatnoga prostora doma i razaranje obiteljskih veza, kao i izdvojenost iz vlastitoga nacionalnog kolektiva. S obzirom na to, u radu će se razmotriti pripovjedne strategije kojima se u pripovijetki prikazuje položaj žene kao društveno-politički obespravljenoga subjekta te se propituje njezin rodni i obiteljski status, pripadnost nacionalnoj zajednici i uvjete pod kojima se ta pripadnost može ostvariti u zatočeništvu, kao i mogućnosti ženskoga otpora izazovima zarobljenništva unatoč vlastitoj ranjivosti.

Pripovijetka D. Jarnević nadostavlja se na predodžbe turske/osmanske vlasti i kršćansko-islamskih sukoba na hrvatskim i drugim južnoslavenskim prostorima u hrvatskoj ranonovovjekovnoj književnosti te fragmentarno korespondira s 19-stoljetnom hajdučko-turskom novelistikom u kojoj su prikazi povijesnih odnosa s Turcima/Osmanlijama često diskurzivno modificirani i adaptirani kako bi podupirali hrvatske nacionalnointegracijske napore.⁵ U pripovijetki se tematiziraju hrvatsko-osmanski ratni sukobi u 17. stoljeću, uključujući zbivanja uoči i nakon bitke kod Jurjevih stijena nedaleko Otočca, koji su prikazani kao dio šire (pri)povijesti o zamišljenoj slavnoj, ali i traumatičnoj, nacionalnoj prošlosti, što je poduprto reprezentiranjem ženskoga ratnog iskustva, posebice ženskoga ratnog zatočeništva. Međutim, djelo se ne svodi na kontinuiranje tradicionalne književne teme hrvatsko-osmanskoga sukoba, nego se u obradi teme zatočeništva reflektira romantičarski senzibilitet, iščitljiv u reprezentiranju "dijalektičke napetosti između potlačivanja i sna za slobodom" (Brombert, 1978: 4). Romantičarske ideje slobode očitovale su se u rasponu od slobode mišljenja i autonomije umjetničkoga stvaranja do, za pripovijetku D. Jarnević relevantnoga, zahtjeva za nacionalno-političkim slobodama. Može se uočiti da reprezentiranim odnosom prema nacionalnim,

⁴ O tome usp. Brunčić, 2018: 189–216.

⁵ Opširnije o predodžbama Turaka/Osmanlija u hrvatskoj ranonovovjekovnoj književnosti usp. Đukić, 2004., a u preporodno-romantičarskoj književnosti usp. Đukić, 2007: 97–101. O hajdučko-turskoj novelistici usp. Nemec, 1998.

povijesnim i političkim pitanjima pripovijetka korespondira s dijelom hrvatske romantičarske književnosti u koji su ugrađivane tada aktualne ideje prirodnoga prava i "filozofsko-historiografske koncepcije o nacionalnoj povijesti kao bitnom konstituentu naroda i narodnosti, te o pravu svakog naroda na narodnost i suverenitet upravo na temelju vlastite povijesti" (Fališevac, 2003: 179).

Takvo je shvaćanje iščitljivo iz uvodnoga dijela pripovijetke, oblikovanoga kao pripovijedanje u prvom licu ekstradijegetičko-heterodijegetičke pripovjedačice. Ženska je pripovjedna perspektiva zanimljiva jer naznačuje temeljnu tematsku orijentaciju pripovijetke, a to je (re)kreiranje dijela ženske povijesti. Uporabom metanarativnih komentara objašnjavaju se poticaji za pripovijedanje i izvori povijesti koju će se predstaviti potencijalnim čitateljima. Pripovjedačica izriče namjeru predstavljanja jedne od "neznanih junakinja"⁶ hrvatske povijesti koja je pridonijela nacionalno-domoljubnim naporima jer "ima i Horvatska u broju svojih junakah takodjer i ženah, koje radošno za domovinu umirahu, gdje im njezina korist ovako činiti zapovijedaše, i s blagim ćutjenjem svoje najmilie na žrtvenik domoljubivosti polagaše." (Jarnević, 1843: 88). Apostrofiranjem spartanskoga modela patriotizma, istaknutoga toposom spremnosti umiranja za domovinu, i naglašavanjem imperativa kolektivnih zahtjeva u odnosu na privatne interese žensko se junaštvo reprezentira kao usporedivo s muškim, ali se i stereotipno rodno kodira isticanjem njegove "blage" emocionalnosti.

U skladu s romantičarskim interesom za zamišljenu nacionalnu povijest i romantičarskim folklorizmom, koji se očituje kroz interes za usmenoknjiževnu baštinu, referira se na slabije poznatu povijesnu predaju⁷ o zbivanjima na području Like, u okolici gradova Senja i Otočca, o ženskom junaštvu, domoljublju i žrtvi prilikom hrvatsko-osmanskih ratnih sukoba ("scieneći, da će biti malo poznat, buduć jošte u uspomeni neznatnoga broja od seljanah živi, koji se u onih pokrajinah nalaze", ista: 87). Riječ je, dakle, o predaji koja je dijelom kolektivnoga pamćenja seoske zajednice i koju pripovjedačica kao reprezentativni primjer priče o ženi kao važnoj povijesnoj akterici ugrađuje u vlastitu pripovijest.⁸ Hipodijegetička je razina ispričana iz perspektive

⁶ Sintagmom "neznane junakinje" aludiram na tekst "Neznana junakinja hrvatskog naroda" (1939.) hrvatske književnice i publicistkinje Marije Jurić Zagorke u kojem se prikazuje angažman slabije poznatih ili nepoznatih žena iz hrvatske prošlosti. Smatram da pripovijetka D. Jarnević anticipira Zagorkina nastojanja, iščitljiva i u njezinu u književnom radu, da se prikaže uloga žena u različitim povijesnim zbivanjima. Opširnije o Zagorkinu tekstu usp. Ograjšek Gorenjak, 2008.

⁷ Opširnije o različitim vrstama predaja usp. Bošković-Stulli, 2006: 22–23.

⁸ Sličan je postupak interpoliranja usmene predaje primijenjen i u pripovijetki *Povodkinje pod gradom Ozlom* koja je također objavljena u zbirci *Domorodne poviesti*. O tome usp. Cođa, 2018: 142–143.

intradijegetičko-heterodijegetičkog pripovjedača u trećem licu. Promjenom pripovjedne perspektive naznačen je postupak prenošenja usmene u pisanu pripovijest i prelazak iz pripovjedne sadašnjosti u pripovjednu prošlost.

Povijesno-predajna pozadina poslužila je da bi se prikazalo kako su se povijesno-politički prijeperi reflektirali na sudbine pripadnika hrvatskoga kolektiva, likove ugljenara Lovre Živića, njegove supruge Zorke i njihova dvogodišnjeg sina Svetozara. Temeljni zaplet pripovijetke započinje kada likovi, bježeći pred ratnom opasnošću, dospiju u tursko zatočeništvo te su ucijenjeni i primorani birati hoće li izdati vlastiti narod, postati turskim doušnicima i tako spasiti vlastite živote ili će biti mučeni do smrti. Motivom turske ucjene u pripovijetki se oblikuje jedna od glavnih preokupacija hrvatske romantičarske književnosti – izbor između ljubavi i domoljublja – što ujedno predstavlja podlogu za razmatranje ženskoga sudjelovanja u ratu.

Iskustva rata i zatočeništva reprezentiraju se različitim pripovjednim strategijama, među kojima su istaknute metaforičke konceptualizacije prostora kao dijela ratnoga i karceralnog imaginarija koje često upućuju na razorne učinke nasilja te na međuodnos tjelesnih i duhovnih ograničenja likova. U skladu s poetikom romantizma u brojnim pripovijetkama D. Jarnević pejzaž funkcionira kao estetska kategorija putem koje se ostvaruju vizualni učinci, reprezentiraju unutrašnja raspoloženja likova ili mu se simbolički pripisuju nacionalno-povijesne konotacije. U pripovijetki *Žrtve iz ljubavi i viernosti za domovinu* prikazuju se mračno okruženje i olujno nevrijeme na prijevoju Vratnik na Velebitu. Likovi Zorke i Lovre bore se s vremenskom nepogodom čija je snaga prikazana uporabom metafora i poredaba: "poginuti ćemo u ovoj puštini" (Jarnević, 1843: ista: 91) ili oblaci "činjaše ovu dolinu nalikovati jednom kotlu u kojega se kao u vriuču vodu, striele cičajuć utapljahu, prieteći, njegove strane razmèrviti." (ista: 92). Motivi olujnih udara vjetra i kiše mogu se interpretirati kao metaforičke oznake za tursku ratnu prijetnju koja će potom eskalirati zarobljavanjem mladoga bračnog para. Na sličnom je tragu i izmještenost iz "uljuđenoga" svijeta vlastite nacionalne zajednice romantičarski stilizirana i metaforički prikazana motivom kretanja turske postrojbe i zarobljenika teško prohodnim planinskim prostorima Velebita zahvaćenih vremenom (klisure, ponori, špilje). Prostor turskoga tabora kao zatvora za mladi bračni par postaje mjesto osobnih iskušenja, ali i trijumfa njihova domoljublja. Ima li se u vidu značenje tropa obitelji u nacionalnotvorbenom imaginariju kao simboličkoga prikaza nacionalnoga razvoja i sredstva "naturaliziranja" društvenoga poretka (McClintock, 1993: 63–65), zatočeništvo u turskom taboru može se interpretirati kao metaforički prikazi sputanosti pojedinaca i pripadnika nacionalnoga kolektiva tiranijom i nasiljem. S druge strane, u prikazu će se Zorkina odupiranja zahtjevima turskoga paše da izda

vlastiti narod i naglašavanju spremnosti Hrvata na obranu implicitno promicati ideja prirodnoga prava, prvotno pravo svakoga pojedinca i naroda na slobodu ("prijeti će te Horvati i pokazat kako umie njihova ruka zamahuvati i čorda sieći, nu nenadaj se, da ćeš u Horvata izdajice domovine naći!", ista: 115–116).

Žensko zatočeništvo pritom je prikazano kao kompleksno i ambivalentno iskustvo balansiranja između različitih subjektivnih pozicija, pri čemu se kontinuirano razotkriva ranjivost glavne protagonistice Zorke, kao i njezini mehanizmi otpora i djelomični preobražaj u nacionalnu junakinju. Zorkina je ranjivost reprezentirana preispisivanjem tradicionalnoga toposa ženskoga čekanja. U hrvatskim romantičarskim nacionalno-tvorbenim diskursima topos čekanja (odsutnoga supruga, ljubavnika ili sina) često je povezivan s mitom o muškoj zaštiti nacije i doma, a u pripovijetki je preoblikovan u prikaz Zorkina čekanja na odluku o tretmanu u zatočeništvu.

Pri tomu se u fokus dovodi njezina pozicija turske ropkinje/zatočenice kao razmjenske robe koja je u velikoj mjeri determinirana ne samo njezinom pripadnošću hrvatskom nacionalnom kolektivu nego i bračnim statusom i majčinstvom. Feministička teoretičarka Luce Irigaray smatra da se patrijarhalna društva temelje na tretmanu žena kao muške spolne imovine i na njihovoj razmjeni (1985: 170–171). Razmatrajući "uporabnu" vrijednost žena u društvenom poretku, izdvaja figure majke, djevice i prostitutke. Majka svojim reproduktivnim sposobnostima prvotno ima status privatnoga vlasništva i ne bi smjela biti razmjenjivana jer se time ugrožava društveno ustrojstvo (ista: 185). Vrijednost prostitutke leži u mogućnosti kontinuirane uporabe kojom se uspostavljaju ekonomski odnosi među muškarcima, dok djevice ima "čistu razmjensku vrijednost" (ista: 187). Međutim, prikaz lika Zorke kao majke, supruge i turske zatočenice u pripovijetki D. Jarnević reflektirat će slojevitost i proturječja njezina položaja dvostruke podčinjenosti kao žene unutar militarističkoga patrijarhalnog poretka i kao pripadnice protivničkoga nacionalnog kolektiva, pri čemu će i uloga majčinstva postati predmetom pregovaranja i ucjena. Indikativno je da prvi razgovor/pregovor u turskom taboru lik Č.-paše vodi s likom Lovre, zahtijevajući njegovo nadziranje i dojavljivanje hrvatskih vojnih aktivnosti, dodjeljujući svojevrstu ekonomsku, uporabnu vrijednost likova Zorke i Svetozara kao jamaca potencijalnoga dogovora: "Tvoja supruga i diete će iza toga kao zalog tvoje vjernosti i čiste namiere proti meni u taboru ostate i svu dvorbu će imati" (Jarnević, 1843: 103).

Važan je dio karceralnoga imaginarija i metaforika tijela. Tijelo zatočenika funkcionira kao "liminalno mjesto" podložno "kaznenoj manipulaciji i discipliniranju, ali i zatvorenikovu mentalnom otporu, pa čak i transcenden-ciji" (Fludernik, 2019: 25). Zorkina je subjektivna pozicija turske ropkinje na-

glašena motivima prijetnje tjelesnim kažnjavanjem, primoranošću promatrati mučenje vlastita djeteta ("Jadno uzklikne Zorka, iza kako svoje diete u rukuh kèrvnikah opazi ; oni ga biahu uzeli naga i gola da ga muče", Jarnević, 1843: 115) te motivima uskrata, poput onemogućavanja tjelesnoga kontakta majke i djeteta. Majčinska patnja metaforički se reprezentira kao vid tjelesnoga iskustva ("plačūće diete od majke odkinu. Ovo joj serce razpori", ista: 109; "teško ona stenjaše", ista: 112). U skladu sa spomenutim simboličkim značenjem tro-pa obitelji, motivi razdvajanja supružnika i onemogućavanja kontakta između likova majke i djeteta metaforički konotiraju prijetnju nacionalnim rasapom.

S druge strane, prikazuje se kako zatočeništvo dijelom preobražava lik Zorke iz krhke i plahe supruge u promišljenu osobu koja pokušava osmisliti način preživljavanja te je prvotno spremna na pregovore s likom turskoga paše kako bi pokušala otkloniti prijetnju mučenjem i smrću ("smisli drugom opet, da će biti barem po nešto štedjeni od ovih divjakah, dok budu ufanja imali, da im Kerstjani što koristiti mogu.", Jarnević, 1843: 99). Kako su izdajstvo i odnarođivanje u hrvatskim romantičarskim nacionalnotvorbenim diskursima smatrani nedoličnim činovima, likovi Zorke i njezina supruga Lovre odbijaju savez s Turcima. U tom su stavu oni prikazani kao skladan bračni par čiji se postupci uklapaju u romantičarsku koncepciju nacionalnih afekata koja se temelji na idejama časnoga mučeništva i samoodricanja. Međutim, u dilemi između obiteljske sigurnosti i domovinskih imperativa lik Zorke pokazat će se ustrajnijim u služenju nacionalnim interesima. Upotrebljavajući tehniku psihonaracije pripovjedač opisuje unutrašnje borbe likova bračnoga para i naglašava presudnu Zorkinu ulogu u odupiranju pašinim prijetnjama.

Za razliku od čestoga romantičarskoga prikazivanja žena kroz kliše-je šutljivosti i pokornosti kao atributa idealne ženstvenosti (Badurina, 2014: 140), u pripovijetki su ženski govor i ženska šutnja prikazani kao činovi otpora. Iako se lik Zorke dijelom uklapa u stereotip krhke i nemoćne žene, u razgovoru s likom turskoga paše promiseće se u gorljivu braniteljicu nacionalnih interesa, odgovarajući na zastrašivanja retoričkim pitanjem: "neteče li i u meni horvatska kerv" (Jarnević, 1843: 105). Kroz diskurs lika Zorke eksponiraju se tada aktualna primordijalistička shvaćanja nacionalne zajednice kao proširene obitelji povezane krvnim srodstvom,⁹ čime se opravdava prioritet kolektivnih interesa. Nezadovoljan odbijanjem suradnje lik turskoga paše, portretiran u stereotipnoj orijentalističkoj maniri kao figura "strašnoga Turčina",¹⁰ odluču-

⁹ O primordijalističkom konceptu nacije usp. Özkırımlı, 2010: 49–60.

¹⁰ Stereotip "strašnoga Turčina" bio je dio ranonovovjekovnoga, a dijelom i 19-stoljetnoga europskoga, pa tako i hrvatskoga antiturskoga i antiislamskoga imaginarija. O tome stereotipu u europskom imaginariju usp. Brantlinger, 2013: 208–230. i Ölçen Tiryakioglu, 2015., a u hrvatskoj književnosti usp. Dukić, 2004: 203–205. i Nemec, 1998: 115.

je zlostavljati roditelje primoravši ih da promatraju mučenje vlastita djeteta. Indikativno je da je, u skladu s patrijarhalnom konstelacijom turskoga maskulinog vojnog poretka, kao ključni okidač za pašinu okrutnost istaknuto upravo ženska neposlušnost ("on kaže (...) da ga tvoja postojnost osramoti, i po tom tekar da on dèržovit posta", ista: 112). U pripovijetki se pritom reprezentiraju Zorkino kolebanje i molbe koje upućuje paši da ih poštedi muka, ali potom i transgresija iz subjektne pozicije uplakane i pateće žene u poziciju spartanske supruge i majke koja je za nacionalnu dobrobit spremna žrtvovati i živote vlastitoga muža i djeteta ("neka me slobodno umori; diete, supruga sviuh neka nas muči, na kolce nabija, (...) nu izdajice domovine biti nećemo", ista: 112). Štoviše, njezina je šutnja, naglašena stojećim stavom kao tjelesnom izvedbom nepokor(e)nosti, prikazana kao komunikacijsko sredstvo neverbalnoga iskazivanja otpora¹¹ turskom potlačivanju i ujedno kao vid potpore i osnaživanja kolebljivoga lika Lovre ("Blidem licem uzdignuvša se, ukočenim okom oko sebe po gleda, i čvèrsto se na jedan stup oslone. Vidivši ju uglendar ustati, vrati se njegova postojnost", ista: 116).

Budući da je pripovjedačica u uvodu u pripovijetku istaknula namjeru prikazati ulogu žena kao muškarcima ravnopravnih povijesnih akterica, zanimljivo je razmotriti imaju li Zorkini činovi otpora emancipacijski potencijal. Prvotno se može uočiti da se kontinuirano proturječnim pripovjednim strategijama reprezentiraju ženske subjektne pozicije. Zorkino nepokolebljivo domoljublje čini ju superiornijom u odnosu na glavni muški lik u pripovijetki, no prekoračenje tradicionalne rodne uloge ostvaruje se isključivo kroz služenje nacionalnim interesima, ne i u vidu osnaživanja ženskoga društvenog položaja. Štoviše, Zorkina verbalna hrabrost nije dostatna da bi se njezina obitelj izbacila iz zatočeništva, nego ključnu ulogu u organizaciji njihova bijega ima lik njihova čuvara Agjimira, mladića hrvatskoga podrijetla koji je kao dijete zajedno s majkom zarobljen i poturčen.

Pritom je zanimljivo primijetiti da je lik Agjimira prikazan kao osoba podvojene lojalnosti koja je podložna mišljenjima ženskih likova – vlastite majke i Zorke. Naime, u pripovijetki se također fragmentarno reprezentira iskustvo zatočeništva lika Agjimirove majke koja je sa sinom dospjela u tursko ropstvo. To je iskustvo reprezentirano iz Agjimirove perspektive kao pripovijest o ženskoj transkulturaciji, prvotno prisilnoj i potom dobrovoljnoj prilagodbi turskoj kulturi, uvjetovanoj zahvalnošću njegove majke liku paše koji ju je spasio od seksualnoga nasilja drugih Turaka te se s njom obzirno ophodio u haremu ("on ju uzme u Sarajevo i tamo u saraju ženah nastani. Osobita štednja, s kojom on proti njoj postupaše, (...) obveže mu njezino serce u harnosti",

¹¹ O različitim komunikacijskim aspektima šutnje usp. Jaworski, 1993.

ista: 122–123). Reprezentiranjem lika turskoga paše kao ženskoga zaštitnika djelomično se dekonstruira orijentalistički stereotip o pohotnom Turčinu i oblikuje se ambivalentna slika harema kao prostora ženskoga zatočeništva i utočišta od seksualne prijetnje. To je iskustvo nagnalo lik Agjimirove majke da obveže sina na suzdržavanje od osвете liku paše. S druge strane, u Agjimirovu preobratu važnu ulogu, prema njegovu vlastitu priznanju, ima glas Zorke čije domoljublje i hrabrost interpretira kao svojevrsnu interpelaciju u hrvatsku nacionalnu zajednicu ("a ja koi sam iste one kèrvi i viere od koje je i ona, i kojega ista ona zemlja sinom naziva, za koju i ona umira, ja da (...) nezagèrlim kod ovoga upoznanja opet one majke iz koje skuta bih u mojem dietinstvu silom iztèrgnut?", ista: 121). Toj interpelaciji, shvaćenoj u Althusserovu smislu poziva koji ideologija i zakon upućuju subjektu, diskurzivno oblikujući njegov identitet (usp. Biti, 1997: 72), prethodilo je Zorkino upisivanje u zamišljeni nacionalno-politički poredak, i to prvotno posredstvom glasa njezina supruga Lovre koji se prilikom zarobljavanja pozvao na hrvatsku maskulinu vojničko-ratničku tradiciju i domoljublje, utjelovljene u liku Petra Zrinskog kao domovinskoga zaštitnika. To su vrijednosti koje lik Zorke kao pripadnica hrvatskoga nacionalnog kolektiva također slijedi i na koje se i lik Agjimira odaziva te stoga organizira bijeg iz turskoga zatočeništva. Na taj se način u pripovijetki ponovo uspostavlja stereotipna raspodjela uloga hrabroga, borbenog muškarca i zarobljene žene, a motivom se Agjimirova hrvatskoga podrijetla ujedno ovjerava temeljna nacionalno-politička konstelacija pripovijetke.

IV.

Pripovijest o ženskom zatočeništvu može se promatrati kao dio šire 19-stoljetne (pri)povijesti o traumatičnoj nacionalnoj prošlosti koja je bila u funkciji nacionalne homogenizacije i diskurzivnoga konstruiranja granica između zamišljene hrvatske nacionalne zajednice i izvanjskih prijetnji njezinoj stabilnosti. Te su težnje poduprte i predodžbom lika žene kao osjetljivoga dijela nacionalnoga kolektiva koji utjelovljuje njegovu hrabrost i patnju, uz istovremeno slanje poruke o ženama koje su "simbolički barem, ravnopravni članovi nacionalnoga kolektiviteta" (Yuval Davis, 2004: 126). Reprezentiranjem ženskoga otpora tiranskoj, zlostavljajućoj (muškoj) moći lika turskoga paše kao etničkoga, religijskog, neprijateljskog Drugog u pripovijetki se metaforički prikazuje otpor cjelokupnoga hrvatskog naroda, a Zorkinoj žrtvovanje priskrbiljuje joj poštovanje likova njezinih muških sunarodnjaka ("Ona je pala kao žrtva svoje viernosti i dužnosti, tiho reče Zrini", Jarnević, 1843: 124–125). Osim toga, tematiziranje žrtve i junaštva likova iz puka, čiji su napori pridonijeli ratnoj pobjedi hrvatske vojske predvođene likom hrvatsko-

ga vojskovođe Petra Zrinskog, posebice je zanimljivo jer se time, umjesto eksponiranja plemićke ideologije,¹² u djelu artikuliraju vrijednosti moderne građanske ideologije poput demokratske ideje jednakosti.¹³

Međutim, čin ženskoga (samo)žrtvovanja ima višestruke implikacije jer nije jednoznačno prikazan kao vid ženskoga (samo)osnaživanja. U pripovijetki se tematizira prijemor zbog inkompatibilnosti dvaju društvenih zahtjeva: majčine odgovornosti za dobrobit djeteta te odgovornosti za reprodukciju nacije i društvenoga poretka. Za razliku od dijela preporodno-romantičarskih diskursa koji su kao posve neproblematične slavili spartanske atribute požrtvovnih majki,¹⁴ u pripovijetki D. Jarnević prikazuju se ambivalentne reakcije lika majke i nelagode zbog nemogućega izbora. Iako i na samrti Zorka nominalno šalje liku Petra Zrinskoga poruku o važnosti sinovljeva odgoja u nacionalnom duhu kao budućega ratnika i domovinskoga branitelja, poruka koju upućuje sinu implicira opterećenost majčinskom krivnjom jer se samoidentificira kao "bezmiloserna njegova majka" (ista: 124) koja je za domovinske interese bila spremna žrtvovati i njegov život.

Na taj se način u pripovijetki reprezentira kompleksna uloga žene u patrijarhalnoj, maskulinoj kulturi te razotkrivaju proturječja nacionalnotvorbena diskursa koji ženskomu liku dodjeljuju važnu ulogu u biološkoj i kulturnoj reprodukciji nacije,¹⁵ čineći ga odgovornim za nacionalnu budućnost, a istovremeno nameću kobno podčinjavanje temeljnih identifikacijskih uporišta ženskoga lika (majčinskoga, obiteljskog) kolektivnomu interesu. Napetost se u pripovijetki razrješava preusmjeravanjem krivnje na figure neprijatelja kao utjelovljenja nacionalne prijetnje i time odgovornih za rasap obiteljske zajednice. Istovremeno se, međutim, odašilju ambivalentne poruke kako su ženska žrtva i žensko junaštvo jamci stabilnosti i prosperiteta nacionalnoga kolektiva, ali da iskoračenje iz zadanih rodnih uloga, kao i služenje zamišljenomu uzvišenom idealu, mogu biti kobni za ženu.

¹² O prožimanjima preporodne i moderne nacionalne ideologije u prvoj polovici 19. stoljeća usp. Rapacka, 1996.

¹³ Na artikuliranje demokratskih ideja u književnom stvaralaštvu Dragojle Jarnević upozorili su već i Nemec, 1994: 72 i Badurina, 2014: 245.

¹⁴ Na te je aspekte preporodno-romantičarskih diskursa upozorila Coxa, 2011: 101–102.

¹⁵ Termini su preuzeti iz knjige Yuval-Davis, 2004: 41–90.

Literatura

- Badurina, N. (2014). *Utvara kletve*. Zagreb: Disput.
- Biti, V. (1997). *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bošković-Stulli, M. (2006). *Priče i pričanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Brantlinger, P. (2013). "Terrible Turks: Victorian Xenophobia and the Ottoman Empire", u: Tromp, M., Bachman, M. K. & Kaufman, H. (ur.) *Fear, Loathing, and Victorian Xenophobia*. Columbus: The Ohio State University, str. 208–230.
- Brombert, V. (1978). *The Romantic Prison*. Princeton: Princeton University Press.
- Brunčić, D. (2018). *Zamišljena obitelj: o rodu i naciji u pjesništvu hrvatskoga romantizma*. Osijek: Filozofski fakultet.
- Burnham, M. (1997). *Captivity and Sentiment*. Hanover – London: Dartmouth College – University Press of New England.
- Castiglia, Ch. (1996). *Bound and Determined: Captivity, Culture-Crossing, and White Womanhood from Mary Rowlandson to Patty Hearst*. Chicago – London: The University of Chicago Press.
- Coha, S. (2011). "'Amazonski serdca odziv': o diskurzivnome oblikovanju ženskoga identiteta u hrvatskome narodnom preporodu", u: Prlenda, S. (ur.) *Kako je bilo... O Zagorki i ženskoj povijesti*. Zagreb: Centar za ženske studije, str. 91–119.
- Coha, S. (2018). "Od predaje do novele ili o(domo)rodnoj (pri)povijesti *Povodkinje pod gradom Ozlom* Dragojle Jarnević", u: Rudah, E., Nikolić, D. & Tomašić, J. (ur.) *Tragovi tradicije, znakovi kulture. Zbornik u čast Stipi Botici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatsko društvo sveučilišnih lektora, str. 139–154.
- Detoni Dujmić, D. (1998). *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Dukić, D. (1998). "Turska tema u preporodnoj drami", u: Batušić, N. (ur.) *Dani Hvarskog kazališta, knj. 25: Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba*. Split: Književni krug, str. 316–325.
- Dukić, D. (2004). *Sultanova djeca*. Zadar: Thema.
- Dukić, D. (2007). "Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća", u: K. Bagić (ur.) *Jezik književnosti i književni ideologemi. Zbornik radova 35. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za strane slaviste, str. 87–103.

- Fališevac, D. (2003). *Kaliopin vrt II: studije o poetičkim i ideološkim aspektima hrvatske epike*. Split: Književni krug.
- Fludernik, M. & Olson, G. (2004). "Introduction", u: Fludernik, M. & Olson, G. (ur.) *In the Grip of the Law: Trials, Prisons, and the Space Between* (ur.). Frankfurt am Main – New York: P. Lang, str. XIII-LIV.
- Fludernik, M. (2019). *Metaphors of Confinement. The Prison in Fact, Fiction, and Fantasy*. Oxford: Oxford University Press.
- Gilbert, S. M. & Gubar, S. (1984). *The Madwoman in the Attic*. New Haven – London: Yale University Press.
- Irigaray, L. (1985) *This Sex Which Is Not One*. Ithaca – New York: Cornell University Press.
- Jarnević, D. (1843). *Domorodne poviesti*. Karlovac: Tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera.
- Jaworski, A. (1993). *The Power of Silence*. Newbury Park – London – NewDelhi: Sage Publications.
- Klepač, T. (2011). "Women, Romance and Romantic Nationalism in Dragojla Jarnević's *Dva pira* (*Two Wedding Celebrations*, 1864) and M. E. Francis's *Dark Rosaleen* (1917)". *Studia Romanica et Anglicae Zagrabien-sia*, br. 56, str. 137–158.
- Leerssen, J. (2014). *When was romantic nationalism? The onset, the long tail, the banal*. Antwerp: Nise.
- McClintock, A. (1993). "Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family". *Feminist Review*, br. 44, str. 61–80, <dostupno na: <https://www.jstor.org/stable/1395196>> [10. 3. 2025].
- Nemec, K. (1994). *Povijest hrvatskoga romana od početaka do kraja 19. stoljeća*. Zagreb: Znanje.
- Nemec, K. (1998). "Poetika hajdučko-turske novelistike", u: Batušić, N. (ur.) *Dani Hvarskog kazališta, knj. 25: Hrvatska književnost od preporoda do Šenoina doba*. Split: Književni krug, str. 112–123.
- Ograjšek Gorenjak, I. (2008). "Neznana prvakinja povijesti žena u Hrvatskoj", u: Grdešić, M. & Jakobović Fribec, S. (ur.) *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Zagreb: Centar za ženske studije, str. 45–60.
- Ölçen Tiryakioglu, N. (2015). *The Western Image of Turks from the Middle Ages to the 21st Century: The Myth of Terrible Turk' and 'Lustful Turk'*, doktorska disertacija. Nottingham: Nottingham Trent University, <dostupno na: <https://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/27946/1/Nevsal.Tiryakioglu-2015.pdf>> [30. 3. 2025].
- Özkırımlı, U. (2010). *Theories of Nationalism*. London: Palgrave Mcmillan.

- Rapacka, J. (1996). "Zamiranje plemićke ideologije u kontekstu oblikovanja nacionalne ideologije", u: Batušić, N. (ur.) *Dani Hvarskog kazališta, knj. 22: Hrvatska književnost 18. stoljeća [II]: tematski i žanrovski aspekti*. Split: Književni krug, str. 20–28.
- Snader, J. (2000). *Caught between Worlds: British Captivity Narratives in Fact and Fiction*. Lexington: The University Press of Kentucky.
- Šicel, M. (2004). *Povijest hrvatske književnosti, knj. I. Od Andrije Kačića Miošića do Augusta Šenoe (1750–1881)*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Yuval-Davis, N. (2004). *Rod i nacija*. Zagreb: Ženska infoteka.
- Zečević, D. (1985). *Dragojla Jarnević*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber.

Dubravka BRUNČIĆ

REPRESENTATION OF THE FEMALE CAPTIVITY EXPERIENCE IN DRAGOJLA JARNEVIĆ'S SHORT STORY *VICTIMS OF LOVE AND LOYALTY TO THE HOMELAND*

The paper analyzes the representation of woman's wartime captivity experience in the short story *Victims of Love and Loyalty to the Homeland*, published in the collection *Homeland's Tales* (1843) by the Croatian romantic writer Dragojla Jarnević. It is a short story in which the Croat-Ottoman war conflicts in the 17th century are thematized, and the paper explores how the representation of woman's captivity experience was adapted to the national-political goals of the Croatian National Revival and Romanticism, including representations of female heroism and sacrifice, mechanisms of potential female resistance and the question of the (in)compatibility of family, maternal and homeland duties.

Key words: *Dragojla Jarnević, Croatian short story, Romanticism of the National Revival period, female identity, captivity narrative*

Izvorni naučni rad
UDK 821.512.1-31.09
UDK 821.42/.45-31.09

Aida DŽIHO-ŠATOR

Fakultet humanističkih nauka

Univerzitet “Džemal Bijedić” u Mostaru

aida.dziho@unmo.ba

**ECHOES OF SILENCE: TRAUMA, GENDER-BASED
VIOLENCE, AND PATRIARCHY IN *PURPLE HIBISCUS*
AND *THE BASTARD OF ISTANBUL***

The Bastard of Istanbul is a novel set in modern-day Turkey, which amid its economic and political development continues to suppress the problematic points in its past and is still an extremely patriarchal society, as the characters of the novel struggle with personal issues and traumas. The novel focuses on historical trauma, violence against women, and how culture and its established and rigid social and religious norms silence and oppress women. On the other hand, the novel *Purple Hibiscus* is set in post-colonial, also patriarchal, Nigeria and follows the internal dynamics of a Christian family that goes through the torture of an authoritative and violent father on everyday basis. Unlike, *The Bastard of Istanbul*, where we find Turkey in the post-colonial period of the Ottoman Empire, as the heir of a former colonial power that does not know how or does not want to come to terms with its crimes, in *Purple Hibiscus*, Nigeria is seen as a de-colonized country that still does not manage to find its way to a healthy and non-oppressive political arrangement. This paper will explore how both novels depict the intersection of patriarchy with gender, trauma, and history.

Key words: *trauma, gender violence, patriarchy, history, Purple Hibiscus, The Bastard of Istanbul, Chimamanda Ngozi Adichie, Elif Shafak*

1. INTRODUCTION AND THEORETICAL OVERVIEW

Judith Lewis Herman opens her book *Trauma and Recovery* by stating: “THE ORDINARY RESPONSE TO ATROCITIES is to banish them from consciousness. Certain violations of the social compact are too terrible to utter aloud: this is the meaning of the word unspeakable.” (Lewis Herman,

2015:11) She however continues to explain that the unspeakable finds its way out as the only form to the process of healing:

Atrocities, however, refuse to be buried. Equally as powerful as the desire to deny atrocities is the conviction that denial does not work. Folk wisdom is filled with ghosts who refuse to rest in their graves until their stories are told. Murder will out. Remembering and telling the truth about terrible events are prerequisites both for the restoration of the social order and for the healing of individual victims. (Ibid.)

Building on this foundation, violence and trauma are inextricably bound by silence and the first step towards healing is in breaking of the silence, it is in telling. Violence against women is still undeniably a pervasive global problem that affects approximately one in three women in the world. The World Health Organization (WHO) states in its reports that around 30% of women have experienced physical and/or sexual violence from an intimate partner or non-partner during their lifetime.¹ (WHO, 2025) Furthermore, these statistics highlight the fact that gender-based violence goes beyond cultural, economic, and geographic boundaries. Violence against women is most frequently committed by an intimate partner with data stating that almost one-third (27%) of women aged 15 to 49 who were in a relationship reported some form of physical and/or sexual violence by their intimate partner. (WHO, 2025) This type of violence leaves the victims with profound and lasting consequences, from physical injuries, and psychological problems to sexually transmitted diseases. According to the reports made by Associated Press in 2023, an average of 140 women and girls were killed by their intimate partners or family members per day, which was a total of approximately 51,100 victims worldwide.² Years of efforts in the fight against violence against women have led to some legal changes; however, various problems still exist in combating this problem. One of the developments is the fact that as of 2018, almost three-quarters of the world's countries have banned domestic violence. (UN WOMEN INTERACTIVE, 2025) The focus of this paper is two novels, *The Bastard of Istanbul* and *Purple Hibiscus*, with events set in Turkey spanning the time from the 1920s to the 2000s and Nigeria in the years after the end of colonial rule. Elif Shafak and Chimamanda Ngozi Adichie, undoubtedly acknowledge the problem of gender violence and the inferior position of women globally, and they set out to convincingly render a portrayal and dissection of oppression, mistreatment, and abuse of women in their respective countries.

¹ <https://data.unwomen.org/global-database-on-violence-against-women>, last accessed 1/14/2025

² <https://apnews.com/article/un-killing-women-girls-partners-family-global-c2f-26290b8158e1d97b1b16ef76e85a8>, last accessed 1/14/2025

Violence against women is still a significant problem in Turkey. According to statistics, approximately 40% of women have experienced physical and/or sexual violence during their lifetime. Studies conducted in Turkey have reported that from 13% to 78% of women are subjected to domestic violence at some point in their lives. (Basar, Nurdan, 2018) In 2024, at least 193 women were killed in the first half of the year. Despite legal reforms aimed at solving the problem of gender-based violence, such as the adoption of Law No. 6284 on protecting the family and preventing violence against women, there are still challenges in its effective implementation and enforcement in Turkey.³ Unfortunately, in 2021, Turkey withdrew from the Istanbul Convention, the Council of Europe treaty set to help fight violence against women. According to the Amnesty International report:

In Turkey, violence against women by family members spans the spectrum from depriving women of economic necessities through verbal and psychological violence, to beatings, sexual violence, and killings. Many acts of violence involve traditional practices, including "crimes of honor", forced marriage, including early marriage, *berdel* (the barter of women to avoid paying dowries and other marriage expenses) and *beşik kertmesi* (a form of arranged marriage in which families barter newborn daughters, forcing them to marry as soon as they are considered old enough).⁴ (Amnesty International, 2004)

Similarly, violence against women in Nigeria is also a grave and pervasive problem that manifests itself through physical, sexual, psychological, and other forms of abuse. According to UNFPA-Nigeria reports, approximately one in three Nigerian women has experienced some form of physical violence by the age of 15.⁵ According to data from the UN Women Data Hub, in 2018, 13.2% of women aged 15 to 49 stated that they had experienced physical and/or sexual violence by a current or former intimate partner in the previous 12 months. In addition, harmful traditional practices such as early and forced marriages, family violence, and female genital mutilation are still widespread, which further worsens the security position of women in Nigerian society. (UNFPA-Nigeria, 2025) In light of these realities, and considering the activist inclinations of both Elif Shafak and Chimamanda Ngozi Adichie, it is of no surprise they predominantly choose to write about women and feminist perspectives in their novels in which they convincingly render authentic accounts

⁴ <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/09/eur440132004en.pdf>, last accessed 1/14/2025)

⁵ <https://nigeria.unfpa.org/en/topics/gender-based-violence-19>, last accessed 1/22/2025

on the issues of gender-based violence, violence in general and trauma induced by said events.

Trauma theory is a multidisciplinary field in literature that explores how narrative forms include, represent, and process traumatic experiences. It approaches literary texts with a focus on the analysis of the traumatic events of the characters in the novel, the different ways in which trauma is experienced and processed, and how it affects the lives of individuals and groups. In literary works especially novels, the interest in trauma can be seen as early as the late nineteenth and early twentieth centuries, when the overall interest in the psychological aspect of human existence started growing, and when the term itself first appeared and was discussed in psychology, most notably in the works of scientists such as Jean-Martin Charcot, Pierre Janet and Sigmund Freud. The term began to be used in the 1980s in literary theory as well, primarily in the studies of Cathy Caruth, Shoshan Felman and Geoffrey Hartman. According to Cathy Caruth, trauma is a difficult event to process and therefore inherently difficult to represent. This leads to the paradox that a traumatic event has a great impact on a person who has survived the trauma but is also inaccessible to their conscious understanding of it. Caruth also examines the concept of trauma beyond the individual and considers its collective dimensions to analyze how communities and cultures deal with the legacies of traumatic histories, such as wars, genocides, and colonialism. (Caruth, 1995) Trauma theory investigates the manifestation of traumatic events in literary and historical works and how fictional characters deal with their traumas, as well as how literary texts function to record the traumas that occur in society. In her book *Trauma and Fiction*, Anne Whitehead starts with the theory of Pierre Janet, who made a distinction between "narrative memory" and "traumatic memory", arguing that narrative memory is a social act that takes into account the audience, and that traumatic memory does not need that social component and that it is not addressed to anyone and does not answer to anyone. "Traumatic memory", claims Janet, "must be transformed into a narrative memory, so that the traumatic event can become part of the individual experience". (Whitehead, 2004: 140–141). Trauma theory, as a multidisciplinary field that relies on psychology, history, and cultural theory, comprehensively deals with the textual articulation of human traumas, illuminating both personal and collective suffering. Transgenerational trauma, which is another significant category explored by trauma theory, could certainly be included under the term collective suffering. Through their approach to literary works, theorists analyze how literature records the lasting impact of historical crimes on communities and future generations. This theoretical framework finds literary resonance in novels such as *Things Fall Apart* by Chinua Achebe, where the

author examines the trauma of colonization, or in the *Ceremony* by Leslie Marmon Silko, where the author delves into the cultural and spiritual wounds of the displacement of the American natives. Marianne Hirsch, a trauma studies theorist, introduces the concept of "post-memory" into trauma studies and she emphasizes how the descendants of those who survived the trauma inherit the burden of remembering and processing the experiences of their ancestors. (Hirsch, 2012) Such literary research points to the temporal persistence of trauma, that is, they reveal how trauma transcends time, embedding itself in cultural memory and identity.

Literature is one of the key media for researching trauma because it offers exactly that wide textual space in which wounded and broken identities, repressed memories, and collective social wounds can be explored. Through storytelling, the authors investigate traumatic events such as wars, genocides, slavery, but also rape and abuse of any kind. In this way, authors and their fictional worlds serve as a catalyst for human suffering, they give readers the possibility to empathize with human vulnerability, but also an insight into the complexity of human resilience.

A special category of trauma that is central to this research is gender trauma, which can be characterized as a complex intersection of personal and collective experiences in relation to gender. These experiences result from the way in which societies have historically constructed and implemented gender norms, which are specifically addressed in literature by gender theory, the study of what is understood as male and/or female and/or queer behavior regardless of context, society, or field of study. The concept of gender refers to the biologically visible categories of the human body, between the female and male body, while the concept of gender refers to the categories of social expectations, roles, and behavior, female and male. Older editions of the dictionaries do not distinguish today's nuances between the concept of gender, however, in recent times, there have been changes in definitions in dictionaries and they include gender and gender distinguishing characteristics. English dictionaries, such as Oxford and Cambridge added transgender labels and gender-neutral terms to the definitions of man and woman. (Džihó-Šator, 2024:170) Gender trauma therefore represents a type of combination of trauma theory and gender theory. Because gender norms are rooted in patriarchal structures, these norms have relegated individuals, especially women and gender-diverse people, to marginalized roles. This trauma manifests not only in the form of overt violence but also in more subtle systemic inequalities such as wage differentials, limited access to education, and limited autonomy, leaving lasting psychological and social scars on the affected population. This aligns with Shafak's and Adichie's narrative depictions, where history and patriarchy play a key role.

Namely, the historical dimension of gender trauma is intertwined with periods of political upheavals and social restructuring, as well as the continuously nurtured atmosphere of patriarchal culture. During the Industrial Revolution, gender roles were already strictly codified, men were assigned the role of family breadwinners, and women's lives were limited within the domestic sphere. Such constructs created a dichotomy that became deeply ingrained in cultural narratives and continuously supported by patriarchal societal codes that persist to this day, especially in highly religious and conservative societies. For this reason gender identities are at the center of issue of violence as well:

Gender identities are therefore a vital factor in explaining women's and men's experiences and roles as victims and perpetrators of violence worldwide. In both conflict-affected and peaceful environments, violent masculinities and femininities are shaped by socially constructed and perpetuated norms related to the use of violence (EL Jack, 2003, Segalo, 2015)

Men and women are taught to behave in certain ways within standard and non-violent context. This type of learned and imposed behavior extends to violent and post-violent contexts as well and affects how women deal with violent trauma.

The Bastard of Istanbul and *Purple Hibiscus* are both novels that render literary representations of gender trauma that is deeply rooted in the sociocultural context and has far-reaching societal consequences. While Shafak writes of and explores suppressed personal and collective histories, women's memory and transgenerational trauma within the family and patriarchal Turkish society, Adichie explores the psychological and physical effects of domestic violence, religious extremism and colonial legacy in post-colonial Nigeria. Through their protagonists, both novels tell the stories of trauma—how it is inherited, resisted and finally voiced and they are aligned with trauma theory's emphasis on narrative recovery and collective memory.

2. GENDER AND VIOLENCE IN *THE BASTARD OF ISTANBUL* AND *PURPLE HIBISCUS*

In both novels, *The Bastard of Istanbul* and *Purple Hibiscus*, the authors depict gender roles and power dynamics in relation to patriarchal society, how women are oppressed within such social and cultural structures, and how they process the traumatic events inflicted upon them. In *The Bastard of Istanbul*, Elif Shafak aims to highlight the many ways in which a patriarchal society shapes the family, family roles, and relationships, but also social expectations.

Women in the novel, and within such a set context, occupy a central place with their lives torn between personal desires and aspirations and rigid and deeply rooted social, religious, and cultural traditions. The character of Zeliha represents a woman who is the product of generational and systemic silencing of women in a highly traditional and conservative society who is unable to properly deal with her traumatic experience of rape. Drawing on Janet's theory of narrative memory Anne Whitehead writes:

Traumatic memory is inflexible and replays the past in a mode of exact repetition, while narrative memory is capable of improvising on the past so that the account of an event varies from telling to telling. For Janet, the conversion of traumatic memory into narrative memory represents the process of recovery from trauma. (Whitehead, 2004:87)

Zeliha is not given space to go through the said conversion of trauma from traumatic memory into narrative memory and is thus unable to start her recovery. The recovery in her case would mostly involve the relationship with her daughter and the psychological centering and grounding of the daughter herself. Asya is affected by Zeliha's trauma as well because it shapes and affects their relationship.

For a household filled with temperamental and talkative women, the Kazandzi home is awfully silent when it comes to Zeliha's rape. The rape occurs in the Kazandzi home while the mother, grandmother, and sisters are, quite symbolically, visiting their father's grave, and Zeliha and her brother Mustafa stay behind home alone. The family enters the home right after the act of rape, while Mustafa is throwing up in the bathroom and Zeliha is all disheveled and bruised in the face, but no one suspects anything. The explanation Zeliha gives after deciding at that moment not to tell anything about rape is that she stood up for a woman in the park and got beaten by her husband as well. The irony of the whole context should not escape the readers—the family is out to visit the grave of a very strict patriarch of the family, Mustafa uses rape to punish Zeliha, to shame her into submission and crush her spirit, and Zeliha hides it all away behind a fictitious assault by an unknown man. Even if not in that particular moment, the event should have stirred suspicion after she became pregnant soon after and does not give the name of the father. Shafak implies that the family most definitely chooses not to know. Not wanting to know and forgetting becomes almost a leitmotif in the novel. Zeliha doesn't want to remember, Banu who most definitely suspects and later learns of the truth wants not to know and guilt-ridden Mustafa wants to forget as well. Even the narrative voice that can be seen as a collective voice of the said traditional society is advising silence:

Once there was. Once there wasn't. God's creatures were as plentiful as grains; talking too much was a sin. It was a sin for you could tell what you shouldn't remember and you could remember what you shouldn't tell if you talk too much. Every family has sins that must be kept secret. (Shafak, 2007:233)

Shafak here wants to place focus on the ubiquitous cultural pressure that is put on rape victims. She implies that a young girl who has been raped is first and foremost in the eyes of the community no longer a virgin which consequently doesn't make her a good match for marriage in a conservative society. She might also be accused of instigating the rape with her choice of clothes or behavior which is still often the case in many societies. And probably the strongest reason for the silence is the shame the rape brings on all the members of the family, especially on women and unmarried girls. Shafak reminds the readers of the painful fact that Zeliha has no one to talk to—her mother is a traditional Turkish woman who puts her son before her daughters and is blind or oblivious to the sexual assault, especially since she sees Zeliha's way of dressing as provocative. She calls her daughter Zeliha a "whore" because she wears miniskirts and high-heeled shoes. Zeliha's sisters are in no way open to helping Zeliha close her wounds, and she cannot in fact recover from her trauma. In her article, "Trauma Narratives and the Remaking of the Self," Susan Brison recounts her personal experience of sexual assault and emphasizes the crucial role of empathetic listeners in enabling individuals to regain agency over their traumatic memories. Brison describes her own experiences:

Memories of traumatic events can be themselves traumatic: uncontrollable, intrusive, and frequently somatic. They are experienced by the survivors as inflicted, not chosen as flashbacks to the events themselves. In contrast, narrating memories to others (who are strong enough and emphatic enough to be able to listen) empowers survivors to gain more control over the traces left by the trauma. (Brison; 1999:40)

This insight is particularly relevant to understanding Zeliha's experience, she does not have an empathetic listener at that point in her life. Perhaps her later partner would be, and perhaps Asya as well would be, but by that time Zeliha had already closed herself off in the defense mechanism cocoon she created on that day by disassociating herself from her own raped self.

But then, in an instant, a surge of panic washed the humiliation away. She tried to block him with one hand while with the other she attempted to pull her skirt back down, but in next to no time he had lifted it again. She fought, he fought, she slapped him, he slapped her harder, she bit

him, he punched her in the face, one single blow. She heard someone shriek "Stop!" at the top of her voice, shrill and inhuman, like an animal in a slaughterhouse. She did not recognize her own voice, just as she didn't recognize her body, as though it were alien territory when he entered it. (Shafak, 2007:315)

She immediately wants to forget everything, as if that is something one could do, but is unable: "Everything had happened so swiftly, perhaps she could convince herself that it hadn't happened at all. But the face she saw in the mirror revealed a different story." (Ibid.) In that moment her face stops her from suppressing the event and later, after she gives birth to Asya, it is her face that does not allow her to forget the rape. Her bruised face in the mirror and later her daughter's face and existence are the symbols of the impossibility of forgetting. One cannot forget what is part of one's experience, especially the traumatic one.

Zeliha is a victim of a culture that uses family, and then society to put obstacles and limiting expectations, tasks, and obligations of household and family life before women through generations and imposes on them the ultimate form of female self-sabotage—silence. Through silence and cultivating a culture of silence about her own experience, a woman closes herself in a vicious, closed circle of pain, trauma, and loss. This is not a phenomenon that is present only in Turkish culture, but it is historically present in all societies and has served as perhaps the most subversive form of control of women. Namely, not conveying the story, trauma, and women's experience, and not facing these problematic aspects of one's own life, results in a further deepening of both the trauma and the shackles of gender roles in society. Zeliha's experience of domestic violence, i.e. rape, her silence about it as well as the neglect of her own feelings and needs creates a woman who has no autonomy over her own life. Furthermore, the silence creates a rift between Zeliha and her daughter, one that permeates their relationship and is impossible to resolve without breaking the silence and revealing the truth. In turn, such a legacy of silence and oppression is passed down to Asya, who, in her quest to challenge patriarchal authority, finds herself trapped in a complex web of tradition, family silence, and devotion, and a struggle for self-expression and self-determination.

Though *The Bastard of Istanbul* undeniably foregrounds the theme of patriarchy and men's violence against women, men seem to be excluded, that is, removed from the story. By doing this Shafak seems to want to emphasize the agency of women, but also to point to the omnipresence of male oppression in the novel. The overarching grip of patriarchy doesn't appear to wane after men leave. When the novel begins, the mother, that is, the female patriarch,

rules the Kazanci family, because the father dies earlier, and the brother, the rapist Mustafa, is not physically present in the women's lives after the act of rape, but their actions hang over the women's lives like shadows and negatively determine them in different ways.

Quite the opposite, in the novel *Purple Hibiscus*, Chimamanda Ngozi Adichie presents a picture of a completely open form of patriarchal control and male dominance over women through the character of Eugene. While Shafak uses the family structure of the Kazanci family and the character of Zeliha's mother to draw attention to the role of women and their implicit and explicit participation in deepening the poor position of women within the family and society, Adichie emphasizes the exclusive presence of men and the direct dominance of men over the lives of women. In this novel, the father independently and directly rules the family, he deepens the rigid gender roles and violently extinguishes any forms of disagreement within family dynamics. This applies both to his wife and children but to an extent to his sister and father. Unlike the loud Kazandi home, the Achike home is disturbingly silent due to the fear of the father. The beatings he gives them are terrible but so is the silence in between these events:

We went upstairs to change, Jaja and Mama and I. Our steps on the stairs were as measured and as silent as our Sundays: the silence of waiting until Papa was done with his siesta so we could have lunch; the silence of reflection time, when Papa gave us a scripture passage or a book by one of the early church fathers to read and meditate on; the silence of evening rosary; the silence of driving to the church for benediction afterward. Even our family time on Sundays was quiet, without chess games or newspaper discussions, more in tune with the Day of Rest. (Adichie, 2003:31)

The mother is silent about the abuse and the whole family is quite literally silent as to not to disturb the father. Adichie makes it clear to the readers that the family learns to live to avoid violence and not to provoke it, they learn to walk, talk and breathe to avoid the margins of horror. The silence permeates the lives of the Achike family even after the poisoning of the father. The last chapter is titled "A Different Silence". The mother does not talk about it, she does not even answer terrified Kambili why she put the poison in his tea because she sometimes would take sips of his tea. Beatrice is equally traumatized by her own violent act as she is by Eugene's repeated acts of violence and silence is both her only refuge and a prison. As a victim of abuse, but also as a person shaped by patriarchal norms she also lets Jaja as a man to take the lead after the murder, she lets him take the blame. She would presumably get

the worse treatment in prison for the same act, and it would be difficult for the children to get her out of prison, so the logistics is sound, but it does not take away from the fact that the motherly instinct in her is eclipsed by the trauma she suffered and by the sheer and sad certitude that she is conditioned to let the men lead.

In terms of religion and suppression of women in *The Bastard of Istanbul* Islam is present as a cultural and historical lingering force and a fact of life but not in a practical form. None of the major characters, except for Banu and Feride, are deeply religious or are practicing religion, pray five times a day, or go to the mosque, and religion is not directly used as an excuse for violence. However, Mustafa rapes Zeliha in a state of mind that was made possible by the religious and patriarchal society, believing she should be punished for her immodest way of dressing and outspokenness, just because she is a woman. In *Purple Hibiscus* Christianity is used as the basic method and excuse of suppressing women. Eugene is a pathological bully who uses his strict religious moralism as a means to physically and emotionally abuse his wife Beatrice and their children.⁶ Eugene's belief in his own moral superiority and the justification of violence towards his wife and children are a reflection of his brutality and extreme character, but they are also a reflection of the social fact that women's voices, desires, and independence are secondary to the power and control of men. The man is *the first* and the woman is *the second*, and both authors make sure to portray that as the fact of life for female characters in their respective novels. In this context, silence is used by both authors as a form of female self-sabotage. Beatrice is submissive and she keeps quiet about her husband's abuses, she hides them from herself and her children, but also from her family and acquaintances. She also turns her head and remains silent about her husband's abuse of their children, all because of religious and cultural convictions about family life and the role of women in it. It is important to note that in both novels perpetrators of violence are punished by death and not so by the justice system but by characters themselves. Banu gives Mustafa ashura, the traditional Turkish pudding his mother made in honor of his visit which she had previously poisoned. She leaves it by his bed before revealing to him the knowledge of the rape. So, it is not Zeliha that poisons him, but Banu, the older sister who can no longer live with the burden of knowledge as she says. Other characters in the novel never learn of this and no one is punished. Mustafa also willingly takes the poisoned ashura no longer being able to live with himself, especially after he is back home, confronted with

⁶ See more in: Džiho-Šator A. & Džiho-Hidović A. (2023). *Gender and Violence in Toni Morrison's A Mercy, Elena Ferrante's Tetralogy My Brilliant Friend and Chimamanda Ngozi Adichie's Purple Hibiscus*, Društvene i humanističke studije, DHS 2 (23)

the past and the knowledge he is the father of Asya. After learning he fathered Asya, Mustafa chooses to eat poison and die and after his death, Zeliha tells Asya he was her father. So, the circle of violence is closed, and the healing of trauma can begin. Beatrice, as well, resorts to poisoning her husband, which lasts over a longer period, and is reckless because her daughter sometimes sips her father's tea. The reader does not learn if the mother was cautious in these instances, or if she was just traumatized and beside herself in wanting to end their suffering which in turn also made her irresponsible. Shafak and Adiche choose this type of murdering of the male aggressors because poisoning is tied to women's domestic sphere—it happens within the kitchen, it does not ask for physical strength and it is quiet. In the *Purple Hibiscus* there are consequences to crime, Jaja goes to prison, but after three years, a good team of lawyers, and a lot of money spent on bribery he is to be freed from prison by making on to a list of prisoners of conscience. However, while the female characters in *The Bastard of Istanbul* are somewhat freed from trauma by the death of the aggressor and by breaking the silence of rape, and can start their healing journey from the trauma, the Achike family seems to be further enveloped by darkness and trauma. Beatrice is near to losing her sound mind and Jaja spends time in prison for the crime he does not commit. Beatrice solves the problem of violence in her family under the veil of silence and secrecy with the ultimate act of violence that could have killed her daughter as well, but they never seem to break the silence between themselves and heal.

In both novels, gender roles are strictly defined and socially imposed, and women's voices are silenced primarily through the family. They are not only strict but also cruelly imposed, with women's voices being systematically silenced by the male figures who dominate them. While Asya's resistance to patriarchal expectations in *The Bastard of Istanbul* represents a woman's rebellion against patriarchal social settings, Beatrice's endurance and persistence in following the rules in *Purple Hibiscus* emphasizes patriarchal oppression and the devastating effects it has on women. Both novels emphasize the psychological damage such societies and norms inflict on women, and the traumas and transgenerational traumas they have to deal with.

The family, both in apparent reality and in literature, occupies an important place, and hundreds of variants of functional and dysfunctional families have been written about in the works of world literature. They can be a place of privacy, belonging, and ultimate comfort for an individual, but also a source of conflict. In contemporary literature, the family very often represents a microcosm of larger social phenomena and becomes a place of dissection of power, oppression, historical trauma, and violence. In their novels, Shafak and Adichie try to show how the family, as an intersection of historical trauma,

gender violence, and patriarchal power, influences the shaping of women's lives. *The Bastard of Istanbul* and *Purple Hibiscus* do not portray family in the traditional way, as a place of comfort and safe haven, but as a place of violence, surveillance, but also resistance. Within the family context, the woman is under control and her suffering is hidden under a veil of silence from the eyes of the outside world. In *The Bastard of Istanbul*, the man is not directly in control, but the patriarchally structured family is, and in *Purple Hibiscus*, patriarchal control is exercised both literally by the father and by the traditional patriarchal structure of the family, because the mother consents to violence through her silence and conviction that such a situation simply has to be. The family therefore at the same time reflects wider social and cultural controversies, but also individual ways of controlling, silencing, and oppressing women.

In *The Bastard of Istanbul*, Shafak portrays the broader political and historical context of the Republic of Turkey through the Kazanci and Tchakh-makhchian family, personal trauma experienced within the family, but also collective trauma experienced within the social collective. The novel focuses on two coming-of-age girls, Asya and Armenoush, and their families, one Turkish and one Armenian, who in different ways live in the shadow of the Turkish genocide against the Armenians. Apart from Asya and Armenoush, the novel follows four generations of women and families living in Turkey and the USA. The families are connected through the grandmother Shushan who it turns out is Armenoush's grandmother and Asya's great-grandmother. The novel is among the first novels that directly talk about the massacres and deportations that decimated the Armenian population during the last years of the Ottoman rule. The Armenian Genocide is still a controversial issue in Turkish society and culture, and *The Bastard of Istanbul* caused controversy due to the attitudes and opinions of the characters presented in the novel. Like Orhan Pamuk and several other public figures before her, Elif Shafak was accused under Article 301 of the Turkish Criminal Code and tried for defaming the Turkish nation, but she was acquitted both at the first trial and after an appeal. The novel was first published in English, then in Turkish, and Shafak herself suggested that the choice of language in English was perhaps to put a distance between herself and her sense of Turkish identity which in turn as she states in an interview only brings her closer to Turkey.

I love language. I love alphabets. The fact that you can build infinite meanings with a limited number of letters is, to me, still like magic. As I commute between Turkish and English I pay attention to words that cannot be translated directly. I think about not only words and meanings, but also absences and gaps. Strangely, over the years I have come to understand that sometimes distance brings you closer, stepping out

of something helps you to see that thing better. Writing in English does not pull me away from Turkey; just the opposite, it brings me closer.⁷

So, in an effort to approach the issue of fictionalizing a controversial point in Turkish history as objectively as possible, the author avoids the Turkish language, and in an effort to give weight to the Armenian genocide and its denial and bring it closer to the readers, she portrays it through family life, that is. Shafak makes a point on how this collective trauma of a nation was transmitted generationally through the family, and how it specifically affected women. Through the Kazanci family, Shafak inverts two paradigms of Turkish society and culture: one is the issue of the Armenian genocide, which their official historical discourse denies, and the other is the understanding of the family, especially in relation to the Western concept of the family. Namely, the Kazanci family, as we learn in the novel, are the descendants of Shushan, an Armenian girl whose father was killed by the Turkish authorities and who by fortune survived the genocide, and Riza Selim, a Turk who worked for Shushan's uncle and married her after realizing who she was. So, the Kazandzi are in part Armenians as well. Another paradigm is the family, which culturally within the Turkish consciousness of itself as a society, is considered a sacred and safe place, is in this case a place of violence. At one point in the novel, Feride expresses this concept of Turks about other cultures: "they [Westerners] don't have strong families. We are not like that. If somebody is your father, he is your father forever; if someone is a brother, he will be your brother till the end." (...) The perpetrator of rape in the family is Mustafa, who rapes his sister Zeliha, and Asya, who is their descendant, is in relation to the man, the protector of the family, both his niece and daughter. Thus, Shafak approaches the Turkish family and the so-called strong and stable roles within the family, primarily the roles of women, in a subversive way. In such a family dynamic, the woman is portrayed as a victim of sexual violence precisely in order to deconstruct several cultural beliefs. In most cultures, rape is still shrouded in shame and stigma, and the blame is placed on women. Her mother calls Zeliha a whore, and her grandmother calls Asya a bastard. All of the mistreatment of Zeliha and Asya happens in their family house where the rape happened as well. In this case, the stigma and even the silence is double because the rape happens within the family. By crafting the story in this way, Shafak deconstructs the moral values of the patriarchal system of the Turkish family.

⁷ <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/elif-shafak-writing-english-brings-me-closer-turkey>, last accessed 3/14/2025.

In *Purple Hibiscus*, the family also represents a microcosm of society as a whole, it depicts violent social turmoil, surveillance, and silence, it has a completely patriarchal structure, with the fact that in this novel the father is constantly present as the center of power. While in *The Bastard of Istanbul* the focus is on the Ottoman Empire and the consequences of its fall and the policies implemented during the period of its disintegration, in the *Purple Hibiscus* Adichie explores the consequences of the long-term British colonization of Nigeria, and the corruption and violence of the government that occurred after their withdrawal. Adichie tries to present readers with an account of the violence that permeates the entire Nigerian society. It aims to illustrate the recurring cycle of violence in Nigerian society, encompassing both governmental and political conflicts, as well as conflicts within the realm of family life. Adichie implies that the initial source of this violence is, in fact, British colonialism itself, which with its withdrawal left corruption and hostilities within the Nigerian administration that followed. A sense of danger is always present throughout the novel, both in government spheres and within family life. Through the novel *Purple Hibiscus*, Chimamanda Ngozi Adichie tries to present the world of violence, control, power, and gender inequality within the family environment. The narrator and the main character of the novel, the girl Kambili Achike, lives in a family dominated by her father Eugene, whose intense authoritarianism and religious fanaticism are reflected in the physical and emotional abuse of the entire family. The father's violence is a key source of family dysfunction, and his authoritarian control over his wife and children is a direct manifestation of patriarchal power. Eugene imposes strict and oppressive rules on his family. These rules and punishments are not self-invented, they are rooted in religion or have to do with religion in some way, but Eugene's maniacal nature pushes them to extremes. (Eugene not only carries out physical violence, but also psychological violence, and the family is constantly isolated from the outside world. The children, Kambili and Jaja, are not allowed to socialize with other children, and freely express their opinions and feelings, and Beatrice endures all this torture in absolute silence. In this way, home and family, which are traditionally understood as a source of warmth and security, become a prison where any violation of strict rules is punished. The home becomes a prison, where any deviation from Eugene's strict rules is punished, and the women's suffering remains hidden from the outside world. This stark contrast between the outward appearance of the family - respectable, pious, and wealthy - and the inner reality of fear and oppression speaks to themes of appearance versus reality and how social expectations often mask the underlying violence that many women experience. The family environment in *Purple Hibiscus* is also a place where, just

like on a social level, resistance, and small rebellions take place, especially through the characters of Jaja and Kambili. The novel opens with a description of the violent scene that occurs after Jaja refuses to go to communion. After that, Kambili also becomes more aware of domestic violence. She concludes that this is when the disintegration of their family begins, which it does, but the violence most certainly existed before that event only the children were not aware of it because it did not involve them. The time Kambili spends with her aunt Ifeoma and relatives, who live in a much freer and less oppressive environment, serves as a turning point in her development. It is in these moments of relative freedom that Kambili begins to recognize the possibility of resistance, both against the tyranny of her father and against the larger social forces that support patriarchal control.

In *The Bastard of Istanbul*, Zeliha's and Asya's healing as separate individuals, but also as a mother-daughter unit, can only truly begin after Asya learns about her past and origins, and that happens only after Mustafa is dead. Asya is rebellious and restless in character like her mother, but readers can see that there is a deeper pain in her that causes her depression and nihilism. She even tries to take her own life and the fact that the narrator doesn't dwell too long on that fact nor the characters themselves speaks of the poor ways this family deals with trauma. Banu's decision to give Mustafa poisoned ashura, his decision to take it, and Zeliha's decision to tell Asya the truth about her father is a clear chain of events that form a path of trauma healing and a resistance against the patriarchal order. Similarly, in the *Purple Hibiscus*, Kambili's quiet defiance, especially her emotional and intellectual growth, represents a rejection of her father's control and the restrictive domestic space he created. Both novels illustrate that the family can be both a place of violence and a space of resistance, where women can reclaim their voice and challenge the forces that want to silence them. The contrasting depictions of family in both novels also highlight how domestic spaces can become traps for women. In *The Bastard of Istanbul*, the family home is shaped by historical trauma and patriarchal power, while in the *Purple Hibiscus*, it is defined by emotional and physical violence. In both cases, however, the home is also a place where women find ways to resist and carve out a place for themselves, even within the constraints of their circumstances. The family, therefore, is not only a place of subjugation, but also a place where change, albeit slow and difficult, can take place.

3. CONCLUSION

The Bastard of Istanbul and *Purple Hibiscus* both render a vivid and true to life portrayal of family as a microcosm of much broader social and historical forces, with gender oppression deeply rooted within domestic spheres. In both novels, patriarchal violence shapes the lives of female characters, forcing them into silence and either complete form of subjugation or into certain forms of self-denial and trauma suppression that most definitely affect all family members. Shafak and Adichie both display the cruelty of these firmly entrenched gender norms; but they also highlight the ways in which women ultimately resist them. Whether through rebellion, silence, or even acts of ultimate defiance and aggression, such as in both novels by poisoning the male aggressors, female characters find ways of reclaiming agency over their lives. Yet, the consequences of this resistance differ—while Asya and Zeliha seem to embark on a path of healing after Mustafa's death, Beatrice's act of defiance brings the family only partial and delayed sense of safety because Jaja goes to prison and is yet to come out and the mother and her children don't appear to be near of resolving the issue of trauma.

The narratives of patriarchal violence and resistance that are dominant in the novels extend beyond the sphere of the private and domestic context and connect personal traumas with the historical and cultural reality of Turkey and Nigeria. In *The Bastard of Istanbul*, the dysfunctionality of the family reflects Turkey's unresolved historical wounds, especially the denial of the Armenian Genocide, and in *Purple Hibiscus*, Eugene's violent behavior towards family members reflects the violence and corruption deeply embedded in Nigerian post-colonial society. Using the family as a lens through which larger social and historical forces are examined, both novels question the traditional perception of the home as a safe zone and place of comfort and present it as a battlefield where oppression and resistance coexist.

Ultimately, both novels highlight the long-term effects that a patriarchal environment and violence have on women as well as their struggle to break free from it. However, while individual acts of defiance by women may bring temporary relief or justice, broader systemic oppression remains deeply rooted in societies. By portraying this complexity, Shafak and Adichie not only illuminate the personal victims of patriarchal and religiously justified violence, but also raise questions about the possibility of true liberation and healing within such deeply entrenched structures.

BIBLIOGRAPHY:

- Adichie, C. N. (2003). *Purple Hibiscus*, Harper Collins E-books
- Assmann, A. & Shortt, L. (eds.) “2012). *Memory and Political Change*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Basar, F. Demirci, N. (2018). *Domestic Violence against women in Turkey*, *Pakistan Journal of Medical Sciences*, May-Jun;34(3):660–665
- Britt, L. & Wilson H. (2024). *Trauma as Cultural Capital: A Critical Feminist Theory of Trauma Discourse*, Published online by Cambridge University Press.
- Caruth, C. (1996). *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Johns Hopkins University Press.
- Caruth, C. ed. (1995). *Trauma. Explorations in Memory*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Džih-Sator, A. (2024). Rodna teorija i Vlastita soba Virginije Woolf, *Istraživanja*, Research Magazine of the Faculty of Humanities of “Džemal Bijedić” University of Mostar
- Džih-Sator, A. & Džih-Hidović, A. (2023). *Gender and Violence in Toni Morrison’s A Mercy, Elena Ferrante’s Tetralogy My Brilliant Friend and Chimamanda Ngozi Adichie’s Purple Hibiscus*, *Društvene i humanističke studije*, DHS 2 (23).
- Freud, S. (1953-76): *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Trans. and ed. James Strachey et al. London: Hogarth.
- Herman, J. (1993). *Trauma and Recovery: The Aftermath of Violence--from Domestic Abuse to Political Terror*, Basic Books; Reprint edition.
- Hirsh, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust (Gender and Culture Series)* Paperback – Illustrated
- Meade, Teresa A., Mary E. Weisner-Hanks (2004), *A Companion to Gender History*, Blackwell Publishing Ltd.
- Segalo, P. (2012). *Gendered suffering and the complexities of keeping silent*. *Studia Historiae Ecclesiasticae*, 38, 113–122.
- Shafak, Elif, 2007, *The Bastard of Istanbul*, Penguin Books.
- Susan J. Brison, “Trauma Narratives and the Remaking of the Self,” in Mike Bal, ed., *Acts of Memory* (Hanover: University Press of New England, 1999), 40.
- Whithead, Anne, 2004, *Trauma Fiction*, Edinburgh University Press.

Internet sources:

- <https://data.unwomen.org/global-database-on-violence-against-women>
- <https://apnews.com/article/un-killing-women-girls-partners-family-global-c2f26290b8158e1d97b1b16ef76e85a8>
- <https://www.hrw.org/world-report/2023/country-chapters/turkey#:~:text=Women's%20Rights,-Turkey's%202021%20withdrawal&text=Challenges%20in%20providing%20effective%20protection,orders%20from%20police%20and%20courts.> (last accessed 1/14/2025)
- <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/09/eu-r440132004en.pdf>, last accessed 1/14/2025)
- <https://nigeria.unfpa.org/en/topics/gender-based-violence-19>, last accessed 1/22/2025
- <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/elif-shafak-writing-english-brings-me-closer-turkey>, last accessed 3/14/2025.

Aida DŽIHO-ŠATOR

**ODJECI TIŠINE: TRAUMA, RODNO UTEMELJENO
NASILJE I PATRIJARHAT U *PURPURNOM
HIBISKUSU* I *ISTANBULSKOM KOPILETU***

Radnja romana *Istanbulsko kopile* smještena je u savremenoj Turskoj, koja usred svog ekonomskog i političkog razvoja nastavlja potiskivati problematične tačke iz svoje prošlosti i još uvijek je izrazito patrijarhalno društvo, a likovi romana se bore s ličnim problemima i traumama. Roman se fokusira na istorijsku traumu, nasilje nad ženama, te kako kultura i njezine etablirane i krute društvene i vjerske norme ušutkavaju i tlače žene. S druge strane, roman *Purpurni hibiskus* smješten je u postkolonijalnu, također patrijarhalnu, Nigeriju i prati unutarnju dinamiku kršćanske obitelji koja svakodnevno prolazi kroz torturu autoritativnog i nasilnog oca. Za razliku od *Istanbulskog kopileta*, gdje Tursku nalazimo u postkolonijalnom razdoblju Osmanskog Carstva, kao nasljednicu bivše kolonijalne sile koja se ne zna ili ne želi pomiriti sa svojim zločinima, u *Purpurnom hibiskusu* Nigerija je viđena kao dekolonizovana zemlja koja još uvijek ne uspijeva pronaći put do zdravog i neopresivnog političkog uređenja. Ovaj će rad istražiti kako oba romana prikazuju raskrižje patrijarhata s rodom, traumom i istorijom.

Ključne riječi: *trauma, rodno nasilje, patrijarhat, istorija, Purpurni hibiskus, Istanbulsko kopile, Chimamanda Ngozi Adichie, Elif Shafak*

Izvorni naučni rad
UDK 394.25(497.6)

Denis VEKIĆ (Zadar)
Sveučilište u Zadru
dvekic@unizd.hr

FADED AND REVIVED – FOLK DRAMA, PASSION PLAYS AND CUSTOMS IN THE NERETVA VALLEY

Folklore theatre is one of the forms of oral literary expression, manifesting itself in the form of merged staging, play, acting and performance. Ten manuscript collections from the mid-20th century document field recordings of folklore material and oral literature in the Neretva Valley region. Only two provide information about folk dramatic forms that are occasionally performed. Both manuscript collections were compiled by Nikola Bonifačić Rožin in 1964. The paper examines these two manuscript collections and presents the dramatic forms that were enacted in villages and towns throughout the Neretva Valley. Particular attention is given to carnival festivities and the dramatic forms that appear in them, as well as to Catholic passion plays and rituals that have been preserved in this region.

Keywords: *folklore theatre, passion plays, carnival, folk drama, oral literature*

1. Introduction

Information on folk dramatic plays and forms of folk theatre in the Neretva Valley can be found in manuscript collections, the materials of which were compiled in the mid-20th century. Of a total of ten manuscript collections, only two provide information on past customs that encompass elements of folk theatre. These are the manuscript collection *Folklorna građa neretljanske krajine* (eng. Folk Material from the Neretva Region), compiled in 1964 and submitted to the Institute of Ethnology and Folklore Research by Nikola Bonifačić Rožin under archival number 729. The second manuscript collection, *Karnevalski tekstovi iz Metkovića i Opuzena* (eng. Carnival Texts

from Metković and Opuzen), was also submitted by Nikola Bonifačić Rožin in 1964, under inventory number 730.

The earliest known manuscript collections containing transcribed oral songs from the Neretva Valley date back to the 19th century. Due to their content, these collections remain significant for the study of oral lyric poetry from the region. It was only in the 19th century that such manuscript collections began to appear, as a result of the collecting efforts of oral literature and folklore researchers. The collections consist of recorded oral lyric songs and their structural features, with the first such manuscript collection being created between 1860 and 1875, and compiled by Mihovil Pavlinović under the title *Narodne pjesme iz Dalmacije, Bosne i Hercegovine* (eng. Folk Songs from Dalmatia, Bosnia and Herzegovina). Comprising a total of 281 pages, the collection contains 127 transcriptions of oral lyric and epic songs from Metković, Imotski, Makarska, and Vranjic. The original manuscript is preserved at the Committee for Folk Life and Customs of the Croatian Academy of Sciences and Arts (ONŽO) in Zagreb, under the shelf mark 143. Mihovil Pavlinović is also the author of another manuscript collection titled *Narodne pjesme iz Dalmacije i drugih krajeva* (eng. Folk Songs from Dalmatia and Other Regions), which is also housed at the Committee for Folk Life and Customs in Zagreb, under the shelf mark 28. Like the previous collection, this one was also compiled over a 15-year period, between 1860 and 1875.

A manuscript collection of oral lyric and epic songs from the year 1888 was submitted by Ante Franjin Alačević. This extensive collection, comprising 782 pages, is preserved at the Institute of Ethnology and Folklore Research under inventory number 313, titled *Narodne pjesme iz Drvenika* (eng. Folk Songs from Drvenik). The manuscript is a transcription of three volumes originally recorded by three generations of the Alačević family from the Makarska littoral: Ante Franjin (the grandfather), his sons Frane and Jerko, and his grandson Miroslav. The original copy of the complete Alačević manuscript collection, titled *Pismar narodni* (eng. Folk Songbook), is held by the Committee for Folk Life and Customs in Zagreb, under the shelf mark 177a (Bošković-Stulli, 1987: 12).

In addition to several recordings of oral lyric poetry made by Ljuba Simić, Stjepan Šešelj, and Ivan Slamnig, oral literature-based texts were collected on two occasions by collaborators of the Institute for Folklore Research, formerly known as the Institute of Folk Art. Alongside them, the collection of oral traditions in the Neretva region, along with the Pelješac Peninsula, was significantly contributed by figures such as Maja Bošković-Stulli, Olinko Delorko, Stjepan Stepanov, Nikola Bonifačić Rožin, Josip Milićević, Ivan Ivančan, and Živko Kljaković. In addition to documenting oral literary heritage, these

researchers also collected ethnological materials, took photographs, studied melodies, and described dances and songs. All of this material is preserved in the archives of the Institute of Ethnology and Folklore Research in Zagreb. Of particular interest is the work of Živko Kljaković, who produced over two hundred drawings during field research, with a selection of these illustrations being included in the book *U kralja od Norina: Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve* (eng. *The King of Norin: Stories, Songs, Riddles and Proverbs from the Neretva*) by Maja Bošković-Stulli. The recorded texts were preserved in manuscript form at the Committee for Folk Life and Customs of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb, as well as in the manuscripts of the Institute for Folklore Research in Zagreb, now known as the Institute of Ethnology and Folklore Research. As previously mentioned, the mission to collect oral literary and folkloric material from the Neretva Valley was carried out on two occasions in the mid-20th century and it resulted in exceptionally valuable findings, now housed at the Institute of Ethnology and Folklore Research.¹ Significant contributors to the preservation, appreciation, and dissemination of oral literary heritage and folk tradition, have been the immensely fruitful, personal, and passionate involvement of: Vid Bagur, with his field research and the integration of traditional dances into the Culture and Art Society of Metković (KUD Metković), and Radojka Bagur, whose life's work involved the study, sewing, and crafting of traditional Metković and Neretva folk costumes with her students since 1959 and beyond. This legacy is most clearly manifested in the activities of KUD Metković over the past sixty years. Radojka Bagur's many years of practical, research, and scholarly work culminated in the publication of the book *Nošnja u dolini Neretve kroz stoljeća* (eng. *Neretva Valley Costume Practices through Centuries*) from 2015.

During the period of post-war transformation in the Neretva Valley, when rural populations were establishing strong connections with developing urban centers such as Metković and Opuzen, many elements of customary

¹ Through fieldwork conducted in Metković, I obtained information indicating that a small number of students from Metković and its surrounding area have, over the past thirty years, written seminar papers, undergraduate theses, and final projects focused on collecting oral literary content from within their families and circles of acquaintances. Many of these works are preserved in the personal archives of former students and their families. In addition, several ethno-enthusiasts have independently collected both tangible and intangible cultural materials, and their contributions should be considered in future research. These independent collectors are generally older individuals, although there are also a few younger people deeply devoted to traditional customs—who, out of a passion for oral stories and songs, enthusiastically gather various forms of oral literature. Time will ultimately reveal the value of their dedication to oral literature and to the cultural heritage of the Neretva region.

practice were transmitted into the towns, where they continued their cultural life. The coexistence, interrelation, and mutual dependence of urban and rural culture in the Neretva Valley are documented in two ethnographic films by Obrad Gluščević: *Ljudi s Neretve* (eng. People of the Neretva) from 1966, and *Brđani i donjani* (eng. The Highlanders and the Lowlanders) from 1969. These films clearly illustrate how the urban environments of Metković and Opuzen were deeply shaped by the influence of rural populations that had settled there. In fact, attempting to draw a clear boundary between the rural and the urban in the Neretva Valley is a challenging and, arguably, impractical task, given the extent of their integration.

These ongoing connections between the urban and the rural in this region can be examined precisely through manuscript collections that preserve ancient motifs originating from village life: oral epic songs, folktales, fairy tales, legends, beliefs, and customs. Although the data in these manuscripts were most often recorded in 1964, they clearly bear witness to the vitality of ancient ideas transmitted through traditional forms of oral literature, of which only fragments remain in active use today. Some of these fragments still hold power and continue to spark interest among the local population (such as the tale of the King of Norin, the history of Neretvan pirates, or the folk theatre of carnival masquerades), but the majority of oral literary motifs are slipping into quiet oblivion, gradually disappearing from collective cultural practice and becoming matters of individual interest. As in other parts of Croatia, this region has lost the living transmission of oral literary forms such as traditional lyric (folk) songs and communal circle dances (*kolo*). Today, these forms survive only within cultural and artistic societies, through which they have acquired the status of museum heritage that echoes from the past. Nevertheless, the Neretva Valley still maintains a strong connection to tradition and to everything inherited through ancestral lineage. Perhaps the deeply rooted coexistence with agriculture (even among urban populations) continues to inspire a sense of pride in cultivating the land and in the cultural strata passed down from earlier generations.

2. Folkloric Dramatic Texts and Customs in Metković

It is well known that carnival festivities have endured among the various traditional customs preserved in urban environments across Croatia, and the same holds true for towns in the Neretva Valley, where carnival celebrations continue to be held annually with widespread participation and the organizational support of local municipalities. The focus of this study is the artistic productivity of the people, who lend a new dimension to customary practice through their creative expression.

The earliest recorded reference to masquerade-like carnival festivities (*maškare*) in Metković dates back to 1879; however, it is entirely reasonable to assume that such masquerade traditions took place in Metković and its surrounding rural areas for centuries prior to this first mention (*Hrvatski karnevalist*, 2009: 36). Supporting this is one of the earliest references to carnival celebrations in Dalmatia, mentioned by Marko Marulić in his poem *Poklad i korizma* (eng. Carnival and Lent) (Božić-Bužančić, 1982: 165). It should be noted that *maškare* constitute an ancient customary practice whose messages and mask forms may have evolved over time, yet whose function and purpose have remained largely unchanged through the centuries. The lack of older records, documentation, and the still unexplored archival materials on carnival festivities in Metković limits current research primarily to the 20th century and onward into the present day.

Materials, information, and evidence concerning the carnival festivities held in Metković have been collected from a range of available sources and are presented here in the form of an analysis of documentation and data gathered through oral transmission. In the process of collecting material for the writing of this study, generous and gracious assistance was provided by key figures, organizers, and participants in the Metković carnival tradition, who contributed significantly by supplying archival material, documentation, photo albums, and perhaps most importantly, first-hand accounts, interpretations, and recollections of past events. Joško Jelaš, the son of the late Jakov Jelaš, made an outstanding contribution by making available documents, handwritten notes, and notebooks belonging to his late father, who was among the early initiators of carnival customs in Metković at the beginning of the 20th century. In addition, a rich family photo album, also provided by Joško Jelaš, served as valuable visual confirmation of the authenticity of testimonies and memories from the early 20th century, all of which were gathered and recorded for the purposes of this research.

An exceptional informational contribution to the writing of this study was also provided by Mario Gluščević, a long-standing active member of the Association *Pokladno gradsko društvo Metković* (eng. Metković Carnival City Society). He has created a wide array of props, uniforms, and masks for the carnival festivities in Metković and generously made available his extensive personal archival collection related to the Society. In addition to offering valuable insights into his personal engagement and role within the carnival community, the sharing of his family photo album that contains images of carnival activities in Metković from the late 20th century proved to be of particular significance. It is also important to highlight the many prop-related artifacts preserved within Mario Gluščević's personal archive; the unique colle-

ction includes handcrafted masks, costumes, and other theatrical accessories, all made by Gluščević himself and used for years in Metković's masquerade festivities, especially within the formal framework of the city's theatrical carnival ceremonies.

Zdravko Obradović, long-time president of KUD Metković, generously provided several family photo albums containing a substantial number of chronologically arranged photographs of official traditional festivities (*Gala zabava*), during which costumed groups (teams) competed for official awards. Of particular significance are photographs depicting the various stages of group costume preparation, offering valuable insight into the process of costume design and production. In addition, numerous photographs—as well as contextual information about the individuals and events captured in them—were made available by Ivo Veraja, a photographer from Metković whose photographic archive rivals even some institutional collections in Croatia. His encyclopedic knowledge of the people, photographs, and local events in Metković proved to be of immense value in the preparation of this study. I would like to take this opportunity to express my gratitude to each of these individuals, as their contributions were indispensable. Without their participation, this work would have been considerably poorer and lacking in essential information.

Photographs from 1929 and 1935 bear witness to the early beginnings of what could be described as *proto-carnival festivities*, or a form of nascent carnival activity in Metković. The images depict snow sculptures created by the individuals featured in the photographs themselves. While these sculptures are not directly tied to carnival rituals and celebrations, their importance lies in the fact that several of the individuals pictured in said photos would later emerge as key founders and organizers of carnival festivities in Metković over the following decades. Moreover, the periodical *Pokladnik* (1986) published a piece titled *Time Machine 1929*, which includes the fictional will and testament of Marko Krnjeval, dated at the end as “In Metković, in the month of the cat, 1928” (*Pokladnik*, 1986: 2).

The distinctive individual approach of certain figures along the likes of Jakov Jelaš proved particularly well-suited for engagement in carnival activities. His unique personality marked an earlier phase of the *maškare* in Metković. According to the testimony of Joško Jelaš, Jakov possessed a natural flair for comic effect (*geg*) and humorous trickery (*štos*), which served both as his personal inspiration and as the creative drive behind his participation and organization of carnival events in Metković. Without such a sense of irony and playful satire (*funcutarije*), it would be difficult to infuse freshness and widely appreciated humor into events that define the essence of carnival celebrations. The nature and character of these festivities—shaped by a distinctive spirit of

dišpet (defiant wit) and a pronounced sense of humor—came to define the foundations of Metković's earlier carnival traditions, known locally as *maškare*. The fusion of artistic expression with a refined sense for the humorous and ironic provided a fertile ground for carnival performances, particularly when paired with elements of public spectacle and performative expression.

In the carnival season of 1946/1947, the role of Marko Krnjeval (English equivalent of the Carnival figure) was performed by Jakov Jelaš, who was theatrically “sawn” in a wooden chest by fellow participants Ivica Gluščević and Dr. Bušić. While the Carnival figure (Jakov) was concealed within the chest, the conspirators conspired aloud on how best to finish him off, while at the same time performing a magic trick and enabling the Carnival character to discreetly exit the chest and, from the inside, use a brush and red paint to colour the saw blade. The audience was astonished; contemporary accounts note that some genuinely believed he had been sawed in half, exclaiming: “Why did they condemn him, and on Carnival Day no less? Who will make the next one, now that you’ve destroyed him?” (Bonifačić Rožin, 1964: 58). Following this dramatic act, the “executioners” performed a séance intended to revive the fallen figure. The medium was portrayed by a woman from Dubrovnik, who pretended to communicate with the spirit of Carnival. She relayed his final message: that he had, in fact, created a substitute Carnival in the form of a doll, which now resided within the chest, sent as a gift from the underworld. The chest was opened, the doll was retrieved, and from its pockets a written version of the Carnival's will was drawn—subsequently read aloud before the gathered crowd (Bonifačić Rožin, 1964: 59).

Jakov Jelaš himself noted that the central figure of the carnival in Metković was, for the most part, the character of Marko Krnjeval (also spelled Karneval in Croatian). He believed that this name had entered Metković prior to 1905, and that the figure was also referred to as *Plemić* and *Krnevalović* (Bonifačić Rožin, 1964: 57).

Evidence of the organized and formal holding of carnival festivities in Metković is also found in carnival texts and public speeches, such as the will of Marko Krnjeval, which has also been referred to in historical documents as the *Karnevalski tastamenat* (eng. Carnival Testament; 1938) or *Testamenat princa Marka* (eng. Testament of Prince Marko; 1952). The available testamentary texts from 1937, 1938, 1952, and 1953 were written by Jakov Jelaš and are preserved in the private archive of the Jelaš family. The oldest surviving testament, located through archival research, attests to the deliberate efforts of individuals to compose written texts for the theatrical judicial sentencing of Marko Krnjeval, according to the prescribed framework of the carnival tradition. Nevertheless, it is important to acknowledge that carnival

festivities were held continuously over the course of centuries, transmitting their theatrical and performative forms orally, i.e., via oral literature tradition.

It is particularly interesting to observe how the recorded testamentary texts, in both their structural and stylistic features, draw upon the tradition of oral literature. The most frequently used verse form is the *deseterac* (ten-syllable verse), although the form is not consistently maintained, with metrical irregularities occasionally resulting in lines that are one syllable short of a true *deseterac*. In the texts from 1952 and 1953, the *osmerac* (eight-syllable verse) appears frequently, especially in the sections where “Krnje” addresses the people. As with the *deseterac*, there are also metrical inconsistencies within the *osmerac*. These two verse forms (*deseterac* and *osmerac*) constitute some of the most prominent meters in Croatian oral literature. In some parts of the text, a combination of a *deseterac* followed by an *osmerac* can also be found. Nikola Bonifačić Rožin notes that in instances where a connection to ritual still exists, we often encounter verses spoken by the ritual performer (Lozica, 1997: 2011).

In addition, stylistic devices can be observed that are either borrowed from or similar to those found in oral literature. For instance, in the text, Marko bids farewell to the world with the words “*Kad se svama djeliti moram*” (eng. When I must part with you),² where the old word *dijeliti* or *diliti* is used to signify parting. Several instances also reveal dialectal features in the expression, with a simultaneous use of both *ikavian* and *ijekavian* variants:

„Stigoh sretno gradu Metkoviću
Da obnovim moju staru sriću“.³

„Ama braćo baš na oči bjednog,
Pogledame jeli ovo srića“.⁴

The stylistic characteristics of these testaments are highly consistent and reflect a homogeneous authorial voice, namely that of Jakov Jelaš, who employs similar methods in all the preserved texts. The introductory part of the carnival text from 1938 clearly illustrates said textual features:

² *Testamenat Karnevala*, 1. 3. 1938., str. 1.

³ „I safely arrived in the town of Metković / To renew my old happiness“ - *Testamenat Karnevala*, 1. 3. 1938., str. 3.

⁴ „But brothers, right before the eyes of the wretched, / Look at me, is this what you call happiness?“ - *Testamenat Karnevala*, 1. 3. 1938., str. 6

CARNIVAL TESTAMENT 1/3 1938⁵

*Draga braćo mili nasljednici
 Evo ravna godina je dana
 Das uputih iz dalekih strana
 Tese ukrcah na feratu našu
 Sa darovim za zabavu vašu
 Kad sam doša kazaše mi izdaleka
 Dase radi dole dalje štreka
 Samo žalim što dočekati neću
 Jer se pome crni dani kreću
 Primičese smrt i časi
 Kad se svama dijeliti moram
 Stog ja hoću da nebudem
 Baš za ništo odgovoran
 Mojoj smrti viste krivi
 Kojste samnom jeli pili
 Sada evo trunem venem
 Ne pominjuć što pretrpih
 Psovke kavge moje žene
 Dami nebje onog lika
 Štomigaje špricjer dao
 Bikarbonat štoše zove
 Već međ vama nebi stajo
 Život mije poslije rata
 Bio bućan i pun mira
 Ali sada ja skapajem
 Žderuć zelja i kumpira
 U militar sam bio pozvat
 Štosam mnogim narep stao
 Pa nek se sad neljute
 Što ću ih nagradit pravo
 Sjetit ću se onih lica
 Nevjernika čudnih šara
 Što za vrijeme crnih dana
 Dadoše mi dost šamara*

⁵ The original manuscript, titled *Karnevalski Tastamenat za god. 1938. 1/3*, is preserved in the family archive of the Jelaš family in Metković. The text was written by Jakov Jelaš (the father of Joško Jelaš), while the manuscript was kindly made available for review through the courtesy of its owner, Joško Jelaš.

*Spomenut ću i sve ljude
Štose danas broje prvi
A za vrijeme crnih dana
Htjeo svaki da me smrvi
Štoće vama ludi ljudi
Već svak svoj gospodar budi
Držite se svoj u svome
Vjerni pragu vjerni domu
Štoće vama politika
To ničija nije dika
Luda uvijek puna šara
I košta vas mnogo para
Mjesto vam je ko i prije
Pod plaštom se nešto krije
Rad razdora međ ljudmi
Mjesto svaki ugled gubi
Žalosno je tovam braćo
Kad u mistu nema sklada
Pa kakva vam od tud sreća
I narodu koja fajda
Otišla je Mirki stara
A kad idem skupim malo para
Ja na štetu biti neću
Dogodine treba skupit družbu veću
Nami humoristima je danas teško
Servira vam uvijek nešto novo
Ljudi sve već znadu mrmljaju i kažu
Pa što nam taj brblja ovo
Same stvari štosmo stoput čuli
I onda sve bljutavo i banalno
Mi želimo nešto slušat
Nešto neviđeno nešto kolosalno
Lako je to reći daj mi nešto novo
Al iz rukava sipat ja nemogu
Ova ženska moda ubija sve redom
Oženjene ljude a snjima i mene
Ormari su puni robe puni svake vrste
Jer što sve nekupe ove naše žene
Vječno švelje, čipke i razni kostimi
A skunja čas dulja a čas opet kraća*

*Dok muž bijedan snaže puste pare
 Uzdiše i stenje pa račune plaća
 Tek odjednom plane i odbrusi ženi
 Tibi rado živit na veliku nogu
 Ali uzdržavat tebe tako ja nemogu
 Metković nam je turističko misto
 Ali ljudi svi ne misle isto
 Mnogi stranci kad u misto stignu
 Ostanu nam malo pa pobignu
 Oni nešto traže al zaludu
 I sve svrši uz veliku bruku
 U boriće il u privatnu kuću
 Eto tosu zadnja slova
 Štovam pamet pruža moja
 Jer il tako il onako
 Hoće biti vam svakojako.
 (...)
 (Carnival Testament, 1938: 1-3)*

According to the Croatian Bureau of Statistics, Metković had a population of five thousand in the mid-20th century, which significantly favored the relevance and resonance of carnival festivities—especially the reading of Marko Krnjeval's testament, as the messages intended to reach prominent individuals in the community were widely known and generally accepted by the majority of residents.⁶ Such social and sociological circumstances allowed for a high degree of contextualization of the carnival text, as the people of Metković could easily form a clear mental image of fellow townspeople whose traits, incidents, and misadventures were referenced in the carnival texts. This social element was one of particular importance, given that in today's circumstances, when Metković has a population of over fifteen thousand, the testament text can no longer achieve the same level of community-wide recognition and affirmation as it did seventy years ago. The transitional period spanning a few decades led to a kind of generational shift among the organizers of the carnival festivities, gradually opening space for younger generations who slowly

⁶ *Number of inhabitants in Metković in 1951.* Data taken from the website of the *Croatian Bureau of Statistics*: https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela3_19.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%20c5%a1tvo%20Republike%20HrvatskeStanovni%20c5%a1tvoGradovi%20i%20Op%20c4%87ine&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%20c5%a1tvo%20Republike%20Hrvatske&rxid=2231adde-4668-4b9a-be55-c749b42e2012 (last visited on May 12, 2022)

but steadily began to take over the organization of the Metković masquerades. This shift was particularly evident during the 1970s and 1980s, when the festivities were led by younger individuals who demonstrated a high level of artistic inclination. In this way, the Metković masquerades entered a new, more contemporary phase of existence, with a more formalized version of the carnival increasingly integrated into the community.

By 1981, Metković had a population of over eleven thousand, and during this period the carnival festivities began to take on a more formal structure, transforming the local humorous “*geg*” into content adapted to the needs of a larger community. As stated in the journal *Hrvatski karnevalist*, “following the path of old folk traditions and a group of enthusiasts, under the leadership of Mr. Mario Ketini and Mr. Mario Gluščević, in February 1989, they gathered people and formed an association which they called the ‘Carnival City Society Metković’” (*Hrvatski karnevalist*, 2009: 36). The organization of the Metković masquerades was then taken over by this newly formed society, which, through subsequent transformations, came to be known as the *Pokladno društvo Metković* (eng. Carnival Society Metković) or *Pokladno metkovsko društvo* (eng. Metković Carnival Society), as cited in public media outlets. In this more recent period, a notable development was the appearance of an organized, formal carnival newspaper titled *Pokladnik: pokladno glasilo za pučki humor i zajebanciju* (eng. The Carnivalist: A Carnival Publication for Folk Humor and Satire), published by KUD Metković. In doing so, the folk theatre (*pučki teatar*) was effectively formalized into a society under the patronage of the city. In this context, it is important to consider the merging of individual artistic and performative expressions of Jakov Jelaš and his companions in the earlier phase, with the artistic and creative expressions of Mario Gluščević and his collaborators in the more recent phase of carnival festivities in Metković. The personal mini-archive owned by Mario Gluščević contains a variety of handcrafted items he personally created. Among them are a wooden chair/throne made exclusively for the carnival, uniforms and hats of the carnival society, the ceremonial necklace of the carnival judge, and similar items. Many of these masquerade props remain preserved, carrying with them stories and anecdotes.

A new symbol for the carnival was also introduced, designed for the needs of the newly formed association and created by Zvonko Panza. Two notable changes on the emblem of the carnival society include the coat of arms of the City of Metković, which was adopted by the “Decision on the Coat of Arms and Flag of the City of Metković” on May 28, 1996, and the emblem of the Federation of European Carnival Cities (FECC). Membership in this European federation represents a significant recognition of the Metković car-

nival organization, which has thus found its place within the broader context of European carnival festivities.

Each year in Metković, a ten-day carnival program takes place, consistently engaging a significant number of local residents. Notably, the large masquerade parade in Metković regularly features participants from surrounding settlements within the Municipality of Metković, such as Vid and Prud. In addition, it has become a long-standing tradition for “gala parties” to be held annually at the Naron Hotel as part of the carnival festivities, with the events featuring group costumes that are then evaluated and awarded official prizes. For the purpose of judging the group costumes, a panel of experts assembles and evaluates the performances and costumes each year, based on which the winning group is selected. The current secretary of KUD Metković, Zdravko Obradović, has generously provided several photo albums documenting group costumes at these gala events from the 1980s to the present. Furthermore, he has made available multi-year records of winning costume groups and participants from the final award evenings held at the Naron Hotel in Metković.

3. Carnavalesque Folk Plays of Dramatic Character

Nikola Bonifačić Rožin, an ethnologist focused on the study of folk theatre in Croatia, devoted part of his research to this phenomenon in the Neretva Valley. As he himself notes, his fieldwork concentrated primarily on “folk dramatic material,” and he inquired about all forms of masquerades—carnival, wedding, and village gatherings (so called *prela*).⁷ His research encompassed various locations, including Metković, Vid, Kula Norinska, Momići, Komin, Opuzen, Desne, Krvavac, Borovci, Nova Sela, Podrjnjica, and others (Bonifačić Rožin, 1964: I). In addition, he paid special attention to collecting information concerning village games performed during social gatherings, some of which exhibit a distinctly dramatic character. He highlighted, for example, a particularly interesting bachelor game from the village of Momići titled *Kako se momci uzimaju u marinu* (eng. How Young Men Are Taken into the Marina). According to his findings, it was customary in Momići for masqueraders to appear at weddings with a donkey, mounted on which was a doll named Marko, serving as a form of congratulation for the newlyweds. He also noted that in the Jerkovac neighborhood of Metković, various games were performed that involved “retrieving” the bride, who was often sought as a “lost apple” (Bonifačić Rožin, 1964: II). Furthermore, it is important to mention the Passion plays that take place in Metković, which possess a strong theatrical

⁷ *prelo*, a form of rural sociability; a specific type of evening gathering of village women and girls.

character. On Good Friday, hooded and barefoot *Šimun* carries a large cross during the procession. The traditional figure of *Šimun* also appears in Vid and Vrgorac. Bonifačić Rožin notes that children themselves would stage games in Metković and Opuzen, in which they imitate *Šimun* and the Resurrection of Jesus. Accompanying *Šimun* are the so-called *Žudije*, dressed as Roman soldiers who guard Christ's tomb, play dice in the church, and reenact the scene of casting lots for Jesus's robe, performing a traditional pantomime at the moment of the Gloria (Bonifačić Rožin, 1964: II, III).

3.1. *Confession*

This dramatic play unfolds with two individuals from a neighboring village arriving and announcing that they are offering confessions. They settle into a room, where one plays the role of the priest by draping a white cloth over himself, while the other acts as an assistant. They set up two chairs with a space between them, covering them with a sheet. People are then admitted one by one into the room. The participant who pretends to be confessing invents a minor sin, and the mock priest assigns them a prayer as penance and instructs them to sit between himself and his assistant. When the person sits down to pray, the priest and the assistant abruptly rise, causing the unsuspecting penitent to fall to the ground—much to the amusement and satisfaction of the masquerading priest and his assistant (Bonifačić Rožin, 1964: 1).⁸

3.2. *Shaving with Wood*

This dramatic play features a barber who mixes "klak" (lime), places a ladder on the shoulders of the "customer" to immobilize him, begins to sharpen a knife on metal lids, and proceeds to shave, while the customer persistently pulls his head back. The customer has in fact been shaved beforehand, and his face is smeared with charcoal. The barber then shaves him using a wet piece of wood to clean the charcoal from his face (Bonifačić Rožin, 1964: 2).⁹

⁸ The game was described by Divna Nikoletić from Prisoje near Metković. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 14, 1964, in Metković.

⁹ The game was described by student Ante Medak from Desne. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 14, 1964, in Metković.

3.3. *Grandpa and Grandma*

As noted by Bonifačić Rožin, the game has been performed in the villages of Dubrava, Mali Prolog, Otrić-Seoci, Crveni Grm, Nova Sela, and Borovci. In more recent times, the roles of the grotesque elderly woman and man, *baba* (eng. grandma) and *did* (eng. grandpa), have been performed by young men from Prud, who are regular participants in the grand carnival procession in Metković. Both characters are played by men. The grandma wears the traditional worn clothing of elderly women, including a *modrina* (blue work dress), carries a distaff for spinning wool, and an old-style women's bag. The grandpa character wears ram horns on his head, a bag filled with ashes, bells around his waist, and carries a wooden rifle. From time to time, speaking in altered voices and using vulgar language, they act out quarrels that escalate into physical confrontations. After reconciling, they embrace and roll on the ground, mockingly simulating a sexual act. As they move through the streets, they often stop in front of the church to dance and pray to God. Afterward, the cycle of quarrelling and reconciliation resumes, with the scenes repeating continuously (Bonifačić Rožin, 1964: 3).¹⁰ In Komin, it was recorded that the grandpa character wore old cowhides with the hair turned outward, and carried a staff resembling that of a shepherd (Bonifačić Rožin, 1964: 4, 5).¹¹ In Borovci, the grandma and grandpa are accompanied by “children” portrayed by young boys. When visiting a household, the hosts would offer them refreshments and jokingly ask how they managed to have so many children. In response, the grandpa lifts his coat to reveal an artificial, oversized phallus made of red-painted greenwood, while the grandma lifts her skirt to reveal an artificial vulva fashioned from lambskin (Bonifačić Rožin, 1964: 10).¹² Vladimir Pavlović¹³ noted that the grandpa mask was made of sheep bladder with cutouts for the eyes, nose, and mouth. It was adorned with horns on top and featured a beard and moustache made from additional bladder material and horsehair (Bonifačić Rožin, 1964: 12).

The grandma and grandpa masks, which originated in rural areas before entering the urban setting, are situated within the context of panspermic

¹⁰ The game was described by student Ivan Grmoja from Dubrava. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 14, 1964, in Metković.

¹¹ Recounted by Ante Dugandžić, 51 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 15, 1964, in Komin.

¹² Recounted by Zvonko Vekić from Borovci. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 16, 1964, in Kula Norinska.

¹³ Vladimir Pavlović was a contemporary Croatian poet from Herzegovina. In addition to poetry, he wrote essays, travelogues, short stories, dramatic texts, and journalistic pieces on cultural and political affairs.

customs, wherein the performers assume an illustrative role on behalf of the community, and by enacting reproductive activity, they symbolically invoke collective fertility. Carnival, in and of itself, is a holiday, a game; one that has traditionally served no purpose beyond its own enactment. On the other hand, one must ask why carnival festivities took place in such specific forms and why certain masks reappear on annual basis. This question becomes especially pertinent when considering that the world of masquerade is a world turned upside down (Burke, 1991: 150). In a similar fashion, Friar Silvestar Kutleša notes: "Carnival is a time of a time of feasting, drinking, and folly" (Kutleša, 1997: 275).

The aforementioned characters are well known throughout Croatia, from Istria to Dalmatia, Lika, and beyond; they can be found across Southeastern Europe and in other parts of the continent as well (Lozica, 1997: 224). Interestingly, for several decades now, individuals from the village of Prud have regularly portrayed and performed the roles of "grandma" and "grandpa". This is significant because it highlights how this carnival practice has been "pulled" into the urban environment from a rural one; a phenomenon that is quite natural across many layers of society, including within carnival festivities. It is, in fact, true that the core of many European urban carnival traditions can be traced back to rural and "lower" strata of European populations and their ancient customs, from which they ascended to the highest levels of civilization (Gavazzi, 1997: 13).

3.4. *Wedding Dramatic Performances*

A wedding is an occasion that offers the people space for dramatic expression such as dancing, singing, playing music, acting, and reciting (Bonifačić Rožin, 1964a: 39). During the wedding itself, as well as during courtship and the ceremonial transportation of the bride's chest of clothing, various actions are performed that contain the inchoate elements of dramatic art (Bonifačić Rožin, 1964a: 42). For example, the prescribed ceremonial procedures during the groom's arrival with his wedding party to fetch the bride regulate the roles and functions of the main participants. In doing so, the ceremony is clearly structured while simultaneously allowing space for dramatic creativity to emerge. Thus, the bride and groom assume the roles of universal characters, each with specific functions and behavioral codes. The dramatic function is most prominently expressed in the roles of the best men, the standard-bearer, the bride's parents, and the leader of the wedding party—the *stari svat* or *čavo*, who carries a wooden mallet used to knock on doors when coming to collect the bride. Upon the bride's arrival at the groom's house, she would be

handed a male child at the entrance, after which she would then turn around three times with the child in her arms and kiss three thresholds—the bottom one and the two vertical doorposts. She would also kiss the father- and mother-in-law and other members of the groom's family (Bonifačić Rožin, 1964: 72). These are roles that preserve both the ritual act and the performative elements of role-playing within a protodramatic structure.

The handing over of the bride and her departure from the parental home is accompanied by a dramatic performance known as the “purchase of the bride.” The roles are clearly defined: the standard-bearer, the best man, and the *stari svat* arrive at the bride's door and request her on behalf of the groom. Members of her family refuse to hand her over until they are sufficiently compensated or gifted. This form of dramatic play is sometimes taken too seriously by the participants, and jokes or witty remarks may strike too close to home, or greed may exceed the bounds of good taste. Nevertheless, the situation most often unfolds to the amusement of both parties. In some cases, the groom's envoys claim to be searching for a “lost girl” or are looking for an “apple.” Such a game was recorded in the village of Momići (Bonifačić Rožin, 1964a: 76).¹⁴ The household members then present them with elderly women, other young girls, or even children, all of whom are rejected one by one until the actual bride is brought out. When she finally appears at the doorway, general merriment ensues, often accompanied by singing and celebratory gunfire. In the Cetina region, a similar dramatic game has been recorded under the name “asking for the sheep,” in which the bride is requested in much the same performative manner (Bonifačić Rožin, 1967: 524).

Masqueraders at weddings often take on a buffoonish character and serve to enhance the joy and celebration. The wedding guests are welcomed with a puppet figure of Marko Krnjeval, who is seated on a real donkey. Beneath Marko is a small barrel or wineskin filled with wine, from which a hose is threaded under the donkey's tail, and through which the wine is poured and offered to the wedding guests. The leader of the masqueraders greets the wedding party and offers wine to the bride and groom with the words: “Congratulations on your wedding in my name, Marko's, and our crew's. You must drink” (Bonifačić Rožin, 1964a: 74).¹⁵

¹⁴ Recounted by Dragica Plećaš, born in 1930. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 17, 1964, in Momići.

¹⁵ Recounted by Ante Nikolić, born in 1921. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 17, 1964, in Momići.

3.5. Other Dramatic Games

The Emperor – A character named *Geljo-Lule* would be dressed in shabby clothes, a crown placed on his head, and seated in an improvised, run-down carriage hitched to the most pitiful donkey, into whose rear a pepper would be inserted, and which would then drag the jester/fool through the village. The person playing the emperor allowed anything to be done to him and spoke in a so-called “kozarski” or a form of pig Latin. (Bonifačić Rožin, 1964: 6)¹⁶

Child – A woman dressed as a Gypsy would carry a small dog in her arms while begging during the carnival. The dog represented the young Marko Krnjeval.¹⁷ (Bonifačić Rožin, 1964: 6)

Travelers – Masqueraders would play the roles of travelers at a wedding taking place during the carnival season. They would perform a wild act, create chaos, and dance. They acted as if they were travelers looking for a place to stay.¹⁸ (Bonifačić Rožin, 1964: 7)

Elez – Two individuals would play a father and son. The son would constantly shout: “Marry me off, father!” and the father character would respond: “Wait, son, we’ll find a girl.” Then he would hurry around the party asking, “How about this one? This one?” The girls would reject the proposals one after another, while the son kept repeating the same plea. This game was performed in Krvavac and in nearby villages.¹⁹ (Bonifačić Rožin, 1964: 8)

Elez’s Plowing and Sowing – In the middle of a crowd, Elez would take a long stick, drive it ahead of him, and mimic plowing. Behind him, a character would shout: “Plow, Elez! E, ho, ijo!” Once the plowing was done, someone would say: “Ah, my Elez, now we have to sow the field.” Someone off to the side, unnoticed, would hand him a handful of ashes. Then the character would exclaim: “We must sow, Elez, come on, let’s sow!” At that moment, he would toss the ashes over the crowd, and the people would scatter in surprise.²⁰ (Bonifačić Rožin, 1964: 9)

Pregnant Woman – It was recorded in Borovci that a man would dress as a woman and create a large belly and breasts out of rags. Sometimes, he wo-

¹⁶ Recounted by Ante Dugandžić, 51 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 15, 1964, in Komin.

¹⁷ Recounted by Ante Dugandžić, 51 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 15, 1964, in Komin.

¹⁸ Recounted by Ante Dugandžić, 51 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 15, 1964, in Komin.

¹⁹ Recounted by Luka Ujđur from Krvavac, 53 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 16, 1964, in Krvavac.

²⁰ Recounted by Luka Ujđur from Krvavac, 53 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 16, 1964, in Krvavac.

uld place a cat or dog inside and release it during a mock childbirth. Someone would bring the “pregnant woman” into a household and ask for assistance with the “delivery.” Everyone would act terrified, and when the cat or dog suddenly appeared, a sense of relief would follow. That would mark the end of the scene.²¹ (Bonifačić Rožin, 1964: 11)

How Young Men Are Taken into the *Marina* (Military) – The roles are played by three chosen young men who enter a house. One is a clerk with a notebook and pencil, another is a doctor, and the third is hidden under a wooden bench. In the middle of the room, in front of the doctor and the clerk, lies a *sadak* (a part of an older traditional women’s garment made of coarse cloth, a sleeveless cloak). The doctor calls the young men one by one. Each steps onto the *sadak*, and the doctor scolds him for not standing properly. Then the doctor shouts: “Fix marina!” At that moment, the hidden participant yanks the *sadak*, and the young man falls to the floor. The clerk then writes down that the man is now fit for military service. The game was performed in Momići.²² (Bonifačić Rožin, 1964: 13)

4. Passion Plays in Metković

4.1. *Šimun*

Information about the *Šimun* (eng. Simon) ceremony was recounted to Nikola Bonifačić Rožin by Božo Petrov, who at the time (1964) was the church organist. He once played the role of *Šimun* and several times the centurion. The church play *Šimun* was recorded by Nikola Bonifačić Rožin in Metković, and it takes place on Good Friday when a member of the community secretly dresses up as Simon in the bell tower (portraying the biblical Simon of Cyrene). Simon is dressed in a long black tunic and wears a hood over his face, so his identity remains unknown. All the equipment is church property and is kept in the sacristy. The entire ceremony follows strict rules and is classified as a form of folk theater, particularly as part of the church dramatizations that depict biblical scenes. Simon’s cross stands in front of Christ’s tomb. Just before the procession, the guards bring Simon from the bell tower to the tomb, where he quietly prays under their watch—offering his vow. At the soldier’s signal, one touches him with a spear, and Simon rises. The guards lead him to the cross. The commander (centurion) places the cross on Simon’s shoulder

²¹ Recounted by Zvonko Vekić from Borovci. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 16, 1964, in Kula Norinska.

²² Recounted by Branko Nikolić from Borovci, 15 years old. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 16, 1964, in Kula Norinska.

and leads him under guard through the church to the main doors. Accompanied by four soldiers and the centurion at the head of the procession, Simon carries the cross. On either side, among the guards, two parishioners carry lanterns with lit candles on poles about two meters long. Simon walks barefoot in the procession (Bonifačić Rožin, 1964: 60). Ivica Gluščević noted that along the way, *Žudije* (Roman guards) pinch, provoke, and taunt Simon in hopes that he will react and reveal his identity (Bonifačić Rožin, 1964: 69).

In memory of the three falls of the Lord under the cross, the guards stop Simon three times, and each time he lowers the cross from his shoulders and holds it in his hands. At the end of the procession, in front of the church doors, four-part choral hymns are sung, such as *Puče moj* (eng. O My People), *Krist postade poslušán do smrti, smrti na križu* (eng. Christ Became Obedient Unto Death, Even Death on the Cross), and *Miserere* (by Capocio) (Bonifačić Rožin, 1964: 61). During this time, all the gathered kneel, while the priest (accompanied by a large assembly of clergy under a canopy) elevates the Blessed Sacrament in his hands for the veneration of the faithful. At the conclusion of the ceremony, a soloist sings: “*Forgive, O Lord, forgive your people...*” and after each verse the entire congregation responds: “*For His mercy / is exceedingly great*” (Bonifačić Rožin, 1964: 61).

At the end of the ceremony, Simon leaves the cross (the centurion takes it and places it in the designated spot) and kneels before the tomb, where he concludes his vow in silent prayer. He performs all of this in the presence of the guard. With a hand gesture, he signals that the prayer is complete. He then returns to the bell tower, changes out of costume, and exits discreetly. Finally, note that “the identity of the person carrying the cross has always been jealously guarded from the very beginning, and it still is today. This tradition has been carried out in Metković for about 150–200 years” (Bonifačić Rožin, 1964: 62).

4.2. *The Guard Ceremony – A Church Play in Metković (Žudije)*

It is known that the custom of the guard ceremony, that is, the guarding of Christ’s tomb on Good Friday and Holy Saturday in Metković, was introduced from Loreto, Italy, most likely in 1857, by Ante Gluščević. From Metković, the tradition spread to other parishes in the Neretva Valley and is today recognized throughout Dalmatia. Ivo Mišur notes that the Italian newspaper *Giornale di Roma quotidiano politico e finanziario* published an article on April 8, 1891, titled *La Processione del Venerdì Santo in Metcovich nella Dalmazia* (eng. The Good Friday Procession in Metković, Dalmatia). The article describes a man clad in a black cloak leading the procession that accompanies

the Blessed Sacrament, followed by four fearsome guards (*giudei*) carrying spears. It also outlines the protocol followed by *Žudije* on Holy Saturday.²³

The manuscript collection of Nikola Bonifačić Rožin from 1964 provides a detailed description of the ceremony as practiced in the parish of St. Elijah the Prophet in Metković. After the conclusion of the Holy Thursday Mass, at the moment when the priest takes possession of the ceremonial vestments for the Eucharistic procession and kneels before the high altar, *Žudije* (four guards accompanied by an officer) enter through the bell tower doors and surround the altar. Simultaneously, six regular soldiers enter through the main doors, preceded by four junior officers, and led by the chief officer, together forming a military corridor. Through this corridor, the Eucharistic procession proceeds under the escort of the said guards.

From that moment until the *Gloria* at midnight on Holy Saturday, the soldiers maintain guard at the tomb of Christ. Commands are issued by striking a sword against a shield, and all actions are performed in silence with strict discipline. All rites on Good Friday and Holy Saturday are accompanied by the presence of the guards. On Good Friday, the detachment of soldiers is led by an officer, and on Holy Saturday the guards are rotated in such a way that the tomb is never left unattended. Inside the tomb lies a “wooden corpus of the dead Christ” (Bonifačić Rožin, 1964: 65). In the evening, just before midnight and the celebration of the Easter Vigil, the guard at the tomb is strengthened in three stages until all sixteen soldiers are assembled. Just before the priest begins to sing the *Gloria*, the officers silently cast dice in front of the tomb, in remembrance of the biblical scene. The remaining soldiers maintain their official posts while the others look on, as the officer announces the result of the dice throw by raising a specific number of fingers. Upon the singing of *Gloria*, all the church bells begin to ring, the organ sounds at full volume, and the guards collapse in front of the tomb (each in his own dramatic fashion), remaining motionless for a few moments. Amid the resonant sound of the organ and bells, part of the guard flees the church in apparent panic, while a few remain lying before the tomb throughout the entire Mass. Toward the end of the Mass, they too rise and flee the church (Bonifačić Rožin, 1964: 66).²⁴

Bonifačić Rožin recorded that children also performed their own version of *Žudije* in a very solemn atmosphere, enacting the full guard ceremony in their home courtyards and on the streets. They would construct a cross for

²³ Mišur, Ivo. (2020.) *Metkovski običaji Velikoga tjedna u talijanskim novinama iz 1891. godine*: <https://likemetkovic.hr/portal/metkovski-obicaji-velikoga-tjedna-u-talijanskim-novinama-iz-1891-godine/> (last visited on February 5, 2025)

²⁴ Recounted by Božo Petrov, church organist. Recorded by Nikola Bonifačić Rožin on November 18, 1964, in Metković.

Simon and carry out the entire ritual from the beginning of Lent. In addition, boys would stage the crucifixion of Jesus, while girls assisted in all the preparations. He also noted that the residents of the village of Vid imitated the *Žudije* tradition from Metković. One particularly striking account tells of a woman who entered the Church of St. Elijah in Metković, approached the guards of Christ's tomb, kissed their garments, and exclaimed: "Glorious holy *Žudije*!"

4.3. Staging of the Passion of Lord Jesus Christ in Borovci

Finally, it is important to highlight the revived tradition and newly established customary practice of staging *Muke Gospodina našega Isusa Krista* (eng. The Passion of Our Lord Jesus Christ) in the village of Borovci, which was performed for the first time in 2019. While the staging of the Passion has already gained the status of tradition in many parts of Croatia, the initiation of this practice in Borovci serves as a testament to how customs are formed and how they evolve. Just as the *Žudije* tradition in Metković originated from elsewhere and was, at its inception, a novel practice that eventually became part of a century-long tradition, so too can other customary practices take root for future generations, provided there is the will and desire to sustain them. The staging of the Passion in Borovci is organized by the parish of St. Nicholas, the Bishop from Metković, while the director and initiator of this project is Branko Medak. Interestingly, over the centuries, the inhabitants of Borovci gradually settled in Metković, leading to the establishment of the aforementioned parish of St. Nicholas for the purposes of serving the needs of parishioners relocated to the right bank of the Neretva River. It is therefore unsurprising that the performers involved in the Passion Play are primarily residents of Metković with ancestral roots in Borovci. Furthermore, the first staging took place in 2019, marking the jubilee of the 300th anniversary of the parish of St. Elijah the Prophet in Metković and the 50th anniversary of the parish of St. Nicholas the Bishop, also in Metković. The dramatic text is composed of passages from the four Gospels, and according to Branko Medak (the director), the Passion text was originally provided by the Guardian of the Franciscan Monastery in Imotski, serving as the foundational script for the performance with some modifications. The involvement of the local community is substantial, with around two hundred individuals participating in the organization and enactment. Spiritual guidance was also provided by the parish vicar of St. Nicholas in Metković, Don Miroslav Rubić, along with Sister Marijana Cvitanović.

This dramatic rendering of a biblical narrative is becoming part of a new tradition not only for the village but also for the broader Neretva Valley.

Observing the declining presence of traditional oral literary forms, one notices that as some practices fade, new ones emerge in their place. This phenomenon affirms the enduring human need for artistic expression and creation, particularly when it comes to spiritual inspiration.

5. Conclusion

Dramatic forms in the Neretva Valley have largely faded, or they have been forgotten; however, those connected to the ceremonial liturgical rites of Passion heritage continue to exist firmly, remaining almost unchanged. The reasons for this persistence lie in the transformation of customary practices, during which dramatic forms were once performed spontaneously or casually through community organization. These occasional dramatic enactments were most commonly associated with carnival or wedding festivities, manifesting themselves as expressions of boisterous humor. Roles were often characterized by exaggeration and lasciviousness, while wedding-related dramatic forms tended to follow the hierarchical structure of characters and the solemnity of the occasion. Such wedding dramas are most apparent in the symbolic transition of the bride from her natal family into the family she is marrying into, with the transition being accompanied by dramatic performances designed to turn a formal ritual act into a joyful celebration. It may be speculated that these dramatic expressions were intentionally anchored to moments of sorrow within the family that the bride is leaving, as she enters a new household. The example of the staging of *The Passion of Our Lord Jesus Christ* demonstrates how new beginnings within a community can give rise to the development of traditional practices, with dramatic form at their core. Passion dramatic forms in the Neretva Valley are closely tied to spirituality and serve as an accompanying element to liturgical ceremonies. For this reason, established customary practices are difficult to alter, and they persist in a constant, repetitive form, governed by strict rules that rely on biblical texts and liturgy.

References:

- Bonifačić, Rožin. (1964a). Svadbena dramatika u dubrovačkom primorju. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 3 No. 1, 39-73.
- Bonifačić, Rožin. (1967). Narodna drama i igre u Sinjskoj krajini. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, Vol. 5 i 6 No. 1, 517-576.
- Bošković-Stulli, Maja. (1987) *U kralja od Norina: Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve*. Galerija „Stećak“ Klek, Metković – Opuzen
- Božić-Bužančić, Danica. (1982) *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb
- Burke, Peter (1991) *Junaci, nitkovi i lude - Narodna kultura predindustrijske Europe*, Školska knjiga, Zagreb
- Gavazzi, Milovan (1991) *Godinu dana hrvatskih narodnih običaja*, III. izdanje, Hrvatski sabor kulture, Zagreb
- *Hrvatski karnevalist: Godišnjak Hrvatske udruge karnevalista*, god. 2009., br. 7
- Kutleša, fra Silvestar (1997) *Život i običaji u imockoj krajini*, Matica hrvatska, Ogranak Imotski, Imotski
- Lozica, Ivan, (1997) u: Nikola Bonifačić Rožin: *Hrvatski karnevali*, Golden marketing, Zagreb, 1997.
- *Pokladnik: Pokladno glasilo za pučki humor i zajebanciju*, god. 1986.

Sources:

- Bonifačić Rožin, Nikola (1964) *Folklorna građa Neretljanske krajine*, IEF rkp. 729
- Bonifačić Rožin, Nikola (1964b) *Karnevalski tekstovi iz Metkovića i Opuzena*, IEF rkp. 730
- *Testamenat Karnevala* (1937) - The document is located in Jelaš family archives.
- *Testamenat Karnevala* (1938) - The document is located in Jelaš family archives.
- *Testamenat princa Marka* (1952) - The document is located in Jelaš family archives.
- *Oporuka Marka Krnjevalovića* (1953) - The document is located in Jelaš family archives.

Online sources:

- *Number of inhabitants in Metković in 1951*. Data taken from the website of the Croatian Bureau of Statistics:
https://web.dzs.hr/PXWeb/Table.aspx?layout=tableViewLayout1&px_tableid=Tabela3_19.px&px_path=Naselja%20i%20stanovni%20a%20l%20tvo%20Republike%20Hrvatske.Stanovni%20a%20l%20tvoGradovi%20i%20Op%20c%204%2087ine&px_language=hr&px_db=Naselja%20i%20stanovni%20a%20l%20tvo%20Republike (last visited on May 12, 2022)
- Mišur, Ivo. (2020) *Metkovski običaji Velikoga tjedna u talijanskim novinama iz 1891. godine*: Like Metković
<https://likemetkovic.hr/portal/metkovski-obicaji-velikoga-tjedna-u-talijanskim-novinama-iz-1891-godine/> (last visited on February 5, 2025)

Denis VEKIĆ

**IŠČEZLO I OŽIVLJENO – PUČKE DRAMSKE I PASIONSKE
IGRE I OBIČAJI U NERETVANSKOJ DOLINI**

Folklorno kazalište je jedan od oblika pojavnosti usmenoknjiževnog teksta i manifestira se u obliku spoja inscenacije, igre, glume i izvedbe. Deset rukopisnih zbirki iz sredine 20. stoljeća donose zapise terenskih sakupljanja folklorne građe i usmene književnosti na području doline Neretve. Samo dvije donose informacije o pučkim dramskim oblicima koji se prigodno izvode. Obje rukopisne zbirke je izradio Nikola Bonifačić Rožin 1964. godine. Ovaj rad proučava te dvije rukopisne zbirke i iznosi dramske oblike koji su se odvijali u selima i gradovima diljem doline Neretve. Pozornost je posvećena pokladnim svečanostima i dramskim oblicima koji se u njima javljaju. Također, pozornost je posvećena i katoličkim pasionskim dramskim izvedbama i običajima na ovom području.

Ključne riječi: *folklorno kazalište, pasija, poklade, pučka drama, usmena književnost*

Izvorni naučni rad
UDK 371.3:78

Tihana ŠKOJO (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku, Osijek, Hrvatska
tihana.skojo@aukos.hr

Renata JUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek, Osijek, Hrvatska
rjukic@ffos.hr

Ena SOKIĆ (Osijek)

Osnovna škola Ivana Filipovića, Osijek, Hrvatska
enaprimus@gmail.com

SKRIVENI KURIKULUM U NASTAVI GLAZBE U OPĆEOBRAZOVNOJ ŠKOLI

Brojne definicije skrivenoga kurikulumu i istraživanja koja se navode u posljednjih pedeset godina upućuju na kompleksnost, ali i iznimnu važnost nenamjernih, implicitnih poruka koje se svakodnevno protežu školom i učionicom. Na elemente za koje smatraju da svojim djelovanjem, kao skriveni kurikulum, utječu na nastavu glazbe, u provedenom su istraživanju ukazali nastavnici Glazbene kulture iz Osječko-baranjske, Brodsko-posavske, Požeško-slavonske i Vukovarsko-srijemske županije u Republici Hrvatskoj. Rezultati istraživanja pokazuju kako nastavnici refleksivnim promatranjem svojega rada primjećuju utjecaje skrivenoga kurikulumu u strukturalnom aspektu, koji se odnosi na broj nastavnih sati predmeta, opremljenost škole i organizaciju izvannastavnih glazbenih aktivnosti.

Nastavnici posebno ističu kulturološki i odgojni aspekt skrivenoga kurikulumu koji za nastavu glazbe ima snažniji odjek od organizacijskoga aspekta. Upućuju na to kako je, unatoč opće poznatom značajnom i višestrukome doprinosu umjetničkih aktivnosti na razvoj učenika te aktualnim europskim i nacionalnim obrazovnim inicijativama kojima se potiče umjetničko područje u odgoju i obrazovanju, ipak u školskom i nastavnom kurikulumu razvidna dominacija znanstvenoga diskursa, što se značajno reflektira na kulturnim i estetskim vrijednostima koje se nastoje prenijeti školskom kulturom. Naglašavaju kako stav društva

prema umjetnosti i kulturi utječe i na motivaciju nastavnika i učenika te kako je, neovisno o iznimnom trudu nastavnika, teško anulirati negativne utjecaje ovih elemenata. Također, nastavnici ističu da preopterećenost učenika zbog velikih nastavnih i izvannastavnih zahtjeva utječe na odaziv učenika za izvannastavne glazbene aktivnosti, ali i na nastavno ozračje.

Provedeno je istraživanje aktualiziralo potrebu za intenziviranjem ispitivanja utjecaja skrivenoga kurikulumu u nastavi umjetničkoga područja kako bi se moglo pravovremeno odgovoriti na izazove koji se pojavljuju uslijed društvenih i obrazovnih mijena suvremenoga doba.

Ključne riječi: *skriveni kurikulum, nastava glazbe, nastavnici*

UVOD

Sukladno kurikulumskom usmjerenju, koji je Hrvatski odgojno-obrazovni sustav prihvatio 2011. godine donošenjem Nacionalnoga okvirnog kurikuluma, utvrđene su osnovne sastavnice općega obveznog odgoja i obrazovanja te se počelo s oblikovanjem nastavnih kurikuluma. Kurikulum nastavnoga predmeta Glazbena kultura za osnovne škole utvrđen je 2019. godine (MZO, 2019) i usklađen je sa suvremenim znanstvenim spoznajama koje upućuju na otvorenost i prilagodljivost procesa učenja i poučavanja, didaktički i metodički pluralizam, istraživačko, projektno i individualizirano učenje te na nužnost primjene informacijsko komunikacijske tehnologije kao važnoga dijela suvremenoga učenja i poučavanja glazbe (MZO, 2019). Nastavni je kurikulum u tri domene, koje su povezane i koje se nadopunjuju u svim obrazovnim ciklusima (*Slušanje i upoznavanje glazbe, Izražavanje glazbom i uz glazbu te Glazba u kontekstu*), usmjeren prema sljedećim ciljevima učenja i poučavanja:

- društveno-emocionalnom razvoju učenika
- razvoju glazbenih sposobnosti svih učenika u skladu s individualnim sposobnostima pojedinca
- poticanju učenika na aktivno bavljenje glazbom i sudjelovanje u kulturnom životu zajednice
- upoznavanju učenika s glazbenom umjetnošću putem kvalitetnih i reprezentativnih ostvarenja glazbe različita podrijetla te različitih stilova i vrsta
- razvijanju glazbenoga ukusa i kritičkoga mišljenja
- razumijevanju interdisciplinarnih karakteristika i mogućnosti glazbe
- osvještavanju vrijednosti regionalne, nacionalne i europske kulturne baštine u kontekstu svjetske kulture

- razvijanju kulturnoga razumijevanja i interkulturalne kompetencije putem izgrađivanja odnosa prema vlastitoj glazbenoj kulturi i otvorenoga pristupa prema drugim glazbenim kulturama.

Pri ostvarivanju ciljeva učenja i poučavanja u aktualnom nastavnom kurikulumu koji odlikuje otvorena koncepcija, u kojoj se na kurikulumskim okvirima ugrađuju izvedbene jezgre, realizirane na slobodan i kreativan način tako da se maksimalno potiče aktivno učenje prilikom izgradnje kompetencija (Previšić, 2007), osobito je značajan skriveni kurikulum, koji danas predstavlja aktualno i recentno istraživačko područje života škole i nastavnog procesa (Iyejare, 2023; Maras, 2024; Smith Myles, Trautman, i Schelvan, 2024...).

Skriveni kurikulum ili tajni plan učenja, prikriveni, alternativni, latentni, neregistrirani ili parakurikulum (Cindrić et. al., 2010), pretpostavlja neplanirane rezultate i posljedice učenja i poučavanja. Izraz skriveni kurikulum široka je kategorija koja obuhvaća nepriznate i često neželjene čimbenike prisutne u nastavi i školi. To su nepriznata znanja koja učenici stječu u školi; složena mreža skrivenih poruka koje se očituju u onome što se i kako uči i poučava u školi (Spajić-Vrkaš, 2012). Skriveni kurikulum sadrži brojna pravila koja se ne uče i ne poučavaju izravno, nego se „podrazumijevaju“; to su sadržaji koji u uvelike uređuju socijalne interakcije, uspjeh u školi, čak i sigurnost, a manifestiraju se upotrebom određenih idioma, metafora, *slenga* te govora tijela (Pavičić Vukičević, 2013). Seddon (1983) navodi kako skriveni kurikulum pretpostavlja učenje stavova, normi, vjerovanja, vrijednosti i pretpostavki koje su izražene u obliku rituala ili pravila ponašanja te se rijetko preispituju jer ovise o vrijednosnom stavu pojedinca. Brojni se autori slažu kako primarni utjecaj na skriveni kurikulum imaju nastavnici koji realizacijom nastavnoga sadržaja iskazuju osobne vrijednosti, stavove, estetička načela i brojne druge poruke. Nastavnik svojim osobnim karakteristikama, osobnošću, kompetencijama i profesionalnom etikom može uspješno ili neuspješno odgovoriti na zamke skrivenoga kurikuluma. Kärner i Schneider (2024) naglašavaju kako za obrazovni uspjeh općenito, a posebno za svakodnevni rad u svim vrstama škola i svim predmetima, nije relevantan samo eksplicitni sadržaj kodiran u nastavnim planovima i programima, već i neeksplicitni aspekti koji se reproduciraju skrivenim kurikulumom.

Pastuović (1999: 135) ovako klasificira glavna obilježja skrivenoga kurikuluma:

- skriveni kurikulum kao afektivni izlaz odgoja i obrazovanja koji čine norme, stavovi i socijalne vještine nužne za uspješnu socijalnu integraciju koje nisu propisani programom ili drugim pravilima škole, ali je za učenika korisno da ih se pridržava

- skriveni kurikulum kao kontekst koji se odnosi na cjelokupno ponašanje nastavnika i ostaloga osoblja škole koji djeluju na vrijednosti, stavove i navike učenika
- skriveni kurikulum kao proces koji čine neverbalne poruke nastavnika kojima se kurikulum vrijednosno interpretira; selekcijom sadržaja i primjera, kao i komentarima, nastavnik značajno utječe na stavove učenika (posebice ima velike mogućnosti reinterpretacije kurikuluma u procesu ispitivanja i ocjenjivanja znanja učenika).

Skriveni kurikulum ovisi o cjelokupnoj ulozi nastavnika sa svim pripadajućim elementima; od jasno usmjerenoga odgojno-obrazovnog cilja, nastavnoga sadržaja, odabranih nastavnih strategija, stila rada nastavnika, modela vrednovanja, kompetencije učitelja, odnosa između nastavnika i učenika do odnosa među učenicima te verbalne i neverbalne nastavne komunikacije. Osim nastavnika i njegove uloge u nastavi, na skriveni kurikulum utječu i brojni drugi pojedinci u školi koji su dio svakodnevnoga školskog funkcioniranja te brojnih procesa koji se događaju u školi. Također je razvidna povezanost skrivenoga kurikuluma s razrednim i školskim ozračjem, a utjecaj je osjetan i na kvalitetu te dinamiku u komunikaciji. Iako često vrlo suptilan, utjecaj skrivenoga kurikuluma može se intenzivno reflektirati na sve nastavne i školske aspekte.

U kontekstu škole, skriveni je kurikulum nepisana kultura škole i uključuje način odijevanja, izbor materijala za školu, načine pozdravljanja i komunikacije unutar škole i u školskom dvorištu, način provođenja školskih odmora, izbor igara, odnose vršnjaka i sl. Skriveni kurikulum učinkovito djeluje u području raspodjele prenošenja pojedinih stereotipa. Myles i sur. (2004) upućuju na stereotipne uloge i rituale za koje društvo smatra da bi ih djeca trebala usvojiti. U školi se „zna“ kako se odijevaju i ponašaju djevojčice, a kako dječaci; „jasno je“ kako se druže i komuniciraju djevojčice, a kako dječaci (Myles, Trautman, Schelvan, 2004), „neupitno je“ da su odgojni predmeti manje važni od obrazovnih predmeta i sl.

Kelly (2011) upućuje na to kako skriveni kurikulum označava vrijednosti koje učenici nauče u školi zbog načina na koji se škola organizira i vodi. Društvene i spolne uloge, stavovi, vrijednosti, položaji moći, hegemonijski diskurs i drugi aspekti življenja neosviješteno se prenose iz generacije u generaciju kao samorazumljive, neupitne, općekulturne, trajne činjenice. Temeljno obilježje skrivenoga kurikuluma njegova je implicitnost, koja se može odražavati i u vrijednosnom diskursu koji utvrđuje vlast i koji je važan za opstanak pojedinoga društvenog smjera (Knowles i Lander, 2012). Matoš (2011) naglašava kako aspekti skrivenoga kurikuluma mogu biti razvidni u odstupanju od vrijednosti koje se prenose, a odnose se na ljudske jednakosti i ravnopravnosti. Kulturu

škole čine podjednako propisani kurikulum kao i skriveni kurikulum (Nikšić Rebihić i Novosel, 2018). Pod pojmom školska kultura najčešće se podrazumijeva akumulacija mnogih individualnih vrijednosti i normi, stavova i vjerovanja, rituala, povijesti, tradicije i drugoga koji čine nepisana pravila o tome kako treba misliti, osjećati, ponašati se i djelovati u određenoj odgojno-obrazovnoj ustanovi. S kurikulumom, elementima rasporeda, očekivanjima, načinima rješavanja problema i donošenja odluka pojam kulture ustanove posebice obuhvaća socijalne interakcije i istodobno ih u velikoj mjeri određuje. Školska kultura prožima sve što se u ustanovi događa i nikako nije odjeljenja od filozofije života i rada svih sudionika koja se s vremenom usustavila kao skriveni kurikulum i postala neodvojivi dio života škole (Vuković Vidačić, 2016: 41). Suvremenu školu možemo promatrati kao kompleksni živi organizam, koji je otvoren partnerstvu s roditeljima te široj lokalnoj zajednici, plodno je tlo za ostvarenje odgojnih vrijednosti posredovanih skrivenim kurikulumom (Maras, 2024). Skriveni kurikulum može biti iznimno opasan, ali i koristan u odgojno-obrazovnom smislu, samo ako svi osvijestimo koje se sve poruke i vrijednosti nesvjesno prenose u školskom životu te kako se one mogu reflektirati na učenike i kakav dugoročni učinak na njih mogu imati. Ispravne moralne vrijednosti, kao što su mudrost, pravednost, ljubav, odanost, iskrenost, poštivanje, uče učenika da razlikuju dobro od lošega te da se sukladno tim vrijednostima ispravno ponašaju prema sebi i drugima. Vrijednosti koje vladaju u školi postaju vrlo važno sredstvo za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ciljeva. One su prisutne u odabiru sadržaja za poučavanje, u pripremi učenika za njihovu budućnost, odnosu škole prema svim učenicima, posebice onima s teškoćama, odnosu prema okolišu, zdravlju i mnogo čemu drugom. Svojim ponašanjem učenike treba usmjeravati da razumiju i poštuju jedni druge te stvarati pozitivnu i poticajnu školsku atmosferu u kojoj će se svi osjećati prihvaćeno, ugodno i motivirano (Mandir, 2020). Iako možemo primjetiti da postoje različite definicije i interpretacije pojma skrivenoga kurikuluma istraživači iz područja odgoja i obrazovanja su usuglašeni u istoga kao sveprisutnog fenomena koji snažno sudjeluje u ostvarenjima odgojno-obrazovnih ishoda suvremene škole (Lord, 2017).

METODOLOGIJA

U radu se opisuje istraživanje koje je provedeno s ciljem ispitivanja mišljenja nastavnika o skrivenom kurikulumu i njegovom utjecaju na nastavu Glazbene kulture ¹.

¹ Istraživanje je proizašlo iz diplomskoga rada koji je Ena Sokić oblikovala pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Tihane Škojo pri Odsjeku za glazbenu pedagogiju na Akademiji za umjetnost i kulturu Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku ak. god. 2021./2022.

U skladu s oblikovanim ciljem postavljeni su sljedeći problemi istraživanja:

1. ispitati mišljenja nastavnika prema pojmovno-sadržajnom određenju skrivenoga kurikulumu s obzirom na spol, dob, godine nastavnoga staža i veličinu škole
2. ispitati primjećuju li utjecaj skrivenoga kurikulumu na nastavi Glazbene kulture
3. utvrditi koji elementi svojim djelovanjem kao skriveni kurikulum utječu na nastavu Glazbene kulture.

Sudionici

Istraživanje je provedeno na uzorku od 42 nastavnika Glazbene kulture iz četiriju županija u Republici Hrvatskoj (Osječko-baranjska, Požeško-slavonska, Vukovarsko-srijemska i Brodsko-posavska županije). Sudjelovalo je ukupno 30 nastavnica (71,4 %) i 12 nastavnika (28,6 %) u dobi od 23 do 65 godina; ispitanici imaju do 40 godina radnoga staža. Prema veličine škole u kojoj rade, polovina nastavnika radi u školama veličine do 250 učenika, a polovina u školama veličine od 251 do 750 učenika (Tablica 1.).

Instrument istraživanja

Za potrebe istraživanja oblikovan je upitnik koji se u prvom dijelu sastojao od pitanja koja se odnose na obilježja ispitanika (spol, dob, godine nastavnoga staža) te na mjesto zaposlenja i veličinu škole u kojoj je zaposlen nastavnik.

U drugom su dijelu upitnika nastavnici označavali stupanj slaganja sa 17 navedenih tvrdnji usmjerenih na sadržajno određenje pojma skriveni kurikulum. Procjene su označavale sljedeće: 1 – uopće se ne slažem; 2 – uglavnom se ne slažem; 3 – niti se slažem niti se ne slažem; 4 – uglavnom se slažem; 5 – potpuno se slažem.

Treći dio upitnika obuhvaćao je jedno dihotomno pitanje na koje se nadovezivalo moguće objašnjenje kroz otvoreno pitanje, dok su u četvrtom dijelu upitnika ispitanici označavali stupanj slaganja s 23 tvrdnje usmjerene na elemente koji svojim djelovanjem kao skriveni kurikulum utječu na nastavu glazbe. Procjene su označavale sljedeće: 1 – uopće ne utječe; 2 – najčešće ne utječe; 3 – niti utječe, niti ne utječe; 4 – najčešće utječe; 5 – u potpunosti utječe.

Nakon anketiranja i prikupljanja podataka provedena je obrada podataka. Prikazani su deskriptivni podaci za ispitane čestice. Varijable su prikazane na

temelju aritmetičkih sredina i standardnih devijacija čestica te s pomoću frekvencija i postotka rezultata po česticama. Statistička obrada prikupljenih podataka provedena je s pomoću statističkoga programa IBM SPSS Statistics 20.

Rezultati istraživanja i interpretacija

Prema mišljenju nastavnika o pojmovno-sadržajnom određenju skrivenoga kurikuluma, dobiveni su rezultati prikazani u Tablici 2.

Deskriptivnim parametrima prikazani su odgovori po česticama kojima je ispitano mišljenje nastavnika prema pojmovno-sadržajnom određenju skrivenoga kurikuluma. Nastavnici se u najvećoj mjeri slažu s tvrdnjom da je skriveni kurikulum nepisana kultura nastave i škole ($M = 4,60$, 61,9 % ih se potpuno slaže), da je skriveni kurikulum skup utjecaja koji oblikuje i prenosi socijalne vrijednosti ($M = 4,45$, 52,4 % ih se potpuno slaže), kao i da su znanja o skrivenom (tajnom, nepisanom) kurikulumu važna za uspješan odgojno-obrazovni proces ($M = 4,45$, 50 % ih se potpuno slaže). Također se u velikoj mjeri slažu da skrivenim kurikulumom nastavnici nesvjesno prenose vlastite norme, vrijednosti i uvjerenja ($M = 4,43$, 52,3 % ih se potpuno slaže). S druge strane, nastavnici se u najmanjoj mjeri slažu s tvrdnjom da skriveni kurikulum blokira odgojne vrijednosti učenika ($M = 3,00$). Isto se tako manje slažu da skriveni kurikulum može imati manipulativni utjecaj ($M = 3,93$), da utječe na formalni kurikulum ($M = 3,95$) i da uključuje način odijevanja ($M = 3,95$).

Iz odgovora je razvidno kako su nastavnici svjesni utjecaja skrivenoga kurikuluma i njegove važnosti koja ima implikacije na različite odgojne i obrazovne aspekte. Za razliku od istraživanja u kojem se ispitivalo mišljenje srednjoškolskih nastavnika o skrivenom kurikulumu, u kojem nastavnici nisu imali saznanja o skrivenom kurikulumu (Vrdoljak, 2019), kao ni o njegovu utjecaju na nastavu, iz iskazanoga je mišljenja razvidna veća osviještenost o toj temi kod nastavnika Glazbene kulture.

Kada se promatraju mišljenja prema pojmovno-sadržajnom određenju skrivenoga kurikuluma s obzirom na spol, može se uočiti kako se nastavnici u većoj mjeri slažu s većinom navedenih tvrdnji nego nastavnice. Nastavnici u većoj mjeri smatraju da su znanja o skrivenom kurikulumu važna za uspješan odgojno-obrazovni proces ($M = 4,58$), da je skriveni kurikulum skup utjecaja koji oblikuje i prenosi socijalne vrijednosti ($M = 4,67$), da blokira odgojne vrijednosti učenika (3,08), da se reflektira na nastavnu klimu ($M = 4,33$), da skrivenim kurikulumom nastavnici nesvjesno prenose vlastite norme, vrijednosti i uvjerenja ($M = 4,67$), da se reflektira na zadovoljstvo učenika nastavom i školom ($M = 4,17$), da uključuje verbalnu ($M = 4,42$), neverbalnu ($M = 4,33$) nastavnu komunikaciju, da se reflektira na ponašanja na nastavi ($M = 4,58$), da

se odražava u stavovima učenika ($M = 4,58$), da se ogleda u ponašanju učenika jednih prema drugima i ponašanju učenika prema nastavniku ($M = 4,58$), da je važno osvijestiti elemente skrivenoga kurikuluma kako bi se djelovanjem suprotstavio njihovu utjecaju ($M = 4,17$), da može imati manipulativni utjecaj ($M = 4,00$) i da utječe na formalni kurikulum ($M = 4,08$). S druge strane, nastavnice se više slažu da skriveni kurikulum oblikuje odgojne vrijednosti učenika ($M = 4,33$) i da skriveni kurikulum uključuje način odijevanja ($M = 4,00$). Nastavnici i nastavnice podjednako se slažu da skriveni kurikulum predstavlja nepisanu kulturu nastave i škole. Jedina statistički značajna razlika pokazala se za tvrdnju da se skriveni kurikulum odražava u stavovima učenika ($F = 4,87$, $p < 0,05$), s čime se nastavnici značajno više slažu nego nastavnice.

Dobiveni rezultati mišljenja nastavnika s obzirom na staž pokazuju da se nastavnici s manje radnoga staža, do 10 godina, u većoj mjeri slažu s ispitivanim tvrdnjama. Oni su više osvijestili utjecaj skrivenoga kurikuluma te u većoj mjeri smatraju da su znanja o skrivenom kurikulumu važna za uspješan odgojno-obrazovni proces ($M = 4,59$). Svjesni su kako skriveni kurikulum može blokirati odgojne vrijednosti učenika (3,23), kao i da se reflektira na nastavnu klimu ($M = 4,32$). Visokim prosječnim ocjenama ($M = 4,59$) nastavnici upućuju na to kako se skrivenim kurikulumom nesvjesno prenose vlastite norme, vrijednosti i uvjerenja, kao i da se to odnosi na način odijevanja ($M = 4,05$) te da uključuje verbalnu ($M = 4,32$) i neverbalnu ($M = 4,36$) nastavnu komunikaciju, kao i ukupna ponašanja na nastavi ($M = 4,45$). Nastavnici s manje od 10 godina radnoga staža i oni s više od 10 godina radnoga staža podjednako se slažu da skriveni kurikulum predstavlja nepisanu kulturu nastave i škole, da je skriveni kurikulum skup utjecaja koji oblikuje i prenosi socijalne vrijednosti, da oblikuje odgojne vrijednosti učenika. Dobiveni su rezultati u skladu s zaključcima provedenoga istraživanja Brust-Nemet (2016) koja ističe kako su nastavnici svjesni vlastite odgovornosti i važnosti u oblikovanju kulture škola, kao i svih utjecaja skrivenoga kurikuluma.

Jedina značajna razlika koja je zabilježena u ovom istraživanju odnosi se na to da se skriveni kurikulum ogleda u ponašanju učenika jednih prema drugima i ponašanju učenika prema nastavniku ($F = 6,20$, $p < 0,05$), s čime se slaže značajno više nastavnika s manje radnoga staža. Mlađi nastavnici smatraju kako današnjim učenicima najviše manjka odgovornosti prema radu i učenju, iskrenosti, poštenja i poštivanja drugih (Bradarić, 2018). Rezultatima istraživanja Bradarić (2018) utvrđeno je kako nastavnici smatraju da kod djece najčešće nije razvijena odgovornost, zatim slijede pristojnost, samopouzdanje, znanje, empatija i solidarnost. Osim što odgovornost prema sebi i drugima smatraju najvažnijom vrijednošću jer je ključna za razvoj i budući život, nastavnici smatraju kako je upravo ona najteža za razvijanje kod učenika.

Kada se u obzir uzme veličina škole u kojoj nastavnici rade, rezultati pokazuju da postoje neke značajne razlike u stavovima nastavnika prema skrivenom kurikulumu koji rade u manjim i većim školama. Nastavnici koji rade u manjim školama značajno više od nastavnika koji rade u većim školama smatraju da skriveni kurikulum uključuje način odijevanja ($F = 4,50$, $p < 0,05$), verbalnu nastavnu komunikaciju ($F = 4,95$, $p < 0,05$), da se reflektira na ponašanja na nastavi ($F = 9,06$, $p < 0,01$) te da se ogleda u ponašanju učenika jednih prema drugima i ponašanju učenika prema nastavniku ($F = 6,79$, $p < 0,01$).

Pri utvrđivanju *utjecaja skrivenoga kurikulumu na nastavi Glazbene kulture* dobiveni rezultati upućuju na to da 62 % nastavnika prepoznaje utjecaj skrivenoga kurikulumu u svojoj nastavi (Prikaz 1).

Nastavnici su naveli da prepoznaju utjecaj skrivenog kurikulumu u svojoj nastavi, ističu sljedeće elemente za koje smatraju da svojim djelovanjem, kao skriveni kurikulum, utječu na nastavu glazbe. Odgovori se mogu svrstati u sljedeće kategorije:

- Utjecaj na učenikove vrijednosti koje se prenose iz roditeljskoga doma
- Osobne glazbene preferencije učenika
- Negativan utjecaj roditelja i okoline na mišljenje o važnosti predmeta
- Premala satnica predmeta
- Nedostatak motivacije učenika
- Nezainteresiranost za nastavne aktivnosti
- Ponašanje učenika prema svojim vršnjacima, nedostatak suradničkih kompetencija
- Nemogućnost individualnoga pristupa prema učenicima s teškoćama
- Prevelik utjecaj medija i vizualnih tehnoloških podražaja na učenike
- Opći stav o važnosti o predmetima iz umjetničkog područja
- Visoka očekivanja u pogledu vrednovanja.

Prema mišljenju nastavnika o *elementima koji svojim djelovanjem kao skriveni kurikulum utječu na nastavu Glazbene kulture* dobiveni su rezultati koji su prikazani u Tablici 3.

Iz rezultata je razvidno kako nastavnici za sve ispitivane elemente smatraju da najčešće utječu na nastavu. Sve su čestice procijenjene visokim prosječnim ocjenama, vrijednostima aritmetičkih sredina koje su iznad 4. Nastavnici su kao najvažnije ispitivane elemente koje svojim djelovanjem kao skriveni kurikulum utječu na nastavu glazbe procijenili stav društva prema predmetu Glazbena kultura ($M = 4,62$). Utjecaj društva, kao skriveni kurikulum, osjeća čak 66,6 % ispitivanih nastavnika. Potom slijedi kultura škole ($M = 4,57$), motiviranost učenika za sudjelovanje u aktivnostima na nastavi (M

= 4,57), broj nastavnih sati predmeta Glazbena kultura ($M = 4,52$), kao i nedostatak vremena za realizaciju predviđenoga nastavnog sadržaja ($M = 4,50$) te materijalna opremljenost učionice i uvjeti za rad ($M = 4,52$). Razvidan je utjecaj roditelja prema predmetu ($M = 4,50$) koji je osjetan kao negativni skriveni kurikulum. Niz istraživanja potvrđuje navedene rezultate (Iyejare, 2023; Jukić, i Kakuk, 2019; Kärner i Schneider, 2024; Pavičić-Vukićević, 2013).

ZAKLJUČAK

Nastava Glazbene kulture, kao dio umjetničkoga područja, obuhvaća utječe na skladan i cjelovit razvoj učenika. Osim primarnoga utjecaja na njegov glazbeni, umjetnički i estetski razvoj, usvajanjem brojnih generičkih kompetencija u nastavi utječe se na cjelovit razvoj učenika. Glazbenom se nastavom, osim na osobni razvoj učenika, stavove i vrijednosti, utječe i na njegov socijalni razvoj, samosvjesnost (Welch et al., 2014), empatiju (Rabinowitch et al., 2013), altruizam (Kirchner i Tomasello, 2010) i brojne druge važne vještine (Pitts, 2003). Osim pisanih i jasnih ciljeva koji se realiziraju na nastavi Glazbene kulture, razredom tijekom glazbene nastave odzvanjaju i one nečujne poruke koje često ostaju trajnije i snažnije utkane u iskustvu svakoga dionika nastavnoga procesa. Skrivenim se kurikulum u nastavi glazbe često zrcale i važne odlike same nastavne praksa, od nastavne komunikacije, socijalne i emocionalne klime do kompetencija nastavnika, njegovih profesionalnih stavova, ali i životnih vrijednosti i normi, što šalje snažnu poruku učenicima i utječe na njihovo ponašanje (Astma i Usman, 2021).

S ciljem utvrđivanja mišljenja nastavnika o skrivenom kurikulumu i njegovu utjecaju na nastavu Glazbene kulture, provedeno je istraživanje iz kojega je razvidno kako nastavnici prepoznaju važnost implicitnih poruka koje se prenose različitim aspektima u nastavi. Posebno su osviješteni svojega doprinosa, nesvjesnoga prenošenja osobnih stavova i uvjerenja kroz ponašanje i komuniciranje u razredu. Nastavnici ističu kako prepoznaju kod učenika prenošenje mišljenja i uvjerenja o predmetu iz roditeljskoga doma, a koja imaju negativne implikacije na oblikovanje općega stava o važnosti predmeta, kao i na motivaciju na nastavne i izvannastavne aktivnosti. Upućuju na to kako se kroz skriveni kurikulum prepoznaje opći društveni stav o davanju prednosti predmetima iz područja STEM u odnosu na predmete iz umjetničkoga područja.

Iz brojnih je navedenih elemenata u istraživanju razvidno kako nastavnici intenzivno promišljaju o utjecajima skrivenoga kurikuluma na nastavu glazbe. Provedeno je istraživanje otvorilo i različite nove izazove s kojima se susreće aktualna nastava Glazbene kulture; od učenika novih generacija

koji pokazuju manji interes za tradicionalno oblikovanje nastavnih aktivnosti, utjecaja medija na glazbene preferencije učenika, visokih očekivanja roditelja i učenika u pogledu vrednovanja, sve do brojnih utjecaja inkluzivne nastave.

Važno je neprestano promišljati o porukama koje se skrivenim kurikulumom prenose, kao i o tome da skriveni kurikulum nosi jednaku odgovornost za oblikovanje učenika kao i formalni kurikulum.

LITERATURA

- Astma, A. & Usman, M. (2021). „PICABOO: Effects of Hidden Curriculum on student's behavior“. *Health Professions Educator Journal*, br. 4, str. 9-15.
- Bradarić, M. (2018). *Vrijednosti kao odraz skrivenog kurikuluma*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti.
- Brust-Nemet, M. & Mlinarević, V. (2016). „Procjene učitelja o kulturi škole“. *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, br. 62(1), str. 93-103.
- Cindrić, M. et al. (2010). *Didaktika i kurikulum*. Zagreb: IEP-D2.
- Iyejare, O. (2023). *12 roles of teacher in hidden curriculum in education*. Preuzeto s <https://theselfdiscoveryblog.com/12-roles-of-teachers-in-hidden-curriculum-in-education/> (10.11. 2024).
- Jukić, R. & Kakuk, S. (2019). „Socialization role of Hidden Curriculum“, u: *Edulearn 19, 11th International Conference on Education and New Learning Technologies*. Palma de Majorca: IATEDE Academy, str. 3404 – 3412.
- Kärner, T. & Schneider, G. (2024). „A Scoping Review on the Hidden Curriculum in Education“. *Research in Education Curriculum and Pedagogy: Global Perspectives*. 10.56395/recap.v1i1.1.
- Kelly, A. V. (2011). *The Curriculum. Theory and practice*. London: Sage Publications Limited.
- Kirschner, S. & Tomasello, M. (2010). „Joint Music Making Promotes Prosocial Behavior in 4-year-old Children“. *Evolution and Human Behavior*, br. 31(5), str. 354-364.
- Knowles, G. & Lander, V. (2012). *Thinking Through Ethics and Values in Primary Education*. London: Learning Matters.
- Lord, R. (2017). „Hidden curriculum in relation to local conditions in Fiji“. *European Journal of Education Studies*, br. 3(5), str. 454-466.
- Matoš, N. (2011). „Koncept skrivenog kurikuluma s osvrtom na glazbeno obrazovanje“. *Tonovi Zagreb – časopis glazbenih i plesnih pedagoga*, br. 26(2), str. 92-112.

- Mandir, M. (2020). *Nastavnik – (su)kreator skrivenog kurikuluma*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet.
- Myles, B. S. et al. (2004). *The hidden curriculum: Practical solutions for Understanding Unstated Rules in Social Situations*. Shawnee Mission. KS: Autism Asperger Publishing Co.
- Kurikulum nastavnog predmeta Glazbena kultura za osnovne škole i Glazbena umjetnost za gimnazije (2019). Zagreb: Ministarstvo znanosti i obrazovanja.
- Maras, A. (2024). "The hidden curriculum in the context of a contemporary school". *Napredak*, br. 165 (1-2), 145-160.
- Nikšić Rebihić, E. & Novosel, V. (2018). „Implikacije skrivenog kurikuluma“, u: Dedić Bukvić, E. & Bjelan-Guska, S. (ur.) *Ka novim iskoracima u odgoju i obrazovanju*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, str. 350-360.
- Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i opće obvezno obrazovanje u osnovnoj i srednjoj školi (2010). Zagreb. Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.
- Pastuović, N. (1999). *Edukologija*. Zagreb: Znamen.
- Pavičić Vukičević, J. (2013). „Uloga implicitne teorije nastavnika u skrivenom kurikulumu suvremene škole“. *Pedagoški istraživanja*, br. 10(1), str. 119-131.
- Pitts, S. (2003). „What do Students Learn when we Teach Music? An Investigation of the 'Hidden' Curriculum in a University Music Department“. *Arts and Humanities in Higher Education*. 2. 281-292.
- Previšić, V. (2007). Pedagogija i metodologija kurikuluma. u: Previšić, V. (ur.) *Kurikulum*. Zagreb: Školska knjiga, str. 15-34.
- Rabinowitch, T. C. et al. (2013). „Long-term Musical Group Interaction Has a Positive Influence on Empathy in Children“. *Psychology of Music*, br. 41, str. 484-498.
- Seddon, T. (1983). „The Hidden Curriculum: An Overview“. *Curriculum Perspectives*, br. 3, str. 1-6.
- Smith Myles, B., Trautman, M. & Schelvan, B. (2024). *The Hidden Curriculum: Understanding Unstated Rules in Social Situations*. Future horizons.
- Spajić-Vrkaš, V. (2012). „Pedagogija i politička kultura“, u: Hrvatić, N; Klapan, A. (ur.) *Pedagogija i kultura*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo, str. 17-31.
- Vrdoljak, E. (2019). *Skriveni kurikulum srednjoškolskih nastavnika*. Split: Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet.

- Vuković Vidačić, J. (2016). *Školska kultura*. Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci.
- Welch, G. et al. (2014). „Singing and Social Inclusion“. *Frontiers in Psychology*, br. 5, 1-12.

Prilog:

Tablica 1. Struktura uzorka (N = 42)

		N	Postotak
Spol	Muško	12	28,6 %
	Žensko	30	71,4 %
Staž	Do 10 godina	22	52,4 %
	Više od 10 godina	20	47,6 %
Veličina škole	Do 250 učenika	21	50 %
	Od 251 do 750 učenika	21	50 %

Tablica 2. Prikaz rezultata mišljenja nastavnika prema pojmovno-sadržajnom određenju skrivenoga kurikuluma

	Uopće se ne slažem		Uglavnom se ne slažem		Niti se slažem niti se ne slažem		Uglavnom se slažem		Potpuno se slažem		M	SD
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
1. Znanja o skrivenom (tajnom, nepisanom) kurikulumu važna su za uspješan odgojno-obrazovni proces	0	0	0	0	2	4.8	19	45.2	21	50	4.45	0.59
2. Skriveni kurikulum nepisana je kultura nastave i škole	0	0	0	0	1	2.4	15	35.7	26	61.9	4.60	0.54

3. Skriveni kurikulum skup je utjecaja koji oblikuje i prenosi socijalne vrijednosti	0	0	0	0	3	7.1	17	40.5	22	52.4	4.45	0.63
4. Skriveni kurikulum oblikuje odgojne vrijednosti učenika	0	0	1	2.4	4	9.5	18	42.9	19	45.2	4.31	0.74
5. Skriveni kurikulum blokira odgojne vrijednosti učenika	6	14.3	6	14.3	16	38.1	10	23.8	4	9.5	3.00	1.16
6. Skriveni kurikulum reflektira se na nastavnu klimu	0	0	1	2.4	4	9.5	21	50	16	38.1	4.24	0.72
7. Skrivenim kurikulumom nastavnici nesvjesno prenose vlastite norme, vrijednosti i uvjerenja	0	0	1	2.4	2	4.8	17	40.5	22	52.3	4.43	0.70
8. Skriveni kurikulum reflektira se na zadovoljstvo učenika nastavom i školom	0	0	1	2.4	6	14.3	24	57.1	11	26.2	4.07	0.71
9. Skriveni kurikulum uključuje način odijevanja	1	2.4	1	2.4	9	21.4	19	45.2	12	28.6	3.95	0.91
10. Skriveni kurikulum uključuje verbalnu nastavnu komunikaciju	1	2.4	1	2.4	4	9.5	21	50	15	35.7	4.14	0.87

Skriveni kurikulum u nastavi glazbe u općebrazovnoj školi

11. Skriveni kurikulum uključuje neverbalnu komunikaciju	0	0	1	2.4	5	11.9	19	45.2	17	40.5	4.24	0.75
12. Skriveni kurikulum reflektira se na ponašanja na nastavi	0	0	0	0	5	11.9	20	47.6	17	40.5	4.29	0.67
13. Skriveni kurikulum odražava se u stavovima učenika	0	0	0	0	7	16.7	19	45.2	16	38.1	4.21	0.71
14. Skriveni kurikulum ogleda se u ponašanju učenika jednih prema drugima i prema nastavniku	0	0	1	2.4	5	11.9	19	45.2	17	40.5	4.24	0.75
15. Važno je osvijestiti elemente skrivenoga kurikuluma kako bi se suprotstavio njihovu utjecaju	1	2.4	0	0	10	23.8	15	35.7	16	38.1	4.07	0.92
16. Skriveni kurikulum može imati manipulativni utjecaj	1	2.4	2	4.8	13	30.9	9	21.4	17	40.5	3.93	1.06
17. Skriveni kurikulum utječe na formalni kurikulum	1	2.4	2	4.8	9	21.4	16	38.1	14	33.3	3.95	0.98

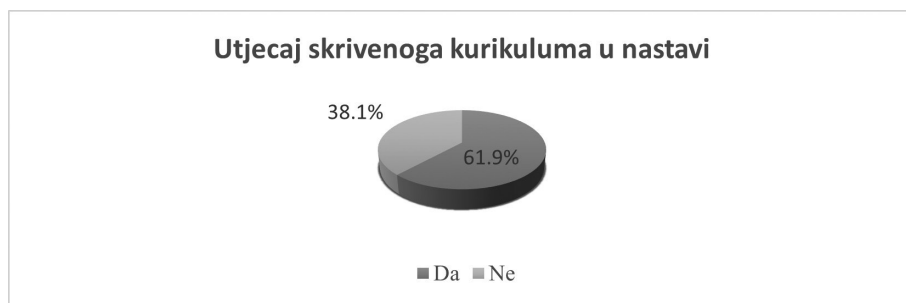
Tablica 3. Prikaz rezultata mišljenja nastavnika o elementima koji svojim djelovanjem kao skriveni kurikulum utječu na nastavu Glazbene kulture

	Uopćene utječe		Najčešće ne utječe		Niti utječe niti ne utječe		Najčešće utječe		U potpunosti utječe		M	SD
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
1. Mjesto predmeta u rasporedu	1	2.4	0	0	8	19	15	35.7	18	42.9	4.17	0.91
2. Broj nastavnih sati predmeta Glazbena kultura	1	2.4	0	0	4	9.5	8	19	29	69.1	4.52	0.86
3. Stav društva prema predmetu Glazbena kultura	0	0	0	0	2	4.8	12	28.6	28	66.6	4.62	0.58
4. Opći stav društvene zajednice prema učiteljima	0	0	0	0	5	11.9	13	31	24	57.1	4.45	0.71
5. Percepcija kolega iz kolektiva o važnosti predmeta Glazbena kultura	0	0	0	0	6	14.3	12	28.6	24	57.1	4.43	0.73
6. Status umjetnosti u društvu	0	0	0	0	6	14.3	16	38.1	20	47.6	4.33	0.72
7. Stav učenika prema predmetu	0	0	1	2.4	4	9.5	11	26.2	26	61.9	4.48	0.77
8. Stav roditelja prema predmetu	0	0	0	0	2	4.8	17	40.5	23	54.7	4.50	0.59

Skriveni kurikulum u nastavi glazbe u općebrazovnoj školi

9. Kultura škole (norme, uvjerenja, rituali)	0	0	0	0	4	9.5	10	23.8	28	66.7	4.57	0.66
10. Ponašanje učenika na nastavi	0	0	0	0	8	19	11	26.2	23	54.8	4.36	0.79
11. Preopterećenost učenika nastavnim i izvannastavnim sadržajima	0	0	1	2.4	9	21.4	14	33.3	18	42.9	4.17	0.85
12. Aktivnost učenika na nastavi	0	0	0	0	6	14.3	10	23.8	26	61.9	4.48	0.74
13. Međusobni odnosi učenika	0	0	0	0	7	16.7	17	40.5	18	42.8	4.26	0.73
14. Motiviranost učenika za sudjelovanje u aktivnostima na nastavi	0	0	0	0	3	7.1	12	28.6	27	64.3	4.57	0.63
15. Novine i zahtjevi koji su nastupili uslijed kurikularne reforme i uvođenja <i>Škole za život</i>	0	0	1	2.4	9	21.4	14	33.3	18	42.9	4.17	0.85
16. Materijalna opremljenost učionice, uvjeti rada	0	0	0	0	3	7.1	14	33.3	25	59.6	4.52	0.63
17. Očekivanja nastavnika od pojedinih učenika	0	0	0	0	8	19	14	33.3	20	47.7	4.29	0.77
18. Zahtjevi organiziranja i provođenja izvannastavnih glazbenih aktivnosti	0	0	0	0	4	9.5	15	35.7	23	54.8	4.45	0.67

19. Nedostatak vremena za realizaciju nastavnog sadržaja	0	0	0	0	7	16.7	7	16.7	28	66.6	4.50	0.77
20. Nepridržavanje razrednih pravila	0	0	0	0	10	23.8	12	28.6	20	47.6	4.24	0.82
21. Manjak znanja, vještina i sposobnosti u pojedinom području	0	0	1	2.4	8	19	16	38.1	17	40.5	4.17	0.82
22. Način ispitivanja i vrednovanja znanja	0	0	2	4.8	6	14.3	14	33.3	20	47.6	4.24	0.88
23. Zahtjevi uslijed inkluzije učenika s teškoćama u nastavi Glazbene kulture	0	0	2	4.8	7	16.7	11	26.1	22	52.4	4.26	0.91

Prikaz 1. Grafički prikaz rezultata utjecaja skrivenoga kurikuluma u glazbenoj nastavi

**Tihana ŠKOJO &
Renata JUKIĆ & Ena SOKIĆ**

THE HIDDEN CURRICULUM IN MUSIC TEACHING IN GENERAL EDUCATION SCHOOLS

Many definitions of the hidden curriculum and its research cited in the last fifty years indicate the complexity, but also the exceptional importance of unintentional, implicit messages that are spread in schools and classrooms every day. In this study, music teachers from the Osijek-Baranja, Brod-Posavina, Požega-Slavonia, and Vukovar-Srijem Counties highlighted the elements that they believe influence music teaching through their actions, as a hidden curriculum. The study results show that teachers, by reflecting on their own work, notice the influences of the hidden curriculum in the structural aspect of teaching, that is, the number of teaching hours of subjects, school equipment, and the organization of extracurricular music activities.

Teachers particularly note the cultural and educational aspects of the hidden curriculum, which have impact music teaching more strongly than the organizational aspect. They note that, despite the recognized significant and various contributions of artistic activities to student development and the current European and national educational initiatives that promote the artistic field in education, the scientific discourse still dominates the schools and teaching curriculum. This is evident in the cultural and aesthetic values that are sought to be transmitted through school culture. The teachers emphasize that societal attitude towards art and culture also affects the motivation of teachers and students, and that it is difficult to mitigate the negative influences of these elements, regardless of the exceptional efforts of teachers. Teachers also note that student overload caused by large curricular and extracurricular demands also affects student response to extracurricular music activities as well as the teaching atmosphere.

The conducted study has highlighted the need for a greater examination of the hidden curriculum's influence on teaching in the artistic field in order to respond properly to the challenges that arise due to the social and educational changes of the modern era.

Keywords: hidden curriculum, music teaching, teachers

Pregledni rad
UDK 069:027(497.5Osijek)

Tihana LUBINA (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences
tlubina@ffos.hr

Ivana PERKUŠIĆ (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences
istanic@ffos.hr

GRAMMAR SCHOOL LIBRARY AS A CULTURAL AND HISTORICAL SOURCE IN THE PROMOTION OF THE CITY

The Museum of Slavonia has been a significant cultural and communication destination in the city of Osijek since its inception in the 19th century to this day. An integral part of the Museum is the museum library, whose holdings, as it accumulated valuable items of cultural and historical, scientific and professional material, has grown over time and become a recent example of the promotion of the city of Osijek. During World War II, the old holdings of the library of the former Great Grammar School (*gymnasium*) was transferred to the Museum, and was thus saved from possible destruction and was incorporated into the Museum's library as a separate unit.

This paper deals with the analysis of the holdings and inventory records of the aforementioned Grammar School Library, and the results of this research confirm the fact that it has the character of a cultural and historical source and as such contributes to the promotion of the city of Osijek and its surroundings.

Keywords: Grammar School Library holdings, Museum of Slavonia, promotion, cultural and historical source

1. INTRODUCTION

Kotler (2008) describes a museum as a place that provides an authentic, aesthetic experience and an inspiring learning experience for its visitors. Communicating with the museum's cultural assets contributes to the visitors' acquisition of new knowledge, but also drives the dialogue on promoting the

museum's values. One of such heritage institutions is the Museum of Slavonia, considered the oldest cultural and communication destination in the city of Osijek and beyond. The foundation for the establishment of the Museum were a numismatic collection, a collection of old weapons and professional numismatic literature donated by the Osijek wholesaler Franjo Sedlaković on 17 January 1877. The aforementioned establishment was confirmed at a session of the City Council on 17 February 1877 under the name Museum of the Free Royal City of Osijek. Initially, the Museum operated in the premises of the City Magistrate, but four years later, due to lack of space, it moved to the new buildings of the Royal Real School. It is important to highlight the contribution of Vjekoslav Celestin, a professor of classical philology at the Great Grammar School, a curator who, with his professional work, knowledge and continuous commitment, significantly improved the Museum and its activities. The permanent exhibition of the Museum was officially opened on 19 November 1933, in ten rooms of the building in Mažuranićev vijenac. From 1937, Franjo Buntak held the position of the curator, and in 1940 he published the first guide on the permanent museum exhibition under the title *City Museum Osijek*. In 1941, the position of the curator was given to the prominent historian Josip Bösendorfer, PhD, a retired professor and director of the Real Grammar School, at whose initiative the Museum received the Magistrate's building in Tvrđa in 1946, where it remains to this day. In 1947, the Museum was renamed into the Museum of Slavonia, which, through the establishment of departments, the growth of collections and the increase in the number of professional employees, has grown into a scientific institution. It is also important to highlight the year 1994 when the Museum of Slavonia was granted the status of a national museum. Although it has undergone a process of transformation in the meantime, it has been operating independently since 2017 (Pinterović, 1958; Radić, 1997; Museum of Slavonia, 2022). The historical overview above provides an insight into the cultural and communicational importance of the Museum of Slavonia, which, during its growth and development, has become a representative means of communicating the museum contents of the city of Osijek. Its role today is reflected in the promotion of cultural and historical materials and local collections of the city of Osijek and its surroundings.

2. FOUNDING AND DEVELOPMENT OF THE MUSEUM OF SLAVONIA LIBRARY

Simultaneously with the founding of the Museum, in 1877, a museum library was also founded, which was stocked over time with two types of material: museum specimens of old and valuable books, entire Croatian book production, and professional literature, mainly in the field of humanities (following the scope of the Museum's work and research), and the collected material was separated into collections. In this way, two types of library holdings were profiled very early on: cultural and historical material along with local collections, and professional and scientific holdings necessary for professional museum work. The library holdings continued to grow with numerous gifts from prominent and respected individuals (Sedlaković, Nuber, etc.), professional museological literature was acquired (from the fields of archaeology, numismatics, art, history, etc.), and from 1893, when all holdings were managed by curator Vjekoslav Celestin, a special record of borrowed books began to be kept. The systematic collection of printed materials related to the city of Osijek began in 1903, which laid the foundation for the formation of a local collection named *Essekiana*. It was supplemented in 1929 with the purchase of the collection of Oskar Friml-Antunović and the purchase and gift (1931 and 1948) by engineer Radoslav Franjetić, and as such today represents one of the most important sources for studying and researching the history of the city of Osijek (Burić, 1997; Knežević and Vinaj 2013; Lubina, 2019).

During and after World War II, in addition to numerous items, the Museum received a multitude of book materials, among which the following truly valuable collections stand out: the Weissman Library, the Prandau-Norman Library, the Grammar School Library, the City Hall Library and the Chamber of Commerce and Crafts Library. In 1942, Ivan Medved was appointed the Museum's librarian and curator and he systematically began collecting articles and materials for the newspaper archive, and since 1943, the library has had its first permanent head and excellent librarian Danica Pinterović, PhD, who was appointed to that position as the librarian of the Women's Real Grammar School. She began professional processing of the holdings, starting with a catalogue with a triple index, and after becoming the director of the Museum (1949), she was replaced by Marija Malbaša (1951), a professor from the Women's Real Grammar School. Malbaša, emphasizing the basic mission of the Museum Library, which is the acquisition of professional literature and the collection of old and rare books, established a unique type of scientific library in addition to the existing collections, which in 1953 numbered over 40,000 copies. She organized the existing material into four inventory

records, and began professional cataloguing using three catalogues – alphabetical, professional, and local. In addition to all the ongoing work related to organizing and processing the holdings, Malbaša also worked on establishing and improving interlibrary exchange with numerous domestic and foreign cultural institutions. She devoted a lot of time to collecting all Osijek publications and completing the local Essekiana Collection, and the result of many years of her diligent work culminated in two books titled *Osječka bibliografija* (1981, 1985). Today, the library of the Museum of Slavonia has more than 100,000 units of holdings and as such represents a truly important starting point for numerous professional and scientific works, and also supports the exhibition and publishing activities of the Museum itself (Burić, 1997; Vinaj, 2007-2008; Knežević and Vinaj 2013; Lubina, 2019).

3. THE CONTRIBUTION OF THE GRAMMAR SCHOOL LIBRARY

Established in 1729 as a Jesuit Latin School, the Great Grammar School was the only secondary school in the city of Osijek until the 19th century. In different formations and under different administrations, the school operated continuously for two hundred years, until 1929, when it finally closed due to low interest. In the school year 1851/52, a school library was formally established, which had a teacher's and student's collection and which over time, in addition to the necessary textbooks, enriched these collections with exceptionally valuable old and rare books. After the closure of the Grammar School, the old library collection was deposited in the library of the Public Women's Real Grammar School, and both collections were restored during the war in 1943, thanks to the efforts of Josip Bösendorfer, PhD and Danica Pinterović, and moved to the library of the Museum of Slavonia and were thus saved from possible destruction. After the war, in 1945, part of the collection was returned to the Women's Grammar School, while the collection of the former Great Grammar School was retained and included as a separate unit in the Museum Library, and today forms a closed memorial collection with almost 11,138 book volumes (Steer, 1872; Burić, 1979; Sršan, 2007; Lubina, 2019).

In addition to the annual school reports of the former Great Grammar School, the Museum Library now also owns two inventory records that were started by librarian Danica Pinterović, followed by Marija Malbaša. Namely, in addition to other Museum Library holdings¹, they also include materials from the Grammar School Library, which was assigned a special call number

¹ The collection is registered: Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Osijek. Reg. No. 108 – Decision 03.284/1-81, 1981)

“G” during when the inventory was established, starting with the number 1. A unique printed catalogue on slips totalling 2,404 titles and call numbers from G-1 to G-2404 has been compiled for the book collection (Lubina, 2019).

3.1. Analysis of the Grammar School Library's holdings according to the catalogue and inventory records²

In the first inventory record, *Inventar knjiga 2*, which dates from 1 January 1953, the titles of monographic publications of the *Gimnazijska biblioteka* are listed according to the current sequence of numbers (*numerus currens*), namely: from number 7868 (G-1) to 7932 (G-65), from 8127 (G-66) to 9012 (G-950) and from 9103 (G-951) to 10253 (G-2101). In *Inventar knjiga 3*, i.e., the second inventory record that was started on 24 March 1959, the *Gimnazijska biblioteka* continues: from number 10836 (G-2102) to 11032 (G-2295), then from 11209 (G-2296) to 11277 (G-2367) and from 11395 (G-2366) to 11432 (G-2404).

In addition to the above 2,404 titles, the inventory records also list 447 monographic publications that have been assigned a special call number according to the formats in which they were printed. Thus, in *Inventar knjiga 2* from number 7933 (G-II-1) to 8126 (G-II-194) and in *Inventar knjiga 3* from number 11137 (G-II-195) to 11188 (G-II-246), from 11278 (G-II-247) to 11290 (G-II-259), from 11033 (G-IV-1) to 11136 (G-IV-103), from 11189 (G-IV-104) to 11208 (G-IV-123) and from 11291 (G-I-1) to 11355 (G-I-64) specifically mention publications printed in sixteenmo (16°), octavo (8°), quarto (4°) and folio formats (2°).

Both inventory records also properly record serial publications, namely 125 titles in 1,290 volumes, which are assigned the call number “G-P”. Thus, in *Inventar knjiga 2*, the periodical begins with number 9013 and call number G-P-1, and ends with number 9102 and call number G-P-90. *Inventar knjiga 3* continues the previous book with number 11356 and call number G-P-91, and ends with number 11391 and call number G-P-125.

The collection itself is a heritage of material of great cultural and historical value from almost all scientific fields,³ which has been acquired over time by the Grammar School Library through purchase and donation. Regarding

² The analysis is based on the doctoral thesis *Grammar School Book Collection of the Museum of Slavonia* (2019) by Tihana Lubina, one of the authors of this paper

³ The content analysis of the material was conducted according to the Universal Decimal Classification (UDC), i.e. according to the groups: 0 – General, 1 – Philosophy. Psychology, 2 – Religion. Theology, 3 – Social Sciences, [4], 5 – Natural Sciences, 6 – Applied Sciences, 7 – Arts. Recreation. Entertainment. Sports, 8 – Languages. Linguistics. Literature, 9 – Geography. Biographies. History.

monographic publications in the collection, we can find a total of 2,851 titles in 4,755 volumes printed in the period from the 16th to the 20th century. The largest number of publications was published in Leipzig, and of the other cities most often cited as places of publication are Vienna, Göttingen, Stuttgart, Hanover, Buda, Prague, Bratislava, Berlin, Gotha, Trnava, Munich, Cologne, Augsburg, Frankfurt am Main, Braunschweig, Zagreb, Belgrade, Varaždin, Zadar, Karlovac, Senj and Novi Sad. In terms of Croatian publishers, the most represented are Frank Župan (Suppan), Ljudevit Gaj, Lavoslav Hartman, Karl Albrecht, Stjepan Kugli, A.L. Battara, Abel Lukšić, J.B. Stifler, Mučnjak and Senftleben, D. Pretner, Matica ilirska (Croatia), JAZU (Yugoslav Academy of Sciences and Arts), DHK (Croatian Writers' Association) and Royal Land Government Publishing. A smaller number of works were also published by the Jesuit order (Typis Academicis Societatis Jesu), and it should also be mentioned that the famous Lechner Brothers Printing House appears in several publications published in Osijek.

Of the total of 2,851 titles of monographic publications, the most significant portion of them, 2,056, date from the 19th century, followed by 532 titles published in the 20th century, 150 in the 18th century and 15 in the 17th century, while, as expected, the smallest number of titles, only 5, were printed in the 16th century. There are also 93 titles recorded for which there is no information on the year of publication. The oldest work dates back to 1523, printed in Basel in the Latin language, and it should be said that the collection also contains a certain number of publications printed after 1929, i.e. after the closure of the Grammar School. Thus, 55 titles printed in the period from 1930 to 1942 are now part of the Grammar School Library, although it is actually certain that they belonged to the collection of the Public Women's Real Grammar School, which, as is known, was returned to the school by the Museum after World War II.

In terms of the language in which the publications were printed, the most prevalent are, of course, titles in German, namely 1,368 of them, followed by 662 titles in Croatian, 323 in Latin, 232 in Serbian, 38 in French, 29 in Czech, 19 in Italian, 16 in English and 14 titles each in Slovenian and Russian. Regarding other languages, there are also 9 titles in Hungarian, 4 each in Polish, Spanish and Slovak, and 1 title in Bulgarian/Macedonian.

The recorded publications also show how many of them were printed in a given language in a given century. Namely, out of only 5 titles dating from the 16th century, 3 were printed in Latin, and 1 each in German and Italian, while in the 17th century 12 titles were printed in Latin and 1 in English. In terms of publications dating back to the 18th century, 70 titles were printed in Latin, 31 in German, 9 each in Croatian, French and Serbian, 7 in Russian and 1 each in Italian, English, Polish and Spanish. Of the publications

printed in the 19th century, the largest number of titles were printed in German, as many as 1,176, followed by 362 titles in Croatian, 222 in Latin, 105 in Serbian, 26 in Czech, 22 in French, 15 in Italian, 12 in Slovenian, 8 in English, 7 in Hungarian, 4 each in Russian and Slovak, 3 each in Polish and Spanish, and 1 in Bulgarian/Macedonian. When it comes to publications printed in the 20th century, the situation is somewhat different, favouring publications in Croatian, with the largest number of publications, i.e. 267. Next most numerous are publications in German with 113 titles, 110 in Serbian, 9 in Latin, 6 each in English and French, 3 each in Russian and Czech, 2 each in Slovenian and Hungarian, and 1 in Italian. Furthermore, 47 titles in German, 24 in Croatian, 8 in Serbian, 7 in Latin, and 1 title each in French and Italian were recorded without information on the year of publication.

Considering all the data presented thus far, it is clear that the publications in question actually reflected the spirit of a certain time, i.e., that most of them were published in the language that held primacy over others in certain socio-historical context. The numerical data that speak in favour of the Latin language in publications from the 17th and 18th centuries are understandable due to the fact that until the mid-19th century Latin was the language of official communication, law and public administration, and that it was the main language that was sought after in grammar schools. From the mid-19th century, this role was taken over by the German language, in which, as is evident, the largest number of publications in the collection were printed. However, given that over time the status and position of the Croatian language within the new state formations, and thus within the new educational policies, resulted in significantly greater number of publications printed in Croatian in the 20th century compared to previous periods.

In addition, 117 titles of dictionaries and lexicons that are also represented in the collection should be placed in a separate category, 30 of which are monolingual, 68 are bilingual and 16 are multilingual, printed in the period from the 17th to the 20th century. From the above data it is evident that dictionaries and lexicons, which belong to the group of manuals or reference works, were fairly well represented in the Grammar School Library. In addition to language dictionaries, which were most often intended for school use, among the more significant titles that can be mentioned here is the *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenog nazivlja*, Zagreb 1874-1875 (G-24) and the *Jugoslavenski imenik bilja*, Zagreb 1879. (G-1724) by B. Šulek, then the mythological dictionary *Vollständiges Wörterbuch der Mythologie aller Völker*, Stuttgart 1851 by W. Vollmer (G-42) and the *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Vienna 1886 by F. Miklošič (G-II-3). Particularly valuable are *Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica et hungarica*

locuples, Zagrabiae 1742 by A. Jambrešić (G-541), *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb 1740 by I. Belostenc (G-542), *Dizionario italiano, latino, illirico*, Venezia 1728, A. Della Belle (G-543) and, of course, extensive *Ričoslovník iliričkoga, italijanskoga i nimačkoga jezika*, published in Vienna in 1802 by J. Voltiggi (G-546).

Furthermore, 15 atlases in German from the 19th and 20th centuries were also recorded in the same category, covering the fields of natural science, history, physics, zoology, medicine, chemistry and art. As much as 56 reference books from the 18th, 19th and 20th centuries were also registered, and when classified by field, it is evident that the reference books are of truly diverse provenance: from those in the fields of electrical engineering, geography, history, language, literature, trigonometry and physics to those in entomology, religion, art history, anatomy, legislation, numismatics and librarianship. In the 19th century, librarianship literature was usually conceived in the form of professional reference books that contained instructions for librarians regarding the selection, acquisition and processing of books and the organization and overall operations of libraries, and some also contained bibliographical lists of works. It is also interesting that some of them can be found in this collection, such as the first edition of the famous and translated *Katechismus Der Bibliothekenlehre* (*Kateizam knjižničarstva*), Leipzig 1856 by the royal librarian in Dresden named J. Petzholdt (G-2357) and the *Handbuch für österreichische Universitäts- und Studien-Bibliotheken sowie für Volks, Mittelschul- und Bezirks-Lehrerbibliotheken* (*Priručnik za austrijske sveučilišne i studijske knjižnice*), Vienna 1883 by the librarian F. Grassauer (G-934).

In addition to the above, important reference literature also includes grammar books, which are represented in the collection with a total of 55 titles printed from the 18th to the 20th century. In addition to German, English, French, Italian, Hungarian, Hebrew, Romanian, and Slavic language grammar books, as well as several Croatian school grammar books, the collection also includes the well-known language manual *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1899 by T. Maretić (G-11), then *Grammatik der Illyrischen Sprache*, Agram 1850 by I.A. Brlić (G-551), and *Grammatik der illyrischen Sprache, wie solche im Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebräuchlich ist*, Vienna 1854 by A.T. Brlić (G-555). Among other valuable works, the inventory also contains the first Croatian scientific grammar book titled *Ilirska slovnica*, Zagreb 1854 by V. Babukić (G-601), then *Gramatika jezika hrvatskoga. Osnovana na starobugarskoj slovenštini. Dio prvi. Glasovi*, Zagreb 1864 by V. Jagić (G-611), *Slovnica hrvatska. Dio I. Rěčoslovje*, Zagreb 1859 by A. Mažuranić (G-681) and the 2nd edition of the contrastive grammar book, i.e. *Nova slavonska i nimacska gramatika*, Vienna 1774 by M.A. Relković (G-2282).

The fact we are dealing with a school library is evident from the data on the number of teaching aids, i.e. from the presence of special textual materials as fundamental sources necessary for learning and acquiring knowledge in any educational process. Such publications include 207 textbook titles published in the 18th, 19th and 20th centuries. In terms of the field of content, the textbooks are truly diverse — from those in the fields of history, geography, natural sciences, physics, mathematics, logic, mineralogy, psychology, philosophy, language, literature, technology, zoology, botany to those in stenography and medicine. Among the more famous titles are *Biljarstvo: za višje gimnazije*, Vienna 1856, by B. Šulek (G-396), *Slovnica hěrvatska: za srednja učilišta*, Zagreb 1876, by A. Veber (G-591), a textbook on Old Church Slavonic language *Formenlehre der altslovenischen Sprache*, Vienna 1854 (G-576) and a reader *Slovensko berilo*, Na Dunaju 1853-1865 (G-677) by F. Miklošič.

In addition to the above-mentioned textbooks, materials based on complete texts or selected excerpts from important works of Greek and Roman classics were most often used for learning and practicing Latin and Greek, with commentaries and adapted translations exclusively for school use. Such reading material included key works from classical literature, philology, rhetoric, history, philosophy, logic or politics, and is represented in the inventory by a total of 446 titles dating from the 16th to the 20th century. Namely, the collection can indeed be proud of the large number of classics represented in different translations, and among them are the works of Socrates, Plato, Aristotle, Plutarch, Herodotus, Tacitus, Demosthenes, Eutropius, Homer, Xenophon, Catullus, Virgil, Ovid, Horace, Terence, Lucian, Caesar, Cicero, Livy, Martial, Sulpicius Severus and many other authors. The oldest such work, also the oldest in collection, was printed in Basel in 1523 under the title *M. Plauti Comoediae XX*. (G-228), these are the comedies of the greatest Roman comedy writer Plautus. Then we have a somewhat newer work with dialogues by the Greek rhetorician and prose writer Lucian — *Luciani Samosatensis Dialogi selectiores*, printed in Strasbourg in 1554 (G-238). Among the publications printed in the 17th century, Roman and Greek classics are represented in a slightly larger number, and some of the titles that should be emphasized include: *L. Annaei Senecae Opera*, Amstelodami 1692 (G-227); *Sexti Aurelii Victoris Historiae Romanae breviarium*, Trajecti ad Rhenum 1696 (G-260); *Phaedri, Aug. liberti Fabularum Aesopiarum libri V.*, Amstelodami 1698 (G-261) te *Publii Papinii Statii Sylvarum lib. V*, Lugd. Batav. 167. (G-269). The largest number of 19th-century publications can, naturally, be found in the German edition, and they were specifically intended for school use and contained explanations, commentaries and translations of certain works, such as *P. Ovidi Nasonis Fastorum libri sex: für die schule erklärt*, Leipzig 1874 (G-273) or

Sophoclis Antigone: in usum scholarum edidit Guilielmus Dindorfius, Lipsiae 1863 (G-220). The same practice continued when it came to Croatian publications intended for schools, which also contained excerpts from the original works with translations, interpretations, commentaries and certain authorial adaptations: *Cornelii Nepotis Vitae: za školsku porabu* (edited by A. Weidner), Vienna 1908 (G-197), *C. Sallusti Crispi De bello Jugurthino liber* (edited and interpreted by Franjo Maiksner), Zagreb 1873 (G-195) and *Kv. Horacija Flaka izabrane pjesme* (translated by Dragutin Kišpatić based on the school edition by Franjo Maixner), Osijek 1907 (G-252). Other educational materials in the inventory include a handbook on the theory of rhetoric by the Spanish Jesuit C. Soarius titled *Artis rhetoricae libri III.*, Tyrnaviae 1789 (G-2268), and more recent editions include Latin and Greek exercise books, as well as primers and grammar books by domestic authors and editors, such as *Grčke početnice: za III. i IV. razred gimnazijski*, Zagreb 1926 (G-2198) and *Grčke vježbenice za više razrede gimnazijske*, Zagreb 1902 (G-2232) by A. Musić.

Another indispensable works in the holdings of the Grammar School library are the works from the fields of ethics, philosophy, logic and psychology, so today we can find a total of 80 titles from the relevant disciplines in the collection, printed from the 16th to the 20th century. Among the works of prominent philosophers, it is worth mentioning *Francisci Titelmanni Hassellensis Naturalis philosophiae compendium, sive De consideratione rerum naturalium libri XII*, Lovanii 1566 by the Flemish theologian and scholar F. Titelmannus (G-2345) that has been translated to numerous languages. Then, from the publications in the field of logic in the inventory, we find the German edition of the work of the prominent British philosopher J.S. Mill *Die inductive Logik: eine Darlegung der philosophischen Principien wissenschaftlicher Forschung, insbesondere der Naturforschung*, Braunschweig 1849 (G-435). And finally, among the publications in psychology, we should mention the German edition of the two-volume work by H. Spencer *Die Principien der Psychologie*, Stuttgart 1882, 1886 (G-343) and *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, Leipzig 1902, 1911 by the German psychologist and philosopher W. Wundt (G-34).

Further analysis of the inventory according to scientific disciplines showed that the collection also contains the type of publications that were indispensable in an educational institution such as the Classical Grammar School once was, and these are, of course, works on religious themes, represented by a total of 88 titles printed in the period from the 17th to the 20th century. The corpus of religious and theological works includes various more or less well-known titles, but among them we should certainly highlight the reprint of *Historia de la sagrada passion: sacada de los quatro euangelios*,

Vienna 1733 by the Spanish Jesuit Luis de la Palma (G-73), then the Croatian (Štokavian Ikavian) translation of the Holy Scriptures *Sveto pismo Staroga i Novoga uvida, iz latinskoga s obzirom na matične knjige izbistreno i istumačeno*, Vienna 1858-1861 by M. Skarich (G-307) and, especially significant, the first complete Croatian translation of the Holy Scriptures — *Sveto pismo Starog' zakona*, Buda 1831 (G-310) and *Sveto pismo Novog' zakona*, Buda 1831 (G-311) by M.P. Katančić. The Latin translation of the Epistle of Jude titled *S. Judae Apostoli Epistolae Catholicae Versio Arabica et Aethiopica*, Lugd. Batavar 1664 by J.G. Nissel and T. Petrejus (G-489), then *Nauk katoličke vjere*, Zagreb 1868 by the Croatian writer and priest F. Filipović (G-436) compiled for the youth, the Serbian translation of *Sveto pismo*, Pest 1866 by Đ. Daničić (G-IV-113) and the Croatian Glagolitic text *Ulomci Svetoga pisma obojega uvjeta staroslavenskim jezikom*, Prague 1864 by the Croatian Glagolitician and philologist I. Berčić (G-501). Finally, *Ručna knjižica za utiloviti u zakon katoličanski obraćenike*, Pest 1769 (G-2172), a work written by the Croatian Franciscan and prolific religious writer Emerik Pavić, which was intended for religious enlightenment, also found its place in the holdings.

Among other areas represented in the collection's holdings, we also find 22 publications relating to official statistical surveys, lists and schematics of state institutions, then 8 titles from the field of sociology, 17 from politics, 12 publications from the field of economics, which mostly relate to the monetary system, the state of the economy and reports from economic exhibitions, etc., and literature from the field of law is also relatively well represented with as many as 73 titles, which mostly relate to state legislation, works on criminal, ecclesiastical and Roman law, legal history and related topics. All works were printed in the period from the 18th to the 20th century, and from the latter, it is worth highlighting the commentaries and reviews of the administrative reforms and laws of Joseph II, written in Vienna by the former Jesuit and Croatian legal and historical writer J. Keresturi, under the title *Introductio in opus collectionis normalium constitutorum, quae regnante August. Imperatore et rege Apostol. Josepho II. Pro regno Hungariae et ei adnexis provinciis, magno item principatu transilvaniae condita sunt*, Vienna 1798 (G-1181) and *Des Herrn von Montesquieu Werk vom Geist der Geseze*, Frankfurt and Leipzig 1753 (G-1743), i.e. three volumes of the German edition (with comments and notes) of the major work *O duhu zakona* by the French lawyer and political writer Montesquieu.

In addition to the above, the collection contains some literature from the field of ethnology, only 7 publications, but the literature from the field of education is quite well represented with a total of 114 titles printed from the 18th to the 20th century. These are mostly publications from the fields of peda-

gogy, didactics and teaching methods, also curricula, reports on the state of education and a series of popular university lectures. The most numerous publications are in German, with 49 titles. Thus, among the more important laws on education in Croatia and Hungary, the collection's inventory includes an edition of the school law *Ratio educationisa* from 1777 (Vindobonae; G-458), as well as one from 1806 (Buda; G-459), which were intended for the Osijek Grammar School. It should also be noted that among the more relevant publications related to the historical overview of Croatian education, the inventory also includes the rarely available title by Antun Cuvaj, *Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji: od njegova početka do konca god. 1895: uz prijegled humanitarnih i kulturnih zavoda: sastavljeno po službenim podacima prigodom milenijske izložbe u Budimpešti godine 1896.*, Budapest 1896 (G-497), and his equally valuable, extensive work *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije: od najstarijih vremena do danas*, Zagreb 1907-1912 (G-II-222).

The analysis of the holdings further showed that the natural sciences are also represented in the collection with a considerable number of titles printed from the 16th to the 20th century, and that most of the titles from that field, i.e. 58 of them, refer to publications in physics, of which the one by the French Nobel laureate M. Skłodowska-Curie titled *Untersuchungen über die radioaktiven Substanzen*, Braunschweig 1904 (G-1577) should be singled out. There are 49 titles recorded from the field of mathematics, 46 from the field of zoology, and works covering the history of nature and natural sciences in general are represented in the holdings with a total of 30 titles. Of course, there were also publications from the fields of chemistry (which includes mineralogy), geology and botany, which are represented in the holdings with 22 titles each. When it comes to the works of famous Nobel laureates, it is worth mentioning the Croatian edition of *Upute u kemiju za svakoga*, Bjelovar 1912 by the German chemist W.F. Ostwald (G-1401) and *Vorlesungen über theoretische und physikalische Chemie*, Braunschweig 1901-1903 by the Dutch chemist J.H. van't Hoff (G-1584). In the field of botany, it is also important to mention Otto Brunfels, a German theologian and botanist from the 16th century, often called one of the "fathers of modern botany", in whose work *Contrafayt Kräuterbuch*, Strasburg 1532 (G-II-175) German plants are depicted in woodcuts and listed in ordinary, i.e. vernacular, language. The smallest number of publications in this field is registered in astronomy and geodesy (9), meteorology (5) and biological sciences (11). Of the latter, the indispensable English naturalist C. Darwin and the German editions of his works – *Die Abstammung des Menschen und die geschlechtliche Zuchtwahl* (*Podrijetlo čovjeka i selekcija u odnosu na spol*), Stuttgart 1871-1872 (G-1646) and *Der Ausdruck der Gemüthsbewegungen bei dem Menschen und*

den Thieren (Izražavanje čuvstava u čovjeka i životinja), Stuttgart 1872 – must be singled out (G-1650).

A review of the inventory and catalogues clearly shows that the grammar school library did not lack when it comes to holdings from the field of applied sciences. Thus, the analysis determined that 19 publications printed in the 17th, 19th and 20th centuries are from the field of medicine, and it is interesting that two publications penned by the Croatian histologist and bacteriologist Emanuel Klein from Osijek, who worked in London and was once considered the “father of British microbiology”, can also be found here. Namely, it is the French edition *Microbes et maladies: guide pratique pour l'étude des micro-organismes*, Paris 1887 (G-1775) and the German edition *Grundzüge der Histologie*, Leipzig 1886 (G-2281). In the field of technique and technology, we find as many as 15 publications in the inventory, from the 19th and 20th centuries, including a title that is considered one of the first professional books in the field of radio engineering and television – *Konstrukcije radio-stanica za primanje*, Zagreb 1927 (G-1421), written by the Croatian physicist and electrical engineer J. Lončar. Although with only 7 titles, the collection also registers publications related to agriculture, forestry and various industries printed in the period from the 18th to the 20th century. Among these editions is a popular booklet from the 18th century that contained instructions on agriculture and was intended for the common people. It was translated in Vienna by I. Jablanczy, based on Wiegand's German original, under the title *Priručna knjiga za slavonsku seljansku mladex ucsitti u dobro naredjenom poljskomu radjenju / koju naj parvi biashe popisao Ivan Wiegand jedan izmed Cesarskog-Kraljevskog-Austrianskoga drushtva od Texacstva, illi tako recsenoga Gospodarstva; sada pak... iz nimacskog jezika u slavonski priobratio Ignatia Iablanczy svietle varmecxie Poxecske negdashnji notar*, Vienna 1772 (G-2371).

In the inventory of the Grammar School Library, quite justifiably, we also find literature from the field of art, which was truly diverse in content, as evidenced by 46 titles ranging from art theory, philosophy and history, titles from the fields of music, painting, drawing and architecture, all the way to works relating to photographic techniques, radiography and numismatics, and it is not uncommon to come across hymnals with various secular and liturgical songs. The titles date from the 18th to the 20th century, and some of the Croatian authors represented are P. Štoos, the compiler of liturgical poems *Kitice cerkvenih pjesamah s napěvi*, Zagreb 1858 (G-1287) (musical material), the famous music writer, historian and composer F. K. Kuhač from Osijek with the work *Ilirski glazbenici: prilozi za poviest hrvatskoga preporeda: sa osam slika*, Zagreb 1893 (G-1737), and a valuable work on the basics of numis-

matics *Elementa numismaticae veteris*, Budae 1799 (G-2400) by the versatile Franciscan Matija Petar Katančić, who was himself a university professor of numismatics in Pest. In addition to the aforementioned works from the field of art, the collection's inventory also includes two titles in Serbian from the 20th century, related to the history of sports and the work of sports associations.

As expected, the Grammar School Library was also very well represented in the literature from the field of language and literature, both in works by Croatian and foreign authors. Thus, linguistics and philology are represented in the inventory with a total of 107 publications printed in the period from the 18th to the 20th century. From an overview of these publications, it is evident that the particularity of the collection is represented in the fact that among them is the well-known *Kratka osnova horvatskoga-slavenskoga pravopisa, polog mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temel'ov i zrokov*, in Buda 1830 (G-916), a work by the prominent Illyrian and writer Ljudevit Gaj in which, starting from the Kajkavian language, he proposed a monosyllabic system for the Croatian language. The collection includes, among others, the first edition of his published doctoral dissertation — *Život korijena dē u slavenskim jezicima* or *Das Leben der Wurzel dē in den slawischen Sprachen*, Vienna 1871 (G-595). We also find the text of the Old Church Slavonic canon that was first published by the eminent Slovenian Slavist F. Miklošič, namely the *Suprasalski zbornik* or *Monumenta linguae palaeoslovenicae: e codice suprasliensi*, Vindobonae 1851 (G-791). Among other authors, it is worth mentioning: the Slovak philologist P. J. Šafárik with his work on the history of the Old Church Slavonic language *Památky hlaholského písemnictví*, Prague 1853 (G-II-34), the Serbian philologist Đ. Daničić and his work *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*, Belgrade 1874 (G-792) and the Croatian linguist T. Maretić and his famous long-lived *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, Zagreb 1924 (G-1120).

When it comes to works from the field of literature, an analysis of the inventory showed that these publications are undoubtedly the most represented in the entire collection, with a total of 499 titles printed from the 16th to the 20th century. The works belonging to this group are truly diverse in terms of genre; namely, the collection represents all literary genres, as well as titles from the field of literary studies, i.e. the theory and history of literature, and literary criticism. It is certainly worth highlighting some truly rare and valuable works by foreign authors, such as the one printed in Venice in 1547 under the title *Geneologia de gli dei. I quindecim libri di m. Giouanni Boccaccio sopra la origine et discendenza di tutti gli dei de' gentili* (G-1369), which is a comprehensive work by the Italian writer and humanist Giovanni Boccaccio in which the author systematically dealt with ancient mythology, also discuss-

ing the origin of the Greco-Roman gods. The inventory also includes a title from the 17th century, namely the third, London, edition of the collection of the English poet Alexander Brome titled *Songs and other Poems*, London 1668 (G-2267), which includes various lyrical poems, from ballads, elegies and epistles to poems of a political nature. Among the more famous titles, one can also find the Paris edition of the famous novel *Candide, ou l'Optimisme*, Paris 1757 (G-IV-48), by the French enlightener, writer and philosopher Voltaire, also the autobiographical prose *Les Confessions*, Paris 1822 by the French writer and philosopher J.J. Rousseau (G-IV-63) and one of the best literary works of the Italian Renaissance, the Milan edition of the epic *Orlando furioso*, Milan 1829 by the Italian writer L. Ariosto (G-IV-45). The Polish writer A. Mickiewicz is also represented, whose work *Dei canti popolari Illirici*, Zara 1860 (G-IV-108) was translated into Italian and published in Zadar by the Croatian poet and translator Medo Pucić, and authors such as the English poet G.G. Byron, whose works were published in Frankfurt in 1846 under the title *The Complete Works of Lord Byron* (G-II-179), and the Russian scientist and poet M.V. Lomonosov and his collected works *Sobranie raznykh sochine-nii v stikhakh i v prozie*, Moscow 1757 (G-II-214) are also represented. The collections also includes the first collection of Macedonian and Bulgarian folk songs, customs and traditions, published in Zagreb by the Miladinov brothers under the title *B'lgarski narodni pesni*, Zagreb 1861 (G-II-36). Other prominent writers and their works (mostly German editions from the 19th century) also include the 16th century poets, the Germans H. Sachs and J. Fischart, and the Italian poet T. Tasso, followed by the 18th and 19th century German poets F.G. Klopstock and J.M.F. Rückert, as well as the Slovenian poet F. Prešeren and the Hungarian poet S. Petőfi. In addition to the truly large number of famous foreign and domestic writers, whose representative works from various literary periods were mostly part of the required reading, it is particularly important to highlight certain rare Croatian works from the Enlightenment period. Specifically, the first edition of seven sermons by the Franciscan writer Antun Papuslić, *Duxna slava filial piety: koju nebeskoi krajci slavnoi i pric-sistoi Marii Divici u sedam predikah od sedam prikoji godine nje festkovi-nah*, Buda 1751 (G-466), then the third edition of the most important work of the Croatian religious writer Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda Sloveninskoga: u komuse pocet i svarha Kraglia Slovinski, koji punni vikova ravalase svi Slovinske darxavam, with a different letter from Kraglia, Ban i Slovinski Vitezova*, Jakin 1780 (G-552), and (E.) Pavić's Latin translation of the same work, titled *Descriptio soluta et rythmica regum, banorum, caet-erorumque heroum Slavinorum, seu Illyricorum*, Budae 1764 (G-1370). It is also interesting that the inventory also includes the first Croatian profes-

sional librarian and director of the University Library in Zagreb (1875-1911), Ivan Kostrenčić, with a selection of poems that he found in a manuscript by F.K. Frankopan from 1671 and which he later published under the title *Vrtić: pjesme Franje Krsta marquis Frankopan, kneza Tržačkoga*, Zagreb 1871 (G-609), and the title *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559 - 1565.*, Vienna 1874 (G-1169), in which he deals with the history of South Slavic Protestant literature. With the first edition of her collection of fairy tales, *Priče iz davnine*, Zagreb 1916, the collection also includes the famous Croatian writer Ivana Brlić-Mažuranić (G-1394), and we should certainly mention the Croatian writer M. Kraljević and his work *Požeški djak ili Ljubimo milu svoju narodnost i grlimo, sladki svoj narodni jezik*, Požega 1863 (G-IV-88), which is considered the first novel written in modern Croatian literature. Finally, we cannot leave out any of the former principals of the Great Grammar School, the Croatian philologist and literary and cultural historian Toma Matić, with his works in the field of comparative literature — *Ein Bruchstück von Molières George Dandin in der Übersetzung F. K. Frankopans*, Berlin 1908 (G-1378) and *Prosper Mérimée's Mystifikation kroatischer Volkslieder*, Berlin 1906, 1907 (G-1379), as well as the monograph on old Croatian Glagolitic monuments *Hrvatska glagolska knjiga*, Zagreb 1915 by the Croatian philologist and writer R. Strohal (G-1256).

What can be clearly seen from the existing catalogue and inventory is that the Grammar School Library held quite a number of titles from the fields of history and geography, while certain biographical works were also represented to a lesser extent, with only 33 titles from the 19th and 20th centuries. Among the recorded titles, the biography titled *Natko Nodilo: patriot - scholar - preacher of free thought*, Novi Sad 1935 (G-356) by V. Novak stands out, then the extensive works of T. Smičiklas titled *Nacrt života i djela biskupa J. J. Strossmayera i izabrani njegovi spisi: govori, rasprave i okružnice*, Zagreb 1906 (G-1030) and the *Život i djela Vjekoslava Babukića*, Zagreb 1876 (G-1215), then Deželić's title *Životopis Mirka Bogovića*, Zagreb 1862 (G-1235) and the biography titled *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića: (1652 - 1713)*, Zagreb 1914 (G-1286) written by the Croatian historian V. Klaić. The life and work of the prominent Croatian composer Vatroslav Lisinski is presented in the romanticized biography titled *Vatroslav Lisinski u kolu Ilira*, Zagreb 1919, by the Croatian writer and educator A. Kassowitz-Cvijić (G-1353), but also in the valuable and significant work of the Osijek native F.K. Kuhač titled *Vatroslav Lisinski i njegovo doba: prilog za poviest hrvatskoga preporoda*, Zagreb 1904 (G-1820). The collection also includes a biography of the famous writer J.W. Goethe, written by the German author H. Düntzer titled *Goethes Leben*, Leipzig 1883 (G-1750), while prominent Croats who lived and worked in the

past were portrayed by I. Kukuljević Sakcinski (G-1919) in his work *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova: niz životopisa*, Zagreb 1886. It is also important to mention the work of the Croatian preacher and writer A. Filipović titled *Život velikoga biskupa, prvelikoga domorodca i najvechega priatelja nashega Antuna Mandicha*, in Pécs, 1823 (G-2171), as well as the work of Antoni Katifor titled *Život Petra Velikoga cara Rusije*, Budapest, 1876, which was translated into Croatian by the religious writer and one of the principals of the Osijek Grammar School (1814-1821) Aleksandar Tomiković (G-II-49).

In the field of geography, we find slightly more titles, namely a total of 88. The majority, of course, are publications in German, with 51 titles printed between the 18th and the 20th century. The works of some domestic and foreign authors have found their place in the collection, such as the American hydrographer and oceanographer M.F. Maury and his work, that has been translated into numerous languages titled *Fizikalni zemljopis*, Zagreb 1890 (G-760), then the Croatian geographer P. Matković with his works *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb 1873 (G-869) and *Geografsko-statistički nacrt Austrijsko-ugarske monarhije*, Zagreb 1874 (G-763), and, finally, the German naturalist and geographer A. von Humboldt and his seminal work *Kosmos*, Stuttgart and Tübingen 1845-1858 (G-764), in which he provides an overview of the total knowledge in the field of natural science at that time. Ljudevit Gaj's printing house also produced works by two pro-Illyrian writers: the geographical work *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb 1851 (G-768) by the Croatian writer and cultural and political activist, Franciscan I.F. Jukić, who was once accused of Pan-Slavism and then imprisoned in Constantinople,⁴ and the title *Zemljopis pokrajina ilirskih iliti Ogledalo zemlje*, Zagreb 1843, by the Croatian theologian and geographer D. Seljan (G-862), who was exiled for supporting the Illyrian movement. Regarding other titles, the inventory also holds a study presenting historical and geographical research on Bosnia and Herzegovina titled *Bosna: podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine. Prvi dio: zemljopis*, Zagreb 1878, by the Croatian historian and writer V. Klaić (G-1731), and there is also an exceptionally valuable topographic and geographical scientific work in two parts by M.P. Katančić *Orbis antiquus ex Tabula itineraria quae Theodosii imp. et Peutingeri audit, ad systema geographiae redactus et commentario illustratus opera p. Math. Petri Katancsich... cum gemino indice geogr. ad calcem*, Budae 1824, 1825 (G-1196).

⁴ More on this topic in: JUKIĆ, Ivan Franjo. Hrvatski biografski leksikon (1983–2024), online edition. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. Available at <https://hbl.lzmk.hr/clanak/150>

Finally, an analysis of the inventory and catalogue showed that, after literature and classical works, the collection is dominated by publications in the field of history, with as many as 430 titles printed in the period from the 17th to the 20th century. The oldest historical work listed in the inventory is certainly the first Amsterdam edition of the work written by the Croatian historian and cartographer, originally from Trogir, Ivan Lučić — *De Regno Dalmatiae et Croatiae libri sex (O Kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske u šest knjiga)*, Amstelodami 1666 (G-I-3), which presents research related to the past of Croatia and which, as such, is also characterized as the first scientific-critical work of Croatian historiography. Given the seemingly rich corpus of works of Croatian early and modern historiography contained in the collection, the most relevant ones that need to be emphasized are the following: *Kronika aliti szpomenek vszega szveta vekov, vu dva dela razredyen koterih prvi dersi od pochetka szveta do Kristussevoga narojenya, drugi od Kristussevoga porojenya do izpunenya letta 1744.*, Zagreb 1744 by the Croatian historian and writer P. Ritter Vitezović (G-1362); *Rieka prama Hrvatskoj*, Zagreb 1867 by F. Rački (G-988); *Das historisch-diplomatische Verhältniss des Königreichs Kroatien zu der ungarischen St. Stephans-Krone*, Agram 1861 by E. Kvaternik (G-1002); *Nadpisi sredovječni i novovjeki na crkvah, javnih i privatnih sgradah it. d. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1891 by I. Kukuljević Sakcinski (G-1153); *Zavjera Petra Šubića-Zrinskoga bana hrvatskoga: (1664–1671)*, Zagreb 1898 by the Croatian historian J. Bösendorfer (G-1265); *De Regnis Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae notitiae praeliminares*, Zagrabiae 1770, by the Croatian historian, theologian and lawyer B.A. Krčelić (G-II-251); *Poviest Hrvatah*, Zagreb 1870 (G-1328) and *Hrvatska povjestnica*, Zagreb 1862 (G-2064) by the Croatian historian and priest I.K. Tkalčić; titles *Savremena Evropa ili Karakteristika evropskih država i naroda*, Zagreb 1905, (G-1675) and *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Zagreb 1904 (G-1676) by the Croatian politician and publicist S. Radić. Two very valuable works by the versatile M.P. Katančić should also be mentioned – *Istri adcolarum geographia vetus e monumentis epigraphicis, marmoribus, numis, tabellis eruta et commentariis illustrata*, Budae 1826-1827 (G-1197) and *De Istro eiusque ad colis commentatio in qua autochthones Illyrii ex genere Thracio advenae item apud Illyrios a primis rerumpublicarum temporibus ad nostram usque aetatem praesertim quod originem linguam et literaturam eorumdem spectat deducuntur*, Budae 1798 (G-1198). It is also worth mentioning the valuable collection of sources for the history of the South Slavs published by the Yugoslav Academy of Sciences and Arts titled *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium (Spomenici koji se odnose na povijest Južnih Slavena)*, Zagreb 1868-1918 (G-1118) and the work of the Croatian historian Tadija Smičiklas, namely

his *Poviest hrvatske*, Zagreb 1879-1882 (G-1015), not to mention his editorial contribution to one of the most important editions of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts – *Diplomatičkome zborniku Kraljevina Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Zagreb 1904 (G-1186). The collection also includes numerous foreign authors, among whom the German historian and archaeologist E. Curtius stands out with his work *Altertum und Gegenwart*, Berlin 1882 (G-991), then the British historian H.T. Buckle with his work *Geschichte der Civilisation in England*, Leipzig 1868 (G-1028), the French emperor Napoleon III and his historical work *Geschichte Julius Cäsars*, Wien 1865, 1866 (G-1131), and, finally, the Hungarian historian and Jesuit G. Pray with his work *Gabrielis Gabrielis Bethlenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus*, Pestini 1816 (G-1361).

Finally, both inventory records list many professional and scientific journals, newspapers, annals and official gazettes to which the Grammar School subscribed or received as gifts, dating from the 19th and 20th centuries. A total of 125 titles in 1290 volumes were registered, and among the most significant ones are Abel Lukšić's journal *Slavische Blätter*, Wien 1865-1866, edited by August Šenoa (G-P-77), then the famous Gaj's *Novine horvatzke*, later *Ilirske narodne novine*, Zagreb 1835-1837 (G-P-55), and the literary supplement to the newspaper *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, later *Danica ilirska*, Zagreb 1835-1867 (G-P-56). Among others, the first Croatian historical magazine, founded and edited by Ivan Kukuljević Sakcinski *Arkiv za pověstnicu jugoslavensku*, Zagreb 1852-1872 (G-P-67) is also represented, as is the only Croatian literary magazine published during Bach's absolutism – the magazine edited by Mirko Bogović *Neven: zabavini i poučni list*, Zagreb, Rijeka 1852-1858 (G-P-79).

4. CONCLUSION

After taking over the old holdings of the former Great Grammar School Library (1729-1929), which became a separate entity after World War II and became part of the Library of the Museum of Slavonia, librarians Danica Pinterović, and then Marija Malbaša, finally catalogued these valuable materials from the 1950s into inventory records, along with the rest of the Museum's Library holdings. During the inventory process, the Grammar School Library was assigned a special call number and a unique printed catalogue on slips was compiled for it, with a total of 2,404 titles and call numbers from G-1 to G-2404.

An examination and analysis of the relevant museum inventory records and catalogues showed that the Grammar School Library contains materials

of exceptional cultural and historical value, totalling 2,851 titles in 4,755 volumes of monographic publications printed in the period from the 16th to the 20th century. The majority were printed in Leipzig, while the most frequently mentioned Croatian cities are Zagreb, Varaždin, Zadar, Karlovac and Senj. As expected, the most publications date back to the 19th century, followed by those from the 20th, 18th, 17th and 16th centuries, and for 93 of them the year of publication is not stated. Analysing the publications based on the language in which they were printed, it also turned out that publications in German from the 19th century were the most numerous, which should not be surprising considering the socio-political context and educational policies in which the school operated during its two-hundred-year existence. They are followed by publications in Croatian, Latin and Serbian, while publications in other languages are represented in insignificant numbers.

It is evident that the library received a truly diverse literature of different provenance, which, in addition to keeping up to date with the school legislation of the time, also followed the professional and scientific needs of teachers, while at the same time offering a broad education to young secondary school students. The collection includes school textbooks and manuals, reference materials, numerous works by domestic and foreign authors from almost all fields of science, a large number of literary works and works by ancient writers, rare bibliophile editions, programs of other institutions of higher education, various school regulations, reports, statistical surveys and lists of state institutions. There are also 125 titles in 1,290 volumes of serial publications, most of which are domestic and foreign professional and scientific journals dating from the 19th and 20th century. The collection is dominated by works from literature, followed by classical works and works from the field of history, and the oldest edition is that of Plautus' comedies dating back to 1523. The richness and value of the collection itself is primarily reflected in the fact that a considerable number of works by prominent domestic and foreign authors from different periods are registered in each of the represented areas — from the works of famous philosophers, theologians, writers, linguists, historians and artists to the works of prominent natural scientists, doctors, librarians, politicians and even emperors themselves. Considering the entire collection, it is undeniable that today's Grammar School Library, although smaller in size compared to the former Great Grammar School Library, possesses very rich content and old and rare book material of unquestionable value, which also qualifies it as a cultural and historical source for research into both the educational and cultural history of the city and school system as a whole at the time.

Given that the Great Grammar School Library has remained largely unexplored to this day, the new facts and knowledge collected were intended to contribute to a better insight into the course of its development and activities so that, like the majority of other secondary school libraries of the time, it would not remain unjustly neglected, existing on the margins of Osijek's education system. The intention was also to generally point out the importance of old grammar school libraries that exist today as monumental holdings in grammar school or museum holdings, and which contain materials of exceptional cultural and historical value, both at the local and national levels. All of the above supports the fact that the Grammar School Library is an indispensable segment of the Museum of Slavonia and that it has the character of a cultural and historical source. Furthermore, it can be confirmed that as such it also contributes to the promotion of the city of Osijek and its surroundings. Finally, this type of heritage also requires continuous awareness-raising on the need for permanent preservation and presentation of the material in question, and provides a starting point for considering the options of digitization, which would, in addition to protecting the originals, also significantly contribute to scientific research work.

REFERENCES

- Burić, V. (1979). „Knjižni fond kao odraz društveno-kulturno-obrazovnih prilika — na primjeru stručno-znanstvene knjižnice Muzeja Slavonije.“ Osječki zbornik, br. 17, p. 223-239.
- Burić, V. (1997). „Knjižnica Muzeja Slavonije Osijek“, u: Biondić, R. et al. (ed.) *Blago Muzeja Slavonije: 1877 - 1997: Muzej Slavonije Osijek, prosinac 1997*. Osijek: Muzej Slavonije, p. 179-227.
- Hrvatski biografski leksikon (1983-2024), mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2025. Available at <https://hbl.lzmk.hr/clanak/150> [accessed on 15/1/2025].
- Knežević, I. & Vinaj, V. (2013). „Analiza korisnika Knjižnice Muzeja Slavonije Osijek: kome je, uistinu, namijenjena muzejska knjižnica“, in: Martek, A. & Rybak Budić, E. (ur.) *12. dani specijalnih i visokoškolskih knjižnica: knjižnice: kamo i kako dalje?: zbornik radova*. Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, p. 227-238.
- Kotler, N.G., Kotler, Ph. and Kotler, W.I. (2008). *Museum Marketing and Strategy*. 2. ed. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Lubina, T. (2019), *Gimnazijska knjižna zbirka Muzeja Slavonije*, doctoral thesis, Doctoral School of the University of Josip Juraj Strossmayer in Osijek.

- Muzej Slavonije. Available at: <https://mso.hr/povijest-muzeja/> [accessed on 15/1/2025].
- Pinterović, D. (1958). „O razvoju osječkog muzeja“. *Osječki zbornik*, No. 6, 7-22.
- Radić, M. (1997). „Muzej Slavonije Osijek 1877. - 1977.“, in: Biondić, R. et al. (ed.) *Blago Muzeja Slavonije: 1877 - 1997: Muzej Slavonije Osijek, prosinac 1997*. Osijek: Muzej Slavonije, p. 7-16.
- Sršan, S. (2007). „Povijest osječke Velike (klasične) gimnazije 1851. - 1855. godine“. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, No. 9, p. 361-418.
- Steer, E. (1872). „Kratak pregled povjestnice kr. gimnazije osječke“, u: *Izvišće o Kralj. velikoj gimnaziji u Osijeku koncem školske godine 1871./72. godine*. U Osijeku, 3-14.
- Vinaj, M. (2007-2008). „Knjižnica Muzeja Slavonije – strukovno naslijeđe Marije Malbaše“. *Knjižničarstvo: Glasnik Društva knjižničara Slavonije i Baranje*, year. 11/12, No. 1/2, p. 26-28.

SOURCES

- Documentation: Knjiga inventara 2 (from 1 January 1953)
- Knjiga inventara 3 (from 24 March 1959)
- Property book of Library of the former Classical Grammar School in Osijek (1942/43)
- Catalogue of the Grammar School Library (G-1 to G-2404)
- Monumental holdings of the Grammar School Library (Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Osijek. Reg. No. 108 - Decision 03.284/1-81, 1981)

**Tihana LUBINA &
Ivana PERKUŠIĆ**

GINNAZIJSKA BIBLIOTEKA KAO KULTURNO-ISTORIJSKI IZVOR U PROMOCIJI GRADA

Muzej Slavonije ogleda se kao značajno kulturološko i komunikološko odredište grada Osijeka od svog nastanka u 19. vijeku pa sve do danas.

Nedjeljivi dio Muzeja čini muzejska biblioteka čiji je fond, obogaćujući se vrijednim primjercima kulturno-istorijske, naučne i stručne građe, vremenom rastao i postao recentnim (raritetnim) primjerkom promocije grada Osijeka.

Tokom Drugog svjetskog rata u Muzej je stigao (pristigao) i stari fond biblioteke nekadašnje Velike gimnazije, koji je na taj način spašen od mogućeg uništenja pa je kao posebna cjelina inkorporiran u biblioteku Muzeja. Ovaj rad se bavi prikazom analize fonda i inventarnih (baze podataka) knjiga konkretne Gimnazijske biblioteke, a rezultati tog istraživanja potvrđuju činjenicu da ista ima karakter kulturno-istorijskog izvora i da kao takva doprinosi promociji grada Osijeka i okoline.

Ključne riječi: *fond Gimnazijske biblioteke, Muzej Slavonije, promocija, kulturni-istorijski izvor.*

Izvorni naučni rad
UDK 75.057(497.16)“15/16“

Jakov MARKOVIĆ (Cetinje)
Narodni muzej Crne Gore
jakovmarkovic97@gmail.com

STARE ŠTAMPANE KNJIGE KAO SLIKARSKI PREDLOŠCI U POSTVIZANTIJSKOJ UMJETNOSTI CRNE GORE – NOVI PRIMJERI I TUMAČENJA

Stare štampane knjige obilježile su jedan vremenski period u postvizantijskoj umjetnosti Crne Gore. Uprkos određenoj odbojnosti crkvenih dostojanstvenika Pečke patrijaršije prema štampanim knjigama, one su poslužile starim majstorima XVI i XVII vijeka kao slikarski predlošci prilikom ukrašavanja zidnih površina manastira i crkava, ikona, minijatura, zlatarstva, umjetničkog veza. Na tlu današnje Crne Gore odavno je uočen znatan broj primjera posrednog ili neposrednog uticaja stare štampane knjige. Zografi pop Strahinja iz Budimlje, Andrija Raičević, Jovan i Radul, kao jedni od glavnih nosilaca crnogorske postvizantijske umjetnosti, služili su se ilustracijama iz štampanih knjiga kao slikarskim predlošcima. U manastirima širom Crne Gore, gdje su domaći majstori ostavili jedne od najkvalitetnijih umjetničkih djela postvizantijskog perioda jugoistočne Evrope, uočeno je nekoliko novih primjera za koje se može sa manje ili više sigurnosti pretpostaviti da su nastali direktnim ili indirektnim putem preko grafičkih ilustracija iz starih štampanih knjiga.

Ključne riječi: *pop Strahinja iz Budimlje, Andrija Raičević, Jovan, Radul, stare štampane knjige, slikarski predlošci, postvizantijska umjetnost, XVI–XVII vijek*

Ćirilичne štampane knjige iz venecijanskih štamparija, a naročito iz štamparije Božidara Vukovića,¹ stekle su veliku popularnost kod pravoslav-

¹ Prilikom istraživanja teme naišao sam na veliku i nesebičnu pomoć kolega. Posebnu zahvalnost dugujem kolegici Marini Rakić, istoričarki umjetnosti i kustoskinji Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu, koja je uložila vrijeme i trud u pronalaženju nekoliko tekstova iz oblasti primijenjene umjetnosti. Zahvaljujem se i dr Milošu Živkoviću, docentu na Odeljenju istorije umetnosti u Beogradu, i dr Nenadu Lajbenšpergeru iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, prilikom prikupljanja literature za izradu ovog rada. I na kraju se zahvaljujem mr Lazaru Pejoviću, redovnom profesoru Fakulteta

nog naroda, ne samo zbog svoje tekstualne sadržine već i zbog likovnih ukrasa. Crkvena lica su mogla iz njih da čitaju liturgijske tekstove, dok su stari majstori u njima pronašli slikarske priručnike kojima su se služili prilikom ukrašavanja zidnih površina, ikona, minijatura, tekstila, zlatarstva i drvoreza. Iz njih su postvizantijski majstori često preuzimali određene kompozicije, detalje, pojedinačne likove, dekorativne ukrase, svitke ispisane određenim citatima iz liturgijskih knjiga, te su nalazili inspiraciju u aprokrifnim žitijima i drugim tekstovima koje su nalazili na listovima štampanih knjiga. Poneka osobenost, neobičnost, ili ikonografska nekorektnost, pomaže da se s više ili manje sigurnosti prepoznaju uticaji koje su grafički ukrasi izvršili na postvizantijsku umjetnost XVI i XVII vijeka na teritoriji Crne Gore.

Brojni grafički ukrasi, koji su, prije svih, unijeti posredstvom Vukovićevih gravera u stare štampane knjige, nastali su po uzoru na italokritske ikone koje su se nalazile u pravoslavnoj crkvi San Giorgio dei Greco (Chatzidakis, 1962: 38–39, 119, pl. 10, 58; Петковић, 1976: 126; Vocotopoulos, 1983: 675–680; Petković, 1995a: 11–20; Petković, 2003: 569–570), gdje je Božidar Vuković jedno vrijeme obavljao funkciju upravnika (Сковран, 1977: 78–85). Ikone, rađene za potrebe pravoslavnog stanovništva Mediterana i Balkana, imale su ustaljene ikonografske sheme i repertoar koji je već od ranije bio zastupljen na grčkim ostrvima i kopnu, a koji je posredstvom Svete Gore u znatnoj mjeri prodirao u umjetnost balkanske unutrašnjosti (Petković, 2003: 565–569, 570–575). Tako su italokritske ikone, a preko njih i ikonografski repertoar, dospijevale i do crnogorskih krajeva i majstora koji su tu djelovali, posredstvom Primorja.

Iako su u prvoj polovini XVI vijeka štampane knjige imale veliku vrijednost na teritorijama južnoslovenskih zemalja, obnovom Pečke patrijaršije 1557. dolazi do otpora prema novoj tehnici reprodukovanja knjiga. Moglo se očekivati da će Pečka patrijaršija dalje razvijati ovu djelatnost za povećane potrebe velike crkvene obnove, ali se to nije dogodilo zbog toga što je u tome vidjela nepovjerenje prema svim inovacijama kao mogućim zapadnim zamkama za uniju s katoličkom crkvom (Петковић, 1965: 36–37; Petković, 1983: 624–626). Sasvim je izvjesno da je više voljela tradicionalno umnožavanje knjiga transkripcijom nego novu tehniku štampanja, preuzetu sa Zapada. Podozrenje crkvenih poglavara morale su posebno probuditi ilustracije u štampanim knjigama, naročito onima nastalim u Veneciji. Veći broj ilustracija

likovnih umjetnosti sa Cetinja, koji mi je ustupio fotografije za vizuelno kvalitetniji rad. Ovom prilikom im se još jednom zahvaljujem.

O Božidaru Vukoviću detaljnije: Медаковић, 1958: 28–30, 116–142, 199–208; Ђурић, 1961: 55; Петковић, 1976: 121–135; Сковран, 1977: 78–85; Вујошевић, 1981; Миловић (ур.), 1986; М. Пантић (ур.), 1994.

napravljen je po uzoru na ikone kritskih majstora, ali su neki drvorezi bili upadljivo zapadnog, katoličkog porijekla (Медаковић, 1958: таб. XXXIII, LXXIV, LXXXVIa; Петковић, 1969: 253–265). Štampane knjige sa ovakvim ilustracijama bile su u suprotnosti sa pravoslavnim shvatanjima i poglavari Pečke patrijaršije su zaustavili štampanje knjiga u drugoj polovini XVI vijeka. To ne znači da su već štampane knjige povučene, jer je bila velika potražnja za bogoslužbenim knjigama, ali su one postepeno napuštane. Vrijedi napomenuti i to da među ilustracijama iz štampanih knjiga koje su korišćene kao modeli za zidne slike, korice rukopisnih knjiga, minijature, zlatarstva ili drvoreza nema nijedne koja je odstupila od tradicionalne vizantijske ikonografije (Petković, 1983: 626).

Na prvi pogled se nametao utisak da ispitivanje veza između ilustracija iz starih štampanih knjiga i zidnog slikarstva ne može dovesti do nekih većih rezultata. Međutim, odavno je uočena veza između grafičkih ilustracija štampanih knjiga i pojedinih ostvarenja iz perioda od druge polovine XVI do kraja XVII vijeka, uz određene izlete u prvim decenijama XVIII stoljeća.

Mirković (1922: 6) je prvi primijetio sličnosti između kompozicije Rođenje Bogorodice u južnoj apsidi crkve Petkovice na Fruškoj Gori iz 1588. i ilustracije iz Prazničnog mineja iz 1538, što je nešto kasnije i potvrdila Golubovićka (1986: 108) u tekstu o zidnom slikarstvu te crkve. Ista autorka (1986: 116) je takođe uočila da je ispisanim kriptogramima u crkvi manastira Petkovice najbliži krst s kriptogramima iz Božidarevog Prazničnog mineja. Potom je Medaković (1958: 133) ukazao na živopis u manastirima Blagovještenju Kablarskom, Nikolju i Ježevici u okolini Čačka, čiji su majstori kao slikarski predložak koristili Praznični minej. Kajmaković (1966: 233–242; 1971: 277–285) je isto uočio zavisnost zografa Vasilija od grafičkih ukrasa kada je 1623. živopisao crkvu Sv. Klimenta u Mostaćima kod Trebinja, po nalogu Radoja Mihaljevića, naslikavši nekoliko scena iz ciklusa Velikih praznika – Rođenje Hristovo, Sretenje, Krštenje i Uspenje Bogorodice. Ranković-Vučićević (1969: 55–61) je došla do zaključka da su zidne površine u naosu manastira Nikolja Kablarskog iz 1697. dekorisane ugledanjem na ilustracije iz štampanih knjiga. Nekoliko scena ovog umjetnički slabog freskopisa odgovaraju istim predstavama iz Prazničnog mineja, a Preobraženje istoj sceni u Zborniku Jakova iz Kamene Reke, štampanom u Veneciji 1566. godine (Cf. Медаковић, 1958: 151–153, 214–216, таб. LXXX–LXXXV.).

Petković (1966: 92–92; 1967: 154, сл. 11) je u nekoliko crnogorskih manastira primijetio da su određene predstave živopisa nastale pod uticajem grafičkih ilustracija iz Prazničnog mineja. U manastiru Nikoljac kod Bijelog Polja sedamdesetih godina XVI vijeka naslikan je kralj Stefan Dečanski koji pokazuje određenu sličnost sa likom iz Prazničnog mineja u sceni gdje ga Sv.

Nikola privodi Hristu, zatim u Podmainama kod Budve, iz 1630, naslikana je još jedna predstava Stefana Dečanskog i Sv. Nikole, i u paraklisu Sv. Stefana manastira Morača scena kamenovanje Sv. Stefana iz 1642. godine (sl. 1).

Vujičić (1999: 60–64) je uočio sličnosti između grafičkih ukrasa i zidnih površina u naosu manastira Sv. Trojice kod Pljevalja, koje je pop Strahinja iz Budimlje ukrasio 1595, i u crkvama Sv. Đorđa u Šišićima iz 1699, Sv. Petke u Mrkovima iz 1704. i Sv. Nikole u Pelinovu iz 1718. godine, koje je islikao zograf Dimitrije Daskal. Za kriptogramske formule, koje je Radul islikao 1673. u vratima crkava Sv. Jovana u Crkolezu i Sv. Trojice u Praskvici 1680. godine, Vujičić (1999: 64–65) navodi da su preuzete iz Prazničnog mineja, dok Rakić (1998: 50, нап. 43) smatra da je Radulu za islikavanje poslužio jedan rukopis koji je pronađen u Pečkoj patrijaršiji od strane ruskog istraživača Jastrebova.

Sl. 1. Grafika Kamenovanje Sv. Stefana, Praznični minej Božidara Vukovića iz 1538.

Sl. 1. Jovan, freska Kamenovanje Sv. Stefana, paraklis Sv. Stefana manastira Morača, 1642. (foto: L. Pejović)

Ustanovljeno je da se postvizantijski slikari nijesu samo ugledali na ilustracije Vukovićevih knjiga, već i na apokrifne tekstove svetih koje je ovaj znameniti crnogorski štampar objavljivao. Tako se, recimo, na Apokrifno žitiје Sv. Petke, koje je takođe objavljeno u Zborniku za putnike iz 1536, oslanjao i, kako izgleda, Dimitrije Daskal kada je 1704. godine islikao žitiје ove sveste žene u luštichkom selu Mrkovi.² Tu je prikazano sedamnaest hagiografskih scena iz njenog života, te je to najopširnije ilustrovano žitiје Svete Petke u čitavom crnogorskom zidnom slikarstvu (Vujičić, 1999: 65).

² Iscrpnu analizu fresaka u Crkvi Sv. Petke donio je Мижовић, 1960: 22–31, таб. IV, сл. 3, таб. V, сл. 1, таб. VI–VII, сл. 1–4. О неким иконографским особеностима фрескописа у Mrkovi raspravljali su: Vujičić, 1982: 407–416, сл. 6–7; Шево, 2005: 225–245.

Ni ostale vrste umjetnosti u XVI i XVII vijeku nijesu bile izuzetak u korišćenju i ugledanju na grafičke ilustracije starih štampanih knjiga.

Kada su u pitanju ikone, do sada su uočene određene sličnosti između ikone Tri jerarha iz manastira Sv. Trojice kod Pljevalja, rad Andrije Raičevića iz 1645–1646, i ilustracije Tri jerarha iz Prazničnog mineja (Ђурић, 1963: 25–26, сл. 4; Петковић, 2008²: 112–113; Пајић, 2003: 65, сл. 4. Cf. Медаковић, 1958: таб. XLIX, сл. 1). Iznijeto je mišljenje da je trojička ikona nastala kao vješto naslikana po uzoru neke kritske slikarske škole, jer je od prvih decenija XVII vijeka među domicilnim slikarima uzeo maha uticaj grčkih majstora, pa ni Andrija Raičević nije mogao da mu se odupre (Петковић, 2008²: 113. Cf. Andrejević, 1966: 144–151).

U minijaturnom slikarstvu primijećeno je nešto više primjera posrednog ili neposrednog preslikavanja predstava iz štampanih u rukopisne knjige. Uočene su sličnosti između Psaltira R. 29 sa ilustrovanim mesecoslovom patrijaršijske biblioteke u Beogradu i dvije grafičke ilustracije. Među ilustracijama menološkog niza nalaze se dvije minijature koje ne sadrže ikonografske posebnosti. Na njima su naslikani ustaljeni dopojasni likovi Sv. Simeona Solpnika, smještenog na stilizovani kapitel, i arhandela Mihaila sa isukanim mačem. Prilikom slikanja obje minijature slikaru Andriji Raičeviću su kao predložak poslužile ilustracije iz Vukovićevog Prazničnog mineja (Харисијадис, 1965: 175–196, сл. 3–4; Ракић, 2012, 158, сл. 20–21. Cf. Медаковић, 1958: таб. XXXVIII, XLIII, 2). Zatim je u nekoliko drugih psaltira iz XVII vijeka, koji se čuvaju u raznim bibliotekama, naslikan portret cara Davida, tvorca psalama, prema ilustraciji istog lika iz Psaltira s posljedomanjem Jerolima Zagurovića (Ракић, 2002b: 289–310; Ракић, 2012: 59–63).

Jedna od mnogih minijatura u Šestodnevju Jovana Egzarha i Hrišćanskoj topografiji Kozme Indiklopova, koji je ukraasio zograf Andrija Raičević, rađena je prema uzoru iz Prazničnog mineja. U pitanju je minijatura Kamenovanje Sv. Stefana (Ракић, 2012: 95, сл. 46. Cf. Медаковић, 1958: таб. XLVII, 1). Stavovi likova i pejzaž u pozadini minijature podudaraju se sa grafičkim prikazom u Vukovićevoj knjizi, ali i sa istoimenom scenom koju je u kape li Sv. Stefana u Morači naslikao Jovan 1642. godine (Петковић, 1986: 96). Ilustracije iz štampanih knjiga služile su kao predlošci i srpskim i bugarskim minijaturistima od XVI do XVIII vijeka (Петковић, 2001: 401–423), te su imale veliki uticaj na ruske, ukrajinske, grčke i naročito rumunske štampane knjige (Медаковић, 1958: 172–181; Петковић, 1986b: 83–105).

Slikar Jovan je 1643. godine ukraasio Psaltir Gavрила Trojičanina s tri minijature, od kojih je jedna predstava proroka Davida a druga Sv. Ђорђе probada aždaju. Osnovnu shemu autorskog portreta proroka Davida (sl. 2), zajedno sa nizom drugih detalja na njemu, upućuju na to da je majstor kao

predložak upotrijebio ilustraciju sa likom tog svetitelja iz Psaltira sa posljedom vanjem izdatog 1569. godine u štampariji Jerolima Zagurovića (Ракић, 2002: 265–280). Sveti ratnik iz Gavrilovog rukopisa, nasuprot spokojnom liku proroka Davida, naslikan je u živom pokretu kako ubija neman. Sveti Đorđe, u kićenoj odori i na propetom konju, crtački je veoma uspješno riješen i skladno je ukomponovan u pravougaoni prostor stranice rukopisa. Za ovakav način prikazivanja svetog ratnika zaslužni su slikari sa ostrva Krita, konkretno slikar Angelos (Ракић, 2002: 268). Neke od očuvanih kritskih ikona s istom temom iz XV i početka XVI vijeka, kao i njima inspirisana grafička predstava iz Prazničnog mineja gotovo do posljednjeg detalja odgovaraju minijaturi sa likom Sv. Đorđa u Psaltiru Gavрила Trojičanina (Петковић, 2008²: 100).

Sl. 2. Grafika car David, Psaltir s posljedom vanjem Jerolima Zagurovića iz 1569.

Sl. 2. Jovan, minijatura car David, Psaltir Gavрила Trojičanina, PP II 19, л. 1^v, Biblioteka Matice srpske, Novi Sad (prema Z. Rakiću)

Ilustracije iz štampanih knjiga imale su značajnu ulogu prenosioca uticaja na primijenjenu umjetnost, posluživši kao slikarski priručnici znanim i neznanim zlatarima, veziljama i majstorima drvoreznih ikona « стампи » XVI i XVII vijeka.

Jedan od najizrazitijih primjera štampane grafike i starog zlatarstva jeste okov jevanđelja iz Stare srpske crkve u Sarajevu, od koga je sačuvana samo prednja strana (Радојковић, 1967: 59, сл. 1). Predstave na prednjoj korici sarajevskog jevanđelja, jedna ispod druge, predstavljaju scenu Raspeća i dopojasnu figuru arhandela Mihaila, koje je anonimni zlatar iskoristio iz Vukovićevog Prazničnog mineja i Zbornika Jakova iz Kamene Reke (Радојковић,

1966, 122, сл. 126. Cf. Медаковић, 1958: 124, таб. XLIII, 2, LXXXIV, 1). Jedna grupa cizeliranih i graviranih okova, to su najčešće jevanđelja, imala je za uzore ondašnje savremene štampane ilustracije. Najizrazitija su tri okova jevanđelja, od kojih se dva danas čuvaju u Muzeju SPC u Beogradu a treći se nalazi u riznici Stare srpske crkve u Sarajevu (Радојковић, 1958: 70–73, сл. 34; Радојковић, 1967: 62–64). Scena Raspeća sa sva tri okova po stilizaciji figura podsjeća na ondašnje savremene drvoreze, ali je teško utvrditi što je majstoru poslužilo kao predložak, dok su apostoli i jevanđelisti slično prikazivani i na ondašnjim savremenim ikonama. Jedino kompozicija Silazak u ad ima bliskosti sa istoimenom ilustracijom iz Zbornika Vićenca Vukovića iz 1547. godine (Радојковић, 1967: 63. Cf. Медаковић, 1958: таб. LXV, 2).

Na graviranom okovu jevanđelja iz manastira Savine zlatar se zasigurno koristio starom grafikom. Drvrez je koristio za scenu, a ornamentalnu traku pozamljuje iz štampanih knjiga, držeći se iste tehnike graviranja. Stilске osobenosti savinskog okova su iste kao i osobine ondašnjih savremenih štampanih knjiga (Радојковић, 1967: 63; Медаковић, 1978: сл. 90). Okov jevanđelja manastira Praskvice, rađen prema narudžbini Gavрила Cetinjca 1600, prema stilskim osobenostima uklapa se u grupu cizeliranih okova kojima su kao uzor poslužili grafičke ilustracije iz štampanih knjiga. Radojković (1967: 71–72) je oprezna kada kaže da je zlatar pred sobom mogao imati Cvetni triod Mrškine crkve štampan 1566, jer je okov, kako natpis kaže, rađen 1600. godine. Ali isto tako mogao je postojati i zajednički uzor koji je koristio graver okova i drvorezac, svako na svoj način i u svojim mogućnostima.

Nijesu samo knjige bile okivane i ukrašavane ilustracijama iz štampanih knjiga. Primjer ripida koje je izradio majstor–zlatar Kondo Vuk 1570. godine, cizelirane i gravirane, takođe govore o sličnim uticajima. Na njegovim ripidama nalaze se okrugli medaljoni sa simbolima jevanđelista koji dosta podsjećaju na istovjetne simbole iz Psaltira Vićenca Vukovića, što govori da je i u ovom slučaju kao predložak poslužila grafička ilustracija iz štampane knjige (Радојковић, 1966: 114, сл. 121–123. Cf. Медаковић, 1958: таб. LIX, 2).

Za sada postoji samo jedan primjerak crkvenog umjetničkog veza na kojem je uočena neka bliskost sa grafičkim ilustracijama iz štampanih knjiga – katapetazma monahinje Agnije (Agne) iz druge polovine XVI vijeka (Стојаковић, 1959: 59, кат. 38, сл. 24; Стојаковић, 1960–1961: 57–75, сл. 1).³ Na njoj je predstavljeno dvanaest Hristovih praznika, a po borduri figure dvadeset četiri proroka. Primjetan je uticaj grafičkih ukrasa na scene Sretenja, Preobraženja i Uspenja Bogorodice iz Prazničnog mineja, te Lazarevog vaskr-

³ Mirković je prvi detaljno opisao i datirao predmet u kraj XIV i početak XV vijeka, te je pogrešno pročitao ime, umjesto Agnija (Agnia) pročitao je Ана. Cf. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд, 1940, 12–13, таб. II.

senja i Hristovog raspeća iz Zbornika Jakova iz Kamene Reke (Стојаковић, 1960–1961: 63, 65, 66, 67, 70, сл. 1, 5. Cf. Медаковић, 1958: таб. XLIX, сл. 2, LXXXI, сл. 2, LIV, сл. 2, LXXXII, сл. 1, LXXXIV, сл. 1).

U umjetničkim centrima Atosa njegovani su i drvorezi uporedo s freskopisom, zbog čega grafika nije rađena samo kao ilustracija knjige, nego i kao posebno umjetničko djelo. Baš ova vrsta grafike, samostalna drvorezna ikona, postaje na ovim prostorima jedan od najpopularnijih oblika likovnog stvaranja, naročito na teritoriji obnovođenja Pečke patrijaršije (Јанц, 1959: 99). Prema sačuvanim primjercima može se zaključiti da su u XVII vijeku stari majstori radili samo drvorezne ikone sa religioznom tematikom. To su najčešće scene Sv. Nikole i Sv. Đorđa, arhandela Mihaila, Bogorodice sa Hristom, Deizis (Краут, 1985: 36–37).

Uočen je uticaj ilustracija iz štampanih knjiga na dvije drvorezne ikone – arhandel Mihailo i Bogorodica sa Hristom Emanuilom – koje su se nekada čuvale u riznici pljevaljskog manastira Sv. Trojica, a danas se nalaze u Muzeju primenjene umetnosti i u Muzeju Srpske pravoslavne crkve u Beogradu (Јанц, 1959: 101, сл. 1, 103–104, сл. 3: Петковић, 2008², 116, сл. 62–63. Cf. Медаковић, 1958: таб. XLIII, сл. 2, XLVI, сл. 2 LI, сл. 1). Očuvani otisak ikone Bogorodice sa Hristom načinjen je, po svemu sudeći, ubrzo po nastanku drvoreza i tada je obojen, a za arhandela Mihaila ne samo da nije očuvana ploča već je ovaj trojički otisak unikat (Медаковић, 1964: I–XI, 63 сл.; Панић-Суреп, 1967: 39–49; Мандић, 1969: 61). Ikonice su jednakih dimenzija i očigledno su nastale istovremeno. Osim toga, stilska srodnost je toliko velika da nema sumnje da su djelo istog umjetnika. Moguće je da su ikone nastale u Veneciji u prvoj polovini XVI vijeka, trudom Božidara Vukovića (Петковић, 2008²: 117).⁴ Na Veneciju kao mjesto nastanka ove dvije ikonice upućuje i dekorativni nimb Bogorodice. Osoben ornament sa unutrašnje strane linije oreola ima jedinu paralelu sa nimbovima oko glave Sv. Nikole i proroka Ilije iz drvoreza rađenih za knjige Božidara Vukovića (Медаковић, 1958: таб. LI, LXV, LXVI, LXXX). Izgleda da su samo u knjigama izdatim u Vukovićevoj štampariji nađeni bojani drvorezi, pa se pretpostavlja da su u Božidarevom krugu nastale i prve kolorisane grafike (Ђоровић-Љубинковић, 1967: 28–29). Ipak, zbog stilskih razlika ove dvije ikonice na hartiji se ne bi smjele pripisati nijednom od poznatih gravera koji su u Veneciji radili za potrebe štamparije Božidara Vukovića (Петковић, 2008²: 117).

Do sada poznatim primjerima korišćenja grafičkih ilustracija iz starih štampanih knjiga, gotovo uvijek Prazničnog mineja Božidara Vukovića, ali i

⁴ Јанц сматра да је икона Богородица са Христом рад домаћег мајстора из друге половине XVI vijeka по угледу на византијско-млетачке Madone XV i XVI vijeka, а да је тај утицај дошао преко Дубровника или штампаних књига. Cf. 3. Јанц, *Српска графика XVII века*, 101.

drugih štampanih knjiga, kao predložaka za sve vrste umjetničkog izražavanja u postvizantijskom dobu, moguće je ovom prilikom pridodati još nekoliko novih, posebno u zidnom slikarstvu i ikonopisu, uz određenu dozu opreznosti da stari majstori umjesto grafičkih ilustracija iz štampanih knjiga nijesu koristili druge slikarske predloške, a naročito kritske.

Stari majstori, koji su radili na teritoriji današnje Crne Gore, ostavili su najviše tragova o uticaju starih štampanih knjiga u fresko slikarstvu. To se najviše odnosi na period od kraja XVI do osamdesetih godina XVII vijeka, kada su stvarali jedni od najkvalitetnijih postvizantijskih slikara na prostoru današnje Crne Gore (Čilikov, 2019: 59–73). Radi lakše preglednosti i što bolje jasnoće opisi sljedećih fresaka i ikona biće dati prema hronologiji autora.

Kod popa Strahinje iz Budimlje, jednog od rijetko potpisanih i poznatih postvizantijskih majstora i predvodnika umjetničke struje u Crnoj Gori, otkriveno je još nekoliko fresaka za koje se može reći da su rađene prema predlošcima iz ćirilčnih štampanih knjiga.

Ovaj znameniti majstor je tokom 1592. oslikao pripratu manastira Sv. Trojice kod Pljevalja, a nešto kasnije, između 1594. i 1595, naos istog manastira (Петковић, 1963: 114–120 сл. 1–2, 4; Петковић, 1965: 149–150, 188–190, сл. 73–76; Раичевић, 1996: 84–88, таб. XIV; Петковић, 2008²: 43–54; Пејовић & Чиликов, 2011: 307–309). Osim navedene scene Rođenja Hristovog, naslikane u naosu, majstor je prikazao još nekoliko scena u unutrašnjosti manastira. Tri scene iz Velikih praznika – Sretenje, Krštenje i Lazarevo vaskrsenje – takođe u naosu, kao i Nevjerovanje Tomino, naslikano u priprati, ikonografski su jako bliski sa grafičkim ilustracijama iz Vukovićevog Prazničnog mineja i Zbornika Jakova iz Kamene Reke (Петковић, 2008², 76, црт. 2, 16. Cf. Медаковић, 1958: таб. XL, сл. 2, XLVII, сл. 2, XLIX, сл. 2, LXXXII, сл. 2). Predstavljeni likovi sa fresaka i grafika, položaj njihovih tijela, arhitektura u pozadini, gotovo su identični, dajući za pravo da se pomisli da je pop Strahinja za oslikavanje tih scena koristio ilustracije iz navedenih štampanih knjiga.

Pop Strahinja je između 1613. i 1614. islikao zidne površine crkve Sv. Nikole manastira Podvrh kod Bijelog Polja (Сковран, 1958–1959: 355–365; Петковић, 1965: 148–149, 210–211, сл. 117–118; Раичевић, 1996: 82–83, таб. XV, сл. 38, 41; Сковран, 2006: 111–134, сл. 3–15; Пејовић & Чиликов, 2011: 351–354). Među mnogobrojnim freskama, jedna se izdvaja po svojim sličnostima sa ilustracijom iz štampane knjige. U pitanju je kompozicija Preobraženje Hristovo, naslikano u naosu crkve. Hrist je odjeven u bijeli hiton i himation, a pored njega se nalaze starozavjetni proroci Ilija i Mojsije. Proroci u rukama drže otvoreni svitak i zatvoren kodeks. U podnožju planine Tavor prikazana su tri apostola – Petar, Jakov i Jovan. Apostoli su naslikani u sta-

nju šoka i nevjerice, te rukama pokrivaju oči od jake svjetlosti, s tim što je apostol Petar tijelom okrenut prema Hristu i pokušava da ga vidi – isti ovaj detalj je prikazan i na ilustraciji iz Prazničnog mineja (Медаковић, 1958: таб. LXXXI, сл. 2). Identičan postupak pop Strahinja će ponoviti na dvostrukoj horosnoj ikoni, koja se čuva u riznici manastira Morača.

U Paštrovićima pop Strahinja i zograf Jovan 1620. godine zajedno rade freske u crkvi Sv. Nikole manastira Gradište (Радојчић, 1955: 69; Ђурић, 1960: 272–278, таб. II–V; Петковић, 1963: 123–124; Раичевић, 1996: 83–84, таб. XV, сл. 43; Чиликов, 2010: 37–38; 75–86, сл. 54–67; Пејовић & Чиликов, 2011: 126–127). Ikonografski program fresaka spada u najosmišljeniji i najsloženiji u okviru zidnog slikarstva na području Paštrovića (Чиликов, 2010: 83). Uočene su sličnosti između grafika Sv. Petke, srpskih svetitelja Sv. Save i Sv. Simeona i arhidakona Stefana iz Prazničnog mineja sa istoimenim freskama u crkvi. Figura svetice sa grafike je na identičan način predstavljena u fresko tehnici na sjevernom zidu, u zoni stojećih figura. Sv. Petka u desnici drži mučenički krst, a dlan lijeve šake okrenut je ka posmatraču. Odjevne pojedinosti su takođe gotovo do detalja prenijete sa grafičke ilustracije na fresku. Jedina razlika između freske i grafike je u tome što je Sveta Petka na fresci prikazana u punoj veličini, a na grafici dopojasno, što je i razumljivo zbog dimenzija drvoreza i freske (Cf. Медаковић, 1958: таб. XLI). Likovi Sv. Save i Sv. Simeona, prikazani na južnom zidu zapadnog traveja, u zoni monumentalnih stojećih figura, moguće da su preuzeti iz Prazničnog mineja, ali treba biti oprezan pri tom stavu jer se još od srednjeg vijeka ova dva poštovana svetitelja slikaju zajedno (Ђоровић-Љубинковић, 1956–1957: 77–90; Милошевић, 1979: 279–318.). I na grafici i na fresci Sv. Sava u lijevoj ruci drži zatvoren kodeks, dok Sv. Simeon u desnoj ruci drži krst a dlan lijeve ruke je usmjeren ka posmatraču. Odjeća je gotovo istovjetna sa onom iz štampane knjige. Jedine razlike koje se mogu uočiti jesu te da je desnica Sv. Save na grafici pomjerena u stranu, dok je na fresci prislonjena uz njega, i izostanak floralnih motiva iz grafike na fresku (Cf. Медаковић, 1958: XLVIII, сл. 2). Vujošević (2023²: 166) smatra da je freska sa predstavom srpskih svetaca djelo zografa Jovana. Ako bi se likovi posmatrali stilski, zaista se može prihvatiti mišljenje koje autorka iznosi. Prikazi svetitelja u crkvi Sv. Nikole u Gradištu, u priprati manastira Pive i crkvi Sv. Nikole manastira Morače u potpunosti odgovaraju likovnom rukopisu majstora Jovana.

Sl. 3. Grafika arhidakon Stefan, Praznični minej Božidara Vukovića iz 1538.

Sl. 3. Pop Strahinja, freska arhidakon Stefan, crkva Sv. Nikole manastira Gradište, 1620. (foto: L. Pejović)

Na sjevernom zidu oltara naslikan je u punoj veličini arhidakon Stefan. Detalji sa grafičke ilustracije su gotovo do tančina prenijeti na fresku (sl. 3). Arhidakon je predstavljen kao golobradi mladić, odjeven u jednostavnu dugu haljinu. U desnici drži kandilo, a u lijevoj ruci zatvoreni kodeks. Oko glave ima oreol. Jedine razlike između freske i grafike jesu u tome što je na fresci arhidakonova lijeva šaka pokrivena tkaninom a na grafičkom ukrasu nije, preko lijevog ramena mu je stavljen orar kojeg ne nosi na fresci, zatim nema malog drveta koje se pojavljuje na grafici (Cf. Медаковић, 1958: таб. LIII, сл. 2).

Nakon završetka islikavanja zidnih površina u manastiru Gradište, zograf pop Strahinja je iste godine, 1620, počeo raditi na ukrašavanju unutrašnjosti crkve Jekse kod sela Čuković, koje nažalost nikad nije dovršio (Петковић, 1965–1966: 91). Među njegovim freskama izdvaja se sedam scena za koje je moguće pretpostaviti da su rađene prema predlošcima iz starih štampanih knjiga. Sretenje, Lazarevo vaskrsenje, Preobraženje, Vaznesenje Hristovo, Silazak Sv. Duha na apostole, Rođenje i Vavedenje Bogorodice ikonografski su jako bliski ilustracijama iz Prazničnog mineja, Zbornika Jakova iz Crne Reke, te Cvjetnog trioda iz Mrškine crkve (Cf. Медаковић, 1958: таб. XXXIX, сл. 1, XLV, сл. 1, XLIX, сл. 2, LXXXI, сл. 2, LXXXII, сл. 1, CXXII, сл. 1–2; Петковић, 1965–1966: сл. 2–5; Раичевић, 1996: сл. 40).

Krajem sedme decenije XVII vijeka zografi Jovan i Radul tokom 1666–1667. zajedno rade na dekoraciji zidnih površina pećinske crkve posvećene Sv. Krstu gornjeg manastira Ostrog (Петковић, 1997: 99–143; Ракић, 1998: 27–28; Пејовић & Чиликов, 2011: 224–228). Iz te male galerije fresaka za četiri se može reći da su direktno ili indirektno rađene prema grafič-

kim ukrasima iz štampanih knjiga. Majstor Jovan je naslikao Sv. Simeona Stolpnika i svetog cara Konstantina i caricu Jelenu (sl. 4), a Radul Silazak Sv. Duha na apostole, dok su zajedno uradili kompoziciju Lazarevo vaskrsenje. Sve četiri scene imaju ikonografske srodnosti sa istoimenim ilustracijama iz Božidarevog Prazničnog mineja, Zbornika Jakova iz Crne Reke i Cvjetnog trioda iz Mrškine crkve (Cf. Медаковић, 1958: таб. XXXVIII, сл. 2, LI, сл. 2, LXXXII, сл. 1, CXXII, сл. 2; Петковић, 1997: сл. 49, 51, 62, 74; Ракић, 1998: кат. бр. 1, сл. VI).

Sl. 4. Grafika car Konstantin i carica Jelena, Praznični minej Božidara Vukovića, 1538.

Sl. 4. Jovan, freska car Konstantin i carica Jelena, crkva Sv. Krsta manastira Ostrog, 1666–1667. (prema S. Petkoviću)

Manastiri i crkve na području Crne Gore u svojim riznicama imaju nekoliko ikona za koje se može reći da su, posredno ili neposredno, rađene ugledanjem na stare štampane knjige, ali nijesu izazvale tu pažnju kod istraživača da bi im se na taj način detaljnije posvetili.

Jedan od anonimnih slikara iz čuvene slikarske grupe koja je radila na crnogorskom tlu od šezdesetih do kraja osamdesetih godina XVI vijeka (Петковић, 1964: 541–554), oko 1560. godine, naslikao je za bjelopoljski manastir Nikoljac ikonu Uspenje Bogorodice (Зарић, 2009: 212–213; Пејић, 2014: 192, 207, сл. 155). Može se pretpostaviti da je ovo najstariji primjer ikone koji je rađen prema predlošku grafičke ilustracije iz štampane knjige. Iako je daska pukla na sredini a bojeni sloj potamnio, mogu se dovoljno jasno vidjeti detalji. U središtu slikanog polja prikazan je odar na kome je položeno Bogorodičino tijelo okruženo apostolima i crkvenim ocima. Iznad odra je Hrist sa njenom dušom u vidu novorođenčeta u rukama, a pored njega su dva anđela. Ikona ima dosta sličnosti sa istoimenom kompozicijom iz Vukovićevog Prazničnog mineja iz 1538. Jedina razlika između ikone i grafike je u

tome što je arhitektura na ikoni drugačije prikazana od one iz štampane knjige, kao i neprikazivanje segmenta neba sa grafike na ikonu (Cf. Медаковић, 1958: таб. LIV, сл. 2).

Dvostrana horosna ikona Gostoljublje Avramovo–Preobraženje Hristovo, rad popa Strahinje iz Budimlje između 1599–1600. godine (Петковић, 1986a: 61; Раичевић, 1996: 102; Матић, 2015: 91, црт. 3, сл. 4), koja se danas čuva u riznici manastira Morača, ima velike sličnosti sa grafičkim ukrasima iz Božidarevog Prazničnog mineja i Vićencovog Molitvenika iz 1560. Ikona Gostoljublje Avramovo i istoimena grafička ilustracija iz Vićencovog Molitvenika se gotovo do pojedinosti podudaraju. Tri krilata anđela sjede za stolom, nogu položenih na supedion, desnicama blagosiljaju hranu, dok Avram i Sara, noseći dvije posude, pristupaju stolu. Jedino je u drugom planu scene arhitektura nešto drugačije riješena. Na grafičkoj ilustraciji je arhitektura predstavljena sa dvije odvojene građevine, a na ikoni je naslikan veliki zid, na čijim su uglovima jedna kupolna građevina, prolaz sa krovom na jednu vodu i kula (Cf. Медаковић, 1958: таб. LXXV, сл. 2). Druga ikona, Preobraženje Hristovo (Матић, 2015: 92, црт. 4, сл. 5), identična je istoimenoj grafici iz Božidarevog Prazničnog mineja (sl. 5). Scenom dominira prikaz preobraženog Hrista u bijelom hitonu i himationu, koji u dvostrukoj mandorli, prožetoj zracima, stoji na vrhu planine Tavor. Na susjedna dva brda, pored Hrista, naslikani su starozavjetni proroci Ilija i Mojsije. U podnožju planine su prikazani apostoli Petar, Jakov i Jovan, koji ispunjeni strahom od viđenog padaju ničice i pokrivaju oči rukama, s tim što je apostol Petar tijelom okrenut prema Hristu. Čak je i vegetacija gotovo preslikana sa grafike na ikonu, s tim što je majstor još malo dodao vegetacije ispod oba brda. Sve ove pojedinosti, koje je Strahinja ponovio na moračkoj ikoni, dovoljno pokazuju da je pred sobom kao slikarske predloške imao štampane knjige kako starijeg tako i mlađeg Vukovića (Cf. Медаковић, 1958: таб. LXXXI, сл. 2).

Sl. 5. Grafika Preobraženje Hristovo, Praznični minej Božidara Vukovića iz 1538.

Sl. 5. Pop Strahinja, ikona Preobraženje Hristovo, riznica manastira Morača, oko 1599–1600, (prema M. Matić)

U isto vrijeme kada je zograf Andrija Raičević radio ikonu Tri jerarha, tokom 1645–1646, uradio je i ikonu Vaznesenje Hristovo za pljevaljski manastir Sv. Trojica (Mariћ, 2017: kat. бр. 269, сл. 367). Primjetne su sličnosti između predstave sa ikone i grafičkog ukrasa iz Cvjetnog trioda iz Mrškine crkve iz 1566. godine. U središnjem dijelu polja čeoно je prikazana Bogorodica kraj koje su po jedan anđeo i dvije grupe apostola. Ona stoji na supedionu sa šakama na grudi, dok su na grafici nešto raširenije u stranu. Anđeli na ikoni u jednoj ruci drže skiptar, dok su drugu podigli ka nebu, a na ilustraciji su prikazani bez skiptara. Uz njih su naslikane dvije grupe od po pet, odnosno šest apostola koji gledaju ka nebu sa zaprepašćenjem i iznenađenošću. U gornjem dijelu je prikazan Hrist kako sjedi u mandorli kružnog oblika koju uznose četiri anđela na ikoni, odnosno dva na grafici. Jedino gdje je osjetnija razlika između grafike i ikone je u tome da je gornji dio grafičke ilustracije ukrašen vegetacijom, a ikone nije (Cf. Медаковић, 1958: таб. CXXII, сл. 1; Медаковић, 1964: сл. 28). Postoji mišljenje da je trojička ikona zapravo rađena prema kritskom predlošku, ili po predlošku koji je neki Raičevićev prethodnik, ili učitelj ranije stvorio oslanjajući se na iskustva majstora sa Juga (Cf. Милосављевић, 2005, 95, таб. VII; Петковић, 2008², 113).

Radul je između 1675–1676. naslikao ikonu Sv. Jovan Preteča sa žitijem (sl. 6), koja se danas čuva u riznici manastira Dobrun u Hercegovini (Ракић, 1998: 117–119, kat. бр. 41; Ракић, 1998: 169, kat. бр. 33, сл. 84–85;

Матић, 2017: 509–510, кат. бр. 373, сл. 112). Centralnu scenu ikone Radul je gotovo preslikao sa ilustracije istog svetitelja iz Prazničnog mineja. I na grafici i na ikoni Sv. Jovan Preteča je prikazan kao krilati vjesnik u tročetvrtinskom stavu, okrenut udesno ka segmentu neba u gornjem desnom uglu iz kog se po-malja poprsje Hrista koji ga blagosilja. U ljevici drži rašireni svitak sa tekstem koji se odnosi na Jevanđelje po Mateju (Mt. 3, 2). Pored sveca se nalazi tanjir na kojem je njegova odsječena glava. Izvjesne razlike ogledaju se u sitnim detaljima. Sveti Jovan Preteča na grafici drži dugački štap koji se završava sa krstom naslonjen o desno rame, dok ga na ikoni nema, te je na ikoni, u donjem lijevom uglu, naslikano malo drvo i sjekira, koji takođe nijesu prikazani na ilustraciji. Oko centralne kompozicije je naslikano četrnaest hagiografskih scena iz Pretečinog života. Sveti Jovan je na ikoni prikazan u punoj, a na grafičkoj ilustraciji u dopojasnoj figuri, što je i razumljivo zbog različitih dimenzija između grafike i ikone (Cf. Медаковић, 1958: таб. L, сл. 1).

U riznici manastira Morača čuva se ikona Sv. Jovan Preteča sa žitijem, nastala oko 1713–1714. godine, rad Dimitrija Daskala ili njegovoga sina Gavvila (Раичевић, 1996: 121; Čilikov, 2014: 104). Slikar je centralnu kompoziciju ikone gotovo do najsitnijeg detalja preslikao sa ikone iz Dobruna. Položaj tijela Preteče, poprsje Hrista u gornjem desnom uglu, rašireni svitak s tekstem iz Jevanđelja po Mateju (Mt. 3, 2), malo drvo i sjekira i tanjiri sa odsječenom glavom pored nogu, ukazuju na to da je majstor ispred sebe imao neki slikarski predložak. Može se osnovano misliti da je slikaru kao skica za islikavanje poslužila Radulova shema centralne scene ikone iz manastira Dobruna, a ne ilustracija iz štampane knjige (Петковић, 1986a: 114, сл. 58; Ракић, 1998: 130). Na ovakav zaključak navodi činjenica da je Radul bio Dimitrijevićev učitelj i da je imao veliki uticaj na njega, njegove sinove, zografa Maksima Tujkovića i njihove nastavljače (Томић, 1957: 7–8, 12; Мијовић, 1960: 21–22, 75, 79; Милошевић, 1971: 7; Вујичић, 1980: 216–217; Ракић, 1998: 122–130; Čilikov, 2019: 71–72; Медаковић, 2021², 60).

Sl. 6. Grafika Sveti Jovan Preteča, Praznični minej Božidara Vukovića iz 1538.

Sl. 6. Radul, ikona Sveti Jovan Preteča sa žitijem, riznica manastira Dobrun, 1675–1676, (prema M. Matić)

U vrijeme neposredno nakon ponovnog uspostavljanja Pečke patrijaršije 1557, kada je crkveni vrh pokrenuo veliku akciju umjetničke obnove na Kosovu, u Polimlju i u Hercegovini, pri čemu su prednjačili stari ugledni manastiri i crkve, da bi se kasnije i u najudaljenije djelove pod njenom jurisdikcijom prenio talas umjetničke djelatnosti (Петковић, 1965: 50; Петковић, 1995b: 61), važnu ulogu su imale ćirilične štampane knjige iz Venecije, kao i one nastale u Mrškinjoj crkvi. Ovom mišljenju u prilog ide podatak da su još tokom tridesetih i četrdesetih godina XVI vijeka iz venecijanske štamparije Božidara Vukovića knjige bile distribuirane na tlo Balkana (Тадих, 1963, 343). Kao što je već u uvodnom dijelu rada rečeno, one već štampane knjige nijesu povučene, jer je bila velika potražnja za njima, ali su one postepeno napuštane. Ipak, one koje su ostale sačuvane od ratnih pohoda, pljački, razaranja i na kraju zuba vremena, poslužile su starim majstorima kao slikarski predlošci.

Manastiri i crkve na današnjoj teritoriji Crne Gore izvrstan su primjer korišćenja ilustracija iz starih ćiriličnih štampanih knjiga na razne vrste umjetnosti XVI i XVII vijeka. Određene scene na freskama, ikonama, minijaturama, starom zlatarstvu i drvorezi nastale su prema predlošcima iz štampanih knjiga. Za ranije ukazane primjere uticaja grafika iz štampanih knjiga navedeno je da uglavnom potiču iz Prazničnog mineja Božidara Vukovića i da se odnose na predloške i preko njih na ikonografske sheme (Петковић, 1966: 94). Međutim, ustanovljeno je da su i štampane knjige iz štamparija Vićenca Vukovića, Jakova iz Kamene Reke, Jerolima Zagurovića i Mrškine crkve, posredno ili neposredno, uticale na izbor starih majstora.

Najveći broj grafičkih predložaka iz štampanih knjiga korišćen je pri slikanju scena Velikih praznika. One su sačinjavale ustaljen i obavezan program, čak i najmanje crkvice, zbog čega nije bilo razloga nepovjerenju što se tiče same teme. U ikonografskom pogledu u kompozicijama, a naročito Velikih praznika, ima određenih pojedinosti koje su preko italokritskih ikona ušle u stare štampane knjige, posebno u Praznični minej (Vocotopoulos, 1983: 675–680, fig. 1–13; Petković, 1995a: 11–20). Pa opet, svoje mjesto su našle i predstave stolpnika, različitih svetaca i svetica. Preuzimajući neku kompoziciju ili detalj, majstor XVI i XVII vijeka nesvjesno je prihvatao i stilizovana italokritska ikonografska rješenja, koja su, istina dosta rijetko, putem grafike ulazila i u postvizantijsku umjetnost (Petković, 2003: 566).

Svi poznati primjeri korišćenja grafičkih ilustracija iz štampanih knjiga kao predložaka od strane starih majstora, uz nekoliko izuzetaka iz XVI, uglavnom potiču iz XVII vijeka. Za ovakav podatak čini se da se mogu nazirati dublji razlozi, a ne slučajan splet okolnosti. Od prvih decenija XVII stoljeća umjetnička klima na tlu Pečke patrijaršije dosta se izmijenila (Петковић, 1995b: 120–123). Čuvanje tradicijom zavještanih oblika održavalo se uz sve veće napore, pa je bilo sve manje slikarskih predložaka. Zbog toga su postvizantijski majstori počeli da ih traže i tamo gdje do tada to nijesu činili, ili samo po izuzetku, pa između ostalog i u ilustracijama starih štampanih knjiga.

Literatura:

- Andrejević, A. (1966). „Ikona Tri jerarha Štrosmajerove galerije u Zagrebu“. *Bulletin JAZU*, god. XIV, 1–3, 144–151, Zagreb.
- Chatzidakis, A. (1962). *Icons of saint Georges des Grecs et de la collection de l'Institut*. Venise.
- Čilikov, A. (2014). *Ikone u Crnoj Gori*, Podgorica–Cetinje.
- Čilikov, A. (2019). „Postvizantijski slikari Crne Gore u XVII vijeku“. *Glasnik Odjeljenja humanističkih nauka* 5, 59–73, CANU, Podgorica.
- Petković, S. (1983). „Artistic Activity and Struggle for Survival of the Serbian Church during the Sixteenth and Seventeenth Centuries“. *Balkan Studies* 24/2, 617–630, Thessaloniki.
- Petković, S. (1995a). „Greek Influence on Illustrations in Serbian Books Printed in Venice in the 16th Century“. *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, 11–20.
- Petković, S. (2003). „Cretan Influence on the Serbian Paintings and Woodcuts of the 16th and 17th Centuries“. *Μίλτος Γαριδής (1926–1996) Αφιέρωμα*, 569–570, Ιωάννινα.
- Vocotopoulos, P. L. (1983). „A propos de l'influence crétoise sur la gravure serbe du 16e siècle“. *Balkans Studies* 24/2, 675–680, Thessaloniki.

- Vujičić, V. (1982). „Prilog poznavanju spomenika kulture na Luštici“. *Boka* 13–14, 399–420, Herceg Novi.
- Vujičić, R. (1999). „O nekim ikonografskim osobenostima ilustracija Božidara Vukovića Podgoričanina“. *Studije iz crnogorskoj istoriji umjetnosti*, 57–67, Cetinje.

*

- Вујичић, Р. (1980). „Иконописна дјела Димитрија даскала у Рисну“. *Бока* 12, 213–221, Херцег Нови.
- Вујошевић, Р. (1981). *Војвода Божидар Вуковић Подгоричанин штампар из XVI вијека*, Титоград.
- Вујошевић, С. (2023²). „Зидно сликарство Манастира Градишта“, у: Медин Д. (ур.). *Манастир Градиште*, Будва.
- Голубовић, Б. (1986). „Зидно сликарство цркве Манастира Петковице на Фрушкој гори“. *Зборник за ликовне уметности* 22, 85–125, Нови Сад.
- Ђурић, В. Ј. (1961). *Иконе из Југославије*, Београд.
- Ђурић, В. Ј. (1963). „У потрази за делом сликара Андрије Раичевића“. *Старине Црне Горе* I, 23–32, Цетиње.
- Ђурић, В. (1960). „Фреско сликарство манастира Градишта у Паштровићима“. *Историјски записи* XVII–2, 269–283, Титоград.
- Зарић, И. (2009). „Ризница икона цркве Светог Николе у Никољцу“. *Милешевски записи* 8, 211–228, Пријепоље.
- Јанц, З. (1959). „Српска графика XVII века“. *Зборник Музеја примењене уметности* 5, 99–111, Београд.
- Кајмаковић, З. (1966). „Утицај старе српске графике на живопис зографа Василија“. *Зборник за ликовне уметности* 2, 233–242, Нови Сад.
- Кајмаковић, З. (1971). *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево.
- Краут, В. (1985). *Историја српске графике од XV до XX века*, Горњи Милановац–Београд.
- Мандић, С. (1969). „Још три плоче старог дрвореза“. *Зограф* 3, 61, Београд.
- Матић, М. (2015). „Две необљављене хоросне иконе попа Страхиње из Будимље“. *Саопштења* XLVII, 87–100, Београд.
- Матић, М. (2017). *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд.
- Медаковић, Д. (1958). *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд.

- Медаковић, Д. (1964). *Стари српски дрворез*, Београд.
- Медаковић, Д. (1978). *Манастир Савина: Велика црква, ризница, рукописи*, Београд.
- Медаковић, Д. (2021²). *Српска уметност у XVIII и XIX веку*, Нови Сад.
- Мијовић, П. (1960). *Бококторска сликарска школа XVII–XIX вијека, I. Зограф Даскал Димитрије*, Титоград.
- Миловић Ј. М. (ур.). (1986). *Штампарска и књижевна дјелатност Божидача Вуковића Подгоричанина*, Титоград.
- Милосављевић, Д. (2005). *Зограф Андрија Раичевић: епоха и дело*, Београд–Ужице–Прибој.
- Милошевић, Д. (1971). *Иконе. Бококторска иконописна школа у Народном музеју*, каталог, Београд.
- Милошевић, Д. (1979). „Иконографија светог Саве у средњем веку“. у: Ђурић, В. Ј. (ур.), *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, 279–318, Београд.
- Мирковић, Л. (1922). *Црква Петковица*, Сремски Карловци.
- Мирковић, Л. (1940). *Црквени уметнички вез*, Београд.
- Пајић, С. (2003). „Представе и култ Три јерарха“. *Зборник за ликовне уметности* 34–35, 59–72, Нови Сад.
- Панић-Суреп, М. (1967). „Сачуване плоче старог српског дрвореза“. *Зограф* 2, 39–49, Београд.
- Пантић М. (ур.). (1994). *Пет векова српског штампарства 1494–1994*, Београд.
- Пејић, С. (2014). *Црква Светог Николе у Николцу*, Београд.
- Пејовић, Т. & Чиликов, А. (2011). *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд.
- Петковић, С. (1963). „Делатност зографа попа Страхиње из Будимља“. *Старине Црне Горе* I, 113–127, Цетиње.
- Петковић, С. (1964). „Трагом једне сликарске групе из друге половине XVI столећа“. *Зборник Филозофског факултета* VIII–2, 541–554, Београд.
- Петковић, С. (1965). *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад.
- Петковић, С. (1965–1966). „Црква Јекса код Црнојевића Ријеке“. *Старине Црне Горе* III–IV, 85–92, Цетиње.
- Петковић, С. (1966). „Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII века“. *Старинар* XVII, 91–96, Београд.
- Петковић, С. (1967). „Зидна декорација параклиса св. Стефана у Морачи из 1642. године“. *Зборник за ликовне уметности* 3, 133–157, Нови Сад.

- Петковић, С. (1969). „Илустрације *Meditationes vitae Christi* од Псеудо-Бонавентуре у једној српској штампаној књизи XVI века“. *Зборника Светозара Радојчића*, 253–265, Београд.
- Петковић, С. (1976). „Порекло илустрација у штампаним књигама Божицара Вуковића“. *Зборник за ликовне уметности* 12, 121–135, Нови Сад.
- Петковић, С. (1986а). *Морача*, Београд.
- Петковић, С. (1986б). „Божицар Вуковић и илустрације руских и украјинских штампаних књига XVI и XVII века“. у: Миловић Ј. М. (ур.), *Штампарска и књижевна дјелатност Божицара Вуковића Подгоричанина*, 83–105, Титоград.
- Петковић, С. (1995б). *Српска уметност у XVI и XVII веку*, Београд.
- Петковић, С. (1997). „Умјетничко завјештање манастира Острог“, у: Шаровић Р. (ур.), *Острог*, 93–164, Београд.
- Петковић, С. (2001). „Илустрације из штампаних књига као предлошци српским и бугарским минијатуристима XVI–XVIII века“. у: Витић, З., Јовановић, Т. & Шпадијер И. (ур.) *Словенско средњовековно наслеђе*, 401–423, Београд.
- Петковић, С. (2008²) *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Пљевља.
- Радојковић, Б. (1958). „Српски окови јеванђеља XVI и XVIII века“. *Зборник Музеја примењене уметности* 3–4, 51–87, Београд.
- Радојковић, Б. (1966). *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад.
- Радојковић, Б. (1967). „Илустрације српских штампаних књига XVI века као приручници старих српских златара“. *Зборник Музеја примењене уметности* 11, 59–73, Београд.
- Радојчић, С. (1955). *Мајстори старог српског сликарства*, Београд.
- Раичевић, С. (1996). *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица.
- Ракић, С. (1998). *Иконе Босне и Херцеговине*, Београд.
- Ракић, З. (1998). *Радул српски сликар XVII века*, Нови Сад.
- Ракић, З. (2002а). „Минијатуре сликара Јована у Псалтиру Гаврила Тројичанина из 1643. године“. *Саопштења XXXIV*, 265–280, Београд.
- Ракић, З. (2002б). „Заставица ауторским портретом пророка Давида у српским псалтирима XVII века“. *Археографски прилози* 24, 289–310, Београд.
- Ракић, З. (2012). *Српска минијатура XVI–XVII века*, Београд.
- Ранковић-Вучићевић, Д. (1969). „Графички извори зидног сликарства у наосу цркве Манастира Никоља под Кабларом“. *Зборник радова Народног музеја* 1, 55–61, Чачак.
- Сковран, А. (1958–1959). „Црква Св. Николе у Подврху код Бијелог Поља“. *Старинар IX–X*, 355–365, Београд.

- Сковран, А. (1977). „Војвода Божидар Вуковић – Dionisio della Vechia, гасталд Братства св. Ђорђа грчког у Венецији“. *Зограф* 7, 78–85, Београд.
- Сковран, А. (2006). „Црква манастира Светог Николе у Подврху“. и: Марковић Г. (ур.) *Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006*, Београд.
- Стојаковић, Д. (1959). *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд.
- Стојаковић, Д. (1960–1961). „Катапетазма монахиње Агније“. *Зборник Музеја примењене уметности* 6–7, 57–75, Београд.
- Тадић, Ј. (1963). „Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века“. *Зборник Филозофског факултета* VII–1, 337–360, Београд.
- Томић, Г. (1957). *Бококторска иконописна школа XVII–XIX век*, каталог, Београд.
- Ћоровић-Љубинковић, М. (1956–1957). „Уз проблем иконографије српских светитеља Саве и Симеона“. *Старинар* н. с. VII–VIII, 77–90, Београд.
- Ћоровић-Љубинковић, М. (1967). „Бојени дрворез у књигама штампарије Божидара Вуковића“. *Зборник Музеја примењене уметности* 11, 25–29, Београд.
- Харисијадис, М. (1965). „Псалтир Р. 29 са илустрованим месецословом патријаршијске библиотеке у Београду“. *Зборник за ликовне уметности* 1, 175–196, Нови Сад.
- Чиликов, А. (2010). *Паштровске цркве и манастири. Зидно сликарство*, Подгорица.
- Шево, Љ. (2005). „О темама и иконографији зидних слика у цркви Свете Петке у Мркови“. *Одјељење друштвених наука* 14, 225–245, АНУРС, Бања Лука.

**OLD PRINTED BOOKS AS ARTISTIC TEMPLATES IN
POST-BYZANTINE ART OF MONTENEGRO –
NEW EXAMPLES AND INTERPRETATIONS**

Old printed books marked a specific period in post-Byzantine art in Montenegro. Despite some resistance from church dignitaries of the Peć Patriarchate towards printed books, they served as artistic templates for old masters of the 16th and 17th centuries when decorating the walls of monasteries and churches, icons, miniatures, goldsmithing, and artistic embroidery. A significant number of examples of direct or indirect influence of old printed books have long been observed in the territory of present-day Montenegro. The iconographers, such as priest Strahinja from Budimlje, Andrija Raičević, Jovan, and Radul, who were among the main figures of Montenegrin post-Byzantine art, used illustrations from printed books as artistic templates. In monasteries throughout Montenegro, where local masters left some of the finest artistic works from the post-Byzantine period of Southeastern Europe, several new examples have been observed, which can with more or less certainty be assumed to have originated directly or indirectly through graphic illustrations from old printed books.

Key words: *priest Strahinja from Budimlje, Andrija Raičević, Jovan, Radul, old printed books, artistic templates, post-Byzantine art, 16th–17th century*

Izvorni naučni rad
UDK 008:502.131.1(497.115)

Suada A. DŽOGVIĆ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University - Peja/Peć
suada.dzogovic@unhz.eu

Hajrija ŠKRIJELJ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University - Peja/Peć
hajrija.skrijelj@unhz.eu

Zećir RAMČILOVIĆ (Skoplje)

Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij", Skoplje, Ševerna Makedonija
zecir.ramcilovic@gmail.com

CULTURAL POLICY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES OF SHAR MOUNTAINS NATIONAL PARK*

This study investigates the potential for sustainable development and cultural cooperation within the Sar-planina National Park, emphasizing the challenges of managing natural and cultural resources. The primary objective is to identify key structural barriers and propose strategic guidelines to enhance sustainability and foster cultural collaboration. Utilizing a mixed-methods approach that includes a systematic literature review, ethnographic field studies, and participatory observation, the research seeks to clarify the social dynamics of local communities and their interactions with the environment. The findings indicate significant opportunities for developing sustainable tourism, biodiversity conservation, and promoting cultural heritage through revitalizing local assets, including traditional crafts and festivals. Additionally, the integration of winter sports is recognized as a crucial factor for economic development. However, ongoing challenges such as ecosystem degradation, socio-economic inequalities, and geopolitical tensions hinder progress. The study advocates for establishing partnerships between local communities and international stakeholders, emphasizing the necessity of integrating local knowledge with global cooperation frameworks to

* Note: For this research, the term 'Sar-planina' will be used as the primary name for the mountain range. This term is chosen for consistency throughout the paper and is presented without diacritics or special characters (originally *Šar-planina*). Alternative names include *Sharr Mountains* in English, *Mali i Sharrit* in Albanian, and *Шар Планина* in Macedonian.

optimize resource management and ensure active community engagement in sustainable development initiatives.

Keywords: *cultural policy, sustainable development, Balkans, Sar-planina, international and regional cooperation*

INTRODUCTION

Promoting sustainable development and international cultural cooperation is key to improving the quality of life and preserving cultural heritage in contemporary development and globalization. As Karakul (2019) noted, sustainable development emphasizes a harmonious balance of economic, social, and environmental dimensions to meet current needs without compromising the ability of future generations to meet theirs. At the same time, fostering cultural cooperation between peoples and regions facilitates the exchange of ideas, values, and practices, promoting mutual understanding and strengthening ties between different populations. Vegheş (2018) states that cultural cooperation is pivotal in promoting inclusive societies and enhancing mutual respect among diverse communities.

This research seeks to explore the potential and challenges inherent in integrating sustainable practices and cultural exchange within the countries of the *Balkan Peninsula*. This unique region, rich in cultural heritage and natural resources, is uniquely positioned to advance its global standing through sustainable development initiatives and cultural cooperation.

Sar-planina is an illustrative example of the region's sustainable development and cultural potential. Declared a national park in 1986, *Sar-planina* covers a large area of 39,000 hectares. Its favorable geographical location makes it suitable for artistic endeavors, with the northern part in the Republic of Kosovo and the southern part in Macedonia. Significantly, the mountain is framed by the Prizren basin in the northwest, the Kosovska basin in the north, and the *Poloska* and *Mavrovska* basins in the south. Moreover, its cultural importance is enhanced by its proximity to key routes such as the Novi Sad-Belgrade-Kragujevac-Pristina-Uroševac-Strpce road network. Various geomorphological processes shape the topography of *Sar-planina*, and its artistic potential is additionally enriched by the presence of numerous glacial lakes and springs. The climatic conditions of the mountain are suitable for sports and recreational activities, with an average annual temperature of 10-12°C at the foot and from 0 -2°C in the higher areas. The yearly amount of precipitation falls between 1250 and 1500 mm, and the snow cover reaches a height of about 120 cm.

Sar-planina also has biogeographical value due to the presence of relict species, among which are *Mollica* [Bosnian Pine; Lat. *Pinus heldreichii*], *Monika* [Macedonian Pine; Lat. *Pinus peuce*], and *Mountain Maple* [Lat. *Acer pseudoplatanus*]. In addition, nature reserves such as *Osljak* and *Golemi Bor* are crucial for preserving biological diversity. The area also has historical and cultural value, and the city of Prizren is known as an actual city museum with 59 cultural monuments.

Despite its significant potential for sustainable development and cultural cooperation, the "*Sar-planina*" National Park faces countless challenges, including forest degradation and inadequate protection, attributed to Kosovo's prevailing political and economic circumstances. These challenges are further aggravated by the complex political situation that prevents effective implementation of protective measures and adequate management of natural resources. The draft law for the "*Sar-planina*" National Park calls for the tightening of protection measures, defined through protection regimes, to preserve the rich biological diversity and natural wealth of the Park. Implementing these measures is essential to prevent further ecosystem degradation and ensure sustainable development, supporting the local community's ecological, economic, and cultural interests. However, the success of these efforts relies on political will, adequate funding, and international support. This emphasizes the need for a coordinated approach to address the region's protection and sustainable development challenges. Thus, it is crucial to investigate how these challenges manifest in practice and to identify strategies that yield the best results.

In this context, this research's primary objective is to comprehensively analyze existing practices, identify best practices from current initiatives, and propose strategic interventions to enhance sustainable development and cultural cooperation in the Balkan region. Additionally, the study underscores the importance of integrating cultural heritage into sustainability frameworks while examining the interrelationship between cultural dynamics and sustainable practices.

Ultimately, this study aims to provide actionable guidelines and recommendations for government bodies, non-governmental organizations, and local communities. This approach seeks to optimize the region's inherent potential and enable sustainable development through practical cultural cooperation, fostering a holistic understanding of the interdependence between cultural and environmental sustainability.

THEORETICAL FRAMEWORK

Sustainable Development of National Parks: Harmonizing Economic, Ecological, and Cultural Objectives

The concept of sustainable development represents the integration of economic, social, ecological, and cultural goals to meet the needs of current generations without compromising the ability of future generations to meet their needs (World Commission on Environment and Development, 1987). In the context of national parks, sustainable development includes the protection of natural resources, the promotion of ecotourism, the preservation of cultural heritage, and the strengthening of local communities. National parks are key in preserving biological diversity and protecting natural habitats. Sustainable development in these areas implies implementing strategies that minimize the negative impact of human activities on ecosystems. This includes regulating visits, managing waste, and protecting endangered species and habitats. Visitation regulation is comprised of determining the maximum number of visitors to prevent the overuse of resources. At the same time, waste management includes measures to recycle and dispose of waste in an environmentally friendly manner. The UN (2015) emphasizes that sustainable management protects ecological systems and promotes social justice and economic prosperity, requiring policies that consider long-term environmental impacts alongside social and economic benefits (United Nations, 2015). Protecting endangered species and habitats is also key, including programs to conserve particular species and their habitats and restore degraded ecosystems. Ecotourism is a form of tourism that emphasizes responsible travel to natural areas, preserving the environment and improving the well-being of local communities. Promoting ecotourism within national parks can bring economic benefits while raising awareness of the importance of conserving natural resources. Ecotourism encourages tourists to learn about the environment and its conservation while promoting environmentally friendly practices. Sustainable development of national parks includes developing ecologically friendly and socially responsible tourism infrastructure, such as hiking trails, cycling routes, and information centers that educate visitors about the importance of nature conservation.

National parks often contain significant cultural heritage, including archaeological sites, traditional communities, and historical monuments. Sustainable development implies preserving and valorizing this heritage by integrating local communities into park management. This enables the preservation of cultural values while simultaneously supporting economic development through tourism (Borges, Carbone, Bushell, & Jaeger, 2011). Cultural heritage

can be preserved by restoring and maintaining historical buildings and promoting the local population's traditional crafts and customs. The integration of local communities ensures the transmission of cultural practices and knowledge to future generations, contributing to their preservation and valorization.

The involvement of local communities in the management processes of national parks is essential for achieving sustainable development. Community engagement is vital to ensuring that their needs and interests are acknowledged. This involvement facilitates the development of local capacities for effectively managing natural resources and promotes sustainable practices within the community (Pretty, 2003). This includes education and training, the development of local infrastructure, and promoting traditional practices that contribute to preserving the environment. Education and training can be provided through workshops, seminars, and training programs that help local people acquire the skills to manage resources and provide tourism services sustainably.

Sustainable development of national parks requires a multidisciplinary approach involving different sectors and experts. This involves collaboration between ecologists, economists, sociologists, cultural anthropologists, planners, and other relevant experts to provide holistic and integrated solutions. A multidisciplinary approach enables a comprehensive understanding of complex challenges and the identification of optimal strategies for the sustainable management of national parks (Redclift, 2006). The cooperation of different disciplines enables the creation of policies and strategies that consider all aspects of sustainable development, including ecosystem preservation, economic development, cultural heritage preservation, and local communities' social well-being (See *Diagram 1*).

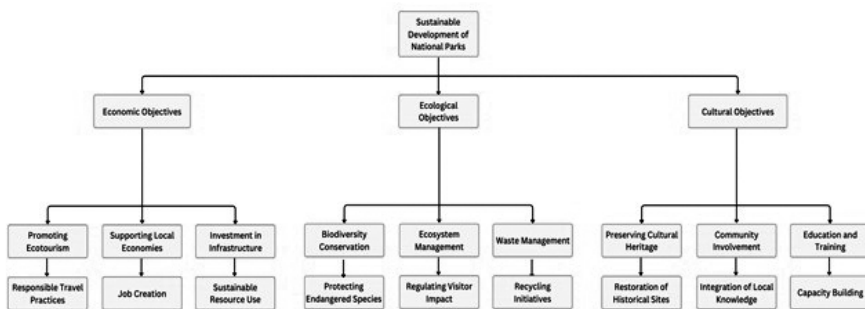

Diagram 1. *Sustainable Development of National Parks: Harmonizing Economic, Ecological, and Cultural Objectives.*

Diagram 1 offers a clear overview of the interconnected objectives for achieving sustainable national park development to better visualize the theoretical concepts discussed in this subsection. It emphasizes the importance of integrating economic, environmental, and cultural goals, as each aspect contributes to a balanced approach to park management. The diagram also underscores the need for a holistic strategy for sustainable development in national parks, where economic growth, ecological integrity, and cultural preservation are interrelated and mutually reinforcing. This integrated framework is crucial for addressing the complex challenges that national parks face in pursuing sustainable development.

Cultural Heritage as a Basis for Sustainable Development: Policy and Practice

Cultural heritage is celebrated for shaping community identity and fostering social cohesion; however, this perspective often overlooks the complexities and challenges of its preservation and promotion. While Giliberto and Labadi (2021) highlight the positive aspects of cultural heritage, it is essential to critically assess how cultural policies may inadvertently prioritize certain narratives, potentially marginalizing less dominant cultures. Critics argue that such policies can sometimes be well-intentioned but fail to account for the diverse realities of all community members, leading to a superficial representation of cultural diversity.

Moreover, UNESCO's emphasis on culture as a driver of sustainable development raises questions about the practical implementation of these policies. As noted by Pereira Roders and van Oers (2011), the effectiveness of cultural heritage in promoting social inclusion and job creation varies significantly based on local contexts and governance structures. For instance, regions with decentralized governance may be better equipped to engage local communities in heritage preservation, whereas centralized systems may impose top-down policies that overlook local needs.

The assertion that cultural heritage fosters innovation and creativity (Hosagrahar, Soule, Fusco Girard, & Potts, 2016; Skrede & Berg, 2018) may not universally apply, as economic and environmental solutions sometimes conflict with traditional practices. A more nuanced approach is necessary to ensure that cultural heritage serves as an inclusive and sustainable foundation for development. This includes recognizing the significance of intangible cultural heritage, such as oral traditions and rituals, which reflect communities' lived experiences and values. Integrating intangible heritage into cultural policies can enhance community engagement and ensure a more holistic representation of cultural identity.

While cultural heritage is recognized for its universal value and role in enriching community identities (Bleibleh & Awad, 2020; UNESCO, 2007), it is crucial to examine its preservation implications critically. Focusing on historical monuments and tangible heritage can overshadow intangible aspects, leading to cultural homogenization. Furthermore, while cultural heritage contributes to achieving the Sustainable Development Goals (SDGs), integrating cultural values into development strategies can be challenging. The effectiveness of such integration often depends on local governance, community engagement, and resource allocation.

Additionally, "protecting and promoting" cultural heritage raises questions about who defines what is worth preserving, potentially leading to conflicts over cultural ownership and representation, especially among marginalized groups. A more inclusive and participatory approach is necessary to ensure that cultural heritage reflects the diversity and complexity of community identities. Cultural cooperation is often celebrated for its potential to enhance sustainable development (Froner, 2017). However, critically assessing the effectiveness and inclusivity of such initiatives is crucial. Knowledge exchange and intercultural dialogue can inadvertently reinforce existing power dynamics, where dominant cultures overshadow marginalized voices. This raises concerns about whether cooperation genuinely reflects diverse perspectives or perpetuates a singular narrative.

Integrating ecological practices into cultural policies is commendable; however, implementing these practices often lacks consistency. Tokenism, characterized by superficial involvement without genuine influence, can lead to stakeholder disillusionment (Turco, 2010; Pollock & Sharp, 2012). In contrast, genuine ownership signifies meaningful participation, where communities actively engage in decision-making processes (Matusov & Marjanovic-Shane, 2017). Efforts to promote environmentally friendly cultural production and consumption may face resistance from stakeholders who prioritize economic gains over sustainability, leaving the actual impact of these policies on mitigating adverse environmental effects uncertain.

As UNESCO (2005) emphasized, local community participation is crucial, yet its meaningfulness can vary significantly. For instance, successful initiatives in Valencia, Spain, illustrate the importance of community engagement and social inclusion in regenerating historic city centers. These projects cultivate a sense of ownership among residents, ensuring equitable distribution of benefits and fostering sustainable urban development (Tanrikul, 2023). Conversely, the Love Canal incident is a cautionary tale, highlighting the severe consequences of inadequate community involvement in hazardous waste management. Initially, residents were not genuinely engaged, leading to

significant health and environmental repercussions, underscoring the dangers of tokenistic participation (Culley & Hughey, 2007).

Moreover, while a multidisciplinary approach (Galal Ahmed, 2010) can be beneficial, it may complicate decision-making and create conflicts among stakeholders with differing priorities. Therefore, a more critical and inclusive framework is essential to ensure that cultural cooperation effectively contributes to sustainable development.

Cultural policy refers to the strategies and actions governments and organizations take to promote and manage cultural activities and heritage. It is often viewed as a means to support social inclusion, which ensures that all individuals, particularly marginalized communities, have equal access to cultural resources and opportunities. However, the effectiveness of these policies in practice warrants critical evaluation.

Empowering marginalized communities to express their identity can sometimes lead to superficial engagement, where the underlying power dynamics remain unchanged. Initiatives that invite community participation may only involve token representation, failing to address these groups' genuine needs and voices. This raises important questions about whether cultural policies facilitate meaningful participation or serve as a façade of inclusivity.

While education and awareness of cultural heritage are essential for promoting sustainable development, the implementation of educational initiatives can be inconsistent. For example, programs that foster respect for diversity may overlook the complexities of cultural conflicts and the necessity for critical dialogue about power relations within communities. Moreover, cultural policy's adaptability is crucial, yet rapid societal changes can outpace policy responses, creating gaps in addressing emerging issues. Successful frameworks, such as the Cultural Heritage and Sustainable Development initiative, have effectively integrated ecological considerations into cultural policies, providing a roadmap for future initiatives. Strategies such as community-led cultural programs and inclusive policy-making processes should be employed to foster genuine stakeholder engagement, particularly among marginalized communities. These approaches ensure that marginalized groups' voices are heard and valued in decision-making.

In this context, policymakers should focus on enhancing the effectiveness of cultural policies by ensuring genuine community participation, addressing power dynamics, and implementing best practices that promote sustainability and social inclusion. Specific recommendations include establishing regular feedback mechanisms with communities, investing in capacity-building initiatives, and prioritizing inclusive cultural programming that reflects society's diverse identities.

METHODOLOGICAL FRAMEWORK

Qualitative research is essential for understanding complex social phenomena, particularly in natural settings such as *Sar-Planina National Park*. Johnson, Adkins, and Chauvin (2020) argue that applying rigorous criteria in research design enhances data analysis and interpretation. They emphasize the importance of clearly defining the research question and grounding it within a robust conceptual framework, which ensures methodological coherence and improves the validity and reliability of the study.

Similarly, Dzogovic and Bajrami (2023) emphasize that qualitative approaches enable the in-depth identification of patterns of meaning and facilitate a deeper understanding of social phenomena within their natural contexts, rendering them indispensable for examining educational and cultural dynamics.

Building on this foundation, Brod, Tesler, and Christensen (2009) highlight the importance of content validity in qualitative studies, stressing the need to align research design with established methodological standards. Moreover, Richardson, O'Neil, and Thorn (2022) introduce the concept of methodological bricolage, which promotes flexibility and integration of diverse methods within a single qualitative framework.

This research, focused on the *Sar-planina National Park*, is guided by a methodologically rigorous framework designed to produce credible and contextually grounded qualitative insights into the nexus between sustainable development and cultural cooperation. The applied methods are mutually reinforcing and grounded in established research traditions, ensuring analytical depth and methodological coherence.

The *systematic literature review* constitutes the study's conceptual foundation. Through a structured and comprehensive examination of scholarly works on national park governance and sustainability, the review identifies prevailing theoretical approaches, thematic trends, and existing research gaps. This synthesis informs the formulation of research objectives and provides the critical context for subsequent empirical inquiry.

Based on participant observation, *field research* facilitates direct engagement with local communities and their interactions with natural and cultural resources. This method enables the documentation of lived experiences and local practices that are often inaccessible through standardized quantitative techniques. By fostering trust and immersion, it generates rich, situated data illuminating sustainability's socio-cultural dimensions in the context of sustainable development in the *Sar-planina National Park*.

The *ethnographic method* further deepens the analysis by exploring cultural norms, identities, and value systems embedded within the daily life of communities associated with the *Sar-planina*. This immersive methodology allows the researcher to observe, document, and interpret cultural expressions and environmental interactions, thereby elucidating the role of cultural heritage in shaping sustainable practices and community-based resource management.

Thematic analysis is the principal analytical tool for interpreting qualitative data. This technique identifies patterns and interconnections that respond directly to the study's research questions by systematically coding and organizing data into thematic categories. It facilitates a comprehensive synthesis of empirical findings while maintaining analytical rigor and theoretical alignment.

Ethical considerations are integral to every stage of the research process. The principles of informed consent, cultural sensitivity, and confidentiality are strictly observed to protect participants' rights and the integrity of the research. Particular attention is given to the respectful engagement with local knowledge systems and community values, fostering a research environment grounded in mutual trust and academic responsibility.

Although qualitative research can provide valuable insights, it has significant *methodological limitations*. Its subjective nature can lead to bias and limit generalizability, especially in a context like *Sar-planina National Park*. Political fragmentation complicates data collection and stakeholder engagement, resulting in inconsistent data. Geopolitical tensions and governance issues can impede collaboration, undermine data transparency, and lead to incomplete information. To address these challenges, researchers should use triangulation, participatory approaches, and long-term community engagement to improve the reliability and comprehensiveness of data.

ANALYZING AND DISCUSSION

Sar-planina: Natural, Cultural, and Touristic Context

Sar-planina is celebrated for its mountainous exoticism, featuring majestic snowy peaks, lush green pastures, and a rich geological diversity of ore-bearing rocks. The name "*Sar-planina*" is etymologically rooted in ancient languages and the Indo-European etymon, underscoring the historical significance of the region's early inhabitants and their pivotal role in cattle breeding (Dzogovic, 2019, p. 505). This mountain range is recognized as a pervasive geological system in the southern Balkans, with evidence of human habitation dating back to ancient times.

The geological features of *Sar-planina* present a complex framework characterized by significant mineral deposits, which significantly contribute to its geodiversity. The mountain's heterogeneous geological composition and jagged relief have resulted in a unique vegetative diversity influenced by Mediterranean and Continental climates.

The etymology of "*Sar-planina*" reveals a profound connection to the region's cultural heritage, highlighting its historical significance in agriculture and livestock management. This cultural importance is further underscored by the mountain's role as a refuge during the Ice Age, significantly shaping its ecological landscape.

Moreover, *Sar-planina* is a prominent site for scientific research and artistic exploration. The intricate interplay of its natural beauty, geological diversity, and rich cultural history attracts researchers from various disciplines. It fosters a deeper understanding of the region's ecological systems and cultural narratives. This multifaceted character ultimately contributes to preserving its unique heritage, making *Sar-planina* a vital interdisciplinary study and appreciation area.

Geographical and Ecological Significance – Cultural Landscape of the Balkans

The *Sara massif*, spanning over 1,600 square kilometers between Kosovo in the north and North Macedonia in the south, is one of the highest mountain areas in the Balkans (See *Diagram 2*). Geographically isolated by the *Polog Valley* in the north, the *Prizren Plain* in the south, and the *Radika River* in the northwest, this isolation contributes to its unique ecological characteristics, making it a vital refuge for diverse species. The massif is home to rivers such as *Shkumbin* (Mk. *Pena*), *Lesocka*, and *Mazdraca*, as well as the *Vardar River*, which flows toward the *Aegean Sea* near *Thessaloniki*.

Numerous alpine settlements and those along rivers illustrate the long-standing human activity and economic pursuits, particularly in cattle breeding. *Sar-planina's* importance is further emphasized by its natural beauty and cultural and economic relevance throughout history (Dzogovic, 2019, p. 505).

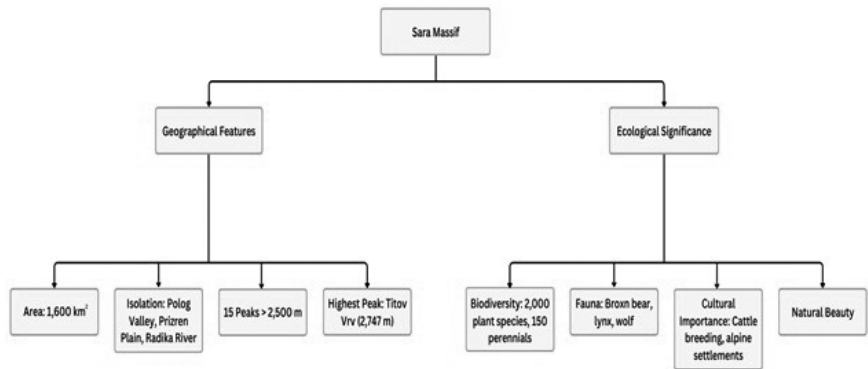

Diagram 2. *Geographical and Ecological Significance of the Sara Massif.*

With 15 peaks exceeding 2,500 m above sea level, including the highest peak, *Titov Vrv* (2,747 m), the *Sara massif* presents an impressive relief over its 80 km length, varying widths from 10 to 30 km. For the city of Tetovo, located at only 450 m above sea level, the mountain's relief is pronounced, resembling alpine mountains, characterized by rich forest vegetation ranging from beech in the lower elevations to grasslands above 1,600 m. The flora of the massif includes approximately 2,000 plant species, including 150 perennial species, while the fauna comprises numerous mammals, birds, reptiles, amphibians, and many unidentified insect species. Among these, the brown bear, lynx, and wolf symbolize the region, highlighting its ecological significance.

A thorough examination of the ecological significance of the *Sara massif* reveals that the interplay between geographical isolation and biodiversity is crucial. The region's distinctive characteristics support many species and provide essential ecosystem services. However, increasing pressures from human activities and climate change pose significant threats to this delicate balance. Therefore, it is necessary to implement effective conservation strategies that prioritize biodiversity protection and sustainable management of natural resources. Such measures will ensure the preservation of the *Sara massif* as a vital refuge for future generations, maintaining its ecological integrity and cultural heritage.

Challenges in Preserving Cultural Resources

The *Sar-planina* is known for its rich ecological and cultural diversity, but faces numerous challenges that complicate conservation efforts. The region's biodiversity is threatened by habitat loss, climate change, and invasive species, necessitating urgent and sustainable conservation strategies. Howe-

ver, effective management is hindered by political boundaries that impede coordinated cross-border conservation initiatives (Miho, Marka, & Krasniqi, 2023).

Aside from administrative hurdles, the political landscape further complicates conservation efforts in the *Sar-planina*. Different jurisdictions have inconsistent laws and regulations regarding nature protection, making it difficult to harmonize strategies. The lack of institutional cooperation among the countries that share this region leads to inefficient resource management, and political tensions often push environmental concerns to the sidelines. Additionally, issues related to land ownership and the utilization of natural resources frequently result in disputes among state institutions, private entities, and local communities, complicating the implementation of sustainable policies.

Figure 1. *Tetovo Fortress*

Source: Culture Whiz (n.d.)

Figure 2. *The Arabati Baba Teke*

Source: (Explore Macedonia, n.d.)

The *Sar-planina* also possesses considerable cultural heritage, evidenced by historical sites such as the *Tetovo Fortress* and the *Arabati Baba Tekke* (See *Figures 1* and *2*). This cultural heritage is intricately linked to local ecological practices, underscoring the need for an integrated conservation approach that recognizes the interconnection between biodiversity and cultural identity. Nevertheless, the cultural sector is frequently influenced by political factors. Competing narratives regarding cultural heritage can become subjects of political discourse, thereby affecting the protection and promotion of cultural monuments. In this context, the politicization of heritage may result in the oversight of certain cultural elements, which warrants careful consideration in conservation strategies.

Local communities' active involvement is crucial to sustainable efforts to preserve the *Sar-planina*. Their participation can foster the adoption of sustainable practices that protect ecosystems and cultural landscapes, ensuring the long-term viability of this unique region. However, overcoming political barriers and creating an environment encouraging transparent cooperation among all stakeholders is essential for effective community engagement. Therefore, to attain a sustainable future for the *Sar-planina*, it is necessary to effectively align ecological, cultural, and political factors.

Challenges of Sustainable Tourism and Infrastructure Solutions

Sar-planina is a significant tourist destination strategically located along key transport corridors, making it easily accessible to visitors from the region and beyond. This mountain boasts remarkable natural wealth, including over 200 endemic plant species and more than 44 game species, forming the foundation for developing biodiversity tourism. Particularly noteworthy are the populations of chamois, bears, lynxes, and rare endemic birds such as eagles and falcons, making this destination especially attractive for ecotourism and nature lovers.

The mountain massif averages 2,000 and 2,100 meters above sea level, with 25 peaks exceeding 2,500 meters. *Titov Vrh* (2,747 m) and *Bistra* (2,651 m) stand out. Although the mountain has a general northeast-southwest orientation, its relief is highly diverse. The high *Prevalac Pass* characterizes the northern part, while the mountain system extends through the branches of *Osljak*, *Ostrovica*, and *Kodza Balkans*, contributing to the region's geographical and ecological diversity (Amidzic, Bartula, & Jaric, 2012, p. 348).

While the *Sar-planina* natural resources offer significant potential for sustainable tourism, various challenges threaten the area's long-term sustainability. These challenges include insufficient infrastructure, inadequate planning for tourism activities, and ecological threats. The lack of quality transport links makes accessing key tourist locations difficult, and ineffective

regulation and control over tourism development can negatively impact sensitive ecosystems. Therefore, it is essential to implement integrated sustainable tourism strategies that balance the preservation of natural heritage with tourism development, ensuring long-term benefits for both the local population and visitors.

Sar-planina is one of the most prominent winter sports destinations in the Balkans, thanks to its favorable climatic conditions, elevation, and diverse terrain suitable for skiing activities (See Figure 3). One of the most famous ski resorts in the area is *Suncani brijeg* [Sunny Hill], situated at an altitude of 1,700 meters. It is the oldest and most renowned mountain resort in North Macedonia, famous for its challenging ski slopes and rich winter sports tradition.

Figure 3. *Šar (Shar) Mountains*.

Source: Encyclopaedia Britannica (n.d.).

The development of this ski resort began before World War II, and one of its most significant features is the *Sara Cup*, the oldest international ski competition in the Balkans, which continues to attract ski teams from around the world. Due to its historical significance and ongoing advancements, *Suncani brijeg* [Sunny Hill] plays a key role in the region's winter tourism.

The resort is 18 km from Tetovo and 53 km from Skopje, ensuring good transport connections. The infrastructure includes a modern paved road and a

seven km-long gondola that allows skiers to quickly and safely reach the highest parts of the ski area. The ski slope spans 10 km and can accommodate up to 8,000 skiers per hour, significantly enhancing the location's tourist capacity and appeal.

Despite its solid infrastructure and long-standing tradition, *Suncani brijeg* [Sunny Hill] faces several challenges that may impact its long-term sustainability. One primary issue is the seasonality of tourism—while skiing is the main draw during the winter, visitor numbers drop in the summer months, leading to decreased revenue and underutilized facilities. Furthermore, climate change could significantly affect the amount and duration of snow cover, potentially reducing the number of ski days each season.

In addition to environmental concerns, there are infrastructural limitations. Although the gondola and roads provide easy access, the accommodations available near the resort are limited, which may hinder further tourism growth. Additionally, competition from neighboring ski resorts in Bulgaria and Serbia, which have significantly modernized their infrastructure in recent years, presents another challenge (See *Diagram 3*).

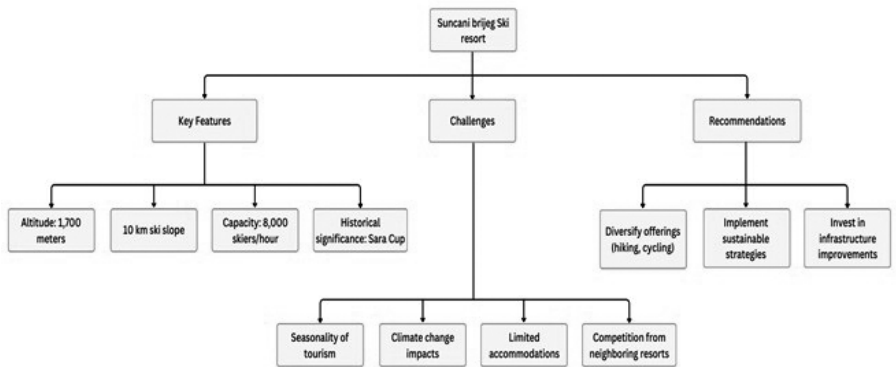

Diagram 3. Suncani Brijeg (*Sunny Hill*): *Key Features, Challenges, and Recommendations for Sustainable Development*.

Diagram 3 outlines the key features of the *Suncani brijeg* [Sunny Hill] ski resort, including its elevation, capacity, and historical significance. It also identifies the resort's challenges, including seasonal tourism, climate change, and increased competition. Additionally, the diagram provides recommendations for diversifying the resort's offerings and implementing sustainable strategies, emphasizing the importance of long-term development and sustainability in ski resorts.

Further investments in diversifying *Suncani brijeg* [Sunny Hill] offerings are essential for positioning it as a sustainable, year-round tourist destination. In particular, the development of summer tourism, through hiking, cycling, and ecotourism, could play a key role in reducing seasonal fluctuations in visitor numbers. To ensure the long-term competitiveness of the ski resort, it is equally important to implement comprehensive sustainable development strategies that include using renewable energy sources and preserving natural resources.

The Cultural and Natural Heritage of Popova Sapka: A Perspective on Sustainable Development

Popova Sapka is steadily developing into a modern tourist hub with excellent growth potential in regional and national tourism. Its unique combination of natural beauty and cultural resources gives it a key position in tourism development over the next decade. To compete with more established resorts such as *Bansko* in Bulgaria and *Kopaonik* in Serbia, diversification of tourism offerings is essential, including sporting activities, cultural and historical attractions, and rural tourism. A key strategy is to strengthen the region's competitiveness in the tourism market through targeted marketing campaigns and continued investment in infrastructure.

Preserving a region's natural and cultural heritage is crucial for sustainable tourism development. Research shows that such heritage sites are strong tourist magnets, with natural sites often generating higher revenues due to visitor spending patterns (Bacsi, Łęcka & Tóth, 2019). However, it is necessary to strike a balance between heritage conservation and tourism development, as excessive tourist pressure can threaten the integrity of these valuable sites. In this context, tourism development should be based on sustainable practices such as ecotourism, which promotes low-impact activities and thus mitigates the negative consequences of mass tourism.

Long-term sustainability includes integrating local communities into tourism planning and management. Residents should actively participate in decision-making processes to ensure that tourism's benefits are fairly distributed. Initiatives such as developing small family accommodations and promoting local crafts and traditional cuisine can help preserve cultural traditions while supporting the local economy. Additionally, involving local communities in sustainable resource management can help protect ecological balance, ensuring that tourism brings long-term benefits for all stakeholders.

The Sar-planina region in Kosovo, including the popular destination of *Brezovica*, is rich in cultural and tourist resources. The area contains hun-

dreds of kilometers of mountain ranges, extensive trail networks, fast-flowing rivers, glacial lakes, and around thirty picturesque villages. Special attention is given to local customs, traditions, arts and crafts, and traditional cuisine, deeply rooted in regional stories and history. The region is also known for its religious, ethnic, and linguistic diversity, offering hospitality to visitors worldwide. The region's natural landscapes and cultural heritage are rich, unique, and mostly untouched, providing an authentic experience for visitors.

The Sar-planina National Park, located in southern Kosovo, covers 53,272 hectares and encompasses the northern part of the *Sar-planina*, extending into northeastern Albania, southeastern Kosovo, and northwestern Macedonia. The park features diverse terrains, including glacial lakes and alpine landscapes. Its southern border follows the state borders between Kosovo, North Macedonia, and Albania. It includes the highest peaks of the *Sar-planina*, many exceeding 2,500 meters, such as *Çuka e Liqeni* (2,604 m) and *Bistra* (2,651 m).

Tourism development in Kosovo, particularly in *Brezovica* and *Sar-planina*, has undergone significant changes through three key phases:

Development Boom (1970s): This period was marked by substantial investments in tourism infrastructure and professional staff training in Kosovo. In *Brezovica*, hotels such as "Narcis" and "Molika," with 275 rooms and 620 beds, laid the foundation for further development. Ski infrastructure was modernized with new ski lifts and cable cars, significantly boosting the local economy and creating jobs in Prizren and surrounding areas.

Destructive Period (1989-1999): The revocation of Kosovo's autonomy and the breakup of Yugoslavia severely damaged the ecological and tourism infrastructure in *Brezovica* and *Sar-planina*. A decline in domestic, regional, and international visitors resulted in significant economic losses and damage to the tourism infrastructure.

Reconstruction and Economic Reforms (Post-1999): After the conflict, Kosovo began rebuilding infrastructure and implementing economic reforms with the support of private initiatives and international investments. However, challenges persist in urban and rural areas, including *Planina*, with slow processes of reconciliation and decentralization hindering economic development.

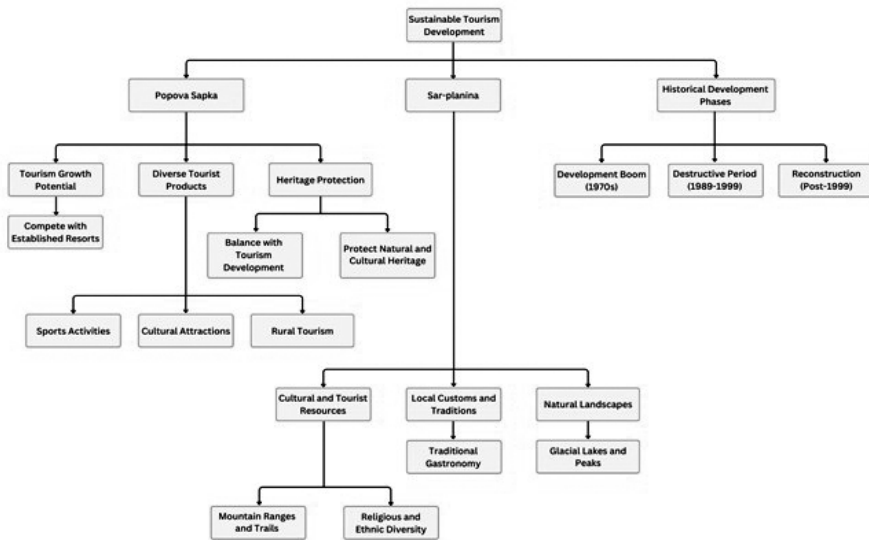

Diagram 4. *Sustainable Tourism Development in Popova Sapka and Sar-planina.*

Diagram 4 shows the complex interdependencies between tourism growth, cultural heritage preservation, and historical context, which form the basis for sustainable tourism development in the study area. Tourism sustainability relies heavily on the responsible use of natural resources and cultural heritage and their protection for future generations. Key elements include the active participation of local communities in the planning and implementation of tourism initiatives and an orientation towards sustainable practices that generate long-term ecological, cultural, and economic benefits.

Cultural Identity and Potential for Sustainable Development of the Polog Region

The *Polog Region*, the second-largest region in the country after Skopje in terms of population and number of economic activities, stands out for its cultural diversity and wealth. Located in the heart of Macedonia, the region has established eight statistical areas for more efficient resource management.

In the region's center is the *Center for the Development of the Polog Region*, a key organization that coordinates initiatives and projects, especially in cultural development. The center actively promotes cultural cooperation within the region and beyond, supporting small rural municipalities in realizing their artistic potential. The focus is also on the integration of the cultural

heritage of the *Polog Region* with a broader context, including the connection with *Sar-planina* mountain as a vital cultural and natural resource.

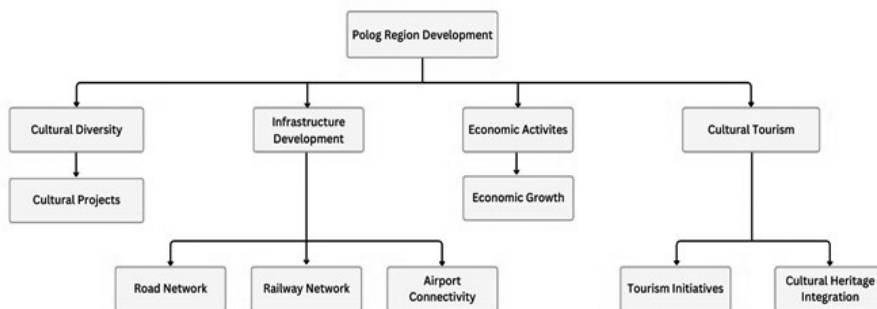

Diagram 5. *Development of the Infrastructure and Cultural Potential of the Polog Region.*

The region's development strategy identifies key directions, with cultural tourism as a significant driver of economic prosperity (See *Diagram 5*). This diagram outlines the main components of the region's development, including cultural diversity, infrastructure, economic activities, and the role of cultural tourism. The Center for the Development of the *Polog Region* actively creates mechanisms and financial structures to support cultural projects that benefit the local community and attract international partners. This includes the initiative '*Study of Cultural Projects Sar-planina*,' in collaboration with EPI Center International, the Ministry of Economy, and regional partners of North Macedonia.

The road network is relatively well connected to the infrastructurally developed area of *Polog*. The main infrastructural challenges are in the highlands of the *Sar-planina*, where some roads are underdeveloped and need to be adapted, especially the regional road Tetovo - *Popova Sapka*, which is crucial for tourism development.

The *Polog Region* is characterized by an underdeveloped and often inadequately maintained local road network, a common problem in mountainous areas. The incomplete railway infrastructure throughout the country is a significant obstacle to efficient rail transport and requires urgent reconstruction. However, the *Polog Region* is well connected to the existing international airports in Skopje and Ohrid, which allows for relatively fast travel to major airports.

Ethnographic Overview of Cultural Practices and Ecological Interactions in Sar-planina

The *Sar-planina* community exemplifies the complex relationship between cultural practices and ecological interactions. Traditional rituals and festivals embody the community's cultural identity and serve as vital mechanisms for environmental governance. These practices foster community cohesion and promote sustainable development by enhancing ecological awareness.

The research analyzed how these traditions influence community identity and their role in advancing sustainable development. A comprehensive methodological approach was employed, including *Ethnographic participant observation*, *Structured interviews*, and *Informal discussions with local informants*. These methods, conducted during fieldwork in July 2024, provided valuable insights into the community's cultural practices and social dynamics.

Participants were selected based on their active involvement in cultural activities. This ensured a diverse representation of perspectives, including insights from key informants such as Sadik Idrizi and Mejdin Saljiji, long-time educational and cultural workers. The collected data were analyzed using thematic analysis to identify recurring cultural identity and ecological sustainability themes. Ritual practices and festivals were selected for their significance in the context of cultural anthropology and environmental ethics, providing valuable insight into community identity and practices.

Cultural Practices and Festivals

Festivals in the region, such as "*Festival sarenih pruga*" [Candy Stripe], "*Sara pjevanje*" [Sara singing], and "*Tetovski filigranski folk*" (*Naimovi dani*) [Tetovo Filigree Folk (Days of Naim)], are central to the cultural identity of the Albanian and Bosnian communities. These events not only celebrate folklore but also promote the preservation of local traditions and cultural diversity. Furthermore, the *Sar-planina International Ski Cup* has been key in enriching the region's cultural and sports traditions. At the same time, festivals such as "*Bletezat*" [An international choir competition celebrating local traditions and culture] and "*Tetovske jabuke*" [Tetovo Apples; Children's festival] further highlight the region's vibrant cultural offering.

Connection to Local Natural Resources

Cultural practices in the *Sar-planina* region are intricately tied to the area's natural resources. Sadik Idrizi (personal communication, 20 July 2024) posits that the *Sar-planina* region boasts both material and intangible heritage, which provides a strong foundation for its potential to become an attractive tourist destination. Idrizi particularly underscores the significance of the *Pro-ljetni festival* [Spring Festival] in the village of *Sistevac* (Albania), celebrated

annually on 6 May, which features folklore events such as horse racing and the exhibition of the *Sarplaninac* – a renowned breed of shepherd dog. A similar festival, *Teferic*², is held in the village of Borje on May 7th.

The *Narcissus poeticus* field, situated near Sistevac and Novosej in Albania, represents a unique natural phenomenon that draws numerous visitors, especially during its blooming season at the end of May and the beginning of June. According to Idrizi, the breathtaking display of narcissus flowers is a rare and captivating sight; however, the 1.4 km-long access road remains in poor condition, which could deter potential visitors (personal communication, 20 July 2024).

To enhance the visitor experience and promote this exceptional site, Idrizi suggests creating an annual event called "*Days of the Narcissus*" during the peak blooming period (See Figure 4). This event could feature guided tours, local crafts, and cultural performances, thereby celebrating the beauty of the narcissus flowers and the broader regional heritage. Moreover, the nearby luxury hotel "*Stani i Hoxhes*" could provide convenient accommodations, further facilitating tourism. Improving access and hosting this dedicated event, the *Narcissus poeticus* field could evolve into a prominent attraction, stimulating community involvement and contributing to the local economy.

^{**} Note: *Teferic* is a traditional term used in the Balkans, particularly among Bosniaks, to describe a joyful outdoor gathering, often accompanied by music, food, and socializing. This concept signifies a festive atmosphere, relaxation, and enjoyment in the company of family, friends, and neighbors.

Historically, *teferic* played a significant role in social life, especially in rural areas, where people would gather in nature, such as meadows or by rivers, to celebrate special occasions like holidays, weddings, or the completion of agricultural work. Today, this custom persists in some parts of the Balkans, often taking the form of organized events that blend tradition with modern lifestyles.

In summary, *teferic* can be characterized as a form of folk celebration, emphasizing hospitality, community, and joy.

Figure 4. Field of Narcissus in Full Bloom (Sistevac, Albania).

Source: Photograph provided by Sadik Idrizi, personal communication, July 20, 2024, used with permission.

Furthermore, Mejdin Saljiji (personal communication, 20 July 2024) discussed the annual Proljetni festival in the village of *Brod*. Local communities celebrate the biodiversity of the *Sar-planina National Park* through traditional dances, songs, and the preparation of local specialties such as *Sarski sir* [Shar Cheese]. This festival reinforces the deep connection between cultural expressions and the region's natural heritage.

In addition, local culinary traditions, particularly the use of indigenous herbs, reflect sustainable practices that have been preserved through generations. This profound link between culture and ecology offers significant potential for developing ecotourism initiatives, further enhancing visitors' understanding of the region's cultural and ecological value.

Ecological Practices and Sustainability

In addition to cultural celebrations, the pastoral practices of the *Sar-planina* are essential for the ecological sustainability of the region. Local herders use traditional grazing methods to reduce environmental damage and maintain biodiversity. According to Sadik Idrizi (personal communication, July 20, 2024), the *Sar-planina* boasts more than 200 mountain rivers and streams flowing down their slopes, providing exceptional ecological conditions and natural beauty. The rivers flowing from the *Sar-planina* are known for their *crystal clear water* and high oxygen levels. This natural phenomenon supports ecosystem diversity and significantly benefits human health. Mountain rivers provide habitat for many species of fish, plants, and other organisms, making

these rivers vital ecosystems. Unfortunately, some rivers have been dammed for run-of-the-river hydroelectric power plants in recent years. While traditional pastoral practices in Sar-planina are essential for maintaining ecological balance, the recent trend of damming rivers for hydroelectric power poses significant threats to these vital ecosystems. Therefore, it is imperative to develop sustainable energy strategies that consider the ecological consequences of damming, ensuring the preservation of the environment and the well-being of local populations.

According to Saljiji (personal communication, July 20, 2024), natural remedies are often used for livestock health, reducing the need for chemical treatments. This holistic approach to livestock management is essential for the sustainable use of local natural resources. However, while these remedies can promote sustainability and animal welfare, their effectiveness is not always well-documented, and there may be gaps in knowledge regarding proper usage. Therefore, balancing traditional practices with scientific validation is crucial to ensure safe and effective livestock health management.

Water Conservation Rituals

The local community actively participates in water conservation rituals like the annual *spring cleaning ceremony*. This practice ensures clean and sustainable water resources and symbolizes the community's profound respect for natural cycles. Integrating these traditional practices with modern environmental conservation programs could significantly enhance the efficiency of water resource management in the region, as noted by Sadik Idrizi (personal communication, July 20, 2024). Consequently, the inhabitants of *Sar-planina* exhibit a strong cultural reverence for grass, plants, water, and all elements essential for human survival. Throughout *Sar-planina*, the community constructs *hajrat-cesme* [special offerings]³ typically dedicated to deceased family members, further reflecting their deep-rooted connection to the environment and their commitment to preserving it for future generations.

While the community's traditional practices reflect a commendable commitment to environmental stewardship, there is a need for a more stru-

*** Note: Hajrat-cesma [charitable fountain] refers to public fountains established as acts of philanthropy, frequently funded through waqf (philanthropic endowments). These structures were prevalent during the Ottoman period and were typically constructed by affluent individuals or governing authorities to serve the community. They provided free drinking water to passersby, travelers, and residents and were regarded as a means of accruing religious merit through acts of generosity.

In essence, hajrat-cesme represents a specific category of public waqf dedicated to the community's well-being by delivering essential services such as water. These fountains were often integrated into the cultural and religious context of the period, highlighting their significance beyond mere utility.

ctured approach to integrate these rituals into broader conservation efforts. Relying solely on cultural practices may not be enough to tackle contemporary environmental challenges such as climate change and water scarcity. Therefore, it is essential to develop collaborative initiatives that combine local knowledge with scientific research and policy-making. This partnership can lead to innovative solutions that respect cultural heritage while enhancing the resilience of water resources in the *Sar-planina*. By doing this, the community can ensure that their rich traditions effectively contribute to sustainable development and environmental conservation.

Folk Beliefs and Myths

Sar-planina's folk beliefs, including myths about mountain spirits and magical springs, are a testament to the region's rich cultural tapestry. These stories, passed down orally, often incorporate natural elements and are integral to local rituals. As Dzogovic (2006, p. 12) notes, Bosniak cosmology in *Sar-planina* includes reverence for natural phenomena such as the sun, moon, and stars. These mythical elements persist in local poetry and cultural practices, providing a unique lens through which to view the relationship between culture and nature.

The findings of this research highlight the intrinsic interconnectedness between local cultural practices and ecological management in the *Sar-planina* region. This relationship suggests that artistic expressions and environmental stewardship are not separate entities but are intricately woven into the community's daily life, significantly influencing identity and sustainability.

Dzogovic (2006) notes that the Bosniak cosmogony in *Sar-planina* embodies a deep reverence for nature, where myths and rituals symbolize the intimate relationship between humanity and the natural world. This cultural perspective serves as a means of identity preservation and acts as an implicit model for sustainable resource management, reflecting a worldview that values ecological balance.

Traditional practices, including pastoral techniques, culinary traditions, seasonal festivals, and water conservation rituals, illustrate adaptive strategies enabling the community to thrive alongside its environment for generations. For instance, using natural remedies in livestock care and incorporating indigenous herbs in local cuisine exemplify sustainable practices deeply embedded in everyday life. These cultural-ecological synergies offer valuable insights for contemporary environmental conservation and ecotourism initiatives, suggesting that traditional knowledge can inform modern practices.

Integrating traditional knowledge systems into conservation programs is vital for developing comprehensive and practical sustainability strategies. Recognizing and valuing the cultural dimensions of environmental manage-

ment can foster stronger community engagement and resilience. Traditional ecological knowledge (TEK) is crucial in biodiversity conservation and sustainable resource management (Drew, 2005). Promoting local festivals, rituals, and folklore helps preserve cultural heritage and raises ecological awareness, bridging the gap between traditional practices and modern sustainability goals (Pardo-de-Santayana & Macía, 2015).

Moreover, the study emphasizes the critical role of local stakeholders in shaping sustainable development strategies. Continuous dialogue with community members ensures that conservation initiatives are culturally appropriate and reflect local realities (Mekonen, 2017). This participatory approach enhances the effectiveness of environmental programs, strengthens community identity, and contributes to the long-term sustainability of *Sar-planina National Park*.

The research proposes an integrated framework aligning cultural heritage with environmental sustainability. By combining traditional knowledge with modern ecological practices, the *Sar-planina* region can pursue a development approach that honors its rich cultural heritage while ensuring its preservation.

CONCLUSION

In conclusion, this study emphasizes the critical necessity of integrating cultural cooperation and sustainable development within the Balkan region, with the *Sar-planina* serving as a representative case study. The findings indicate that when strategically aligned with sustainable tourism practices, cultural heritage can substantially contribute to local communities' socio-economic development while fostering broader regional collaboration.

Ensuring the long-term sustainability of cultural and natural resources requires a multidimensional approach, including continuous education, establishing robust institutional frameworks, and investment in adequate infrastructure. These components are vital to support resilient and adaptive tourism models that respect local identities while embracing global standards.

Given the persistent challenges, such as political instability and economic disparities, formulating and implementing targeted, context-sensitive policies is imperative. Cultural cooperation must be recognized as an instrument of heritage preservation and a dynamic force for regional development. In this regard, international organizations play a pivotal role in facilitating inter-regional platforms for knowledge exchange and best practices, thereby enhancing the overall effectiveness of cooperation strategies.

Nevertheless, the study also highlights several cultural and international obstacles that continue to hinder progress in the region. Inadequate promotion of local cultural assets undermines the authenticity and attractiveness of destinations such as the *Sar-planina*. At the same time, language barriers and the lack of intercultural competencies negatively affect the quality of visitor experiences. Furthermore, limited international cooperation, coupled with insufficient institutional support, constrains the global visibility of the region and reduces its competitiveness within the broader tourism market. Overcoming these structural limitations through comprehensive educational programs, capacity-building initiatives, and inclusive policy frameworks is essential for advancing a sustainable and culturally sensitive tourism paradigm.

Ultimately, this research unequivocally demonstrates that the integration of sustainable development and cultural cooperation is not only feasible but also imperative for preserving the unique heritage of the Balkan region and ensuring its long-term political and economic stability.

REFERENCES

- Amidzic, L., Bartula, M., & Jaric, S. (2012). Syntaxonomy overview of vegetation of Šar Planina in the Balkan Peninsula. *Vegetos*, 25, 348–360.
- Bacsı, Z., Łęcka, A., & Tóth, É. (2019). World heritage sites as soft tourism destinations – their impacts on international arrivals and tourism receipts. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 45(45), 25–44. <https://doi.org/10.2478/bog-2019-0022>
- Bleibleh, S., & Awad, J. (2020). Preserving cultural heritage: Shifting paradigms in the face of war, occupation, and identity. *Journal of Cultural Heritage*, 44, 196–203. <https://doi.org/10.1016/j.culher.2020.02.013>
- Borges, M. A., Carbone, G., Bushell, R., & Jaeger, T. (2011). *Sustainable tourism and natural World Heritage: Priorities for action*. Gland, Switzerland: IUCN. ISBN: 978-2-8317-1339-7. http://www.iucn.org/knowledge/publications_doc/publications/
- Brod, M., Tesler, L. E., & Christensen, T. L. (2009). Qualitative research and content validity: Developing best practices based on science and experience. *Quality of Life Research*, 18(9), 1263–1278. <https://doi.org/10.1007/s11136-009-9540-9>
- Culley, M. R., & Hughey, J. (2007). The power and public participation in the hazardous waste dispute: A community case study. *Environmental Sociology*, 13(1), 115–131. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9157-5>
- Culture Whiz. (n.d.). *Tetovo Fortress* [Image]. Culture Whiz. <https://culturewhiz.org/places/tetovo-fortress>

- Drew, J.A. (2005). Use of traditional ecological knowledge in marine conservation. *Conservation Biology*, 19(5). <https://doi.org/10.1111/j.15-173.x>
- Dzogovic, A. (2006). Tragovi nekih mitova, predanja i vjerovanja tursko-mongolskih naroda iz predosmanskog perioda u tradiciji Bošnjaka. *Almanah*, 35–36. <http://almanah.co.me/Ostale/PDF/casopis/Almanah%2035-36.pdf>
- Dzogovic, A. (2019). Review of *Monografija Župe, Gore i Podgora* [Review of the book *Monograph of Zupa, Gora and Podgor*, by D. Redzepi]. *Utilis*, 1(1), 1–535.
- Dzogovic, S. A., & Bajrami, V. (2023). *Qualitative research methods in science and higher education*. *Human Research in Rehabilitation*, 13(1), 156–166. <https://human.ba/wpdm-package/full-text-257/?wpdmdl=1961>
- Encyclopaedia Britannica. (n.d.). Šar (Shar) Mountains. *Encyclopaedia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Sar-Mountains#/media/1/523838/143928>
- Explore Macedonia. (n.d.). *Famous mosques in Macedonia* [Image]. Explore Macedonia. <https://explore.mk/attractions/famous-mosques-in-macedonia/>
- Froner, Y.-A. (2017). International policies for sustainable development from cultural empowerment. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 7(2), 208–223. <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-10-2016-0056>
- Galal Ahmed, K. (2010). Achieving socio-cultural sustainability in the design of the government-sponsored single-family houses in the UAE: The case of Al Ain. *WIT Transactions on Ecology and the Environment*, 129, 139–151. <https://doi.org/10.2495/SC100131>
- Giliberto, F., & Labadi, S. (2021). Harnessing cultural heritage for sustainable development: An analysis of three internationally funded projects in MENA Countries. *International Journal of Heritage Studies*, 28(2), 133–146. <https://doi.org/10.1080/13527258.2021.1950026>
- Hosagrahar, J., Soule, J., Fusco Girard, L., & Potts, A. (2016). Cultural heritage, the UN sustainable development goals, and the new urban agenda. *BDC. Bollettino Del Centro Calza Bini*, 16(1), 37–54. <https://doi.org/10.6092/2284-4732/4113>
- Johnson, J. L., Adkins, D., & Chauvin, S. (2020). A review of the quality indicators of rigor in qualitative research. *Qualitative Research in Pharmacy Education*, 84(17120). <https://doi.org/10.1002/j.1727-0221.2020.17120>
- Karakul, Ö. (2019). The effects of tourism on traditional craftsmanship for the sustainable development of historic environments. *European Journal of Sustainable Development*, 8(4), 380. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2019.v8n4p380>

- Matusov, E., & Marjanovic-Shane, A. (2017). Promoting students' ownership of their education through critical dialogue and democratic self-governance. *Dialogic Pedagogy: A Journal for Studies of Dialogic Education*, 5. <https://doi.org/10.5195/dpj.2017.199>
- Mekonen, S. (2017). Roles of traditional ecological knowledge for biodiversity conservation. *Journal of Natural Sciences Research*, 7(9), 21–27.
- Miho, A., Marka, J., & Krasniqi, Z. (2023). Importance of EU integration for biodiversity and nature conservation in transboundary protected areas (TPAs) in the Western Balkan. *Hydrobiology*, 2(1), 235–243. <https://doi.org/10.3390/hydrobiology2010015>
- Pardo-de-Santayana, M., & Macía, M. (2015). The benefits of traditional knowledge. *Nature*, 518(7540), 487–488. <https://doi.org/10.1038/518487a>
- Pereira Roders, A., & van Oers, R. (2011). Editorial: Bridging cultural heritage and sustainable development. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 1(1), 5–14. <https://doi.org/10.1108/20441261111129898>
- Pollock, V. L., & Sharp, J. (2012). Real participation or the tyranny of participatory practice? Public art and community involvement in the regeneration of the Raploch, Scotland. *Urban Studies*, 49(14), 3063–3079. <https://doi.org/10.1177/0042098012439112>
- Pretty, J. (2003). Social capital and the collective management of resources. *Science*, 302(5652), 1912–1914. <https://doi.org/10.1126/science.1090847>
- Redclift, M. R. (2006). Sustainable development (1987–2005): An oxymoron comes of age. *Horizontes Antropológicos*, 12(25), 65–84. <https://doi.org/10.1590/S0104-71832006000100004>
- Richardson, J., O'Neil, D. A., & Thorn, K. (2022). Exploring careers through a qualitative lens: An investigation and invitation. *Career Development International*, 27(1), pp. 99–112. <https://doi.org/10.1108/CDI-08-2021-0197>
- Skrede, J., & Berg, S. K. (2018). Cultural heritage and sustainable development: The case of urban densification. *The Historic Environment: Policy & Practice*, 10(1), 83–102. <https://doi.org/10.1080/17567505.2019.1558027>
- Tanrikul, A. (2023). The role of community participation and social inclusion in successful historic city center regeneration in the Mediterranean region. *Sustainability*, 15(9), 7723. <https://doi.org/10.3390/su15097723>
- Turco, C. J. (2010). Cultural foundations of tokenism: Evidence from the leveraged buyout industry. *American Sociological Review*, 75(6), 894–913. <https://doi.org/10.1177/0003122410388491>
- UNESCO. (2005). *Convention on the protection and promotion of the diversity of cultural expressions*. <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-protection-and-promotion-diversity-cultural-expressions>

- UNESCO. (2007). *Preservation of intangible heritage and sustainable cultural tourism: Opportunities and challenges*. <https://www.unesco.org/en/articles/preservation-intangible-heritage-and-sustainable-cultural-tourism>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- Vegheš, C. (2018). Cultural heritage, sustainable development, and inclusive growth: Global lessons for the local communities under a marketing approach. *European Journal of Sustainable Development*, 7(4), 349–360. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2018.v7n4p349>

**Suada A. DŽOGOVIĆ &
Hajrija ŠKRIJELJ & Zećir RAMČILOVIĆ**

KULTURNA POLITIKA I ODRŽIVI RAZVOJ: IZAZOVI I MOGUĆNOSTI NACIONALNOG PARKA ŠAR-PLANINA

Studija istražuje potencijal za održivi razvoj i kulturnu saradnju unutar *Nacionalnog parka Šar-planina*, naglašavajući složene izazove upravljanja prirodnim i kulturnim resursima. Primarni cilj je identificirati ključne strukturne prepreke i predložiti strateške smjernice usmjerene na povećanje održivosti i poticanje kulturne saradnje. pristupom mješovitih metoda, koji uključuje sistematski pregled literature, etnografska terenska istraživanja i participativno promatranje, ovo istraživanje nastoji razjasniti društvenu dinamiku lokalnih zajednica i njihove interakcije s okolinom. Podaci otkrivaju značajne mogućnosti za razvoj održivog turizma, očuvanje biološke raznolikosti i promicanje kulturne baštine kroz revitalizaciju lokalnih dobara, uključujući tradicionalne zanate i festivale. Osim toga, integracija zimskih sportova prepoznata je kao ključni faktor ekonomskog razvoja. Međutim, tekući izazovi poput degradacije ekosistema, socioekonomske nejednakosti i geopolitičkih napetosti koče napredak. Studija zagovara uspostavu partnerstva između lokalnih zajednica i međunarodnih dionika, naglašavajući potrebu integracije lokalnog znanja s okvirima globalne saradnje kako bi se optimiziralo upravljanje resursima i osiguralo aktivno sudjelovanje zajednice u inicijativama održivog razvoja.

Ključne riječi: *kulturna politika, održivi razvoj, Balkan, Šar-planina, međunarodna i regionalna saradnja*

Izvorni naučni rad
UDK 811'246.3:656.075

Merita DAUTI (Peja/Peć)
Haxhi Zeka University - Peja/Peć
merita.begolli @unhz.eu

Sumejja LUKOVIĆ (Peja/Peć)
Haxhi Zeka University - Peja/Peć
sumejjalukovic2@gmail.com

Anesa ABAZOVIĆ (Peja/Peć)
Haxhi Zeka University - Peja/Peć
abazovicanesa6@gmail.com

Elma NURKOVIĆ (Peja/Peć)
Haxhi Zeka University - Peja/Peć
nurkovicelma2@gmail.com

THE ROLE OF MULTILINGUALISM IN INTERCULTURAL COMMUNICATION AND THE ENHANCEMENT OF HOSPITALITY SERVICES

This study investigates the impact of multilingual communication on hospitality service management and quality enhancement in the hotel industry. Multilingualism plays a crucial role in improving service quality and customer experience by facilitating effective communication with international clients and enhancing service efficiency. The ability to communicate in multiple languages fosters a more welcoming environment for tourists and strengthens intercultural interactions. A quantitative research approach was adopted, utilizing questionnaires for data collection. A total of 179 questionnaires were distributed to hospitality sector employees across three Balkan countries: Kosovo, Montenegro, and Albania, who were interviewed about their perceptions. Data analysis was conducted using SPSS software to assess employees' perceptions of the influence of multilingualism on service management and quality improvement. The findings reveal that hospitality employees perceive multilingualism as a key factor in enhancing service quality and

customer satisfaction. Proficiency in multiple languages optimizes communication and contributes to greater service efficiency. Moreover, the results underscore the significant role of multilingualism in improving services and fostering effective intercultural communication, ultimately increasing the overall efficiency of the hospitality sector.

Keywords: *Multilingualism, hotel services, employees, intercultural communication.*

1. INTRODUCTION

In the tourism sector, it is essential for the supply and demand sides to maintain excellent communication to ensure the required quality and performance standards. In tourism business practices, verbal communication holds greater importance than written communication; however, both forms are highly valued (Kay & Russette, 2000). Language is a means of communication that involves spoken or written symbols to express ideas, emotions, and experiences. Understanding its role can help businesses improve coordination, make better use of new technologies, enhance customer satisfaction, and achieve more effective management in the tourism sector (Akoumianakis, 2009). For tourism employees, the ability to communicate effectively is one of their most essential skills, as it has become a vital part of daily tourism business operations (Brownell, 2017). Developing language proficiency not only improves communication but also fosters intercultural understanding and integration (Kramsch, 1998). This skill is also important for those who can communicate in more than one language, whether actively, by speaking and writing, or passively, by listening and reading (Jajić, 2017). In the tourism and hospitality sector, communication is of particular importance, as it is not just a way to convey information but has a deeper meaning, especially when it comes to interactions between tourists and staff (Ryan et al., 1996). Positive relationships cannot be maintained if the communication between the visitor and the host is not effective, particularly when it comes to verbal communication. Multilingualism is a phenomenon that occurs when two or more languages are used and coexist in a specific communication context (Barton and Lee, 2016). Therefore, the use of foreign languages is essential to enable such communication, allowing for conversations with visitors in their own language (Leslie & Russell, 2006). The role of foreign languages in delivering quality service is significant, as they are an important tool in making a guest feel at home, thus fostering greater brand loyalty and larger financial returns (Torres & Kline, 2013). The ability to understand the needs of guests and resolve issues effectively is a key component of successful services,

contributing to the enhancement of the visitor experience and the quality of service provided (Tziora et al., 2005).

2. EMPLOYEE SKILLS AND MULTILINGUALISM IN THE HOSPITALITY SECTOR

In every organization, employees represent one of the most important resources that influence its success and the achievement of its objectives. They play a key role in determining the organization's vision and perspective for the future. For this reason, organizations aim to recruit capable, experienced, and qualified individuals (Bellou & Chatzinikou, 2015). Excellent service quality has gained importance as a tool to increase customer satisfaction and loyalty (Gouthier et al., 2012). The hospitality industry today is increasingly characterized by professionals with multilingual skills, enabling them to better understand the needs of guests and provide the best possible service. This has made language skills essential for businesses that want to maintain competitiveness in the global market (Pace, 2015). Multilingualism refers to the ability of individuals, groups, institutions, and societies to regularly use more than one language in their daily lives (Cenoz & Gorter, 2023). In the tourism sector, effective communication with tourists is a crucial aspect for those providing services or acting as intermediaries in the distribution process. Customer experience plays a key role, and only employees who manage to deeply understand the needs of visitors and anticipate their expectations can ensure a consistent quality of service. The tourism and hospitality industry leverages employees' language skills as an economic resource, valuing multilingualism as a marketable asset. Knowledge of different languages offers advantages for employers, such as expanding trade opportunities, increasing competition, and improving service quality, while also providing benefits for employees through the development of multilingual skills (Duchêne & Piller, 2011). Since the ability to provide excellent service is closely linked to proficiency in foreign languages, language skills are a critical factor in maintaining high standards in the hospitality industry (Manson et al., 2011). Language in the hospitality sector is often characterized by a formal tone, which depends on the level of knowledge and relationships between the individuals communicating. This process involves several important skills that must be developed to provide quality service. Some of these skills include: addressing a person appropriately, gathering and providing necessary information, responding to questions and requests, using proper requests, appropriately using gestures, as well as managing problematic clients and calming those who complain (Šuljić Petrc et al., 2021). These skills are essential for building and imple-

menting an effective hospitality language in practice (Blue & Harun, 2003). In this context, multilingualism becomes a powerful tool that enables the faster and more efficient resolution of potential issues with clients, contributing to a more positive and healthy communication atmosphere. This highlights the need for qualified employees in these sectors, who must have the ability to speak multiple languages and work in a multicultural environment. Furthermore, the tourism industry, which is fundamentally service-oriented, relies on skilled employees to ensure excellent services for its visitors (Luka, 2015; Zehrer et al., 2014; Kaufman & Ricci, 2014). Effective communication and multilingualism are essential for the success of the tourism and hospitality industry. Language skills help improve service, optimize the visitor experience, and maintain high-quality standards. Effective communication and multilingualism are essential for the success of the tourism and hospitality industry. Language skills help improve service, optimize the visitor experience, and maintain high quality standards. Qualified employees, who can communicate in several languages and operate in a multicultural environment, are a valuable asset for any organization that wants to increase competitiveness and customer satisfaction in the global marketplace.

3. METHODOLOGY

This study used a quantitative approach, distributing structured questionnaires to analyze the impact of multilingualism on hotel service management. In total, 179 questionnaires were distributed, in three Balkan countries: Kosovo (69 respondents), Montenegro (53 respondents) and Albania (57 respondents). The purpose of distributing the questionnaires was to collect data from employees in the hospitality sector regarding the importance of language knowledge and other necessary skills required for providing quality services. The collected data were analyzed using SPSS software, including various analyses such as mean, standard deviation, variance, skewness, kurtosis, item-total correlation, and Cronbach's Alpha reliability coefficient. The results will enable drawing conclusions about the impact of multilingual knowledge on improving employee performance and their preparedness to manage demands and needs in the hospitality sector.

3.1 Instruments

For data collection in this study, a structured questionnaire was used as the primary instrument. This questionnaire was designed to examine the impact of multilingualism on the management of hotel services, focusing on

the perceptions and experiences of hospitality sector employees regarding the importance of language knowledge and its impact on providing quality services. The questionnaire included closed-ended questions, which were evaluated using a 5-point Likert scale, allowing participants to express their opinions from 1 (Strongly Disagree) to 5 (Strongly Agree). This format was used to ensure a clear and objective assessment of the responses, enabling accurate comparison and analysis of the data. Each question in the questionnaire is supported by academic literature, ensuring that the questions are reliable and relevant for the purposes of this study. For this reason, several well-known authors in the field of multilingualism and hotel service management have been selected to support the questions. The collected data are focused on analyzing how multilingual skills impact the provision of quality services and the management of various situations with clients. Furthermore, two distribution formats were used for the questionnaires: via email and in physical form. This distribution method allowed for the inclusion of a wide and diverse group of participants, ensuring full representation of the hospitality sector from three Balkan countries: Kosovo, Montenegro, and Albania. This approach has enabled the collection of data from a significant number of hospitality sector employees, who were asked about the importance of multilingualism in their work and its impact on service performance.

The following presents Table 1, which contains the questions directed to the interview participants, supported by relevant academic literature.

Table 1: Interview Questions and Theoretical Support from the Literature

Questions	Authors
Q1. Are multilingual skills important for providing quality service in the hospitality industry?	(Gouthier et al., 2012; Pace, 2015)
Q2. Communication with tourists who speak different languages is often a challenge for hospitality employees?	Kramsch, 1998; Leslie & Russell, 2006,
Q3. Knowledge of foreign languages directly contributes to improving the experience and satisfaction of customers?	(Manson et al., 2011)
Q4. My personal experience has shown that communication in foreign languages has helped in resolving issues with customers?	(Tziora et al., 2005)

Q5. Multilingualism is a necessary skill for improving relationships with customers and handling challenging situations?	(Šuljić Petrc et al., 2021)
Q6. The hospitality sector should recruit skilled and experienced individuals to provide quality service?	(Bellou & Chatzinikou, 2015)
Q7. Working in a multicultural environment is important and helps in providing better services in the hospitality sector?	(Cenoz & Gorter, 2023)
Q8. Multilingualism can create opportunities for career advancement and professional development in the hospitality industry?	(Zehrer et al., 2014; Kaufman & Ricci, 2014)
Q9. Knowledge of multilingualism is a key factor in maintaining a hotel's competitiveness in the global market?	(Pace, 2015)
Q10. Multilingualism has a direct impact on improving the economic performance of the hotel and the quality of services provided?	(Torres & Kline, 2013; Akoumianakis, 2009)

Source: Author's

4. DATA ANALYSIS AND DISCUSSION

4.1 Demographic characteristics of respondents

Table 2. Socio-demographic variables

Socio-demographic variables	Category	N (179)
Gender	Male	92
	Female	87
Age	Less than 20 years	31
	21-30 years	57
	31-40 years	43
	More than 40	49
Educational status	Primary	22
	Secondary	67
	University	55
	Postgraduate	35

Work Experience	≤1 year	9
	1–3 years	25
	4–6 years	31
	7–9 years	44
	10–15 years	37
	≥16 years	33

Source: Author's

Table 2, presents the socio-demographic data of 179 interviewees in the hospitality sector in Kosovo, Montenegro, and Albania, categorized by gender, age, education level, and work experience. The sample includes a balanced gender distribution, with a higher concentration of employees in the age group of 21-30 years. The majority of participants have a secondary or higher education, while work experience ranges from less than one year to over 16 years, with a predominance of employees having 7-9 years of experience. These data indicate a diverse workforce with varying levels of experience, reflecting the development and dynamics of the hospitality sector in the region.

4.2 Results of the Statistical Analysis

This section presents the results of the statistical analysis regarding the perceptions of hospitality sector employees in Kosovo, Montenegro, and Albania, concerning the importance of multilingual skills for providing quality services. The analysis includes various measures such as the mean, standard deviation, variance, skewness, kurtosis, item-total correlation, and Cronbach's Alpha reliability coefficient. These parameters were used to assess the distribution of responses, the consistency of respondents' answers, and the reliability of the measurements. The results provide a comprehensive insight into the perceptions of employees in these three countries and the importance of developing multilingual skills in the hospitality industry.

Table 3: Employees' Perception of the Importance of Multilingualism in the Hospitality Sector in Kosovo

Variable	%				Mean	Standard deviation	Variance	Skewness	Kurtosis	Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha
	SD	D	N	A							
Q1	4.5	13.4	17.9	28.4	35.8	3.7761	1.20379	1.449	-.681	-.565	.933
Q2	3.0	6.0	4.5	22.4	64.2	4.3881	1.02920	1.059	-1.881	2.939	.974
Q3	3.0	7.5	11.9	23.9	53.7	4.1791	1.09994	1.210	-1.283	.813	.974
Q4	3.0	3.0	6.0	28.4	59.7	4.3881	.95275	.908	-1.944	3.896	.974
Q5	0	1.5	9.0	29.9	59.7	4.4627	.78486	.616	-1.811	4.532	.951
Q6	0	0	6.0	17.9	76.1	4.7015	.57774	.334	-1.821	2.345	.918
Q7	3.0	1.5	4.5	34.3	56.7	4.4030	.88864	.790	-2.101	5.337	.950
Q8	0	0	0	22.4	77.6	4.7761	.41999	.176	-1.355	-.169	.845
Q9	1.5	3.0	3.0	28.4	64.2	4.5075	.82339	.678	-2.207	5.686	.954
Q10	0	0	0	16.4	83.6	4.8358	.37323	.139	-1.855	1.484	.831

SD: Strongly Disagree (1), D: Disagree (2), N: Neutral (3), A: Agree (4), SA: Strongly Agree (5)

Source: Author's

The analysis results from Table 2, which include 69 employees from the hospitality sector in Kosovo, show strong consensus on the importance of multilingual skills in providing quality services. All questions have an average score above 3.7, indicating strong support for multilingualism. The overall average for all questions is high, ranging from 3.77 (Q1) to 4.84 (Q10), indicating strong consensus that multilingual skills are essential for providing quality services. The responses are very positive, as the majority of employees selected "Agree" and "Strongly Agree." The standard deviation is also notable, particularly for questions such as Q1 (1.20379) and Q10 (0.37323), which suggest a wide distribution of responses, but without significant deviations from the mean. The negative skewness for most of the questions, such as Q10 (skewness = -1.855) and Q9 (skewness = -2.207), indicates that the responses are concentrated towards the more positive values of the scale, with more employees agreeing on the importance of multilingualism. High kurtosis in some questions (such as Q9 and Q7) indicates that the responses are more concentrated around the "Agree" and "Strongly Agree" options, reflecting a strong consensus among the employees. The Item-Total Correlation coefficient is high for all questions, indicating that the questions are strongly related to the overall measurement of the perception of the importance of multilingualism. Cronbach's Alpha is above 0.9 (0.973), suggesting excellent reliability and high consistency in measuring employees' perceptions. This high level of reliability and consistency confirms that the questions are appropriate and the measurements are trustworthy in reflecting employees' perceptions. The analysis results suggest broad support for multilingual skills as a key component in providing quality services in the hospitality sector in Kosovo. The majority of employees are aware of the importance of multilingualism and believe that this factor is crucial for attracting tourists and improving the quality of services.

Table 4: Employees' Perception of the Importance of Multilingualism in the Hospitality Sector in Montenegro.

Variable	%					Mean	Standard deviation	Variance	Skewness	Kurtosis	Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha
	SD	D	N	A	SA							
Q1	0	0	0	32.1	67.9	4.6792	.47123	.222	-.791	-1.430	.825	
Q2	0	0	3.8	20.8	75.5	4.7170	.53268	.284	-1.755	2.327	.942	
Q3	0	0	0	17.0	83.0	4.8302	.37906	.144	-1.810	1.326	.921	
Q4	0	0	0	28.3	71.7	4.7170	.45478	.207	-.992	-1.058	.877	
Q5	0	0	0	9.4	90.6	4.9057	.29510	.087	-2.857	6.404	.787	
Q6	0	0	0	22.6	77.4	4.7736	.42252	.179	-1.346	-.198	.926	.957
Q7	0	0	0	18.9	81.1	4.8113	.39500	.156	-1.638	.709	.929	
Q8	0	0	0	9.4	90.6	4.9057	.29510	.087	-2.857	6.404	.787	
Q9	0	0	0	17.0	83.0	4.8302	.37906	.144	-1.810	1.326	.921	
Q10	0	0	0	5.7	94.3	4.9434	.23330	.054	-3.950	14.137	.646	
SD: Strongly Disagree (1), D: Disagree (2), N: Neutral (3), A: Agree (4), SA: Strongly Agree (5)												

Source: Author's

The results of the analysis on the perception of multilingualism in the hospitality sector in Montenegro, presented in Table 3, show strong support for the importance of multilingual skills in providing quality services. All questions have a high average, above 4, reflecting a clear positive trend in employees' perception. The average for all questions is above 4.6, with Q10 (4.94) having the highest rating and Q1 (4.68) as the question with the lowest average, yet still remaining at high levels. The standard deviation is also low for most of the questions, particularly for Q10 (0.23) and Q5 (0.30), indicating a high level of unanimity in the responses, meaning a similar opinion among the participants. Negative skewness (with values such as -3.95 for Q10) suggests that the responses are more concentrated around the higher values, with a tendency to strongly support the importance of multilingual skills. Furthermore, the high kurtosis in some questions (such as Q5 and Q10) indicates a concentration of responses around the more positive options, emphasizing the consensus regarding the value of multilingualism. The Item-Total Correlation coefficient is high for all questions, indicating that each question has a strong relationship with the overall score, meaning that the questions are well-connected and measure a common dimension. Cronbach's Alpha, which is above 0.9 for all questions, indicates excellent reliability of the measurements and high consistency in the responses. These results highlight the importance of multilingualism in providing quality services in the hospitality sector in Montenegro.

Table 5: Employees' Perception of the Importance of Multilingualism in the Hospitality Sector in Albania.

Variable	%				Mean	Standard deviation	Variance	Skewness	Kurtosis	Item-Total Correlation	Cronbach's Alpha
	SD	D	N	A							
Q1	0	0	10.2	16.9	72.9	4.6271	.66691	.445	-1.569	1.133	.948
Q2	0	0	1.7	10.2	88.1	4.8644	.39206	.154	-3.028	9.342	.894
Q3	0	0	0	5.1	94.9	4.9492	.22157	.049	-4.196	16.157	.763
Q4	0	0	6.8	13.6	79.7	4.7288	.58222	.339	-2.064	3.202	.956
Q5	0	0	0	5.1	94.9	4.9492	.22157	.049	-4.196	16.157	.763
Q6	0	0	3.4	27.1	69.5	4.6610	.54489	.297	-1.345	.921	.872
Q7	0	0	6.8	20.3	72.9	4.6610	.60487	.366	-1.623	1.596	.947
Q8	0	0	1.7	8.5	89.8	4.8814	.37530	.141	-3.374	11.831	.878
Q9	0	0	5.1	15.3	79.7	4.7458	.54435	.296	-2.094	3.556	.953
Q10	0	0	0	11.9	88.1	4.8814	.32614	.106	-2.421	3.994	.880

SD: Strongly Disagree (1), D: Disagree (2), N: Neutral (3), A: Agree (4), SA: Strongly Agree (5)

Source: Author's calculation.

The results of the analysis on the perception of multilingualism in the hospitality sector in Albania, presented in Table 4, show strong support for the importance of multilingual skills in providing quality services. All questions have a high average, above 4.6, reflecting a strong consensus regarding the benefits of multilingualism. The overall average for all questions is above 4.6, with question Q3 having the highest average (4.95) and question Q1 having the lowest rating (4.63), but still remaining at very high levels. The standard deviation is relatively low, especially for questions Q3 (0.22), Q5 (0.22), and Q10 (0.33), suggesting a high concentration of responses at the higher values and a strong consensus on the importance of multilingualism. The negative skewness for most questions, such as Q3 (skewness = -4.196) and Q5 (skewness = -4.196), indicates that the responses are concentrated at the higher end of the scale, emphasizing widespread support for multilingual skills. High kurtosis in some questions (such as Q3 and Q5) suggests that responses are clustered around the more positive options, giving more weight to support for multilingualism. The Item-Total Correlation coefficient is high for all questions, indicating a strong relationship between the questions and the overall measurement. Cronbach's Alpha is also high, reaching 0.96, which demonstrates excellent reliability and high consistency in the responses, providing strong credibility to the data. The results suggest that employees in the hospitality sector in Albania have a very positive perception of the importance of multilingualism in providing quality services.

5. DISCUSSION

The discussion of the results of this study is based on the perceptions of hospitality sector employees in three different countries (Kosovo, Albania, and North Macedonia), as well as support from various authors' literature addressing the importance of multilingualism in the hospitality industry. The results of the questionnaire analyses have shown that employees largely agree on the importance of multilingual skills for providing quality services and improving the performance of the hospitality sector. The employees' responses show a clear consensus on the importance of communication in different languages to manage customer relationships and enhance their experience. This stance is supported by previous studies such as those by Gouthier et al. (2012) and Pace (2015), which emphasize that language skills are essential for quality service and customer satisfaction. Additionally, employees' perceptions regarding communication with tourists who speak different languages reflect the challenges they face in their efforts to provide effective services. This fact is supported by other authors such as Kramsch (1998) and Leslie &

Russell (2006), who discuss the difficulties that arise when employees need to communicate with individuals from different cultures and languages. Another important result observed is that hospitality employees mentioned that the use of foreign languages helps in resolving issues with customers, which aligns with the findings of Tziora et al. (2005). These results suggest that multilingualism is an important and necessary skill for managing problematic situations and improving relationships with customers. Furthermore, hospitality employees are aware that multilingual skills can create opportunities for professional advancement and career development, as highlighted by authors such as Zehrer et al. (2014) and Kaufman & Ricci (2014). They also agree that the hospitality sector should recruit skilled and experienced individuals to provide quality services, an idea supported by Bellou & Chatzinikou (2015). In conclusion, the perceptions of hospitality employees and the statistical analyses show that multilingualism has a direct impact on economic performance and service quality in this industry, supporting the findings of other authors such as Torres & Kline (2013) and Akoumianakis (2009), who argue that multilingualism is a key factor in maintaining competitiveness and ensuring the long-term success of the hospitality industry.

CONCLUSION

This study has examined the perceptions of hospitality sector employees regarding the importance of multilingual skills and their impact on providing quality services. The results of the questionnaire analyses administered in three countries, Kosovo, Albania, and Montenegro show broad consensus among employees, who consider multilingualism an essential skill for success in the hospitality sector. Employees have emphasized that knowledge of foreign languages contributes to improving services, increasing customer satisfaction, and facilitating communication in a multicultural environment. Additionally, they have highlighted that multilingual skills are necessary for managing problematic situations and creating opportunities for professional advancement. In conclusion, this study demonstrates that multilingualism is a key component for the success of the hospitality industry and provides opportunities for improving service quality. Employees who possess multilingual skills are better equipped to handle the challenges that come with the dynamic tourism environment and provide high-level services to customers. This result suggests that the hospitality sector should invest more in developing the multilingual skills of its employees to cope with the challenges of an ever-changing environment and to maintain competitiveness in the global market.

References

- Akoumianakis, D. (2009). Practice-oriented toolkits for virtual communities of practice. *Journal of Enterprise Information Management*; 22(3): 317-345.
- Barton, D. i Lee, C. (2017). Methodologies for researching multilingual online texts and practices. U M. Martin-Jones i D. Martin (Ur.), *Researching Multilingualism: Critical and ethnographic perspectives* (str. 141-154). New York: Routledge.
- Bellou, V. & Chatzinikou, I. (2015). Preventing Employee Burnout During Episodic Organizational Changes. *Journal of Organizational Change Management*, 28(5), 673688.
- Blue, G.M. and Harun, M. (2003), „Hospitality language as a professional skill“, *English for specific purposes*, Vol. 22, No. 1, pp. 73–91. [https://doi.org/10.1016/S0889-4906\(01\)00031-X](https://doi.org/10.1016/S0889-4906(01)00031-X)
- Brownell, J. (2017). *Listening: Attitudes, Principles, and Skills* (6th ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315441764>
- Cenoz, J., & Gorter, D. (2023). Multilingualism at school and multilingual education. *International Encyclopedia of Education* (4th ed.), 188-194. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-818630-5.08033-7>
- Duchêne, A. i Piller, I. (2011). Mehrsprachigkeit als Wirtschaftsgut: sprachliche Ideologien und Praktiken in der Tourismusindustrie. *Babylon Europa: Zur europäischen Sprachlandschaft*, 135-157.
- Gouthier, M., Giese, A. and Bartl, C. (2012), "Service excellence models: a critical discussion and comparison", *Managing Service Quality: An International Journal*, Vol. 22 No. 5, pp. 447-464. <https://doi.org/10.1108/09604521211281378>
- Jajić Novogradec, Marina (2017) Individualna višejezičnost u kontekstu hrvatskog obrazovnog sustava. *Studia Polensia*. (str. 29-45)
- Kaufman, T. J. and Ricci, P. (2014). Creation of a Professionalism Scale for Hospitality Students: An Exploratory Study. *Sage Open* October-December 2014, 1–6. DOI: 10.1177/2158244014559016
- Kay, T., & Russette, B. (2000). Progression analysis (PA): Investigating writing strategies at the workplace. *Journal of Pragmatics*, 35(6), 907-921.
- Kramsch, C. (1998). *Language and culture*. Oxford University Press.
- Leslie, D. & Russell, H. (2006). The importance of foreign language skills in the tourism sector: A comparative study of student perceptions in the UK and continental Europe, *Tourism Management*, Vol. 27, No. 6, pp. 1397–1407. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.12.016>

- Mansor, N., Arinie, W. and Ahmad, W. (2011), “Tourism Challenges among the SMEs in State of Terengganu”, *International Journal of Business and Social Science*
- Pace, M.: Language proficiency and the tourism industry—a key combination. *Insider* 3(12), 45–53 (2015)
- Ryan, A. M., Schmit, M. J., & Johnson, R. (1996). Attitudes and effectiveness: Examining relations at an organizational level. *Personnel Psychology*, 4, 853–882.
- Šuljić Petrc, A., Mikinac, K., & Miškulin, D. (2021). Foreign language ability in hospitality business. *ToSEE – Tourism in Southern and Eastern Europe*, 6, 775-788. <https://doi.org/10.20867/tosee.06.51>
- Torres, E. N. & Kline, S. (2013). From customer satisfaction to customer delight: Creating a new standard of service for the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 25(5), 642-659.
- Tziora, N., Giovanis, N. and Papacharalabous, C. (2016), „The role of foreign languages in hospitality management“, *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication*, Vol. 4, No. 1, pp. 89–97. doi:<http://dx.doi.org/10.12681/ijltic.10353>
- Zehrer, A., Muskat, B. and Muskat, M. (2014). Services research in tourism: Advocating the integration of the supplier side. *Journal of Vacation Marketing*, 20 (4), 353–363. DOI:10.1177/1356766714533334

**Merita DAUTI & Sumejja LUKOVIĆ
& Anesa ABAZOVIĆ & Elma NURKOVIĆ**

**ULOGA VIŠEJEZIČNOSTI U INTERKULTURNOJ
KOMUNIKACIJI I UNAPREĐENJU
USLUGA U UGOSTITELJSTVU**

Ova studija istražuje uticaj višejezične komunikacije na upravljanje ugostiteljskim uslugama i poboljšanje kvaliteta u hotelskoj industriji. Višejezičnost igra ključnu ulogu u poboljšanju kvaliteta usluge i iskustva korisnika olakšavajući efikasnu komunikaciju sa međunarodnim klijentima i poboljšavajući efikasnost usluga. Sposobnost komunikacije na više jezika doprinosi stvaranju prijatnijeg okruženja za turiste i jača interkulture interakcije. Usvojen je kvantitativni istraživački pristup, koristeći upitnike za prikupljanje podataka. Ukupno 179 upitnika distribuirano je zaposlenima u sektoru ugostiteljstva u tri balkanske zemlje: Kosovo, Crna Gora i Albanija, koji su intervjuisani o svojim percepcijama. Analiza podataka izvršena je korišćenjem SPSS softvera kako bi se procenile percepcije zaposlenih o uticaju višejezičnosti na upravljanje uslugama i poboljšanje kvaliteta. Rezultati otkrivaju da zaposleni u ugostiteljstvu višejezičnost smatraju ključnim faktorom za poboljšanje kvaliteta usluge i zadovoljstva korisnika. Poznavanje više jezika optimizuje komunikaciju i doprinosi većoj efikasnosti usluge. Štaviše, rezultati naglašavaju značajnu ulogu višejezičnosti u poboljšanju usluga i podsticanju efikasne interkulture komunikacije, što na kraju povećava ukupnu efikasnost sektora ugostiteljstva.

Ključne reči: Višejezičnost, hotelske usluge, zaposleni, interkulture komunikacija.

Pregledni rad
UDK 821.163.42:070.447.2

Irena DELJA (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

irena.delja@fcjk.me

UMJETNOST IZMEĐU TENDENCIJE I AUTONOMIJE: POLEMIKA KRLEŽE I HERMANA U KONTEKSTU KNJIŽEVNE LJEVICE

Polemika između Miroslava Krleže i Bogomira Hermana, započeta 1933. godine tekstovima „Predgovor *Podravskim motivima*“ i „Quo vadis, Krleža?“, jedan je od ključnih izraza sukoba na književnoj ljevici međuratne Jugoslavije. U njenome središtu nalaze se pitanja o funkciji umjetnosti u ideološkom kontekstu, odnosu između stvaralačke slobode i političke odgovornosti te ulozi pisca unutar kolektiva. Krleža afirmiše autonomiju umjetničkog izraza, dok Herman zastupa ideju umjetnosti kao sredstva revolucionarne borbe. Ova suprotstavljena stanovišta pokrenula su široku intelektualnu raspravu i izazvala intervencije tadašnjih političkih aktera. U radu se analiziraju ključni aspekti ove polemike, recepcija i posljedice u kontekstu sukoba na književnoj ljevici te se preispituje savremeni značaj ovih pitanja u razumijevanju odnosa umjetnosti i ideologije.

Ključne riječi: Krleža, Herman, Predgovor *Podravskim motivima*, *Quo vadis, Krleža*, sukob na književnoj ljevici

Uvod

Boljševička revolucija 1917. godine u Rusiji pokrenula je duboke društvene i političke promjene koje su dovele do radikalne transformacije kulturnih, umjetničkih i društvenih normi. U tom kontekstu mnogi ruski književnici revolucije dali su doprinos rušenju starih društvenih struktura i ponudili nove književne forme koje su trebale pomoći oslobođenju umjetnosti od prethodnih pristupa. Izbijanje građanskog rata, a potom i Lenjinova smrt 1924. godine, prekinuli su mnoge progresivne tendencije, stvarajući prostor za centralizaciju moći i kontrolu nad umjetničkim izrazom. Umjesto proklamovane slobode, dolaskom Staljina na vlast uspostavljen je autoritarni sistem upravljanja, zasnovan na nadzoru, represiji i djelovanju tajne policije, čime je sovjetska

država transformisana u mehanizam straha i kontrole. Staljinističku političku doktrinu pratila je snažna propagandna mašinerija koja je književnost, kao i ostale umjetničke prakse, instrumentalizovala u cilju stvaranja tzv. novih društvenih odnosa, u skladu s ideologijom režima.

Vođeni socijalističkom mišlju i marksističkom filozofijom, ali često i strahom od represije, brojni pisci prihvatili su postati dio sovjetskog državnog aparata unutar kojeg je književnost služila za širenje poruka Komunističke partije. Glavni cilj Partije bilo je pružanje otpora onome što su komunističke vođe proglasile „buržoaskom kulturom“ te stvaranje nove – proleterske. Marksistički književni kritičar i teoretičar Teri Iglton (2018: 49) u studiji *Marksizam i književna kritika* objašnjava da je namjera umjetnosti bila da razvije „karakteristično proletersku umjetnost kojom bi se ideje i emocije radničke klase organizovale i usmjerile ka kolektivnim, a ne individualnim ciljevima“. Sinteza umjetnosti i revolucije postala je uslov literarnog stvaralaštva. Proleterski kulturni zanos kanalan je kroz organizacije poput Proletkulta, nezavisnog kulturnog pokreta bliskog Partiji, i RAPP-a – Ruske asocijacije proleterskih pisaca, koje su promovisale književnost kao klasno oružje i negirale autonomiju umjetničkog izraza.

Ilustrativan primjer instrumentalizacije književnosti za potrebe ideologije nalazi se u apelu koji je 1931. godine Centralni komitet Saveza željezničara uputio književnicima, pozivajući ih da svoje stvaralaštvo stave u službu socijalističkog transporta. U tom se dokumentu od pisaca traži:

„Žigošite jetkim stihovima, oštrom prozom i satiričkim komedijama sve što smeta ili ugrožava transport. Veličajte u stihovima, dramama i pripovijestima ono što je najbolje u socijalističkoj utakmici. Ne štedite sa vašim oštrim oružjem ni rad sindikalnih organizacija, ako otkazuju u kulturnim i socijalnim pitanjima, koja se tiču dobrobiti željezničkih radnika“ (Lasić, 1970: 31).

Tako je književnost morala obavljati ono što nije njena funkcija – bespogovorno se morala držati partijske linije i na taj način potvrđivati svoju tendencioznost.

Teoretičar i historičar književnosti Stanko Lasić (1970: 33) u knjizi *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952* socijalistički realizam vidi kao temeljnu sintezu umjetnosti i revolucije, „sintezu u kojoj je staljinistička vizija revolucije dobila svoju punu potvrdu i svoj najjasniji izraz“. Nakon što je komunističku internacionalu pretvorio u svoje oruđe, Staljin je preko ispostava Kominterne počeo diktirati mišljenje lijevo opredijeljenim piscima van SSSR-a. Lijevi svjetski književni pokret trebao je imati jasnu i beskompromisnu viziju proleterske književnosti koja treba da stvori „borbeno, tendenciozno i utilitar-

no djelo: dobra knjiga vrijedi koliko i dobar top!“ (Lasić, 1970: 65). Pisaci su se zato sve više okretali agitatorskom radu i isticali klasno porijeklo i klasnu ulogu književnosti.

U prelomnim godinama međuratnog perioda u kojima su bujale raznolike ultralijeve i ultradesne ideologije, u Evropi se od pisaca zahtijevalo jasno opredjeljenje – ili lijevo ili desno. A ako se odluče za lijevo, komunisti i komunistički opredijeljeni književnici zahtijevali su da se književnost podredi interesima Partije. Partija se izdizala kao vrhovni autoritet u borbi potlačenih za bolji i pravedniji svijet te kao medijum svjetske revolucije. Time su Staljinova gledišta postala osnovna načela cenzure i recenzije umjetničkih djela. Za te je potrebe, piše Iglton (2018: 49), Staljin oformio Savez sovjetskih pisaca, koji je bio pod njegovim direktnim nadzorom: „članstvo u tom savezu bio je preduslov da bi se bilo što moglo objaviti“.

Sterilni i ideološki rigidni okviri u koje je umjetnost bila zatvorena podstakli su među komunistima i lijevo orijentisanim intelektualcima izvan Sovjetskog Saveza pitanje o ulozi i smislu umjetničkog stvaralaštva u revolucionarnom kontekstu. U Jugoslaviji se to pitanje posebno zaoštava tokom međuratnog perioda kroz tzv. sukob na književnoj ljevici. Moskovski procesi, odnosno čistke neistomišljenika sprovedene tridesetih godina XX vijeka, doveli su do razbijanja idealizovane slike Sovjetskoga Saveza kod dijela komunističkih intelektualaca. Među prvim koji su se distancirali od tadašnje socijalne literature bio je Miroslav Krleža. Iako u početku inspirisan idejama Oktobarske revolucije, Krleža je rano prepoznao manjkavosti staljinističkog sistema, budući da je kao pisac podjednako držao i do etičkih i do estetskih principa. Bio je razočaran zbog nekritičkog odnosa ljevice prema Sovjetskom Savezu i činjenice da mnogi bezrezervno slijede direktive Partije. Zalagao se za angažovanu umjetnost, ali i za očuvanje njene individualne autonomije, kako bi se oslobodila ideoloških kalupa – bilo lijevih bilo desnih. S obzirom na to, Partija je svakog pisca koji je odstupao od zadatih propagandnih modela smatrala nepoželjnim i ideološki problematičnim. Tenzija između umjetničke slobode i ideološke kontrole postaje središnje pitanje jugoslovenske književne ljevice, koje će svoj vrhunac doći upravo u polemičkom angažmanu Miroslava Krleže – slučaju koji će biti analiziran u nastavku rada.

Estetika naspram ideologije: Krležin Predgovor i pitanje umjetničke autonomije

Jedan od prvih značajnijih autorskih odgovora na ideološke pritiske o ulozi umjetnosti u međuratnom periodu predstavlja Predgovor koji je Miroslav Krleža 1933. godine napisao uz zbirku crteža *Podravski motivi* slikara Krsta Hegedušića. U tom tekstu Krleža artikuliše temeljnu dilemu: će se završava estetska autonomija, a će započinjje socijalna angažovanost umjetnosti. Time otvara prostor za promišljanje o poziciji umjetničkog stvaralaštva unutar sve jače ideologizovanog kulturnog okruženja. Samo djelo – zbirka od tridesetak crteža objavljena u Zagrebu – prikazuje socijalnu zapuštenost i egzistencijalnu nemoć stanovnika podravskog sela, noseći u sebi tihu, ali jasnu osudu društvenih nepravdi. Krleža upravo tu vizuelnu naraciju koristi kao povod za vlastitu refleksiju o odnosu umjetnosti i ideologije, pri čemu posredno problematizuje rigidne programske zahtjeve socijalno angažovane literature.

Lasić (1970: 100) Krležin Predgovor tematski razlaže na četiri cjeline: prvi dio bavi se pitanjem što je ljepota; drugi polemizuje sa socijalnom literaturom; treći donosi ocjene savremenog hrvatskog slikarstva i književnosti; dok se četvrti bavi Hegedušićevim umjetničkim postupkom. U Predgovoru Krleža (1973: 200) priznaje da je „tendencija u umjetnosti stara koliko i umjetnost sama“, ali se istovremeno protivi njenom svođenju na strogo ideološke, ljevičarske obrasce, koji se, prema njegovim riječima, pretvaraju „u programe, u zastave, u dogme, u stožere, u smjerove, u sekte i u vjerovanja“. U skladu s tim, Krleža (1973: 208) tvrdi da stvaralački čin ne proizlazi iz racionalnog plana, već iz spontanog prepuštanja unutrašnjim, životnim impulsima. Na toj osnovi odbacuje pokušaje da se estetski doživljaj normativno usmjeri, ističući da su „racionalne rezolucije i direktive (...) savršeno suvišne kod estetskog doživljavanja, koje je neprozirno i tamno kao noćno more“. Kritikujući praksu ideološkog nametanja estetskih normi, Krleža (1973: 211) piše:

„Titrajući se frazama dijalektičkoga materijalizma, pod maskom fiktivnog artističkog ljevičarstva, mistificira se javnost i pišući o stvarima o kojima oni koji pišu obično najosnovnijega pojma nemaju, ta pera samo kompromituju svijetle i pozitivne umjetničke osnove i zamisli, koje su nam suviše drage, a da bi dopustili da ih iznakaze nespremljene ruke“.

Iako oštar prema onima koji, kako kaže, kompromituju umjetničke osnove frazama o dijalektičkom materijalizmu, Krleža ne odbacuje samu socijalnu tematiku u umjetnosti. On se protivi svođenju umjetnosti na puko sredstvo političke propagande. Krleža (1973: 210–211) kritikuje „žalosno i nematerijalističko tumačenje“ socijalne tendencije, ali ne negira njenu umjet-

ničku vrijednost ukoliko proističe iz autentičnog stvaralačkog impulsa, a ne iz dogmatski nametnutih ideoloških okvira. U tom duhu, Krleža (1973: 211) se zalaže za očuvanje autonomije umjetničkog izraza i njegove estetske vrijednosti, nasuprot njegovom podređivanju ideološkim okvirima, naglašavajući da je pri otkrivanju ljepote „uloga temperamenta važnija od programa, pitanje živaca bitnije od estetskog sistema, a pojava talenta nesumnjivo dublja od tendenciozne dogme“. Zato Lasić (1970: 98) Krležin Predgovor tumači kao „odbranu Individualnog“.

Spoj izražajne snage i autentičnosti na kojem je insistirao Krleža prepoznaje u djelu Krsta Hegedušića – u crtežima *Podravske motive* vidi estetsku vrijednost, a u slikaru temperament i stvaralačku energiju. Međutim, da bi se ova dimenzija Hegedušićeve umjetnosti u potpunosti razumjela, neophodno je sagledati je unutar šireg kolektivnog konteksta u kojem je nastajala. Hegedušić je bio istaknuti član umjetničkog kolektiva Zemlja, koji se od 1929. godine pozicionirao kao platforma mladih hrvatskih umjetnika s jasnim programom spajanja socijalne angažovanosti i likovnog izraza. Kako pokazuje Vesna Vuković (2019: 15) u analizi autopoetičkih tekstova zemljaša, Hegedušićeva teorijska razmatranja, posebno ona iz njegova teksta „Problem umjetnosti kolektiva“, predstavljaju pokušaj artikulisanja vizije umjetnosti „četvrtog staleža“ – umjetnosti koja bi bila ideološki angažovana, ali i jasno komunikativna u formi. Tu se vidi da Hegedušić ne zagovara formalnu autonomiju, već naglašava da se oblik umjetničkog izraza mora povezati s publikom kojoj je namijenjen – konkretno, s potlačenim i neobrazovanim društvenim slojevima. Drugim riječima, forma i sadržaj socijalne umjetnosti nijesu odvojeni entiteti, već međusobno uslovljeni aspekti jednog dubljeg političko-estetskog projekta. Takvu viziju umjetnosti dodatno nadopunjuju i interpretacije istoričara umjetnosti Petra Preloga, koji u analizama Hegedušićevih radova akcenat stavlja na pitanje nacionalnog identiteta. Tumačeći crteže kroz prizmu Krležina Predgovora, Prelog (2012: 207) ističe da taj tekst afirmiše potrebu za oblikovanjem autentičnog nacionalnog likovnog izraza. Tu interpretaciju potkrepljuje Krležinom tvrdnjom da autentičnost Hegedušićeva izraza „nosi bitnu karakteristiku nečeg našeg, lokalnog, domaćeg (...) no ipak tako tipičnog, kao što je tipično sve što nosi ukrasni pridjev *našeg* i *domaćeg* (Krleža, 1973: 224). Prelog to vidi kao potvrdu Hegedušićeve slikarske vještine u oblikovanju autentičnog nacionalnog izraza.

Krleža (1973: 223) na kraju Predgovora poručuje da Hegedušićeve grafike treba posmatrati kao „praktičnu primjenu teze o socijalnoj tendenciji u našem slikarstvu“. Ipak, ako Hegedušićeva djela zaista potvrđuju umjetnički domet socijalne tendencije, postavlja se pitanje u kojoj je mjeri Krležina kritika socijalne umjetnosti primjenjiva na njegovo stvaralaštvo. Ili je, pak,

Krleža Hegedušićeve crteže iskoristio da se suprotstavi rigidnoj ideologizaciji umjetnosti, a ne socijalnoj tematici kao takvoj? Ovu dilemu primjećuje i istoričar književnosti Vasilije Kalezić (1982: 106), koji ističe da Krleža „nije bio u svemu korektan“ kada je Predgovor Hegedušićevim crtežima iskoristio kao povod za kritiku socijalne literature. Kalezić sugerise da je upravo Hegedušić bio najbolji dokaz da socijalna umjetnost može zadržati estetsku vrijednost, što implicira da je Krležin stav, možda, bio preoštari ili nedovoljno usklađen s primjerom koji je sam izabrao, jer je Hegedušić, kao jedan od ključnih zagovarača socijalne umjetnosti, istovremeno predstavljao i njen najjači argument protiv takve kritike.

Predgovor je tako iz književne refleksije prerastao u inicijalnu tačku ideoloških sukoba koji će obilježiti književni prostor tadašnje Jugoslavije. Kako Lasić (1970: 100) kaže, riječ je o „osnovnom tekstu čitava sukoba na književnoj ljevici“ čime se potvrđuje njegova ključna uloga ne samo za razumijevanje odnosa umjetnosti i ideologije, već i u širem kontekstu književno-političkih polemika međuratnoga perioda.

Recepcija Predgovora: Hermanova kritika i ideološki razlaz

Krležin „Predgovor *Podravskim motivima*“ osporio je Bogomir Herman, autor polemičkog teksta „Quo vadis, Krleža?“ koji će postati prvi javni i frontalni napad na Krležinu književnu i svjetonazorsku poziciju. Objavljen 1933. godine u četvrtom broju zagrebačkoga časopisa *Kultura*, članak potpisan inicijalima A. B. C. izazvao je značajnu pažnju, a ubrzo se otkrilo da se iza pseudonima krije upravo Herman.

Već u uvodnim pasusima teksta Herman (2023a) postavlja temeljnu tezu polemike: optužbu da je Krleža ideološki skrenuo udesno. Oslanjajući se na marksistički metod, on uzroke toga „skretanja“ vidi u dva ključna faktora: Krležinom individualističkom i pesimističkom pogledu na svijet te u promijenjenim odnosima klasnih snaga unutar tadašnjeg društva (2023a: 160). Prema njegovom tumačenju, Krleža ne uspijeva izvesti dosljedne zaključke o klasnoj funkciji umjetnosti jer, kako navodi, ostaje zarobljen unutar subjektivne perspektive i time izmiče dometu materijalističke kritike.

U nastavku teksta Herman pažnju usmjerava na dvije temeljne kontradikcije koje, prema njegovom mišljenju, obilježavaju Krležin pristup umjetnosti. Prva se odnosi na napetost između priznavanja klasne funkcije umjetnosti i istovremenog negiranja njene stvarne društvene učinkovitosti. Herman (2023a: 162) parafrazira Krležinu tvrdnju da su „ljepote kroz istoriju bile instrumentalizovane“ te korišćene kao „tegleća stoka“ u interesu vladajućih klasa. Istovremeno, Krleža tvrdi da su „estetike propovijedane već stoljeći-

ma bez rezultata“, što, prema Hermanu, ukazuje na poricanje njihove stvarne društvene djelotvornosti. U tom spoju – između priznanja klasne funkcije i negiranja njenog učinka – Herman vidi prvu ključnu kontradikciju. Taj stav dodatno osnažuje citatom iz Predgovora, đe Krleža odbacuje „racionalne direktive“ kao neprikladne u umjetnosti, budući da se estetski doživljaj temelji na nesvjesnim porivima, a ne na racionalnim kategorijama. Herman to tumači kao otklon od materijalističkog pogleda i približavanje esteticizmu lišenom društvene svrhe. Druga kontradikcija, prema Hermanu, odnosi se na Krležino isticanje individualnog doživljaja kao temelja umjetničkog izraza. Iako ne poriče važnost individualnog impulsa, Herman postavlja pitanje: ako su umjetnička djela plod individualnog stvaranja, kako to da su kroz istoriju gotovo uvijek stavljana u službu interesa određenih klasa? Krleža, smatra Herman, podiže individualno na apsolut, zanemarujući njegov širi klasni kontekst. Nasuprot Krležinom poimanju postojanja kao apstraktnog i umjetnosti kao njegove estetske sublimacije, Herman (2023a: 163–164) zastupa eksplicitno marksistički pogled: individuum nije izolovana jedinica, već biće određeno biološki, društveno i klasno.

Dodatno problematizujući Krležinu poziciju, Herman (2023a: 167) mu zamjera ono što naziva „aristokratskom indiferentnošću prema konkretnim događajima i problemima prostora i vremena“, optužujući ga da zauzima reakcionaran položaj iako deklarativno odbacuje larpurlartizam. Po njegovom mišljenju, Krležina misao počiva na egzistencijalnom pesimizmu: život je besmislen, a umjetnost postaje način da pojedinac estetski nadživi strah od smrti. Time se, smatra Herman, umjetnost svodi na izolovanu ljepotu bez društvene funkcije, čime se Krleža, i pored vlastitih negacija, objektivno približava larpurlartizmu. Nasuprot tome Herman zastupa materijalističko-dijalektičko poimanje umjetnosti, prema kojem je stvaralački impuls izraz volje za životom, društvene borbe i uvjerenja u mogućnost promjene. Iz te perspektive, socijalna literatura za Hermana predstavlja autentičan odgovor na epohu i njen istorijski trenutak. Umjetnost, prema takvom shvatanju, ne funkcioniše kao bijeg od stvarnosti, već kao sredstvo njenog razotkrivanja i preoblikovanja. U poređenju s tim, Krležin umjetnički stav, oslobođen vjere u društveni napredak, Herman tumači kao ideološki povučen i estetski izolovan.

U skladu s prethodno iznesenim stavovima, Herman (2023a: 167) brani pojam umjetničke „tendencije“, za koji smatra da ga Krleža nepravедно svodi na prazne slogane, ideološke parole i proizvoljne konstrukcije „zlobnih danguba i ignoranata“. Nasuprot tome, ističe da autentična umjetnička tendencija ne isključuje estetsku vrijednost, već je upravo ukorjenjuje u konkretne društvene, objektivne i psihološke tokove epohe. Prava tendencija, prema njegovom tumačenju, podrazumijeva otkrivanje razvojnih pravaca koji su „organ-

ski imanentni historijskoj epohi“, čime umjetnosti daje i smisao i djelatnost u savremenom kontekstu.

Herman (2023a: 171) priznaje da socijalna literatura i materijalistička kritika nijesu bile bez grešaka, ali Krležin napad na njih ocjenjuje kao prečeran i ideološki štetan, nazivajući ga „apsurdnim“ i „reakcionarnim“. Te su greške, prema njegovom mišljenju, stvarne i zaslužuju kritiku, ali se ne mogu odbaciti „u ime mutnih stvaralačkih nagona“, već isključivo na osnovu „tačnog materijalističko-dijalektičkog ocjenjivanja stvarnosti u vezi sa njenom socijalnom svrshodnošću“. I pored zastranjivanja i pojedinačnih slabosti, Herman (2023a: 172) smatra da su socijalna literatura i njen kritički aparat „mnogo bliže saznanju razvojnih linija naše epohe i više osjećaju stvarnost naših dana no Krleža“.

U završnom dijelu teksta, Herman (2023a: 173) izražava razočaranje i ošjećaj propuštene prilike. Smatra da je pojava socijalne literature, odmah nakon Krleže i Cesarca, predstavljala „najvažniji događaj na našem književnom polju“. Upravo zato mu se čini posebno tragičnim što Krleža ne pokazuje „ni trunku shvatanja perspektiva budućnosti“ i što se čitav taj proces odvija „mimo njega“, iako je, kako navodi, upravo Krleža „trebao biti njegov glavni nosilac i interpretator“.

Ipak, Hermanov tekst ne završava potpunim raskidom s Krležom. Naprotiv, iskazuje zahvalnost i priznanje za njegov prethodni doprinos: „I kada ustajemo protiv njegovog današnjeg stava, ne zaboravljamo što je Krležino pero učinilo na našem književnom polju“, piše Herman (2023a: 173), ostavljajući prostora za nijansiran pogled na polemički sukob. Ova ambivalentnost nije iznenađujuća ako se uzme u obzir da je Herman i u ranijim tekstovima govorio o Krleži s uvažavanjem. U članku „Za ispravnost i jasnoću“ (2023b: 133), objavljenom 1932. Krležinu socijalnu kritiku opisuje kao „dragocjen pijonerski posao“, čime potvrđuje da njegova kasnija polemika ne proizlazi iz lične netrpeljivosti, već iz ideološke nesaglasnosti s Krležinim tadašnjim stavovima. Završna rečenica „Quo vadis, Krleža?“ dodatno potvrđuje ovu složenost odnosa: „Prožeti ljubavlju prema životu i vjerom u život, mi produžujemo svoj put: sa Krležom ili bez Krleže, a ako ureba i protiv njega“ (Herman, 2023a: 175). U toj rečenici sabran je čitav tonalit et polemike – Herman istovremeno raskida s Krležinim tadašnjim pozicijama, ali ne i s njegovom književnom veličinom.

Književni frontovi: reakcije, odbrane i ideološka preispitivanja

Hermanov tekst „Quo vadis, Krleža?“ stavio je redakciju časopisa *Kultura* pred ozbiljan izazov – kako odgovoriti na buru koju je izazvao u lijevim intelektualnim krugovima. Kao reakcija u narednom broju objavljeno je „Pismo redakciji“, potpisano od strane „Grupe čitalaca socijalne literature“, koje se može tumačiti kao pokušaj uspostavljanja ravnoteže između lojalnosti Krleži i odanosti ideji socijalne književnosti. U tekstu se Hermanov članak ocjenjuje kao „nepravilan“ i „štetan“, ali se istovremeno priznaje da sadrži niz „opravdanih kritičkih primjedbi“, naročito na pojedine aspekte Krležinog pogleda na svijet (Kalezić, 1982: 112). Odbacuje se, međutim, optužba da Krleža „skreće udesno“, a Predgovor se brani kao pokušaj dosljedne primjene dijalektičkog materijalizma u umjetničkoj kritici. Umjesto ideološke osude, potpisnici pisma su, kako navodi Kalezić, očekivali „drugarske primjedbe i upozorenja“. Pismo tako djeluje kao pokušaj ublažavanja sukoba i očuvanja Krležinog ugleda unutar naprednih krugova, ali i kao signal potrebe za reafirmacijom socijalne literature, na koju se Krleža osvrnuo s dozom kritike (Kalezić, 1982: 113).

Iako se u uvodu „Pisma redakciji“ potpisnici predstavljaju kao „obični čitaoci“ kojima je socijalna literatura „namijenjena“, uz napomenu da se „ne razumiju u sve finese visokog stila“, ton i struktura samog teksta ostavlja sasvim drugačiji utisak. Kako primjećuje Kalezić (1982: 113), riječ je o narativu koji više odgovara kompetentnim i ideološki profilisanim akterima nego prosečnim recipijentima književnosti. Time se dodatno dovodi u pitanje njihova navodna pozicija „običnih čitalaca“, a sumnja u spontano i nezavisno porijeklo pisma dodatno raste. Nerealno je, kako ističe Kalezić, očekivati da bi takva grupa u kratkom roku mogla artikulirati tekst tako visoke retoričke i ideološke složenosti.

Sumnje u autentičnost „Pisma redakciji“ dodatno su potkrijepljene svjedočenjem historičara Vasa Bogdanova, iznesenim u brošuri „Politička i moralna strana lijeve hajke na Krležu“. U tom tekstu Bogdanov pokušava rasvijetliti pozadinske okolnosti koje su prethodile objavljivanju pisma potpisanog sa „Grupom čitalaca socijalne literature“, tvrdeći da je radi smirivanja krize formiran tzv. Odbor četvorice koji su činili: predstavnik redakcije *Kulture*; jedan radnik (kao predstavnik čitalačke publike), sâm Bogdanov (kao protivnik Hermanove pozicije) i August Cesarec, koji je, navodno, zauzimao „neutralnu“ poziciju (Kalezić, 1990: 55). Bogdanov piše da je zagovarao otvoreno distanciranje od Hermanove kritike, ali da je naišao na otpor redakcije, nakon čega se Cesarec povukao iz rada odbora. Međutim, ovu verziju događaja osporava sâm Cesarec, tvrdeći da je upravo Bogdanov bio taj koji je napustio rad

odbora na samom početku, dok su ostala trojica nastavila zajednički rad i formulaciju teksta koji će kasnije biti objavljen kao „Pismo redakciji“. Oslanjajući se na sopstvena istraživanja, Kalezić (1982: 56) staje na stranu Cesarca, ocjenjujući ga kao vjerodostojnijeg i politički dosljednijeg aktera. S obzirom na Cesarčevu bliskost s Krležom i status pouzdanog partijskog intelektualca, Kalezić zaključuje da je upravo njemu povjeren zadatak izmirenja stavova unutar lijevih redova, u skladu s partijskim interesima.

Niz svjedočenja savremenika koje je Kalezić prikupio u knjizi *Ljevica u sukobu sa Krležom* dodatno osvjetljava rad Odbora četvorice i atmosferu koja se razvila nakon objavljivanja članka „Quo vadis, Krleža?“, otkrivajući složene odnose i unutrašnje tenzije unutar tadašnje lijeve kulturne scene. Tako Sreten Marić, tadašnji član redakcije *Kulture*, prenosi Kaleziću (1982: 57) konkretne detalje o odjeku koji je tekst izazvao i o polemičkom pritisku pod kojim se redakcija našla. Potvrđuje da je tekst izazvao pravu buru, te da su u redakciji svi s nestrpljenjem očekivali Krležin odgovor, koji, međutim, nije odmah uslijedio. Štoviše, pojedini članovi su ga, prema Mariću, i lično nagovarali da se uključi u raspravu, ali je Krleža ostao uzdržan – vjerovatno, kako Marić pretpostavlja, „zato što je čekao da ga neko drugi brani“. Govoreći o radu Odbora četvorice, Marić iznosi uvjerenje da je glavni urednik *Kulture*, slikar Đuro Tiljak, uprkos ličnom neraspoloženju, dobio tekst „Pisma redakciji“ i postupio po nalogu „nekoga višeg“. Tiljakova „mrzovolja“ tom prilikom, prišuća se Marić, pokazuje da ključne odluke nijesu donošene unutar uredništva, već izvan njega, čime se dodatno potvrđuje politički pritisak i partijska kontrola nad uređivačkom politikom časopisa. Takođe, Marić je, želeći da se i sam uključi u raspravu, pripremio tekst u kojem kritički preispituje Hegeđušićev pristup i zamjera Krleži što ga, prema njegovom mišljenju, estetski neargumentovano podržava. Tekst, međutim, nije objavljen zbog eskalacije polemike.

U raspravu se aktivno uključio i književni kritičar Niko Milićević. Kao tadašnji komunista, odlučno je reagovao na idejne poruke sadržane u Krležinom Predgovoru. Iste, 1933. godine objavio je dva članka: „Krleža o umjetnosti“ u socijalističkom časopisu *Pregled*, te proširenu verziju istog teksta pod naslovom „M. Krleža i socijalna literatura“ u omladinskom listu *Snaga* (Kalezić, 1982: 58). U oba teksta Milićević se fokusirao na estetske i ideološke implikacije Krležinih stavova izloženih u Predgovoru. Iako svoje kritike iznosi s velikom dozom oštine, istovremeno priznaje da Krležu vidi kao „najmarkantniju ličnost u hrvatskom kulturnom životu posljednjih decenija“. Ipak, odlučno ga isključuje iz kruga marksističkih mislilaca, tvrdeći da „čovjek koji ovako piše, nije i ne može da bude marksist“. U razgovoru s Kalezićem (1982: 60), Milićević naglašava da nije postupao po partijskoj direktivi,

već da su njegovi tekstovi bili lični odgovor na nedoumice koje je primijetio među đacima. Kao nastavnik, svjedočio je da su mladi „listom krležijanci“, ali ih je Predgovor duboko zbunio: „Bili su pometeni i iznevjereni“. Kako sâm ističe, cilj mu je bio da ih zaštititi od uticaja Krležinog individualizma.

S druge strane, dodatni uvid u složenost Hermanove pozicije donosi svjedočenje Siniše Paunovića, dugogodišnjeg saradnika i urednika kulturne rubrike beogradske *Politike*. Na osnovu više pretpostavki, Kalezić (1982: 62) zaključuje da Hermanu nije bilo dovoljno da Krležu kritikuje unutar lijevog intelektualnog kruga – njegov cilj, čini se, bio je da članak objavi i u građanskoj štampi, kako bi polemika dobila širi društveni odjek. Paunović potvrđuje da je Herman zaista poslao tekst redakciji *Politike*. Prema njegovim riječima, članak je najprije pročitao urednik kulturnih stranica Živko Milićević, ali je objavljivanje zaustavio direktor lista Vladislav Ribnikar. Paunović se priseća još jednog detalja: „Nisam baš sasvim siguran, ali mi je ostalo u podsvesti kao da je čak bio složen, pa posle slog bačen“. Ovaj slučaj otkriva ne samo širinu Hermanove namjere već i granice tadašnjeg javnog diskursa u kojem ni kritika s ljevice nije uvijek mogla bez prepreka biti javno izrečena.

Polemička atmosfera koja se razvila nakon objavljivanja Hermanova članka nije jenjavala, naprotiv, dodatno se intenzivirala pokretanjem beogradskog časopisa *Danas* 1934. godine, čiji je glavni urednik bio upravo Krleža. Na njegovim stranicama Krleža se obračunavao s kritičarima, ne štedeći ni pojedince ni redakcije koje su stale iza Hermanova napada. Najistaknutiji izraz njegova polemičkog stava predstavlja članak „Najnovija anatema moje malenkosti“, u kojem se otvoreno suprotstavlja ideološkom pozicioniranju časopisa *Kultura*, posebno targetirajući Đura Tiljka i krug saradnika koji su podržali objavljivanje Hermanova teksta. Krleža ih označava kao „nazoviljevičare“ i optužuje ih za selektivno čitanje i svjesno izvrtnje njegovih stavova: „Slikar Đuro Tiljak i *Kultura* idu ‘lijevo’ i tvrde da ‘mogu’ i bez mene lijevo, čemu se ja uostalom i ne protivim, jer koliko je meni poznato ja s tom i takvom *Kulturom* nisam nikada išao ni lijevo ni desno“ (Krleža, 1934: 107). U tom tonu *Kulturu* naziva „ćoravom“, aludirajući na ideološku zaslijepljenost i zatvorenost njenih aktera, koji, prema njegovom mišljenju, ne razumiju ni umjetnost ni duh vremena. Krleža (1934: 110) sumira vlastitu poziciju između suprotstavljenih ideoloških linija koje ga odbacuju: „Niko me neće! Hrvati me se odriču jer sam Hrvat, jer sam marksist, a marksisti neće sa mnom, jer sam pesimist, malograđanin i rodoljub“.

Na istoj liniji odbrane Krleže – i teorijski i ideološki – jasno su se istakli Milivoj Magdić, Savić Marković Štedimlija, Vaso Bogdanov i Marko Ristić, čije će se reakcije pokazati ključnim za razumijevanje intelektualnih tokova unutar tadašnje lijeve književne scene. Magdić u svojim tekstovima naglašava

„vanrednu važnost ovog Krležinog eseja“, dok Štedimlija odlučno odbacuje sve dotadašnje kritike upućene Krleži, nazivajući *Kulturu* „organom kartela ortodoksne ljevičarske socijalne literature“ (Kalezić, 1982: 118). U tom duhu Štedimlija tvrdi da je Krležin tekst uzdrmao pozicije onih koji su socijalnu literaturu pretvorili u sopstvenu ideološku profesiju: „Ovim Krležinim napisom dovodi se u pitanje njihovo zaposlenje, dira se u njihovu profesiju ideologa i političkih propagatora, proroka i mučenika“.

Posebno mjesto u odbrani Krleže zauzima Vaso Bogdanov koji dosljedno podržava njegove stavove, prepoznajući u Krležinom djelu duboko ukorijenjen klasni senzibilitet. Posebno je bio nezadovoljan reakcijom *Kulture*, smatrajući da se njome samo „polovično likvidira abeceovština“ (Lasić, 1970: 121). U više navrata odbacivao je Hermanovu tvrdnju da je Krležino djelo prožeto „opštim apsurdom“, tumačeći njegov pesimizam ne kao egzistencijalnu nevjericu, već kao konkretnu umjetničku reakciju na apsurd kapitalističkog poretka. U članku „Besmisao pod maskom dijalektike“ objavljenom u *Danasu*, Bogdanov ističe da glavna prijetnja marksističkoj književnosti više ne dolazi s desnice – jer je ta borba, kako piše, već „dobijena“ – već od onih koji se, pozivajući se na dijalektički materijalizam, zapravo udaljavaju od njegovih temeljnih načela. Ovakve, kako kaže, „nazovidijalektičko-materijalističke“ pozicije, prema njemu, predstavljaju dublju i opasniju prijetnju revolucionarnoj književnosti. Iako odlučan u odbrani Krleže, Bogdanov, kako primjećuje Lasić (1970: 122), ne napušta temeljne postulate socijalne literature. Naprotiv, njegova se interpretacija zadržava unutar iste paradigme koju je Krleža u Predgovoru nastojao razgraditi. Upravo zato njegova odbrana ostaje ograničena: brani Krležu, ali iz pozicije koju je sam Krleža uveo u pitanje.

Posebnu dimenziju u odbrani Krleže donosi Marko Ristić, koji se, za razliku od Bogdanova, ne oslanja isključivo na vrijednosti socijalne literature, već nastoji dublje teorijski utemeljiti specifičnost Krležinog umjetničkog izraza. U članku „Jedan novi primjer nerazumijevanja dijalektike“, takođe objavljenom u *Danasu*, Ristić kritikuje Hermanovo shvatanje umjetnosti kao nužno klasne, ističući da je takav pogled opasan jer prihvata degradaciju ljepote kroz klasno prisvajanje – bilo da dolazi s desnice ili s ljevice (Lasić, 1970: 113). Ristić tako povlači jasnu granicu između autentičnog umjetničkog stvaranja i propagandne upotrebe literature, braneći autonomiju poezije naspram političke instrumentalizacije. On prihvata Krležinu misao da je umjetnost subjektivni, moralni i individualni čin, ali mu zamjera što nije dovoljno problematizovao istorijske trenutke u kojima je umjetnost bila stavljena u službu nazadnih društvenih snaga. Ipak, ostaje dosljedan u tezi da je istinski revolucionarna samo ona poezija koja odbacuje utilitarnost i nastaje iz unutrašnje moralne nužnosti stvaraoaca – ona koja se, po svojoj genezi, podudara sa stvarnim mo-

ralom, a po posljedicama s moralom kolektivnih naprednih snaga. Prema Lasiću (1970: 122–123), Ristić je jedini lucidno uočio unutrašnju dijalektiku Krležinog pesimizma i u njemu prepoznao potencijalni optimizam – vjeru da umjetnost, čak i kada svjedoči o porazu, može ostati moralno istinita i društveno subverzivna. Na taj način, Ristić ne samo da brani Krležu već i precizno definiše granicu između revolucionarnog izraza i partijskog dogmatizma, ukazujući na dublju svrsishodnost Krležinog stvaralaštva.

U svijetlu svih reakcija koje je izazvala Hermanova kritika, jasno se može uočiti da je njegov tekst imao snažan odjek unutar lijevih intelektualnih krugova. Ipak, dok su u tadašnjem trenutku polemička preispitivanja dolazila s različitih strana, kasniji prikazi toga sukoba u književnoistorijskim i teorijskim analizama uglavnom su nudili jednosmjernu interpretaciju. U njima se Herman najčešće prikazuje kao rigidni ideološki kritičar i tek „osrednji publicista“, koji navodno nije razumio suštinske domete Krležinog stvaralaštva (Gužvica, 2023: 214). Tako, na primjer, Lasić (1970: 104) Hermanovu kritiku ocjenjuje kao „posve depasiranu“. Takva tumačenja, međutim, rijetko su zalazila u dublju analizu Hermanove pozicije i političkog konteksta iz kojeg je ona proizašla.

Upravo iz toga razloga, u novijim studijama raste interes za kritičko preispitivanje dotadašnjih pristupa i kontekstualizaciju Hermanove pozicije. Značajan doprinos toj promjeni perspektive predstavlja nedavno objavljena knjiga *Herman – Quo vadimus* (2023), čiji naslov – u odnosu na originalno pitanje Quo vadis, Krleža? – uvodi refleksivni zaokret: umjesto da pita kuda ide Krleža, sada se postavlja pitanje će smo mi (i kultura kojoj pripadamo) možda zalutali. U knjizi je posebno značajan rad Stefana Gužvice „Bogomir Herman: Kritička misao radničkog intelektualca“, koji otvara prostor za novo čitanje i Hermana i samog sukoba. Gužvica ukazuje na to da je Herman često prikazivan kao dogmatični protivnik Krleže, dok je njegova šira politička i intelektualna biografija ostajala zanemarena. Cilj mu je, kako piše, da pokaže da je Herman bio „mnogo više od epizodnog antagoniste u jednom sukobu sa Krležom“ (Gužvica, 2023: 214). S istorijske distance, navodi Gužvica, moguće je sagledati neke od marksističkih primjedbi koje je Herman uputio Krleži bez potrebe da se time umanjí vrijednost Krležinog djela „ili da mu se na bilo koji način negira značaj, kako za jugoslovenski tako i za svjetski kulturni kontekst“. U tom svijetlu, zaključuje i da Hermanova kritika, uprkos žestini, ne stoji nužno nasuprot Krleži, već u mnogim elementima ostaje „krležijanska“.

Partijska intervencija i pokušaji kontrole sukoba

Sukob koji je započeo kao književna polemika ubrzo je prerastao u ideološku konfrontaciju šireg značaja. Rasprava se više nije odnosila isključivo na umjetničke kriterijume ili estetske razlike – ona je postajala politički problem, izazivajući ozbiljne podjele unutar lijevog fronta. Hermanov tekst shvaćen je ne samo kao osporavanje Krležinih estetičkih uvida iz Predgovora već i kao otvoreni napad na njegovo ukupno ideološko pozicioniranje prema Partiji i njenoj političkoj orijentaciji (Kalezić, 1990: 65). Među mladim komunistima i intelektualcima koji su se tek priključivali pokretu zavlдалo je izraženo neraspoloženje prema Krleži, što je bio rezultat njegova sve vidljivijeg distanciranja od zvanične partijske linije. Takva atmosfera ubrzo se prelila u radničke organizacije, sindikate i šire slojeve naprednog pokreta pa se direktno morala umiješati i Komunistička partija Jugoslavije.

Najjasniji izraz partijske reakcije nalazi se u pismu koje je Centralni komitet KPJ 1933. godine uputio zagrebačkom Mjesnom komitetu (Očak, 1982: 203). U njemu se izražava zabrinutost zbog činjenice da „grupa intelektualaca b/ez/ čvrstog i stalnog rukovodstva i kontrole Partije danas rukovodi cjelokupnim ideološkim radom po vaspitanju novog pokoljenja“, uz ocjenu da takvo „nenormalno stanje“ mora biti likvidirano. U istom dokumentu izložene su konkretne mjere za uspostavljanje strožeg partijskog nadzora nad ideološkim radom intelektualaca. Kao prvi korak predviđeno je reaktiviranje starih partijskih kadrova i simpatizera iz redova intelektualaca, njihovo uključivanje u partijske ćelije i direktno uključivanje u organizacionu strukturu. Naglašava se potreba da se sporovi i nesuglasice među partijskim intelektualcima rješavaju isključivo unutar frakcije, uz obavezu sprovođenja svih odluka Mjesnog komiteta. Uz to, preporučuje se pažljiva raspodjela zadataka kako bi se izbjegli konflikti koje Partija označava kao „malograđanske“ i vođene ličnim ambicijama. Dodatno se insistira na oblikovanju cijelog lijevog pokreta među intelektualcima na temeljima proleterske literature i umjetnosti, „s ciljem da se ojača kritika socijal-fašističkih i nacional-sponzoraških tendencija i podstakne privlačenje što šireg sloja pisaca i umjetnika pod partijski uticaj“. Na kraju, posebno se naglašava potreba da se „rad ovih intelektualnih grupa poveže sa radničkim i seljačkim slojevima i da se ideološki uticaj prenese iz uskih krugova u široke narodne mase“.

Međutim, reakcija Centralnog komiteta nije proizvela željene rezultate. Sukob je tražio direktniju intervenciju – s Krležom se moralo razgovarati. Njegova uloga nije bila značajna samo u književnom smislu; on je, u očima mnogih, predstavljao potencijalni idejni autoritet unutar lijevog kulturnog kruga, što je dodatno pojačavalo težinu njegova distanciranja od zvanične partijske linije. Važan uvid u tok tih pokušaja Kaleziću je dao Srđa Prica, pravnik i no-

vinar koji je bio neposredno uključen u komunikaciju s partijskim i naprednim strukturama. Prema njegovom svjedočenju, prvo je razmatrana mogućnost da se u dijalog s Krležom uključi njegov blizak prijatelj August Cesarec. Međutim, Cesarec je, kako navodi Prica, odbio tu ulogu, smatrajući da bi time ugrozio vlastitu nepristrasnost i kompromitovao lične odnose (Kalezić, 1990: 65). Umjesto njega, Partija je odlučila da pošalje radnika, Franja Kralja, dok je zadatak da razgovara s redakcijom *Kulture* povjeren upravo Prici. Izvještaj koji je Kralj podnio Partiji nije donio očekivane rezultate. Krleža je odbacio svaku mogućnost da se njegov rad podvede pod partijsko usmjeravanje. Kad mu je Kralj napomenuo da dolazi „po zadatku“, Krleža je uzvratio: „Vi mi sad dolazite i s revolverom u ruci hoćete da mi oduzmete slobodu izražavanja i da mi određujete što i kako da pišem“. Pokušavajući da spusti tenziju, Kralj je odgovorio: „Druže Krleža, evo, pretresite me – nemam ni škljoce“. Ova epizoda nije samo simbolički ilustrativna već otkriva duboki jaz između Krležinog pojma umjetničke slobode i partijskih zahtjeva za disciplinom i kolektivnom odgovornošću.

S obzirom na to da ovaj pokušaj nije urodio plodom, u ime Partije, na razgovor s Krležom upućen je Srđa Prica. Tokom tog susreta Krleža je, prema Pricinom svjedočenju (Kalezić, 1990: 66), zadržao isti ton: s prezirom je govorio o ljudima oko *Kulture* nazivajući ih „dječurljom“, „uobraženima“ i „nepismenima“, pripisujući im odgovornost za cijeli sukob. Na pokušaj Price da objasni štetnost daljeg zaoštavanja i potrebu za obustavom polemike u interesu jedinstva lijevog pokreta, Krleža je odgovorio žestokom i iscrpnom kritikom djelovanja Partije i njenih aktivista. Optuživao ih je da „ništa ne vide“, da se bore s vjetrenjačama i slijepo vjeruju u proletersku revoluciju, dok se društvena stvarnost kreće u pravcu fašizacije. U međuvremenu, u rješavanje situacije uključuje se i Josip Broz, tada bivši sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb (Očak, 1982: 203). O detaljima njegove intervencije saznaje se iz izvještaja koji je Broz, kao član Politbiroa CK KPJ, 1934. godine uputio Kominterni pod naslovom „Izvještaj predstavnika zagrebačke organizacije“. U njemu Broz opisuje susret s Krležom, tokom kojeg je pisac detaljno izložio svoje viđenje sukoba. Prema njegovim riječima, odgovornost za polemiku ne leži na njemu, već na njegovim protivnicima: „To su nesposobni i beskarakterni ljudi, koji su danas došli, a za neko će vrijeme otići u reakcionarne redove“. Pritom dovodi u pitanje i njihovu kompetenciju, smatrajući da unose ideološku i estetsku konfuziju u književnost.

Od Krleže je eksplicitno zatraženo da obustavi dalju javnu polemiku. Iako je bio u otvorenom neslaganju s partijskim pristupom i jasno istakao svoju nezavisnost, pristao je na dogovor – ali pod uslovom da se i druga strana uzdrži od daljih napada i javnog „piskaranja“ (Kalezić, 1990: 67). Time je

primirje naizgled postignuto. Ipak, intervencije emisara Kralja, Price i Broza svjedoče o ozbiljnosti s kojom je Partija doživjela ovu raspravu, nastojeći da je preusmjeri u pravcu očuvanja jedinstva lijevog fronta. Otpor koji su ti pokušaji izazvali, kao i složenost Krležinog stava, ukazuju na duboke teškoće u usklađivanju partijskih očekivanja s individualnim umjetničkim pozicijama.

Pokušaji Partije da utiče na tok i ishod polemike pokazuju koliko je književna produkcija toga vremena bila neodvojiva od šireg političkog i ideološkog konteksta. U trenutku kada u Evropi jača nacifašizam i spaljuju se knjige, a politički otpor postaje sve rizičniji, Partija je smatrala nužnim da interveniše u sukob koji je izbio upravo među njenim članovima i simpatizerima. S obzirom na svoj ilegalni status, organizacionu ranjivost i pojačane napade režima i klerikalnih snaga, procijenjeno je da je ključno spriječiti dalje javno raslojavanje i razilaženje unutar naprednih snaga (Očak, 1982: 205–207).

Zaključak

Polemika između Miroslava Krleže i Bogomira Hermana predstavlja najraniji, a možda i najsnažniji izraz sukoba na književnoj ljevici. Kao takva, označava ključni trenutak u kulturnoj i političkoj istoriji međuratne Jugoslavije, jer je osvijetlila duboke nesuglasice o funkciji umjetnosti u vremenu ideoloških polarizacija. U osnovi ovog sukoba ne nalazimo samo razlike u estetičkim pristupima, već i dublje sporove o odnosu između umjetničke slobode i političke odgovornosti, o ulozi pojedinca unutar kolektiva, te o granicama partijskog uticaja na kreativni izraz. Tako se „Predgovor *Podravskim motivima*“ i „Quo vadis, Krleža?“ čitaju kao dva suprotstavljena, ali podjednako dosljedna stava: prvi insistira na stvaralačkoj autentičnosti i upozorava na opasnosti ideološke instrumentalizacije umjetnosti, dok drugi zastupa mišljenje da umjetnost mora imati jasnu društvenu funkciju i klasnu orijentaciju, utemeljenu na dijalektičkom materijalizmu. Ipak, uprkos dubokim neslaganjima, zajednička im je bila hrabrost da javno iznesu vlastita uvjerenja bez obzira na pritiske i cenzure Partije.

„Quo vadis, Krleža?“ ostao je posljednji publikovani Hermanov tekst, jer se autor nakon njega povukao iz javnog intelektualnog života. Nasuprot njemu, Krleža je nastavio polemički angažman, gradeći dalje put estetičkog i političkog izraza. Oba teksta, kao inicijalna tačka, uokviruju jedan od najznačajnijih književno-ideoloških sukoba međuratne Jugoslavije, čiji će se epilog dogoditi tek 1952. u znatno izmijenjenom političkom i estetskom kontekstu. Ipak, ovaj spor nije okončan samo istorijski. Njegov odjek traje i danas, kao trajni izazov u promišljanju odnosa između umjetnosti i ideologije, stvaralačke slobode i političke odgovornosti, individualnosti i kolektiva.

Citirana literatura

- Gužvica, S. (2023). „Bogomir Herman: Kritička misao radničkog intelektualca“, u: *Herman Quo vadimus*. Zemun: Most Art Jugoslavija, str. 199–232.
- Herman, B. (2023a). „Quo vadis, Krleža?“, u: *Herman Quo vadimus*. Zemun: Most Art Jugoslavija, str. 160–175.
- Herman, B. (2023b). „Za ispravnost i jasnoću“, u: *Herman Quo vadimus*. Zemun: Most Art Jugoslavija, str. 130–138.
- Iglton, T. (2018). *Marksizam i književna kritika*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Kalezić, V. (1990). *Ljevica u sukobu sa Krležom*. Beograd: KIZ TRAG.
- Kalezić, V. (1982). *U Krležinom sazvežđu*. Zagreb: August Cesarec.
- Krleža, M. (1934). „Najnovija anatema moje malenkosti“, *Danas*, br. 1, str. 106–113.
- Krleža, M. (1973). „Predgovor *Podravskim motivima* Krste Hegedušića“, u: *Eseji i putopisi V*. Zagreb: Zora, str. 195–224.
- Lasić, S. (1970). *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. Zagreb: Liber – Izdanja Instituta za znanost o književnosti.
- Očak, I. (1982). *Krleža – Partija*. Zagreb: Spektar.
- Prelog, P. (2012). „Pitanje nacionalnog identiteta u *Podravskim motivima* Krste Hegedušića“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 36, str. 203–210. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/95927> (pristupljeno: 12. maja 2025).
- Vuković, V. (2019). „Poetika politike – Zemlja kroz autopoetičke tekstove“, u: Hanaček, I., Kutleša, A. i Vuković, V. (ur.) *Problem umjetnosti kolektiva – Slučaj Zemlja*. Zagreb: BLOK, str. 10–23.

ART BETWEEN TENDENCY AND AUTONOMY: KRLEŽA AND HERMAN POLEMICS IN CONTEXT OF LITERARY LEFT

Polemics between Miroslav Krleža and Dogomir Herman, started in year 1933 in form of articles “Foreword to *Podrav motifs*” and “*Quo vadis, Krleža?*”, is one of the key expressions of conflict within the literary left during period between two World Wars in Yugoslavia. In the center of this conflict one can find questions of function of art in the context of ideology, relationship between creative freedom and political responsibility and political responsibility of the writer within the collective. Autonomy of artistic expression is affirmed by Krleža, while Herman supports the idea of art as mean of revolutionary struggle. These opposed standing points set in motion broad intellectual discussion and provoked intervention of political actors of that era. This paperwork analyses key aspects of this polemics, acceptance and consequences in the context of literary left and questions modern day importance of these questions in understanding relationship between art and ideology.

Key words: *Krleža, Herman, Foreword to Podrav motifs, Quo Vadis, Krleža, conflict on the literary left*

GRAĐA / MATERIAL

Preliminarno saopštenje
UDK 821.163.44-2.09Popović M. Z.

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)
Univerzitet Crne Gore – Podgorica
braveria56@gmail.com

Marija KRIVOKAPIĆ (Nikšić)
Univerzitet Crne Gore – Nikšić
marijak@ucg.ac.me

CRNOGORSKA DRAMA UPUĆENA LIGI NARODA

Drama „Đe je Crna Gora?“ objavljena je u Londonu 1926. godine. Autor ove drame je Marko Zekov Popović, oficir crnogorske vojske. Radi se o kratkoj drami sa dva lica koja je upućena Ligi naroda, a služila je kao jedan oblik političke borbe za aktuelizaciju crnogorskog pitanja nakon Prvog svjetskog rata. Likovi su jasno definisani u svojim ulogama – istoričar kao strastveni branitelj prava i časti Crne Gore, koji očigledno iznosi lične stavove autora, stoji naspram diplomate kao figure političke moći. Drama predstavlja dijalog između diplomate i istoričara koji osvjetljava tenzije između političkih pogodnosti i istorijske istine trenutka. Drama istovremeno osvjetljava emocionalne i intelektualne rasprave koje se javljaju kada se istorija osporava, te prenosi hitnost kojom oba lika brane svoje stavove – jedan ukorijenjen u istorijskoj pravdi, a drugi u političkoj stvarnosti.

Ključne riječi: *drama, Crna Gora, oficir, London, Liga naroda*

Tragajući za sudbinama crnogorskih oficira, prije nekoliko godine naišli smo na dramu Marka Zekova Popovića koju je kao vid političke borbe za afirmaciju Crne Gore uputio Ligi naroda u Ženevi, preteći današnjih Ujedinjenih nacija. Drama je objavljena u Londonu 1926. godine na engleskom jeziku pod naslovom “Where is the Montenegro?” (Đe je Crna Gora?) sa podnaslovom „Mučeništvo malih naroda“. Do sada nije uopšte bila poznata javnosti i ovom prilikom se prvi put predstavlja sa prevodom. Drama ima dva lica – Istoričara i Diplomatu. U drami Istoričar iznosi činjenice i podatke onakvim kakvi jesu, dok je diplomata predstavljen kao neko ko se bavi politikom i često interese

malih država stavlja po strani u odnosu na stavove i interese velikih država. Kao autor se potpisuje Marko Zekov Popović, a drama ima osam strana. Interesantno je napomenuti da gotovo u istom periodu nastaje još jedna drama o kojoj smo pisali u ranijem broju ovog časopisa, a čiji je autor istog imena i prezimena (Marko Savov Popović), takođe oficir i emigrant. Oba autora su svoje emigrantske dane i ljubav prema otadžbini pretakali u pisanje drama koje afirmišu Crnu Goru i njene vrijednosti.

Marko Zekov Popović je bio alajbarjaktar, komandir garde, pisac drame i politički emigrant. Rođen je na Njegušima 20. aprila 1881. godine u porodici alajbarjaktara Zeka Mašanova Popovića. Službovao je u crnogorskoj Dvorskoj straži kao gardista, a kasnije kao oficir. Prilikom proglašenja Kraljevine Crne Gore avgusta 1910. odlikovan je kao potporučnik Dvorske straže. Titulu alajbarjaktara crnogorske vojske naslijedio je od svog oca Zeka Popovića. Glavni barjak dobio je pred balkanski rat 1912. godine. Kao alajbarjaktar i poručnik Dvorske straže služio je u toku Prvog balkanskog rata 1912-1913. godine. Postoji snimak na kojem se vidi Marko Zekov kako sa barjakom ulazi u Skadar. U čin gardijskog kapetana proizveden je 14. novembra 1913. godine. U Prvom svjetskom ratu 1914-1916. godine službovao je u pratnji kralja Nikole (Martinović, 2022). Austrougarske vlasti internirale su ga u logor 1916-1918. godine. Član je ustaničkog štaba Božićnog ustanka u Bajicama 1919. godine. Emigrirao je sa prvom grupom ustanika 18. januara 1919. do Medove, a potom u Italiju. U Italiji je bio član crnogorske vojske u egzilu u sastavu I čete Prvog bataljona. U čin komandira proizveden je 19. maja 1919. godine od strane crnogorske vlade u egzilu. Jedan je od tvoraca i potpisnika Izjave koju su potpisali 73 crnogorska emigranta o nastavku borbe za nezavisnu Crnu Goru od aprila 1920. godine. Nakon rasformiranja crnogorske vojske u egzilu 1922. godine zajedno sa Milom Petrovićem boravio je u Meksiku, zatim u Kini, SAD-u i na kraju u Londonu radeći na aktuelizaciji pitanja crnogorske nezavisnosti (The Montenegrin Mirror, 1931). Prema nekim podacima boravio je i među crnogorskim iseljenicima u Južnoj Africi odakle je došao u London. Napisao je brošuru 1930. godine pod naslovom „Nezavisnost malih naroda i zatiranje Crne Gore“. Pored brošure objavio je na engleskom jeziku dramu koju je uputio Ligi naroda. Objavljivao je članke u *Crnogorskom ogledalu* u San Francisku. Pripadao je crnogorskoj političkoj emigraciji. Bio je član Uprave nacionalne odbrane Crne Gore (Martinović, 2022). Odlučio je da se više ne vraća u Crnu Goru sve dok ona ne bude slobodna. Putovao je u više različitih država, a sudbinu vezao je za odanost državi kojoj je posvetio život. Prema raspoloživim podacima tokom života u egzilu nije imao potomstvo. Preminuo je u Londonu u Velikoj Britaniji, 24. oktobra 1934. godine (Adžić, 2013). Kovčeg sa njegovom urnom nalazi se u

katedrali (Christ Church Cathedral) u Dublinu. *Slobodna misao* i *Zeta* objavile su njegov nekrolog. U *Slobodnoj misli* br. 44 iz 1934. godine na petoj strani između ostalog navodi se: „Proveo je dugo vremena u perjaničkoj službi na Cetinju; primio je barjak pred balkanski rat. Poznat je bio kao veliki junak“. Detaljan i nadahnut nekrolog donio je i list *Crnogorsko ogledalo* pod naslovom „Marko Zekov“ u kojem se navodi: „Ovaj čovjek, vjerovali ili ne, jednog dana će postati legenda i budući pisci među južnim Slovenima će se takmičiti pripovijedajući o njegovom životu. On je posjetio, od pada crnogorske države, svaku važniju zemlju na svijetu, a u ovom poduhvatu pratio je crnogorskog Princa Mila. Za njega možemo reći da je ogledalo crnogorskih vrlina, u njemu je izražen crnogorski karakter i lojalnost naciji. Mogao je da ode u Beograd i bude ono što je bio na dvoru Kralja Nikole, komandant Karađorđeve garde... Marko je već legenda za sebe. Kad smo ga pogledali u lice vidjeli smo, u jendom trenutku svu tragediju i slavu Crne Gore. Nijesmo mogli dugo da razgovaramo sa njim, morali smo da ga proučimo i izvučemo inspiraciju... On bi nam uvijek govorio ‘Nikola, radi kako te Bog usmjerava, ja znam da hoće.’ On je sada u Londonu. Kako je bio zadovoljan kada je prije neki dan podignut spomenik Kralju Nikoli, u San Remu a Alajbarjaktar (nosilac svetih načela) ispred biste... On je već zaradio dio svoje vječne slave.“

„De je Crna Gora?“ je politička je drama koja nudi kritički komentar na istorijske događaje koji se odnose na aneksiju Crne Gore 1918. godine, kao i međunarodne politike koja je pratila proces. Drama, prema tome, služi kao istorijska kritika i kao poziv na pravdu, podstičući publiku da zamisli dugotrajne učinke koje su diplomatske odluke imale na identitet i suverenitet Crne Gore, te dramatične promjene koje je država doživjela poslije Prvog svjetskog rata. Drama predstavlja dijalog između diplomate i istoričara koji osvjetljava tenzije između političkih pogodnosti i istorijske istine trenutka. Drama istovremeno osvjetljava emocionalne i intelektualne rasprave koje se javljaju kada se istorija osporava, te prenosi hitnost kojom oba lika brane svoje stavove – jedan ukorijenjen u istorijskoj pravdi, a drugi u političkoj stvarnosti.

Iako kratka, ova drama duboko zalazi u složenost crnogorskog gubitka suvereniteta, pri čemu istoričar ističe prekršena obećanja saveznika i njihov neuspjeh da ispune svoje obaveze prema Crnoj Gori. Diplomata, s druge strane, opravdava postupke tog vremena, odražavajući političku realnost poslijeratnog razdoblja. Reference na političke ličnosti poput Lorda Gladstona i uplitanje Francuske, Britanije i Sjedinjenih Država pokazuju način na koji su interesi globalnih sila oblikovali sudbinu manjih nacija. Pokušaji diplomate da opravda okupaciju Crne Gore otkrivaju diplomatsku retoriku vremena, a koja je u oštrom kontrastu s moralnim bijesom istoričara, što u drami podstiče tenziju između moralnog čina i predanosti istorijskoj istini, s jedne, i politič-

kog pragmatizma koji zamagljuje istinu, navodno, u korist održavanja međunarodnog mira, odnosno statusa quo nauštrb istorijske istine, s druge strane. Istim je činom, prema istoričaru, ponosnoj zemlji i nezavisnoj naciji učinjena nepravda, te njegov glas istrajava na kraju drame koja se završava strastvenim pozivom da se prizna Crna Gora kao nezavisna država.

Likovi su, dakle, jasno definisani u svojim ulogama – istoričar kao strastveni branitelj prava i časti Crne Gore, koji očigledno iznosi lične stavove autora, stoji naspram diplomate kao figure političke moći. Ova dinamika daje drami intelektualnu snagu i stvara zanimljivo oscilatorno kretanje tokom kojeg idealizam istoričara dovodi u pitanje pragmatičnost diplomate. Struktura njihovog dijaloga stoga je uravnotežena, pri čemu svaki lik dobija dovoljno vremena da postavi pitanje, odnosno ospori tvrdnje drugog. Ovim rasprava o istorijskoj i političkoj temi dobija i ton intelektualne razmjene koji narativ pokreće, ali ga ograničava formalnim jezikom kojim istoričar iznosi istorijske dokumente, dok diplomata odmjereno izbjegava direktne odgovore i odražava profesionalnu distancu čak i po pitanju neugodnih istina.

Na početku jezik drame karakteriše stabilni realizam kojim se pristupa tipičnom političkom dijalogu vremena, uz upotrebu latinske fraze i francuskog jezika, koji ne ogleda tradicionalni diskurs datog konteksta, a čime se dodatno naglašava njegova istorijska ozbiljnost. Za ovim, ton rasprave počinje da varira između strastvene odbrane suvereniteta Crne Gore i hladnog, proračunatog političkog manevrisanja. Istoričarevi sve žešći prigovori diplomatinim opravdanjima ulijevaju energiju u scenu, pojačavajući dramatičnost rasprave. Iz rasprave istovremeno isplivava jasno razočaranje odnosom međunarodne zajednice prema manjim nacijama i cinizmom diplomatije i politike uopšte, dok istoričar insistira na sjećanju na prošlost onakvu kakva je uistinu bila. Razgovor, usljed toga, sve češće upliće ironiju i suptilni humor koji istoričar upućuje opreznom diplomati koji naglašava da je „opasno baviti se razlozima“ političkih intriga. Dok istoričar optužuje diplomatu za politički kukavičluk, diplomata u istoričaru vidi naivca nesposobnog da shvati složenost međunarodne političke scene.

No, emocionalni ritmovi koji čine živahnom ovu raspravu istovremeno nijesu podržani jasnim kontekstom razgovora, mjestom na kojem se isti razvija, odnosno radnjom koja bi podržala obje strane angažmana. Zamišljamo, stoga, godinu 1926, kada je objavljena drama, kao razdoblje nemirnih promišljanja sudbina naroda i njihove suverenosti. Ugovori koji su uslijedili nakon rata, posebno Versajski (1919) i drugi povezani s raspadom carstava, preoblikovali su evropsku kartu, pobudili strahove i inicirali mnoga razočaranja i slične rasprave. Da bi se mogao odvijati ovaj napeti dijalog između strastvenog branitelja suverenosti jednog izdanog naroda i diplomate koji olako pristaje

uz politički narativ nivelizacije izdaje? Koji bi kontekst omogućio dinamiku u kojoj se jedan lik osjeća zarobljenim okolnostima u svijetu, dok drugi osjeća moralni imperativ da ostane vjeran idealima, bez obzira na cijenu?

Imajući u vidu vrijeme u kojem je drama napisana i političke uloge likova, konferencija ili prijem mogli bi da čine pozadinu njihovog dijaloga, kao mjesta na kojima se tradicionalno odigrava dinamika moći. Politički i intelektualni ulozi ovakvog diplomatskog događaja – zamišljamo ga suptilno ukrašenim diplomatskim simbolima – pojačali bi napetost između dva lika, dok bi formalnost okruženja naglasila kontrast između njihovih pristupa. Velika konferencijska dvorana ili soba za prijem, u kojem su likovi okruženi delegatima, političarima i intelektualcima dala bi sofisticiranost atmosferi i omogućila razmjenu ideja kroz utišane rasprave, svjesne okružujućeg političkog nemira. Zamišljamo diplomatu koji je svjestan pogleda oko sebe, kako pažljivo birajući riječi pokušava da izbjegne sukob, obavljajući, pri tom, spore, promišljene pokrete. Istoričar, strasno uvjeren u istorijsku pravdu, odolijeva formalnosti situacije, izvodi življu gestikulaciju, te s nestrpljenjem vodi razgovor željenom kraju, jer on neophodno osjeća kritičnost trenutka i potrebu da održi čas iz istorije. Razgovor se mogao odvijati tokom koktel prijema ili večere, možda u raskošnom ambijentu veleposlanstva ili na sastanku uticajnih ličnosti, čija bi pozadina suptilne dinamike moći naglasila, uprkos dekoru ambijenta, da će neriješena pitanja postojati još dugo. Da je razgovoru svjedočio još neko, bez sumnje bismo dobili ogledalo političkog teatra onog vremena, mješavinu negodovanja i odobravanja, uljudnosti i suzdržanosti, prikrivenih tjeskoba ili hitnosti.

No, možda se razgovor vodio u skromnoj sobi nalik kancelariji ili radnoj sobi diplomate ili istoričara – monohronoj, linearno uređenog namještaja, bez pretjeranih ukrasa. Dok se ovakav prostor uklapa u intelektualnu i konfrontacijsku prirodu dijaloga, nedostatak didaskalija takođe sugerise minimalistički ambijent, koncentrisan na dijalog. Možda ova dva lika sjede za radnim stolom, za kojim istoričar gorljivo iznosi svoj slučaj, dok diplomata pokušava ostati rezervisan. Ovakav prostor mogao bi biti i soba u egzilu, možda ona u kojoj se pisac osjećao izolovanim, odvojenim od svoje domovine i potčinjen silama koje su oblikovale sudbinu njegove zemlje. S obzirom na istorijski kontekst, ovakva postavka mogla bi pojačati osjećaj gubitka, frustracije i političke hitnosti, te opravdati iznenadni preokret koji diplomata izražava spreman da napusti svoju diplomatsku ulogu i postane branitelj Crne Gore.

Diplomatina iznenadna želja da stane u odbranu crnogorskog pitanja nije motivisana dubljim psihološkim analiziranjem ili postupnijom nadogradnjom lika, pa djeluje iznuđena. Niđe ne vidimo diplomatu kako se bori sa svojom savješću, težinom političkih kompromisa, niti nailazimo na trenutak

lične spoznaje. Umjesto toga, njegovu transformacija doživljavamo kao sredstvo zapleta. Njegova iznenadna spremnost da zamijeni uloge, postane član parlamenta željan da odbrani crnogorsko pitanje, sugerise složeniji unutarnji moralni konflikt. Upućen na osiguranje stabilnosti i priznanja za svoju zemlju, iako isto znači kompromitovanje određenih ideala, diplomata se moguće osjeća kao razočarani prognanik koji pokušava da održi ravnotežu između lojalnosti domovini i realnosti političkog okruženja, te se najvećim dijelom drame čvrsto drži logike diplomatije i diplomatske pristojnosti. No, njegovo razočaranje razotkriva borbeni glas intelektualnog idealizma, moralnog kompasa koji predstavlja istoričar, koji je uvjeren da je napušten sistem vrijednosti za koji se zalagao – dok politički kompromisi potkopavaju budućnost i njegove zemlje, on se takođe osjeća lično izdanim. Stoga on spremno optužuje diplomatu da nije izgubio iz vida samo svrhu britanskog učešća u ratu već i suštinu njihovog nacionalnog identiteta. Na ovaj način, mogućnost prelaska u parlament mogao bi značiti trenutak ličnog ili ideološkog buđenja diplomate, kojem bi parlament dao značajnu platformu da se bori za pravdu. Ova promjena bi takođe mogla značiti strateški potez, posebno ako diplomata vidi priliku za akciju kojom će crnogorsku stvar izvojevati pobjedu, a njemu donijeti ličnu slavu. U tom smislu, njegova bi se promjena mogla opisati kao taktička, a ne kao emocionalna ili ideološka odluka. Moguće je da je pisca tjerala politička hitnost crnogorskog pitanja, pa mu je bilo važnije da prenese poruku ili promoviše politički cilj nego da dovoljno razvije lik diplomate. U ovom slučaju, promjena u liku mogla bi služiti kao način da se naglasi potreba za akcijom prisiljenom nimalo prijateljskim političkim kontekstom. Ili je možda pero ratnika dolazilo iz srca romantičara nepokolebljivog u svojoj ideološkoj čistoti i očajnoj ljubavi prema domovini iz koje je morao zauvijek otići.

ĐE JE CRNA GORA?

Mučeništvo maloga naroda

MAJOR MARKO ZEKOV POPOVIĆ

(Državni barjaktar Kraljevine Crne Gore i komandant Kraljevske garde)
London, 1926.

UVOD

Crnogorsko pitanje uvijek je bilo otvoreno. Crnogorski narod nikada nije priznao nikakvo ujedinjenje sa Srbijom, dok ni jedna evropska sila nikada nije prepoznala ilegalni čin koji je Crnu Goru ujedinio s njenim takozvanim saveznikom. Osam godina je prošlo od kad je Srbija Crnoj Gori nametnula srpskoga kralja i vladu, a što je učinjeno silom oružja i nelegalnim činom „fingirane“ skupštine, podlim činom koji nikada ne može biti prihvaćen.

Propatio je crnogorski narod mnoge muke pod opresijom dinastije Karađorđevića i mnogih administracija koje vlada tako često mijenjaše, postavljajući uvijek sve gore od gorih. G. Nikola Pašić uvijeravao nas je da su ove promjere nametale Velike sile, te je, ukoliko je to istina, teško ostati u ubjedenju da postoji bilo kakva iskrena i nepristrasna politička ljevica među Saveznicima.

Januara 25. 1925. godine, g. Nikola Pašić, tadašnji Premijer Jugoslovenske Skupštine, izjavio je u Skupštini u Beogradu da je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca sačinjenja voljom Velikih sila a ne naroda Jugoslavije. Ukoliko je ova izjava istinita, onda znači da su Amerika, Engleska, Italija i Francuska s namjerom oduzele Crnoj Gori njenu nezavisnost, te da su svog saveznika u Velikom ratu nagradile tretirajući ga gore nego što je to uradio njihov nestali neprijatelj. Jer Crna Gora izbrisana je s mape! Velike sile, međutim, nijesu prvenstveno krive, jer su prepustile Balkanu da sam upravlja

svojim poslovima, te Srbija snosi punu odgovornost za prisajedinjenje Crne Gore pod uslovima najpodlije izdaje.

Od zločina u Sarajevu, Srbija je protestovala da je nevina u pogledu bilo kakve umješanosti u čin koji je doveo do Velikog rata, ali nedavna otkrića pokazuju da je Srbija bila itekako svjesna pripremljenih akcija za umorstvo nadvojvode Franca Ferdinanda i spremna da iskoristi prednosti događaja koji su slijedili.

G. Ljuba Jovanović, srpski ministar i sadašnji Predsjedavajući Skupštine, kao i jedan od vođa Radikalne partije, izjavio je u knjizi *Krv slovenstva*, objavljenoj 1924, da su Srpski dvor, kao i g. Pašić, srpski Premijer, pristali na saučešništvo u ubistvu nadvojvode.

Sličnu optužbu iznosi g-đica M. E. Daram, autoritet na engleskom jeziku po pitanju balkanskih afera, u njenoj knjizi *Sarajevski zločin* objavljenoj 1925. godine. Ona opisuje cjelu aferu, predstavlja odlomke zvaničnih dokumenata, te jednostavno zaključuje da Srbija sama mora snositi krivicu kako za ubistvo tako i za rat koji ga je pratio. Kasnije ophođenje Srbije u procesu aneksiranja njenog saveznika, Crne Gore, dokazuje kakve su planove kovali njene vođe na početku sukoba.

Crna Gora je impulsivno ušla u rat, s najboljom namjerom, odazvavši se srpskoj molbi za pomoć, bez primisli na dobit, bez sporazuma ili obećanja neke nagrade, nije čak ni sačekala da vidi šta će Velike sile uraditi, već je jednostavno kao prijatelj odlučila da se pomogne u času kada se njen susjed našao u velikoj nevolji.

Crna Gora nije ušla u rat da snosi posljedice zločina druge nacije, niti da bude razapeta kao nevina žrtva od strane sopstvenih saveznika, već da, u najmanju ruku, dobije zaslužno priznanje za svoje učešće u ratu i da joj nezavisnost bude očuvana i garantovana.

MARKO Z. POPOVIĆ

DE JE CRNA GORA?

Teško pitanje! Ali onda, pitanja nijesu teška, odgovori su teški.

„Niđe!“ odgovara poslijeratni diplomata.

„Kako je to moguće?“ protestuje pribrani historičar i dodaje: „Crna Gora je nezavisna, konstitutivna monarhija, smještena između Srbije na sjeveru, Jadranskoga mora na jugu, Albanije na istoku i Hercegovine i Dalmacije na zapadu.“

„Htjeli ste reći da je Crna Gora *bila* nezavisna, konstitutivna monarhija. Crna Gora više nije ime, ona je samo sjećanje“, ispravlja diplomata.

Međutim, ova opaska duboko je dirnula pravednoga historičara koji je tada, a kakva ne bješe njegova priroda, povisio tada ton i pokrenuo žustru raspravu.

ISTORIČAR: Molim Vašu Ekselenciju da mi oprost, ali na kojim činjenicama zasnivate Vašu okrutnu izjavu koja se tiče hrabre male kraljevine, koja nikada u svojoj istoriji nije bila potčinjena ni jednoj stranoj sili? A to je nešto više od onoga u šta bi se čak i ponosni sinovi Albiona mogli časno zakleti!

DIPLOMATA: Crna Gora je okupirana 1918. godine, odmah nakon Primirja, od strane francuskih i srpskih trupa, pod komandom francuskog generala Franšea d'Epera, kada je pripojena Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

ISTORIČAR: Istina je to, nažalost. No, molim Vas, zbog čega su to uradili?

DIPLOMATA: (posramljeno) Ja – eh – žao mi je, gospodine, ne razumijem Vaše pitanje.

ISTORIČAR: Ono što sam želio pitati jeste koji je razlog stajao iza okupacije Crne Gore od strane francuskih i srpskih trupa?

DIPLOMATA: Koji razlog? Oh, Vi želite da znate koji je bio razlog? Opasno je baviti se razlozima.

ISTORIČAR: Ukoliko je Vama kao diplomati nezgodno da govorite o razlozima, tada mi, molim Vas, recite po kom pravu?

DIPLOMATA: U saglasju sa običajima međunarodnog prava, teritorije mogu biti stečene putem sukcesije, naslijeđa, osvajanja, otkrića ili kupovine.

ISTORIČAR: Koji od ovih razloga se odnosi na Crnu Goru?

DIPLOMATA: Pravo osvajanja, naravno.

ISTORIČAR: Osvajanja? Zašto osvajanja? Da li je Crna Gora bila neprijatelj ili saveznik Sila Antante?

DIPLOMATA: Ne razumijem Vas.

ISTORIČAR: To je, međutim, veoma jednostavno. Da li se Crna Gora, tokom Velikog rata od 1914. do 1918. godine, borila na strani Velike Britanije i njenih saveznika ili na strani Njemačke, Austrougarske, Turske i Bugarske?

DIPLOMATA: Svakako, Crna Gora se borila na našoj, mislim na strani Engleza, Francuza, Srba itd, itd. Ali zbog čega postavljate takva jednostavna pitanja? To i djeca znaju. Crna Gora nije bila naš neprijatelj već naš vjerni saveznik.

ISTORIČAR: Naravno, djeca svih zemalja svijeta to znaju, ali diplomate ne znaju; drugim riječima kako ste mogli izbrisati slavnu malu Crnu Goru, našeg vjernog saveznika, s karte Evrope?

DIPLOMATA: Oh, razumijem! Vi ste pod utiskom izjave koju je Lord Gledston načinio u Domu lordova, 11. marta 1920. No, plemeniti Lord državnik je predratni koji još uvijek misli da su diplomatama dati jezici da njima izražavaju sopstvene misli. Nama, poslijeratnim diplomatama, dati su jezici u svrhu skrivanja naših misli. Opasno je po mir u svijetu reći javno ono što neko zaista misli.

ISTORIČAR: Oh, nije li tako! Nego, molim Vas, na koju ste izjavu aludirali? Šta je lord Gledston rekao u Domu lordova 11. marta 1920? Zaboravio sam.

DIPLOMATA: Možda je tako bolje. Svi bi trebalo da zaborave izjavu lorda Gledstona.

ISTORIČAR: Da li biste ga mogli citirati?

DIPLOMATA: DA. Uzviknuo je: „Kakve su gore muke mogle zadesiti Crnu Goru da je, umjesto što je bila naša saveznica, odlučila da se bori protiv nas iz neprijateljskog kampa?“

ISTORIČAR: Ukoliko je to rekao onda nije mogao izreći veću istinu. Svaki Britanac trebalo bi toga da se sjeća sve dok naš junački mali saveznik ne bude restauriran i ponovo konstituisan. Poslužiću se riječima *Istine* (Vol. 98, No. 2541, od 19. avgusta 1925, stranica 328): „...Nikada u našoj istoriji ne bismo saučesnici u prljavijem poslu.“

DIPLOMATA: Ali, šta smo mi diplomate mogli uraditi? *Istina* je tada napisala istinu. No, nije trebalo da uradi tako. Naša diplomatska akcija zaista nije bila najčistija, ona je, međutim, bila politička. A to je važnije. Danas djeca to znaju.

ISTORIČAR: Ali djeca naše djece kamenjem će obasuti grobove britanskih diplomata koji su učestvovali u ovako neplemenitoj akciji kao što je brisanje male kraljevine Crne Gore sa karte Evrope. Sama suština britanskog ulaska u Veliki rat imala je svrhu *odbrane malih naroda*. To je bio naš moto, na slogan, naš najslavniji cilj. Sramotim se samog sebe od pomisli: Kako ću ispisati ovu stranicu naše istorije?

DIPLOMATA: Treba da napišete ono što je srpski premijer, g. Pašić, rekao – tj. da je Kralj Crne Gore, Nikola I, predao tvrđavu na planini Lovćen i pobjegao iz svoje zemlje tokom rata.

ISTORIČAR: Ali to nije istina. Laž takve izjave ne dokazuju samo vojni i istorijski dokumenti objavljeni u skorije vrijeme, već je očigledno da je Lovćen postao plijen njemačke i austrijske oružane sile pred kojom su padala i najjača svjetska utvrđenja. Lijež, Namir, Anvers, Pšemisl, Kaunas pali su mnogo prije primitivne crnogorske tvrđave na Lovćenu. Srpski Kralj Petar i belgijski Kralj Albert pobjegli su iz svojih zemalja mnogo prije nego su Kralja Nikolu od Crne Gore prisilile veće sile da pođe njihovim stopama.

DIPLOMATA: Ali rečeno je da je crnogorski Kralj Nikola izdao svoga unuka Aleksandra, ondašnjeg regenta Srbije.

ISTORIČAR: To nije istina. Srpski poluzvanični organ *Balkan*, napisao je 26. novembra 1924. godine: „...Može se dokazati da su, krajem 1915. godine, Crnu Goru i Kralja Nikolu izdali saveznici, čak i oni njima najbliži.“ I ta izjava nikada nije negirana! Crnogorskim trupama nije komandovao Kralj Nikola, već srpski generali Boža Janković i Petar Pešić.

DIPLOMATA: Ja to ne mogu poreći, jer to je činjenica. Ipak, u Vašoj istoriji mogli biste objasniti da se radilo o istorijskoj neizbježnosti da Crna Gora bude pripojena Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i da Kralj Nikola bude protjeran iz njihove zemlje. Jer, kako bi mogla postojati dva kralja u jednoj kraljevini?

ISTORIČAR: Nijesu to bili jedna kraljevina i dva kralja. Postojale su dvije kraljevine i dva kralja. No, zaista, Vi ste diplomata i kao takav sigurno ste upoznati da, u skladu sa Članom XXVI Berlinskog sporazuma, a koji su pot-

pisale Velika Britanija, Francuska, Njemačka, Austrougarska, Rusija, Italija i Turska, Crna Gora je ustanovljena kao nezavisna Knjaževina, dok je, godine 1910, uzdignuta do dostojanstva nezavisne nasljedne Kraljevine, s dinastijom Petrović-Njegoš na čelu. Prema tome, u vrijeme potpisivanja Primirja 1918. godine, postojale su dvije odvojene kraljevine, Srbija, s njenim Kraljem Petrom I iz kuće Karađorđevića, i Crna Gora, s Kraljem Nikolom I od Petrović-Njegoš dinastije. Kralj Petar se vratio u Srbiju poslije Primirja. Zašto se Kralj Nikola nije vratio u Crnu Goru?

DIPLOMATA: Zbog toga što su tada Crnu Goru okupirale francuske i srpske trupe.

ISTORIČAR: Kako su se usudile na takav čin? Zar nije francuski Predsjednik, u pismu od 24. novembra 1918. godine, adresiranom na Kralja Nikolu od Crne Gore, obećao da će francuske trupe u Crnoj Gori raditi isključivo na obezbjeđivanju povratka crnogorskog kralja svojoj zemlji. Evo šta piše u posljednjem pasusu pisma koje je potpisao g. Poenkare: „La presence des troupes allies, le concours qu'elles apporteront aux habitants contribueront sans doute a hater ce moment que Votre Majeste appelle de tous ses vœux. Des qu'il sera venu, le Gouvernement de la Republique sera heureux, Sire, de faciliter votre voyage deretour.“¹

DIPLOMATA: Zbog čega se onda Kralj Nikola nije vratio svojoj zemlji poslije takvog svečanog obećanja francuske Vlade?

ISTORIČAR: Zbog toga što je dva dana kasnije, 26. novembra 1918. godine, srpska vlada zvanično proglasila aneksiju Crne Gore kraljevini Kralja Petra Karađorđevića.

DIPLOMATA: Po kom osnovu?

ISTORIČAR: Po osnovu sile!

DIPLOMATA: To zvuči kao istinska međunarodna pljačka!

ISTORIČAR: To jeste *bila* međunarodna pljačka.

¹ „Prisustvo savezničkih trupa, te pomoć koju će pružiti stanovnicima, nedvosmisleno će doprinijeti ubrzanju trenutka koji Vaše Veličanstvo s nestrpljenjem očekuje. Čim taj trenutak dođe, Gospodine, Vlada Republike će spremno olakšati Vaš povratak.“

DIPLOMATA: Međutim, zar nije bilo crnogorske Skupštine da se izjasni tim povodom?

ISTORIČAR: Zaista, postojala je neka improvizovana „namještena“ skupština koja je potvrdila aneksiju.

DIPLOMATA: Ali zbog čega kažete „improvizovana“, „namještena“ skupština?

ISTORIČAR: Zbog toga što zvanične crnogorske vlade nije bilo u zemlji u vrijeme kada je trebalo sprovesti izbore.

DIPLOMATA: Će se ona nalazila ako ne u zemlji?

ISTORIČAR: Bila je u egzilu, zajedno s Kraljem i svijetom crnogorske inteligencije. Desetine hiljada najhrabrijih Crnogoraca izbjegli su u inostranstvo zbog rđave vladavine Pašićeve.

DIPLOMATA: Da li se još neki od naših Državnika založio u ovom kontekstu u ime našeg naroda?

ISTORIČAR: G. Lojd-Džordž je 6. januara 1917. izjavio: „Dan obnove Belgije, Srbije i Crne Gore biće i dan izbavljenja svijeta.“

DIPLOMATA: Da li je g. Vilson, Predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, iznio bilo kakva slična obećanja?

ISTORIČAR: Da, itekako. G. Vilson je 4. jula 1918. godine poslao poruku Kralju Nikoli od Crne Gore, koja je glasila: „Vjerujem da Vaše Veličanstvo i plemeniti i junački narod Crne Gore neće biti oboreni, već da će imati povjerenje u odlučnost Sjedinjenih Država da se pobrinu da u konačnoj pobjedi koja će doći, integritet i prava Crne Gore budu osigurani i priznati.“

DIPLOMATA: Ovo su neborivi argumenti. Međutim –

ISTORIČAR: Zbog čega međutim?

DIPLOMATA: Ne smijem iznositi te činjenice iz straha da ću ugroziti svoju diplomatsku karijeru.

ISTORIČAR: Besmislice! Zbog čega biste strahovali za svoju diplomatsku karijeru ako morate skrivati sopstvene misli. Ne bojte se! Ako izgubite diplomatski položaj, ja i moji prijatelji ćemo se pobrinuti da uđete u Parlament, đe možete reći upravo šta mislite. A onda možete raspravljati o dobro poznatom Izvještaju gospodina Pola Montua, francuskog delegata u Društvu naroda (Peta komisija), od 25. novembra 1920, u kojem kaže: „Pitanje sadašnjeg postojanja nezavisne države Crne Gore nikada nije riješeno.“ Upravo taj dokument dokazuje da je crnogorsko pitanje još uvijek otvoreno.

DIPLOMATA: Ukoliko možete učiniti da postanem članom Parlamenta, rado ću odmah dati ostavku na svoju diplomatsku dužnost.

ISTORIČAR: Već ste dovoljno popularni.

DIPLOMATA: Ura! Moj prvi govor u parlamentu počeo i završiti se čuvenim usklikom koji je Katon izgovarao u rimskom Senatu u vezi sa Kartaginom. Zapravo, sve dok Crna Gora ne bude obnovljena i ponovo uspostavljena, svi moji govori će počinjati i završavati se ovim riječima: *Caeterum censeo Montenegro reconstituendum esse*.

Izvori:

- *The Montenegrin Mirror* (1931).

Literatura:

- Adžić, N. (2013). *Crnogorac bez domovine*, IVPE, Cetinje.
- Martinović, S. (2022). *Crnogorska garda*, Institut za vojnu istoriju Crne Gore, Cetinje.

**Srđa MARTINOVIĆ &
Marija KRIVOKAPIĆ**

**MONTENEGRO DRAMA ADDRESSED
TO THE LEAGUE OF NATIONS**

The drama "Where is Montenegro?" it was performed in London in 1926. The author of this drama is Marko Zekov Popović, an officer of the Montenegrin army. It is a short drama with two faces addressed to the League of Nations, and it served as a form of political struggle for the actualization of the Montenegrin issue after the First World War. The characters are clearly defined in their roles - the historian as a passionate defender of the rights and honor of Montenegro, who clearly expresses the personal views of the author, stands opposite the diplomat as a figure of political power. The drama presents a dialogue between a diplomat and a historian that illuminates the tensions between political expediency and the historical truth of the moment. The drama simultaneously illuminates the emotional and intellectual debates that occur when history is disputed, and conveys the urgency with which both characters defend their positions – one rooted in historical justice, the other in political reality.

Keywords: *drama, Montenegro, officer, London, League of Nations*

PORTRETI / PORTRAITS

Pregledni rad

UDK 821.164.44:398.09Butorac P.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

PAVAO BUTORAC KAO PROUČAVALAC BOKELJSKE USMENOKNJIŽEVNE BAŠTINE

U ovome radu dat je osvrt na dio istraživačkih interesovanja peraškoga historičara, teologa i kulturologa Pavla Butorca (1888–1966) vezanih za bokeljsko usmenoknjiževno nasljeđe, odnosno za korpus peraških pretežno usmenoknjiževnih zbornika nastalih u periodu od kraja XVII do početka XIX vijeka. Premda je objavio brojne radove u periodu prije Drugoga svjetskoga rata ili neposredno nakon njegova okončanja, najvrednije Butorčeve monografije o povijesti Boke Kotorske publikovane su tek tri decenije nakon njegove smrti, zahvaljujući predano-me radu don Srečka Majića na njihovu priređivanju i štampanju. Jedna od tih monografija, kapitalna interdisciplinarna *Kulturna povijest grada Perasta*, upravo je ključni izvor za interpretaciju Butorčevih pogleda na bokeljsku usmenoknjiževnu tradiciju, budući da predstavlja najznačajniji osvrt na taj literarni korpus u prvoj fazi istraživanja peraških pjesmarica – od njihovih otkrića i prvih opisa u djelu Srečka Vulovića i Valtazara Bogišića pa do sredine XX vijeka, kad istraživanjima Miroslava Pantića započinje nova faza proučavanja toga korpusa.

Ključne riječi: *Pavao Butorac, Perast, istorija kulture, usmena književnost*

Vrijedno historiografsko, teološko i kulturološko djelo Pavla Butorca – dugo zapostavljeno i na marginama naučnih interesovanja – u posljednje tri decenije prezentirano je javnosti zahvaljujući u prvome redu prilježnome čuvaru bokeljske starine, don Srećku Majiću. Svojevrsni izdavački poduhvat započeo je krajem 90-ih godina XX vijeka štampanjem pojedinih Butorčevih djela u izdanju peraške „Gospe od Škrpjela“ da bi bio zaokružen pojavom Butorčevih desetotomnih Izabраних djela, koje su za štampu priredili don Srećko Majić i Slavko Dabinović. Postala su nam tako zaslugom dvojice vrijednih priređivača dostupna najznačajnija djela Peraštanina Pavla Butorca, od kojih su mnoga prvi put objavljena upravo u okviru ove edicije ili ranijih izdanja „Gospe od Škrpjela“. Zahvaljujući tim izdanjima, Butorac je zauzeo prestižno mjesto u panteonu najznačajnijih istraživača bokeljske povijesti, duhovnosti i kulture. U ovome ćemo se prilogu osvrnuti na samo jedan segment njegova rada – onaj vezan za opis i vrednovanje peraških usmenoknjiževnih pjesmarica nastalih u periodu od kraja XVII do početka XIX stoljeća.

Kako navodi don Ante Dračevac, Pavao Butorac rođen je 26. 3. 1888. godine u Perastu, u familiji Jakova Butorca, porijeklom iz okoline Senja, i Peraštanke Jele, rođene Brajković. Osnovnu je školu završio u Perastu, gimnaziju u Kotoru, a teologiju u Zadru. Za sveštenika je zaređen 1910. godine, nakon čega je obavljao dužnosti upravitelja župe u Dobroti, potom katehete u gimnaziji i srednjim školama te profesora u Kotoru, Zadru i Splitu. Od 1918. do 1920. godine bio je rektor šemeništa u Kotoru. Za kotorskoga biskupa imenovan je 1938. godine, potom je od 1940. godine administrator Dubrovačke biskupije, a od 1950. bio je dubrovački biskup. Rimokatolički Bogoslovski fakultet u Zagrebu dodijelio mu je 1964. godine doktorat *honoris causa* teologije. Preminuo je u Dubrovniku 22. 11. 1966. godine (Lupis et al, 2016: 23). Butorac je još od 1913. godine sarađivao s brojnim časopisima, a do Drugoga svjetskog rata objavio je i veći broj zasebnih publikacija, mahom historiografskoga karaktera. Njegova autorska djela povjesničar Vinicije B. Lupis podijelio je u tri skupine: 1. historijsko-religiozna, 2. filozofsko-kulturna i 3. teološko-hagiografska (Lupis et al, 2016: 12). U okviru prve cjeline provlađavaju radovi iz oblasti bokeljske istorije, među kojima se izdvajaju *Boka kotorska od najstarijih vremena do Nemanjića* (1926–1927), *Gospa od Škrpjela* (1928), *Opatija Sv. Jurja kod Perasta* (1928), *Zmajevići* (1928), *Razvoj i ustroj peraške općine* (1998), *Kotor za samovlade* (1999), *Kulturna povijest grada Perasta* (1999), *Boka kotorska u 17. i 18. stoljeću – politički pregled* (2000)... Komentarišući široku arhivsku podlogu Butorčevih istraživanja i za ono vrijeme inovativni metodološki pristup, Lupis primjećuje: „Arhivska građa koja je Pavlu Butorcu bila na raspolaganju ponukala ga je da razvije analitičku metodu u dokučivanju povijesnih procesa koji su se odvijali na području

Boke, a ne kao što je do tada bilo uobičajeno, da politička povijest diktira istraživanja povijesnih procesa. (...) Usprkos uvidu u arhivsku građu svakodnevice Boke kotorske, Butorac je, poput Braudela, stvorio sinteze trajne vrijednosti, iz kojih izvire svakodnevni život stvarnih ljudi iz prošlih vremena.“ (Lupis et al, 2016: 11)

Nakon Srećka Vulovića koji je zaslužan za otkriće i prve opise peraških usmenoknjiževnih zbornika (Radoman, 2022: 64–74), Butorac je prvi Peraštanin koji se detaljnije zanimao za bokeljsku i osobito perašku starinu, pa nije zaobišao ni bavljenje peraškim usmenoknjiževnim zbornicima. Premda je, kako smo već rekli, još između dva svjetska rata obavio istraživanja i napisao znatan broj vrijednih monografija o istoriji Boke te objavio nešto manjih radova, Pavao Butorac je tek u naše vrijeme zahvaljujući trudu don Srećka Majića koji je iz rukopisa objavio veći broj njegovih knjiga, otkriven kao vrijedan proučavalac bokeljske prošlosti, političke, crkvene i kulturne. Kapitalna Butorčeva monografija *Kulturna povijest grada Perasta*, nastala pred Drugi svjetski rat, tako je prvi put štampana 1999. godine (Butorac, 1999). Upravo se u toj knjizi Butorac osvrnuo i na peraške usmenoknjiževne zbornike u trećem dijelu knjige pod naslovom „Književnost i umjetnost“, premda na njih ukazuje uzgredno i u drugim djelovima svoje knjige. Peraške zbirke Butorac spominje i u knjizi *Gospa od Škrpjela*: „Takvih pjesmarica sa pjesmama o boju i s drugima, što su u običaju u Perastu, bilo je prije po peraškim kućama.“ (Butorac, 1928: 65) U knjizi *Zmajevići* takođe spominje sakupljački rad u Boki, pripisujući Andriji Zmajeviću da je prvi „sabirao narodne pjesme. Osobito peraške, od kojih mnoge (...) baš tada nikoše.“ (Butorac, 2003: 22–23)

Pišući u svojoj monografiji *Kulturna povijest grada Perasta* o „narodnoj knjizi u Boki“, misleći pritom na književnost na narodnome jeziku, Butorac zapaža: „Gdje se peraška i uopće bokeljska književnost osjeća slobodnijom, to je narodna epika. Junačka je pjesma, barem upogled bugarštica, skoro autohtona, premda se ni ovdje ne mogu da *apriori* poreku naizmjenični utjecaji. Perast je za bugaršticu njezino vlastito područje. Deseteračke pjesme zasigurno, a deseterački pandani bugarštica vrlo vjerojatno, nikoše prije Kačićeve pjesmarice (1756.), koja je bila omiljena u Boki, osobito u pomorskim krugovima, kaono pisan spomenik herojskih pradjedovskih djela.“ (Butorac, 2011: 519)

No prije nego što je ponudio osvrt na bugarštice i deseteračke epske pjesme Butorac je u svojoj monografiji ukazao i na druge oblike usmene književnosti, koje doduše ne ubraja u „narodnu pjesmu“, niti klasifikuje prema uobičajenim žanrovskim modelima. Ljubavne lirske pjesme opisuje u okviru potpoglavlja „Erotika“, a zatim daje još dvije cjeline, „Satira“ i „Počasnice“. Uz opasku da je usljed istorijskih okolnosti i dugotrajnih peraško-turskih su-

koba, u Perastu prevladala epika, te da je „erotika“ slabo zastupljena, Butorac donosi vrijedna zapažanja pored ostaloga i o rukopisima koji su nam danas nedostupni te izvjesne podatke o načinu i okolnostima izvođenja pojedinih lirskih pjesama. O ljubavnoj lirici svjedoči ovo: „Do danas se očuvaše neke ljubavne pjesme, koje uglavnom nastade u novije doba, a pjevaju se prilikom nekih svečanosti, kad se 'mladići' pod vojvodom okupe na zajednički rad i zajedničko veselje.“ (Butorac, 2011: 535) Tu pominje jednu pjesmaricu Josipa Matikole Šilopija u kojoj se nalazi pjesma „Oj vesela veselice“, koja je u njegovo vrijeme bila u privatnome vlasništvu, a kojoj nijesmo uspjeli ući u trag tokom naših istraživanja peraških pjesmarica. Butorac veli da se u toj zbirci može pronaći još „gdjekoja ljubavna“ pjesma „ne bez osjećaja“, pa je po njemu Šilopi „jedini domaći pisac, koji se barem donekle *ex professo* pozabavio ovom vrstom pjesništva.“ (Butorac, 2011: 535) Butorac pominje veći broj pjesama te ukazuje na to da ih je „uglazbio“ Dionisije de Sarno, upućujući na De Sarnovu knjigu *Narodne pjesme (za pjevanje i klavir)* objavljenu u Beogradu 1896. godine. U kratkome osvrtu na liriku Butorac skreće pažnju na lirske pjesme iz zbirke Nikole Mazarovića, pri čemu ne odvajaju one autor-ske od onih usmene provenijencije. Na tu zbirku se poziva i u potpoglavlju naslovljenom „Satira“, što ukazuje da je satira u Perastu bila „u običaju“ te da su se prijateljski sastanci „začinjali šalom i ruganjem“ (Butorac, 2011: 537). Za te „trivijalne sastavke“ svjedoči da su primjereni mentalitetu bokeljskih primoraca koji su po prirodi „ujedljivi“ i skloni „bockanju“. Navodi i neke zanimljive podatke o tome kako su se izvodile i što im je bio cilj: „*Satire* su se pjevale skupinama i pojedincima, i raznosile od kuće do kuće, a lijepile su se na stupu Vijeća za zdravstvo na pjaci. A mnogo je služila ovakva vrst poezije za izliv zajedljivosti između pojedinih mjesta.“ (Butorac, 2011: 538)

Pažnju je Butorac posvetio i počašnicama, za koje koristi termin „počasnice“, tvrdeći da „ni danas ni u starini“ u Perastu nije bila poznata verzija „počasnice“, što je u nesaglasju s pisanjem Srećka Vulovića koji u tekstu o toj formi upućenom Bogišiću veli da „u Perastu napitnice dolaze jedino pod imenom Počasnica te se i tako izgovaraju“ (Pantić, 1961: 225), ali i još prije njega, Vuka Stefanovića Karadžića koji je 1834–1835. godine boravio u Perastu i zabilježio, a potom u prvoj knjizi *Srpskih narodnih pjesama* i objavio 12 „počasnica“. O specifičnosti te usmenoknjiževne vrste Butorac veli: „Peraške su počasnice i po svome ustroju i po duhu i po jeziku čist domaći rod.“ (Butorac, 2011: 540–541) Po njegovu mišljenju počasnice potiču iz XVII stoljeća, mada ostavlja mogućnost da ima i starijih. Zapaža da ih ima različitoga metra, ali i različite tematike, da su se pjevale karakterističnim „napjevom“, da imaju stereotipne pripjeve na kraju te notira zbirke u kojima se mogu naći, od one Nikole Burovića, koju slijedeći Vulovića pripisuje Andriji Zmajeviću i datira

u četrdesete godine XVIII vijeka, preko one Nikole Mazarovića, do „male pjesmarice Balovićeve“, za koju veli da je u drugoj polovini XIX stoljeća pisana rukom Andrije Balovića, a za koju smo utvrdili da je znatno starija. Nastojeći da ih tipološki odredi, o njima bilježi i ovo: „Neke imaju karakter napitnica ili nazdravica, tako ona 'vojvodi od kumpanjije' ili sucu. Većina ih nema značaj napitnice, iako ih se nekoliko odnosi na junake uopće; tako sve počasnice nisu ujedno i prigodnice. Odnose se u većini na erotske motive; poneke su valjda u vezi s vjeridbom, a inače su uglavnom slobodne, pa čak i vrlo trivijalne rugalice. Ima ih i lijepo građenih, ali ih je i bez smisla i bez ikakva ukusa, pa se dobiva dojam, da su kojekakvi slobodarci šaljivdžije odabirali baš ovakvu formu, koja ne traži mnogo, za izliv kojekakvih trivijalnih motiva.“ (Butorac, 2011: 541) Treba svakako imati u vidu da takva ocjena počasnica Pavla Butorca može biti rezultat njegova visokog crkvenoga čina, pa je odveć slobodna tematika jednoga broja počasnica ostavljala nepovoljan utisak na njega, a u vrijeme kad piše o njima, kako svjedoči Vulović (Pantić, 1961: 225–226), počasnice već odavno funkcionišu izvan svojega primarnog socio-kulturnog ambijenta, pa otud i Butorčeva nesigurnost o njihovu kontekstualiziranju.

U poglavlju „Narodna pjesma“ Butorac opširnije piše o peraškim bugaršticama i deseteračkoj epici. Rekonstruišući istorijat publikovanja i otkrića peraških bugarštica, Butorac opisuje rukopise o kojima su već pisali Vulović i Bogišić. Istina, u nastojanju da identifikuje zapisivača Balovićeve zbirke, kojeg je Vulović u jednom pismu Bogišiću tačno prepoznao u Juliju Baloviću, Butorac griješi pa tu zbirku, a na osnovu usporedbe rukopisa, pripisuje Marku Baloviću. S dosta sigurnosti u izlaganju, no s premalo argumenata, Butorac nastoji dokazati da je bugarštice iz zbirke Julija Balovića sastavljao pomorski kapetan Marko Martinović,¹ a njihove deseteračke pandane iz zbirke Nikole Mazarovića, Markov sin, Drago Mazarović. Sasvim slobodno, bez ikakvih stvarnih argumenata, Butorac iznosi i pretpostavku da je autor većega broja deseteračkih pjesama iz zbirke Nikole Mazarovića mogao biti Krsto Mazarović. Kad opisuje jezičke osobenosti, naglašava jake ostatke ikavštine i tragove čakavštine, što je samo razrada njegovih naučno neutemeljenih konstrukcija o izvornoj čakavštini u Boki. No zanemare li se ti ishitreni zaključci, Butorac

¹ Tu pretpostavku Butorac temelji na jednome podatku iz knjige *Storia di Perasto* Francéska Viskovića da je Marko Martinović autor pjesme o oslobođenju Herceg Novoga, no iz podatka koji donosi Visković da je pjesma posvećena Vicku Bujoviću izvjesno je da nije riječ o bugarštici u kojoj se Vickovo ime ni ne pominje (Viscovich, 1898: 277). Riječ je, naime, o pjesmi na talijanskome jeziku *Veoma tačan izvještaj o opsadi i zauzeću Herceg-Novoga koji su načinile slavne trupe Prejasne Venecijanske Republike 1687* (*Giustissima relatione dell' assedio ed acquisto di Castelnuovo, fatto dalle gloriosissime armi della Serenissima Republica di Venetia l'anno 1687*) koju je Martinović pod pseudonimom Knez od Kumbora (Conte di Combur) štampao u Veneciji 1698. godine (Pantić, 1990: 213).

je prvi autor koji detaljnije piše o tematsko-motivskim osobenostima peraških bugarštica, potcrtavajući i leksičke karakteristike te uvodeći u raspravu i pitanje odnosa prema deseteračkoj epici. Raspravu je temeljio na pažljivo proučavanju zbirki Nikole Burovića, Julija Balovića, Nikole Mazarovića, Andrije Balovića, a konsultuje i pominje i druge manje zbirke (Ivana Kolovića, Tripa Smeće...). Neka svoja uopštena razmišljanja o bugaršticama formuliše ovako: „Nije sigurno, da li su se bugaršnice ili bugarke, sa svojim stihom petnaestercem ili šesnaestercem, koji prepolovljen dava dva osmerca, u Perastu i pjevale. To bi se moglo naslutiti, ali ne i sigurno utvrditi, pripjevnim priloškom iza prvoga stiha. Taj je pripjev uvijek šesterac. Svakako se rado bugarilo, ali, ako se pjevalo, nije poznato, kako se pjevalo, ni da li uz pratnju gusala ili kojeg drugog glazbala ili i bez glazbala, kao još danas počasnice. Vjerojatnije, da je bugarštica poslužila za zabavu dokonj peraškoj gospodi, kad su nakon dalekih i teških putovanja potražili sjenku kućnog ognjišta. Inače, ako se pjevalo, teško je shvatiti da se pri poslovičnoj konzervativnosti bokeljskog svijeta u shvaćanju društvenih odnosa i pri njegovoj isto tako poslovičnoj ljubavi za tradiciju i stare običaje, nije održao nikakav sigurniji trag ili podatak o tome.“ (Butorac, 2011: 543–544)

Butorac na osnovu izvrsnoga poznavanja arhivskih podataka ispravlja greške u datiranju pojedinih istorijskih događaja opisanih u bugaršticama, a koje se nalaze uz same naslove pojedinih pjesama u zbirkama. Isto tako daje i pouzdanu istorijsku kontekstualizaciju nastanka deseteračkih epskih pjesama, bilo kroz opis globalnih istorijskih tokova antiosmanskih vojnih akcija u Evropi, bilo kroz opis lokalnih povijesnih refleksija, uključujući i posebno značajni događaj, prispijeće hajduka u Boku. Za njega ne postoji nikakva dilema koji su to staleži bili nosioci usmene poezije: „Ali su sa svim tim i deseteračke pjesme lako u Perastu nastale upravo u boljim krugovima, jer su se ovi najviše bavili bojnim pothvatima, a u kućnome zatišju pjesništvom. Nego, barem deseterci lako postadoše svojinom svega pučanstva. Već je istaknuto, da su se dokona gospoda za zabavu bavila bugaršticama.“ (Butorac, 2011: 551) Butorac i u opisu rukopisa Julija Balovića, kao i u opisu rukopisa Nikole Mazarovića, daje vrlo kratke opise fabule svake pjesme ponaosob, kadšto dodajući i ocjenu o njenoj uspjelosti. O deseteračkoj epici u Perastu na samome kraju iznosi lapidaran i posve tačan sud: „Tako je peraški deseterac najdotjeranija slika peraškoga života i duha, osobito kroz XVII. st., zrcalo stradavanja, čudi i navika, koje radikalnom izmjenom političkih i socijalnih prilika uglavnom iščezoše.“ (Butorac, 2011: 565–566)

Pavao Butorac je u svojoj monografiji o kulturnoj istoriji Perasta, objavljenoj više od pola vijeka nakon njena nastanka, ponudio vrijednu sintezu dotadašnjih saznanja o peraškoj i uopšte bokeljskoj usmenoknjiževnoj baštini,

osvrćući se i na pojedine zbirke koje su predmet našega istraživanja, nekad iz prve, a nekad, čini se, iz druge ruke. Pjesmaricama Julija Balovića i Nikole Mazarovića posvećuje osobitu pažnju, ulazeći u pojedinosti vezane za pjesme iz te dvije zbirke, dok pjesmaricu Nikole Burovića, tada još uvijek povezivanu s imenom Andrije Zmajevića, spominje, ali o njoj, sva je prilika, zna samo na osnovu Vulovićevih i Bogišićevih vijesti. Vidno je to i iz njegova suda da se u Boki nijesu sačuvale pjesme o oslobođenju Beča 1683. godine, iako baš taj događaj opjeva „Bugarka od Beča grada ćesarova“ iz zbirke Nikole Burovića (Burović, 2017: 72–76), ali i jedna od pjesama iz zagrebačkoga rukopisa IV a. 30, koja se nalazi na 63. strani rukopisa i nosi naslov „Početak pjesni od Beča“. No uprkos nekim isuviše smjelim zaključcima, Butorčev je doprinos konstituisanju druge, interpretativne faze izučavanja peraških usmenoknjiževnih pjesmarica, svakako od nemaloga značaja.

Pored toga, izgleda da se Butorac interesovao i za publikovanje nekih zbirki ili bar izbora iz rukopisa, što bi se dalo zaključiti na osnovu jedne bilješke Matije Murka, koji u prvoj knjizi svoje znamenite monografije *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike* svjedoči: „Pavao Butorac, u vrijeme mog putovanja profesor gimnazije, govorio mi je, da u peraštanskim kućama ima više rukopisnih zbirki epskih pjesama i da za Jugoslavensku akademiju u Zagrebu priprema izdanje do danas nepoznatih bugarštica i epskih pjesama u desetercu iz 17. vijeka.“ (Murko, 1951: 276) Svoja je terenska istraživanja Murko realizovao 30-ih godina XX vijeka pa se i ovo svjedočenje odnosi na taj period. Prava je šteta što Butorac nije okončao započeti posao na priređivanju rukopisnih zbirki kako zbog njegove nesumnjive osposobljenosti za taj posao te izuzetne upućenosti u povijesni i kulturni milje u okviru kojega su te zbirke nastajale, tako i zbog onovremenoga stepena očuvanosti arhivskoga fonda koji je istraživačima nudio neuporedivo više prostora za proučavanje peraškoga i bokeljskog usmenoknjiževnoga nasljeđa.

Kad se sagleda u cjelini doprinos Pavla Butorca izučavanju bokeljske usmenoknjiževne tradicije može se zaključiti da je riječ o najznačajnijem proučavaocu toga nasljeđa u prvoj fazi proučavanja peraških usmenoknjiževnih zbirki koja je uslijedila nakon što su Srećko Vulović i Valtazar Bogišić predložili javnosti postojanje toga korpusa nastaloga od kraja XVII do 30-ih godina XIX stoljeća. Sve do istraživanja Miroslava Pantića koja započinju sredinom XX vijeka – što će znatno proširiti krug interesovanja za ovaj korpus – Butorčevi opisi i ocjene biće najrelevantniji izvor o pjesmaricama. Tim prije što su istraživači nakon Vulovića i Bogišića o njima pisali iz druge ruke, na osnovu Bogišićeva izdanja dijela toga korpusa, dok je Butorac svoje sudove temeljio na neposrednome uvidu u rukopise i koristio u to vrijeme još uvijek dostupnu bogatu građu crkvenih, privatnih i porodičnih arhiva. Izuzmu li se izvjesne

nepreciznosti i nepotvrđene hipoteze, Butorčev je rad na proučavanju bokeljskoga usmenoknjiževnog nasljeđa – baš kao i njegov ukupni historiografski i kulturološki rad – od izuzetnoga značaja za sagledavanje i razumijevanje bokeljske kulturne, duhovne i političke povijesti.

Literatura

- Burović, Nikola. 2017. *Pjesmarica Nikole Burovića*. Priredili Aleksandar Radoman & Adnan Čirgić, Cetinje – Podgorica: Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat Glavnoga grada.
- Butorac, Pavao. 1928. *Gospa od Škrpjela*. Sarajevo: Nakladom svetišta Gospe od Škrpjela.
- Butorac, Pavao. 1999. *Kulturna povijest grada Perasta*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Butorac, Pavao. 2003. *Zmajevići*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Butorac, Pavao. 2011. *Kulturna povijest grada Perasta*. Zagreb: Durieux.
- Lupis, Vinicije B. et al. Ur. 2016. *Kotorski i dubrovački biskup Pavo Butorac – život i djelo. Zbornik radova okrugloga stola održanog u lipnju 2016. u Kotoru*. Kotor: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore & Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“ – Područni centar Dubrovnik & Hrvatska bratovština „Bokeljska mornarica 809“ – Rijeka.
- Murko, Matija. 1951. *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike: Putovanja u godinama 1930–1932*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Pantić, Miroslav. 1961. „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“, *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2: 203–231.
- Pantić, Miroslav. 1990. *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Radoman, Aleksandar. 2022. *Usmena književnost Boke Kotorske do 1833. godine*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Crnogorski PEN centar.
- Viscovich, Francesco. 1898. *Storia di Perasto*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco.

Aleksandar RADOMAN

PAVAO BUTORAC AS A RESEARCHER OF BOKA'S ORAL LITERARY HERITAGE

In this paper, the author reflects on some of the research interests of the Perast's historian, theologian and culturologist Pavao Butorac (1888–1966) related to Boka's oral literary heritage, i.e., the corpus of predominantly oral literature collections from Perast created in the period from the end of the 17th to the beginning of the 19th century. Although he published numerous works in the period before World War II or immediately after it, Butorac's most valuable monographs on the history of Boka Kotorska were only published three decades after his death, thanks to the dedicated work of Don Srećko Majić. One of these monographs, the major interdisciplinary study entitled *Cultural History of the City of Perast*, is precisely the key source for interpreting Butorac's views on the Boka's oral literary tradition, since it represents the most significant reference to this literary corpus in the first phase of research into Perast songbooks – from their discovery and first descriptions in the works of Srećko Vulović and Valtazar Bogišić to the mid-20th century, when Miroslav Pantić's research marked a new phase of studying this corpus.

Key words: *Pavao Butorac, Perast, cultural history, oral literature*

PRIKAZI / REVIEWS

Stručni rad
UDK 94(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
aleksandar.radoman@fcjk.me

STUDIJE I OGLEDI O CRNOGORSKOJ PROŠLOSTI
PETRA LEKIĆA

**(Petar Lekić, *Studije i ogledi o crnogorskoj prošlosti*,
Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2024)**

Knjiga Petra Lekića *Studije i ogledi o crnogorskoj prošlosti* realizovana je kao interdisciplinarno istraživanje čiji su rezultati danas dragocjeni neolikim naučnim oblastima – od političke, društvene, crkvene i kulturne istorije preko istorije jezika, leksikologije i onomastike do istorije umjetnosti, etnologije i kulturne antropologije.

Nakon što je brojnim radovima objavljenim u zbornicima i periodici skrenuo pažnju naučne javnosti, Lekić je objavio i dvije knjige – monografiju *Hrišćanski kultovi u Crnoj Gori* (I–XVIII vijek) (Matica crnogorska, 2022) i potom studijsku knjigu *Studije i ogledi o crnogorskoj prošlosti* u izdanju FCJK, pozicionirajući se kao jedan od najproduktivnijih mlađih istoričara s jasno profilisanim interdisciplinarnim pristupom crnogorskoj prošlosti.

Nova Lekićeva knjiga, pored predgovora i biografije autora, sastoji se od 12 priloga prethodno objavljenih u zbornicima radova ili časopisima *Lingua Montenegrina*, *Matica*, *Glasnik Narodnog muzeja* i *Istorijski zapisi*.

Premda u nekim radovima zadire u poznoantički ili ranonovovjekovni period, studije i ogledi objedinjeni ovom knjigom dominantno su posvećeni srednjovjekovnim temama pa se i time Lekić profilise kao jedan od rijetkih proučavalaca crnogorskoga srednjovjekovlja u mlađoj generaciji crnogorskih istoričara. Temelje crnogorske medievistike, koje su postavili autori poput Pavla Mijovića, Radoslava Rotkovića, Vojislava P. Nikčevića, Danila Radojevića, Dragoja Živkovića, Božidara Šekularca, u novoj generaciji crnogorskih istoričara danas uspješno doživljuju Petar Lekić, Vukota Vukotić, a u novije vrijeme i Dragutin Papović.

Uz pomen Lekićeva istoriografskoga pristupa nužno je notirati i nekolike osobenosti. Prva od njih je asketska posvećenost traganju za izvorima

različite provenijencije – narativne ili dokumentarne – i seriozni pristup u njihovu tumačenju. Druga je, pak, interdisciplinarna potraga koja obuhvata kako iskustva različitih naučnih disciplina tako i priljezan terenski rad, što je posebno vidljivo u nekoliko studija objavljenih u ovoj knjizi. Lekić ne ide u red „raspričanih“ historičara, koji često svojom fabulizacijom povijesti zase-njuju historijske fenomene, već pripada krugu prilježnih tumača najraznovr-snijih historijskih izvora, nalazeći u prošlosti tekstualne tragove ili materijalne dokaze za (re)konstruiranje povijesti, približavajući nam u svedenoj, gotovo enciklopedijskoj formi historijske događaje i fenomene.

Tako u prvome radu koji je objavljen u ovoj knjizi, „Dukljanska tradi-cija (I–XVIII vijek)“ uz oslonac na latinske, talijanske, slovenske i vizantijske izvore osvjetljava zapravo dvije povijesne tradicije – onu vezanu za rimski municipijum Doclea, nastao u I vijeku, ali i onu vezanu za život Dukljanske države, od IX vijeka, i historijske reminiscencije na nju, koje prati zaključno sa periodom ranoga novovjekovlja.

Sljedeći rad koji se nahodi u ovoj knjizi u cjelini je posvećen srednjemu vijeku. Riječ je o prilogu „Državni poredak Duklje/Zete (XI–XV vijek)“, u kojem Lekić na podlozi brojnih historijskih izvora uspostavlja hronologiju i kontinuitet razvoja državnoga života u Duklji/Zeti, osvjetljavajući specifično-sti – vanjske i unutrašnje – državnih formacija koje su u tome polumilenijum-skome periodu tvorili podlogu na kojoj će iznići novovjekovna crnogorska državotvorna tradicija.

U radu „Aleksije Kontostefan – vizantijski zapovjednik Drača i Oblun“ skreće se pažnja na period vizantijske dinastije Komnina te osvjetljava historij-ski portret vizantijskoga upravitelja Drača iz prve polovine XII vijeka Aleksija Kontostefana. Osim što je podatke iz dostupnih vizantijskih izvora ukrstio s najznačajnijim domaćim izvorom – *Kraljevstvom Slovena Popa Dukljani-na*, Lekić je u ovome radu skrenuo pažnju na dukljanski grad Oblun, dajući vrijedna zapažanja o tome srednjovjekovnome lokalitetu nastala na osnovu njegovih terenskih istraživanja.

Izuzetno zanimljiv osvrt na razvoj religijskih uvjerenja neusklađenih s propovijedanjem kanonskoga hrišćanstva na ovim prostorima Lekić je ponu-dio u radu „Jeretici u Raškoj i Bosni u drugoj polovini XII vijeka“, u kojem je pretresao najbitnije historijske izvore o tome problemu te sučelio referenta historiografska tumačenja toga povijesnog fenomena.

U studiji „Crkveni posjedi u Crnoj Gori (XII–XVIII vijek)“ Lekić nudi vrijednu sintezu jednoga dijela crkvene i ekonomske historije Crne Gore, no-tirajući važnija saznanja vezana za 29 crkava i manastira i njihovih feudalnih poседа na teritoriji Crne Gore u periodu poznoga srednjeg vijeka i ranoga novovjekovlja.

Za etnološku nauku posebno je vrijedan prilog „Analiza kulta Sv. Trojice na crnogorskim planinama“, u kojemu je sakupio i prezentovao dostupnu građu o trojčinskom kultu kojega su u raznim krajevima Crne Gore pratile litije a o čemu su dosadašnja etnološka saznanja bila prilično oskudna. Posebnu dokumentarnu vrijednost ovome prilogu daje činjenica da je Lekić tokom terenskih istraživanja obišao i dva crmnička vrha na kojima se baštini kult Sv. Trojice, Rasotovac iznad Bukovika i Brčela i Velju Trojicu iznad Podgori, donoseći i fotografije s pomenutih lokaliteta na kojima postoje ostaci crkava.

Vrijedan prilog onomastici predstavlja rad „Kultno ubiciranje sanktorema“ u kojemu je autor locirao i protumačio 21 toponim izvorno nastao na latinskom jeziku kao trag prisustva svetačkoga kulta.

U prilogu „Komska crkva“ Lekić osvjetljava istorijat srednjovjekovnog manastira Kom, potom opseg manastirskoga poseda, ali daje i korisne informacije u prvome redu iz domena istorije umjetnosti.

U središtu istraživačke pažnje Petra Lekića u radu „O jednom toponimu u tri povelje manastira Vranjine“ našao se toponim Miholj brod, koji uspješno ubicira, na osnovu izvora, etnološke literature i terenskoga istraživanja, ali i osvjetljava njegove onomastičke karakteristike.

Na temelju freskopisne, onomastičke i antroponimne građe, u radu „Poštovanje izraelskoga kralja Solomona, proroka Solomona i poslanika Sulejmana u Crnoj Gori i Albaniji“, na širem geografskom prostoru u širokom vremenskom opsegu Lekić rekonstruiše pojavu i uticaj kulta ove starozavjetne ličnosti.

Posljednja dva rada u knjizi hronološki izlaze iz prostora srednjovjekovnih tema, no to ne znači da po svojem karakteru i tematici odstupaju bitnije od ukupnog konteksta knjige. Tako je rad „Kult Svetog Petra Cetinjskog u Crnoj Gori (1834–1918)“ zapravo na tragu Lekićevih ranijih istraživačkih interesovanja, prateći formiranje i razvoj svetačkoga kulta Svetoga Petra Cetinjskoga te njegovu ulogu u životu zajednice. Posljednji rad „Njegoš i srednjovjekovne povelje“ usmjeren je na osvjetljavanje Njegoševe uloge u prepisivanju srednjovjekovnih povelja za potrebe slovenačkoga filologa Franca Miklošiča te identifikovanje povelja i njihovo savremeno situiranje.

Ovaj sumarni osvrt na radove koje obuhvata Lekićeva knjiga *Studije i ogledi o crnogorskoj prošlosti* samo je šturi registar tema i pristupa koje ovaj pouzdani istoričar koristi u svojem interdisciplinarnom poduhvatu rekonstrukcije prošlosti. Gotovo da bi se za svaki od naznačenih radova moglo reći da su pouzdana istoriografska osnova koja može poslužiti kao izvanredan smjerokaz za šire analize i tumačenja. Skoro pa bi se svaki od navedenih radova mogao, uz dodatna istraživanja i dopune, transformisati u zasebnu monografiju. Crnogorska historiografija te osobito medievistika s nestrpljenjem

očekuju nove heurističke doprinose Petra Lekića, autora koji je već u ovome trenutku jedno od vodećih imena u krugu najboljih poznavalaca crnogorske srednjovjekovne istorije, ali i istoričar kojeg krasi snažni istraživački nerv koji mu ne dozvoljava da svoje potrage okonča kabinetskim sabiranjem i tumačenjem izvora, već ga usmjerava ka terenskim istraživanjima, dajući tako osoben pečat njegovu naučnoistraživačkomu profilu.

Stručni rad
UDK 811.163.2(477:478)

Иван Г. ИЛИЈЕВ (Крцали)
Универзитет „Пајсије Хиландарски“
Филијала „Љубен Каравелов“ – Крцали
ivan_iliev20002000@yahoo.com

НОВИ ЗБОРНИК О БЕСАРАБИЈСКОЈ БУГАРСТИЦИ

(Николај Тодоров (съст.), *Език и култура на българи и гагаузи в Бесарабия: състояние и изследване. Сборник по случай 70-годишнината на Васил Кондов, университетски конференциар, доктор по филология, и.д. „професор“, Universitatea de Stat „Grigore Țamblac“, Taraclia, 254 стр., 2023.*)

Бесарабија је регион у Европи чија је живописна етно-језичка разноликост мало позната. Зато желимо да представимо зборник радова посвећен овој теми. Географски, реч је о подручју које је великим делом у Републици Молдавији, али и у Украјини. На обе стране налазимо сличне језичке, етничке и историјске констелације. Насупрот томе, другачија је политичка ситуација, као и ситуација језичког контакта. Док се у Украјини примењују доста строги закони о употреби језика (о чему су писали Csernicskó et al. 2020), правна ситуација у Републици Молдавији је веома толерантна и држава се не меша у бриге разних језичких заједница. Што се тиче језичког контакта, руски је посебно важан у обе земље, док украјински такође представља контактни језик у Украјини и румунски у Молдавији. Дакле, у Украјини постоје три словенска језика у директном контакту један са другим, а у Молдавији два словенска и један романски. Бугарски и руски су веома слични на лексичком нивоу, док постоје и преклапања у структури бугарског и румунског (али и штокавских језика; види, на пример, у радовима Ćirgić 2009; Henzelmann 2019; Кондов 2021; Draganovici/Henzelmann 2023, Henzelmann 2024 и др.).

Књига пред нама узима у обзир све ове аспекте. Посвећена је бесарабијско-бугарском лингвисти, стручњаку и научнику Василији Кондову, који ради као професор на Државном универзитету „Григориј Цамблук“ у Тараклији (тај град у Републици Молдавији је центар бугарске националне мањине). Специјалност му је бугарска дијалектологија у Бесарабији, локална културна историја, бугарско-румунски језички контакти и

језикословна русистика. Објављивао је чланке у неколико земаља на постсовјетском простору и у Бугарској (Кондов 2021), што је допринело да се бесарабистика примила у различитим земљама или се може прочитати у научним радовима као што је немачки стручни годишњак „Булгарика” (Henzelmann 2021).

Погледајмо сада садржај датог зборника. Подељен је на три главна тематска поглавља. Први део садржи радове у част Кондова који недавно напунио 70 година. Желимо да истакнемо да је Кондов један од најбољих стручњака у области бесарабијско-бугарске лингвистике, те се стога теме у овом делу односе и на лингвистичке проблеме. Марија Паслар, Тодор Балкански и Николај Тодоров у свом прилогу говоре о томе како интересовање Кондова за научни опис његовог матерњег језика има дугу историју. То можемо потврдити из личних разговора с Кондовом и знамо да су, поред молдавских, украјинских и бугарских научника, у последње време посебно немачке колеге спроводили емпиријске студије (попут балканолога Теодора Кала, професора Универзитета у Јени или слависта Мартина Хенцелмана, доцента на Универзитету у Грајфсвалду). Консултације са Кондовом увек служе као важан извор, укључујући и иницирање битних контаката. Даље, ту читамо кратке радове о бесарабијско-бугарским обичајима, дијалекатској ситуацији у Украјини и Републици Молдавији и књижевности. Кондов одлично познаје све ове теме и зна на какве друштвене и историјске изазове се ти проблеми односе.

У другом делу следе поздрави и захвалнице међународних колега, пријатеља и бугарских сународника из Републике Молдавије, Украјине, Бугарске, Немачке, Русије и Румуније. Кондов је међународно приступан, његово мирно понашање као и колегијалан манир чини га озбиљним научником и пријатељским сапутником у потрази за новим сазнањима. Такође је увек био на располагању да нам помогне, да нас компетентно саветује на нашим истраживањима и путовањима у региону.

Трећи део књиге је додатак, и то Кондов дипломски рад из 1979. године који контрастно испитује руску и бугарску лингвистику. Зашто је он важан у овој књизи? Одговор је једноставан, јер у Совјетском Савезу није било лако бавити се академском бугарском студијом за саме етничке Бугаре. Кондов је ипак успео, а лингвистички опис језика у његовој домовини Бесарабији постао је његово животно дело (види, на пример, у раду Кондов 2019). О томе можемо читати у овој монографији и желимо да истакнемо да је реч о значајној публикацији која је намењена широком кругу читалаца. Без сумње, можемо је топло препоручити научној јавности и свима који су заинтересовани за Бесарабију.

Литература:

- Čirgić, A. (2009). Revizija podjele crnogorskih govora. = The revision of the classification of Montenegrin speeches. *Lingua Montenegrina*, 3(1), 253–266. <https://doi.org/10.46584/lm.v3i1.74>
- Csernicskó, I. et al. (2020). *Ukrainian language policy gone astray*. Törökbálint: Termini Egyesület. https://www.researchgate.net/publication/340902146_Ukrainian_language_policy_gone_astray?channel=doi&linkId=5ea323cf299bf112560a80f0&showFulltext=true
- Draganovici, M./Henzelmann, M. (2023). Medien-Framings: Bulgarien und Rumänien im Fokus. Comati, S. et al. *Bulgarica* 5, München: AVM, 79–113. https://www.avm-verlag.de/res/user/avm/media/9783954771516_v.pdf
- Henzelmann, M. (2019). Beobachtungen zu Balkanismen in der europäischen Rechtsterminologie (mit Blick auf das Bulgarische und auf das Rumänische). *Linguistique Balkanique. Balkansko ezikoznanie*, 58(1), 73–88. https://ibl.bas.bg/iblappp/admin/files/_%D1%85%D0%B5%D0%BD%D0%B7%D0%B5%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D0%BD.pdf
- Henzelmann, M. (2021). За немското научно издание „Bulgarica“. = За немското научно издание „Bulgarica“. German academic periodical “Bulgarica”. *Литературна мисъл. Literaturna misal. Literary Thought*, 3, 105–111. <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1436137>
- Henzelmann, M. (2024). Language in post-Yugoslav Montenegro: An unstable complex of contested values. *Zeitschrift für Slawistik. Journal of Slavic Studies*, 69(2), 229–255. <https://doi.org/10.1515/slav-2024-0013>
- Кондов, В. (2019). *Езикът на българите на Пусто пладне: в Русия, СССР, Молдова и Украйна. История и съвременно състояние (Класификация, библиография, карти, снимки, текстове)*. 2 издание, допълнено и преработено. Тараклия: Universitatea de Stat „Grigore Țamblac“. https://tdu-tar.md/images/files/5_nauka/6_publicatii/knigi/ezik_na_bilgare_19.pdf

- Кондов, В. (2021). *Говорът на кортенци в Бесарабия (Република Молдова). Книга втора. Текстове*. Taraclia: Universitatea de Stat „Grigore Țamblac“. [https://tdu-tar.md/images/files/5_nauka/6_publicatii/knigi/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB.%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%B2.%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%8A%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%91%D0%B5%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%8F\(%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0\),%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%202.pdf](https://tdu-tar.md/images/files/5_nauka/6_publicatii/knigi/%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB.%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D0%B4%D0%BE%D0%B2.%D0%93%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%8A%D1%82%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%20%D0%B2%20%D0%91%D0%B5%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D1%8F(%D0%A0%D0%B5%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%9C%D0%BE%D0%BB%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0),%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B5%20%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B0%202.pdf)

Stručni rad
UDK 811.163.1(497.5)

Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet u Osijeku
vblazevic1@ffos.hr

IČITE I OBREČETE... TRAŽITE I NAĆI ČETE...
HRVATSKU CRKVENOSLAVENSKU IZVRSNOST

(Josip Galić, *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 2023.)

Znanstvena knjiga *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku* (392 str.) nastala je na temelju doktorskoga rada *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima* koji je kandidat/autor Josip Galić¹ oblikovao pod mentorskim vodstvom akademika Milana Mihaljevića, uspješno ga obranivši 2019. godine na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Budući da se knjigom, kako joj naslov sugerira, uvelike izmijenio inicijalni istraživački korpus, kojem se kao polazište prepoznaje hrvatski crkvenoslavenski, a ne amalgamski hrvatsko-crkvenoslavenski jezik, valja istaknuti da ona funkcionira kao sasvim nova jezikoslovna studija koja upotpunjuje istraživačke rezultate do kojih je autor došao u okviru doktorskoga rada. Time je, također, stvoren okvir za kvalitetnu usporedbu tekstnih predložaka koji oblikuju proširen istraživački korpus², a koja je usmjerena sintaktičkom jezično-jezikoslovnom perspektivom, poglavito u aspektu imperativnih rečenica.

¹ Josip Galić (r. 1990.) na Filozofskom fakultetu u Splitu završio je studij hrvatskoga jezika i književnosti i talijanskoga jezika i književnosti. Od 2014. do 2021. bio je zaposlen na Odjelu za kroatistiku Sveučilišta u Zadru, a od 2021. do danas radi kao znanstveni suradnik pri Staroslavenskom institutu u Zagrebu (Odjel za jezična istraživanja).

² Istraživački korpus sačinjavaju hrvatskoglagoljski spomenici, praktično u totalnom pristupu (na početku je knjige nabrojeno sljedeće: 16 fragmenata, 19 misala, 28 brevijara, 3 psaltira, 3 obrednika, 17 zbornika; uz 12 kanonskih staroslavenskih i inih redakcijskih tekstova, str. 7–10). U poglavlju *Korpus, ciljevi, metodologija, teorijski okvir* precizirano je kako je znatan dio primjera prikupljen iz korpusa oblikovanoga za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. Građa je prikupljana osnovnom i komparativnom metodom.

Polazeći od minimalističkoga i kartografskoga istraživačkoga programa, tzv. suvremenih izdanaka generativne teorije načela i parametara, u knjizi se – kao *slučaj bez presedana* – sustavno opisuje sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (pri čemu se prednost daje onom korpusnom sloju koji pokriva cjelovite i/ili cjelovitije hrvatske crkvenoslavenske liturgijske knjige). Opisuju se imperativni oblici koji se pojavljuju u imperativnim rečenicama, sintaktičke osobitosti pravih i zamjenskih imperativa, subjekti imperativnih rečenica, niječne imperativne konstrukcije te imperativno-izjavne sastavne i rastavne strukture. Razmatraju se k tomu i neimperativne konstrukcije koje se mogu rabiti za izvođenje direktivnih govornih činova.

Znanstvena relevantnost djela prepoznaje se u činjenici da imperativne rečenice prije ove knjige nisu bile razmatrane kao jedinstven sintaktički fenomen, ponajprije u paleokroatistici (paleoslavistici), ali i u kroatistici uopće.

Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku autora Josipa Galića podijeljena je na deset poglavlja: *Uvod; Imperativne rečenice; Korpus, ciljevi istraživanja, metodološki postupci, teorijski okvir minimalističkoga i kartografskoga istraživačkoga programa; Pravi i zamjenski imperativni oblici u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku; Sintaksa pravih i zamjenskih imperativnih oblika* (npr. *da + prezent*); *Subjekti imperativnih rečenica; Niječne imperativne konstrukcije* (četiri tipa tumačenja nekompatibilnosti pravih imperativa i negacije u generativnoj gramatici itd.); *Imperativno-izjavne sastavne i rastavne strukture; Izražavanje direktivnosti prezentnim i infinitivnim konstrukcijama; Zaključak*.

Iz sadržaja poglavlja *Imperativne rečenice* doznajemo, primjerice, kako se imperativnim rečenicama, jednim od triju temeljnih rečeničnih tipova, obično izvode direktivni govorni činovi, tj. navodi se na kakvo djelovanje te da je najšire prihvaćena metodologija utvrđivanja rečeničnih tipova uparenost formalnih tipova na razini rečenice i njihovih konvencionalnih funkcija. Kada je riječ o morfosintaktičkim obilježjima imperativnih rečenica, autor je pozornost svratio na nekoliko značajki: odnos imperativnih rečenica i kategorije lica – gdje se autor knjige opredjeljuje za stav da se imperativnim rečenicama ne smatraju samo konstrukcije s obilježjima drugoga lica, nego sve konstrukcije kojima se prototipno navodi koga na djelovanje (pri čemu se one dalje dijele na prave i zamjenske, kako je uvriježeno u generativnim analizama, str. 32), potom na ispuštanje subjekta u imperativnim rečenicama, odnosno na načine oblikovanja niječnih imperativnih konstrukcija u različitim jezicima, pa i na odnos imperativnih rečenica i kategorije vremena (u okviru kojega saznajemo da su imperativne rečenice futurski usmjerene te da u nekim jezicima, poput latinskoga, postoje i prezentski i futurski imperativi za razli-

kovanje neposredne i dalje/odgođene budućnosti, a spomenuti su i prošli ili retrospektivni imperativi tragove kojih nalazimo u čakavskom narječju: *Trebao si manje spavati pa bi bio stigao; Rekao sam ti da si trebao/trebala navrijeme poći k liječniku*, str. 40). Nadalje, izdvaja se i funkcionalna raznolikost imperativnih rečenica unutar koje uz prototipnu zapovjednu funkciju postoje još neke (molba, poticaj, zabrana, upozorenje, savjet, poziv, uputa itd.), a na poseban se način razmatraju željne te dopusne imperativne rečenice.

Edukativna je podjela na prave (npr. *čitaj, čitajmo, čitajte*) i zamjenske imperativne oblike (npr. *neka čita*), oblikovana prema morfološkim, ali i sintaktičkim pokazateljima (str. 73). U hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku najčešći je zamjenski imperativ, kao složeni glagolski oblik, načinjen od čestice *da* i odgovarajućega prezentskoga oblika, ali u knjizi je donesen podroban opis ne samo toga nego i drugoga zamjenskoga (sveza *neka* + *prezent*, kao rezultat utjecaja govornoga jezika, prisutna samo u neliturgijskim zbornicima s izraženim čakavskim elementima, str. 83–85, 176) te svih pravih hrvatskih crkvenoslavenskih imperativnih oblika. U vezi s potonjima naglašavam da su pregledno izneseni i komentirani, primjerice, formalno izjednačeni oblici za 2. i 3. lice jd. imperativa, pa dvojinsko-množinski imperativni oblici, za glagole *i*-tipa, koji su formalno izjednačeni s prezentskima, no ipak se naglasno razlikuju. Komentirano je, u svojstvu pravih imperativa, bilježenje 2. i 3. lica jednine imperativa glagola *dati, jasti, vêdêti* i *vidêti*, kao što su predložene i sve moguće sastavnice zanijevanoga složenoga imperativa – zanijevani imperativni oblici glagola *moći, hotêti, brêti* i infinitiva (str. 74–83).

U poglavlju posvećenom sintaksi pravih i zamjenskih imperativnih oblika doznajemo da imperativna morfologija ne upućuje nužno na direktivnu interpretaciju te da se u knjizi slijedi teorijski pristup prema kojem je direktivna snaga izravno kodirana u sintaksi (direktivno obilježje, CP-područje, položaj glave Force⁰, odnosno glave C⁰ kada je CP-područje sklopljeno, str. 88 i drugdje). Utvrđuje se da u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku aktiviranje direktivnoga obilježja ne podrazumijeva pomicanje pravih imperativa na položaj glave C⁰/Force⁰, odnosno da oni u rečeničnoj strukturi ostaju na nižem položaju. Posredno se također utvrđuje da oni direktivno obilježje provjeravaju u dalekometnom odnosu sročnosti s C⁰/Force⁰. Osim toga, razmjerno je velik broj primjera nedirektivne uporabe pravih imperativa u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (npr. u pozdravnim formulama, pa u umetnutim namjernim, posljedičnim, dopusnim, uvjetnim i dopumbenim rečenicama) koji pokazuju da stupanje pravih imperativnih oblika u (dalekometni) odnos sročnosti s nositeljem direktivnoga obilježja (C⁰/Force⁰) nije nužno, nego opcionalno. Otvorenim ostaje pitanje položaja pravih imperativa u strukturi rečenice (ispod Force⁰) u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, o čem se u

knjizi raspravlja na stranicama 113–126. Kod sintakse zamjenskih imperativa izdvajam propitivanje distribucijskih svojstava glagolski orijentirane modalne čestice *da* koja, pokazuje se, nije kompatibilna s pravim imperativima u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Određuje se kao pomoćni, infleksijski element u složenom glagolskom obliku (tzv. opisnom imperativu).

Prilikom obrade subjekata imperativnih rečenica, u obzir se uzimaju tri načelna pitanja: karakteristike leksički neizraženih i leksički izraženih subjekata imperativnih rečenica u hosl. jeziku, te odnos imperativnih subjekata i vokativnih imenskih skupina, koje se – čitamo – ne mogu smatrati sintaktičkim subjektima (imperativnih) rečenica, čak ni onih s glagolom u drugom licu. Budući da su kao sintaktički subjekti u hosl. jeziku potvrđene lične zamjenice svih triju lica, kao i nezamjenične imenske skupine, kolega Galić pokazao je kako u hosl. jeziku adresatska usmjerenost ne predstavlja inherentno, nego jezično specifično morfosintaktičko svojstvo toga rečeničnoga tipa. Uz glagolsku morfologiju važnima su se – kod određivanja subjekata imperativnih rečenica – pokazali i kontekstualni čimbenici (vidi npr. na str. 191, 212).

Niječne imperativne konstrukcije promotrene su također u kontekstu generativnoga interpretacijskoga ključa, i to u svjetlu četiriju tumačenja ograničenja u nijekanju pravih imperativa (tumačenja utemeljena na ograničenju lokalnosti, tumačenja utemeljena na pretpostavci o morfosintaktičkoj defektnosti pravih imperativa, semantička tumačenja, PF-tumačenja). Da je klitički status niječnoga obilježivača u izravnoj vezi s mogućnošću nijekanja pravih imperativa u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, autor ove knjige uspijeva potvrditi i dokazati mnogim primjerima. Nadalje, u ovom su poglavlju razmotreni i zanijekani složeni imperativi među kojima su najčešći oni tvoreni s glagolom *moći*, dok je najmanje potvrda tvorbe takovih imperativa s glagolom *breći*. Ispitana je zasljedobenost složenih zanijekanih imperativa u hrvatskoglagoljskim kodeksima južne i sjeverne skupine, odnosno u liturzijskim i neliturzijskim (zborničkim) knjigama. Glede kategorije vida, pokazalo se da je u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima vidljiva tendencija uporabe pravih imperativnih oblika nesvršenih glagola uz negaciju, iako – valja reći – načelno u tom jeziku nema vidskih ograničenja za nijekanje imperativnih oblika, što ga čini jedinstvenim u usporedbi s većinom suvremenih slaven-skih jezika (zabranjivanje radnji koje su u tijeku u trenutku govorenja, zabranjivanje izvođenja ponavljanje radnje, prohibitivna podznačenja u kojima se očekuje uporaba svršenoga glagola, npr. molbe/molitve upućene Bogu ili izricanje zabrana izvođenja jedne cjelovite radnje u budućnosti).

Predzadnje poglavlje knjige razmatra imperativno-izjavne sastavne i rastavne strukture. Prve koordinirane strukture, najčešće povezane sastavnim koordinatom *i*, karakterizira uvjetno značenje, pri čem je prvi koordi-

nand imperativna, a drugi izjavna rećenica (npr. *prosite i dast se vamъ . îćite i obrećete*, str. 315). Ako su takve sveze povezane rastavnim koordinatorom *ili*, u pitanju nisu sastavne, već rastavne strukture (*ili požri b(og)u er'kulu . ili tēlo tvoe og'nemъ s'ž'gu*). U okviru poglavlja navode se sve varijante zasvjedoćenih struktura (npr. kada je rastavni koordinator *ali*, tj. kada je u izjavnoj rećenici uporabljen prezent i/ili futur, odnosno kada je u imperativnoj rećenici prisutan pravi i/ili zamjenski imperativni oblik itd.), a – kao i dosada – te su hcsl. konstrukcije uspoređene sa stanjem u ostalim slavenskim i svjetskim jezicima (engleski, francuski, njemaćki, španjolski itd.). Razmotrene su i interpretativne sličnosti tih konstrukcija s uvjetnim konstrukcijama (direktivne i prave uvjetne imperativno-izjavne strukture). Kontekstualni ćimbenici upućuju na prevlast sastavnih struktura direktivnoga tipa u hcsl. jeziku, pri ćem je uvjetno znaćenje u takvim strukturama posljedica pragmatićkoga zaključivanja.

Posljednje poglavlje knjige – *Izražavanje direktivnosti prezentskim i infinitivnim konstrukcijama* – usmjereno je na dva tipa neimperativnih konstrukcija koje u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku mogu imati direktivnu snagu, a to su izjavne rećenice s predikatima izraženima prezentom, uglavnom svršenoga vida i u drugom licu (jd. i mn.), te korijenske rećenice u kojima su ulogu predikata preuzeli infinitivi. Stroga zabrana i zapovijed prvoga rećenićnoga tipa svojstvene su biblijskom kontekstu, ćak rećenicama koje izgovara Bog (npr. *ne iskusiši g(ospod)a b(og)a tvoego*, str. 330). Dalje je ispitano podrijetlo te konstrukcije (u grćkim i latinskim predloćcima na odgovarajućim se mjestima pronalaze direktivno upotrijebljeni oblici futura indikativa), varijantnost njezine zasvjedoćenosti u heterogenom korpusu kao i njezina živost u starocrkvenoslavenskom korpusu. Tako je i s rećenicama koje imaju infinitiv direktivne snage (alternacija *infinitiv – pravi imperativ*), mada je njihova zastupljenost marginalna, kako u starocrkvenoslavenskom tako i u hrvatskom crkvenoslavenskom korpusu, a potom i u neliturgijskom hrvatskoglagoľjskom korpusu (npr. Regula sv. Benedikta: *klevetnike svoje ne kleti da blagosloviti e*, str. 354).

Budući da knjiga daje prvi sustavan (generativno-lingvistićki) opis imperativnih struktura i rećenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, koji se drži prvim hrvatskim književnim jezikom, ona je u prvom redu namijenjena znanstvenicima, kroatistima i slavistima usmjerenima na povijest jezika, toćnije na povijesnu sintaksu hrvatskoga i crkvenoslavenskoga jezika. Budući da su u njoj zastupljeni aktualni jezikoslovni teorijski modeli i pristupi, bit će zanimljiva i drukćije profiliranim jezikoslovnim stručnjacima. Njome se, kako je bilo oćekivano, služe studenti opće i poredbene (poredbeno-povijesne) lingvistike kao i studenti nacionalnih slavenskih filologija.

Kako je u pitanju prvi cjelovit opis imperativnih struktura i rečenica, ne samo u paleokroatistici i paleoslavistici nego u kroatistici uopće, koji k tome polazi od razmjerno zanemarene sintaktičke razine opisa još manje poznatoga – a najstarijega – hrvatskoga književnoga jezika (redakcijskoga crkvenoslavenskoga), i to u teorijskom ključu generativne lingvistike, sasvim je jasno društveno zanimanje za znanstvenu izvrsnost spomenutih razmjera, napose u svjetlu ugroženih humanističkih znanosti, pa i krize koja je zahvatila jezikoslovlje, poglavito studij nacionalne filologije (kroatistike).

Iz uvodnih je poglavlja knjige razvidno da je odabrana primjerena znanstvenoistraživačka metoda – minimalistički i kartografski istraživački program (str. 56–72) u okviru generativne teorije načela i parametara – te je jasno istaknut polazišni istraživački cilj – sustavan opis (sintakse) imperativnih rečenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku (str. 47). Međutim, podrobno su opisane i metode rada na korpusu, kao i sam tekstni korpus. Nadalje, izdvojeni su – uz polazišni – i sekundarni istraživački ciljevi poput utvrđivanja sličnosti i razlika u sintaksi imperativnih rečenica sjeverne (krčko-istarske) i južne (zadarsko-krbavske) skupine hrvatskih crkvenoslavenskih liturgijskih kodeksa. Važno je, k tome, naglašava autor, bilo ispitati i eventualan utjecaj onodobnoga (čakavskoga) vernakulara na sintaksu imperativnih rečenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, ali i ponuditi usporedbu sa stanjem u starocrkvenoslavenskom jeziku, uz navođenje – gdje je to moguće – odgovarajućih grčkih i latinskih korelata.

Knjiga je pisana uzornim (strogim) znanstvenim funkcionalnim stilom hrvatskoga standardnoga jezika. Konzultiranje opsežnoga popisa izvora i jedinica literature ondje je bilježeno ujednačenim, preglednim stilom citiranja, a na samom je kraju knjige donesen konačan popis upotrebljavanih jedinica literature unutar kojega se pronalaze mnogi nehrvatski pa i neslavenski naslovi, tj. oni pisani globalnim jezikom današnjice – engleskim – koji, kao takvi, pokazuju autorovu usmjerenost na relevantnu suvremenu lingvističku (generativno-sintaktičku) literaturu (str. 365–386). O popisu i obradi crkvenoslavenskih, redakcijskih i narodno-jezičnih izvora već smo pisali.

Primijenjen generativno-lingvistički teorijski model uz izuzetno složenu mrežu konzultiranih izvora (starocrkvenoslavenskih, hrvatskih crkvenoslavenskih, amalgamskih, tj. zborničkih i narodno-jezičnih) rezultirali su studijom u kojoj je podrobno istražena struktura imperativa uopće, a posebice je iscrpno opisana sintaksa imperativnih rečenica. Kolega Galić motrenom se knjigom istaknuo kao izvrstan jezikoslovac, a na samom kraju osvrta vrijedi ponovno izdvojiti svojevrstna *jaka mjesta* putem kojih spomenuta izvrsnost nedvojbeno dolazi do izražaja: primjerice, kada dokazuje da usmjerenost na adresata nije inherentno obilježje imperativnih rečenica, odnosno da u hrvatskom crkvenos-

lavenskom nema vidskih ograničenja za nijekanje imperativnih oblika, po čem se hosl. jezik razlikuje od većine suvremenih slavenskih jezika, te da pravi (nedirektivni) imperativi u hrvatskom crkvenoslavenskom i starohrvatskom jeziku mogu biti ostvareni i u umetnutim (zavisnim) rečenicama.

Vjerujemo da je naš osvrt ukazao na važnost i korisnost znanstvene monografije koju je sintaksi imperativnih rečenica u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku posvetio mladi kolega Josip Galić. Izvrsnost kolegina knjižnoga prvijenca potvrdili su – podsjetimo – i njezini uvaženi recenzenti – akademik Milan Mihaljević i prof. emer. dr. sc. Ivo Pranjković.

Stručni rad
UDK 821.163.43.09:398

Aleksandar ČOGURIĆ

Fakultet za crnogorski jezik i književnost
aleksandar.coguric@fcjk.me

**TAJNA HASANAGINICE RUSMIRA MAHMUTĆEHAJIĆA
– KNJIGA O JEDNOJ KNJIŽEVNOJ TAJNI**

Uvod

Knjiga Rusmira Mahmutćehajića *Tajna Hasanaginice* nastala je povodom jedne književne *tajne* koju je proizvela *Žalostna pisanca plemenite Asanaginice*, javnosti prvi put predata putopisom Alberta Fortisa *Putovanje u Dalmaciju*, 1774. godine. *Žalostna pisanca* od onih je tvorevina što su prvim javljanjem potakle mnoga tumačenja i istraživanja koja traju već dva i po vijeka. Prate ih mnoga slaganja i razilaženja, ali jedno je konstanta – interes za pjesmu ne posustaje pred bilo kojom temom ili književnom pojavom. Samo tekst pjesme različito je čitan, čemu sasvim sljeduju i različita sagledavanja mnogih problema povodom pjesme. Od te štampane predaje do savremenih dana nije posustala interesovanja za i oko pjesme, s težnjom da odgonetnu mnoge začudnosti koje je tvorkinja pjesme iskazala stihovanom tvorbom povodom sudbine jedne morlačke žene, kako je Fortis locirao svoj odjeljak u putopisnoj knjizi. U 2024. godini izdavačko zanimanje za knjigu iskazao je Fakultet za crnogorski jezik i književnost s Cetinja, uvrstivši je u svoj osebujan izdavački prostor. Prethodno je knjiga imala dva sarajevska izdanja – *Buybook* 2010, te *Mladinska knjiga* 2022. godine. Knjiga je potvrdila da proučavanje prošlosti pomaže u konstituisanju strategija za tumačenje sadašnjosti. Odgonetajući tajanstvene predjele u pjesmi autor se obraćao različitim sferama djelatnosti ljudskoga duha – religija, filozofija, istorija. Uvjeren je da ti predjeli podupiru napore i omogućavaju sagledavanje cjelovitog okružja u kojemu je živjela i stradala glavna junakinja, ali i pjesnikinja koja ju je ovjekovječila svojom talentovanom pjesničkom riječju. Pjesma je dotekla iz književne sredine koja je organski objedinila sve učinkovite dotadašnje književne pojave i djelo kao posljedicu njihova dejstva, uz slijeđenje zakonitosti književne sredine.

***Tajna Hasanaginice ili o Žalostnoj pisanici*
u trouglu – autor, čitalac i tajni kodovi**

Žalostna pisanica plemenite Asanaginice jeste velika priča, a „što je velika priča više ukorenjena u nekoj kulturi, to je njen uticaj na svakodnevni život snažniji (Abot 2009: 88)“, a snagom tog uticaja desila se pjesma kao „muslimansko umsko naslijeđe (Mahmutćehajić 2024: 26)“ u tradicijskom slijedu, van kojeg ju je besmisleno proučavati i *nepreporučljivo trgati* iz konteksta. Autor Vukovu objavu pjesme o Asanaginici smatra njezinim vraćanjem na slovenski jug, a zapadnjačka promišljanja postavljena na antibosanstvu i antimuslimanstvu potiskivanjem najuočljivijih slojeva pjesme. Poticanje pjesme vezuje za kraj i vrijeme Hasan-age pokrštenog u fra Lovro Šitović, učesnikom u mletačkoj vojsci, koja je osvojila i pokrstila Imotski. Inače, „uništavanje slavenskog muslimanstva u Dalmaciji provedeno je u tri rata – Kandijskom (1645–1669), Velikom morejskom ili bečkom (1684–1699) i Malom morejskom (1714–1718)“, što znači da se opjevani događaj zbio prije 1717. godine, odnosno da se „drama odražena u ovoj pjesmi događa u Dalmaciji, na graničnim prostorima između Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva (Mahmutćehajić 2024: 79)“. Istorijska svjedočenja o mnogim stradanjima muslimana u tom kraju iscrpna su (na primjer, zločin u Klisu nad Ahmet-agom Barakovićem) i zasnovana na relevantnoj literaturi i hroničarskim zapisima. Predstavljena su s namjerom lakše spoznaje konteksta i otvaranja puteva razumijevanja teksta i podteksta pjesme. Istorijske činjenice pomažu da se u umjetničkom djelu lakše uoče slojevi koji se bolje razumijevaju ukoliko se sagleda društvena višeslojnost čije slojeve razdvajaju tačke razlikovanja dobrog i rđavog.

Autor savjetuje da pjesmu „nije moguće tumačiti ako se u razmatranje ne uzme muslimanski okvir njenog nastanka (Mahmutćehajić 2024: 164)“, odnosno duhovni refleks pokrštenih muslimana koji su čuvali tragove ranije duhovnosti, nastajaloj i opstajaloj u graničnom pojasu sudara islama i hrišćanstva. „Hasanaginica je produžila život poslije odlaska muslimana iz Imotske krajine (Mahmutćehajić 2024: 164)“, kroz poetski iskaz istorijskih zbivanja i duhovnog istrajavanja. „Svaki pokušaj da njeno pripadanje bude ograničeno na neku sliku jastva i mitstva, uz isključivanje drugih, pokazuje se kao nasilno izobličavanje i pjesme i njenih tumača (Mahmutćehajić 2024: 12)“, iz čega slijedi da pripadnost muslimanstvu ne sprječava pjesmu da je svojom smatraju i druge kulture i religije. „*Žalostna pisanica* muslimanska je pjesma, ali kazana i sačuvana u sredini u kojoj je muslimanstvo zatrto i potisnuto iza glasnog govorenja i vidljivih oblika (Mahmutćehajić 2024: 14)“ i pored toga Fortisu je predata izvorno na bosanskome jeziku, u usmenom kazivanju ili prijepisu. Fortisovi zalazi u tekstualni lik pjesme su sporadični. Osim toga „nikad

nije pronađen neki pojedinac koji bi je imao kao primljeno umijeće kazivanja (Mahmutćehajić 2024: 15)“. Ipak svaki zalaz u tkivo pjesme, bilo kojim razlogom, podrazumijeva obraćanje Fortisovu tekstu, koji je tvorkinja „predala kao nasljeđe izvornog vlasništva (Mahmutćehajić 2024: 15)“, još uvijek nauci nepoznatom zapisivaču.

Razrađujući uvodna kazivanja autor postavlja stav o neophodnosti čovjekove okrenutosti Bogu pri svakoj svojoj djelatnosti, osobito duhovnoj, kao i stalnom vraćanju Njemu. Bog se vidi kao jedino savršenstvo, sve što On objavljuje primjer je savršene ljepote. Svako čovjekovo djelo provjerivo je Božijim promislama, jer „Uzvišeni preko *Kur'ana* osvjetljava sve životne puteve i dileme, a onaj ko se bude čvrsto držao kur'anskih dova, taj neće nikada zalutati (Eš Ša'ravi 2009: 52)“. Svemu su potpora citati iz *Kur'ana* kojima se podupiru tumačenja i teorijska sagledavanja, česti su i u objašnjenjima određenih pojavnosti, zato što kuranski jezik „nije bilo moguće oponašati. On služi kao praoblik, kao paradigma (Kristeva 1979: 196)“, učinivši da cjelokupna muslimanska književnost postane „civilizacija riječi (Kristeva 1979: 196)“. Rečenome dodajmo da „ne treba posebno isticati da je Kur'an najviši i jedinstveno – neopozivi zakonodavni autoritet u Islamu i da je, prema tome, svako reguliranje koje se odnosi na konkretno područje samo objašnjenje ili primjena njegovih odredaba i pravila (Smailagić 1975: 32)“. U saglasju s tim je i gledanje na žrtvu, a „najplemenitija žrtva je ona koja donosi najveću žalost, jer je samo nasuprot nje puna blaženost (Mahmutćehajić 2024: 20)“, koju je islam snagom svog učenja permanentno čuvao formativno prisutnom u kulturnom i duhovnom životu svakog muslimana.

„Religija je osoben način života koji se opisuje u njenom učenju, doživljava u posebnoj vrsti *iskustva*, ostvaruje u njenim *obredima*, izražava u njenim *simbolima*, ogleda u vrhovnim *vrednostima*, propisuje u normama, oživotvoruje u *zajednicama* vernika, učvršćuje u *ustanovama*, oteľovľuje u svetim *ľičnostima*, oseća na svetim *mestima*, i u sveto *vreme* (Šušnjić 2009: 54)“. Duhovna jednakost udružena u zajednicu ideala i ošććaja, kao i univerzalnost islama ogledala se u privatnim i javnim sferama svakog čovjeka kroz najprisniju vezu religije i svjetovnog života, vrlo slojevito utisnut, čvrsto i neraskidivo, u kulturnu konstrukciju. „Kada proučavamo bilo koju islamsku književnost (kažem islamsku, ne govorim samo o vjerskoj književnosti, već o književnosti islamskog, muslimanskog svijeta), zapažamo da se njen duh hrani religijskom misli, kuranskom misli, tako da u svakom trenutku nailazimo na filigran koranskog teksta ili Prorokove riječi u tekstovima koji na izgled nemaju vjersko znaćenje i koji nisu napisani u tom duhu (Kristeva 1979: 195)“. „Plemenitu Hasanaginicu obznanjuje njena *Žalostna pisanca* (Mahmutćehajić 2024: 89)“, svrstavajući je u djela *svete* umjetnosti koja nastaju „kada pje-

snikinja ili pjesnik obznane svoj govor, oni su sveti ako imaju snagu da svog primatelja privuku i uzdignu do Svetoga (Mahmutćehajić 2024: 24)“, čemu svakako, autorovim gledanjem, pripada *Žalostna pisanca*. „*Žalostnu pisancu* kazuje plemenita Hasanagnica. Svi koji je čuju ili čitaju te pamte i kazuju poistovjećuju se s pjesnikinjom, sudjeluju njenim utovanjima i žalosti, odlascima i ostavljanjima te u njenome mijenjanju vidika (Mahmutćehajić 2024: 123)“, stoga je pjesmu „razložno čitati ili slušati te pamtiti i kazivati kao govor pjesnikinje nastao u muslimanskoj svetoj tradiciji, a sačuvan u njenim prikrivenim ostacima među muslimanskim pokrštenicim (Mahmutćehajić 2024: 138)“. Osim navedenog tumačenje pjesme treba tražiti u mitskim sadržajima „u muslimanskoj umskoj predaji (Mahmutćehajić 2024: 147)“, zato što se tekst ne zadržava samo u prostoru obične pjesme. Potpora tome je pozivanje na zapažanja Alberta Lorda da je balkanska usmena tradicija u muslimanskom arealu izgradila osoben mitski sadržaj, oslonjen na osebnost daleke prošlosti. Na početku i kraju: „U rezonanci čujemo pesmu, u odjeku je kazujemo sami, ona je naša. Odjek vrši jedan virman bića. Pesnikovo biće kao da postaje naše. Mnogostrukost rezonanci onda proizilazi iz jedinstvenog bića odjeka. Prostije rečeno, tu dodirujemo dobro poznatu impresiju svakog strasnog čitaoca poezije; pesma nas potpuno obuzima (Bašlar 2005: 12)“, predajemo joj se snagom svoje duhovnosti, spuštajući je u bujnost dubina naših doživljaja.

„Književno djelo dočarava vlastiti svoj svijet, ali taj svijet nije uobličen samo jezičnim stvaralaštvom, nego preuzima već gotove strukture izvanjezičnoga svijeta i njegovih zbivanja (Škreb, Stamać 1998: 126)“, što znači da je književno stvaranje vezano za stvarnost koja mu daje puni smisao, kroz podsticaj i potvrdu. „Pojave koje umetnika okružuju nisu amorfn masa, one čine određenu materijalnu strukturu, sistem odnosa koje umetnik prikazuje u konstrukciji svog dela (Lotman 1970: 47)“. Sljedstveno tome „pisanca plemenate Hasanaginice je žalostna zato što nijedno ljudsko stanje nije i dosegnuće u kojem bi bivanje plemenitom i lijepom bilo i konačno, ali ni takvo da bi u njemu nestalo osjećanje to za čim duša žali i čezne kao razlogom i svrhom bivanja (Mahmutćehajić 2024: 89)“. Pjesma je čuvana i predavana kao blago „svete tradicije koja se povukla ili zaklonila u skritost, u utočište stanja progonstva (Mahmutćehajić 2024: 25)“, u vidu jezičke poruke, snabdjevene estetskim funkcijama. Duh je prisutan u svakoj ljudskoj pojedinosti, svakome izričaju i zamisli, stoga „u pravome pjesništvu Duh govori jezikom pjesnikinje (Mahmutćehajić 2024: 32)“, koja se pita i odgoneta svoju zapitanost o razlozima postojanja svjetlosti kroz privid bjeline snijega i labudova, koja je zapravo bjelina Asan-agina šatora, odakle se on obraća ženi, dok s majkom i sestrom ne razgovara.

„Pesnik živi u bogatstvu iskustva čovekovog sveta, kakvo nalazi u sebi i opaža oko sebe, i te činjenice za njega nisu ni podaci koje koristi za zadovoljenje svog sistema potreba, niti podaci iz kojih prerađuje generalizacije (Dil-taj 2004: 147)“, već su pojilo za pjesmu kao šenku Duha – njegov govor i izraz mudrosti, kad dosegne vrhunac nadahnuća. Zadatak pjesnikinje u tome je „da svojim govorom i sobom naznači duhovnu mudrost kao put oslobođenja od tereta i okova, osjećanja, stradanja i smrti te da sve slike u obzorjima i jastvu poveže s Umom kao njihovom riznicom (Mahmutćehajić 2024: 36)“. Inače, tvorkinja je između nizine i visine, a visine doseže samo vezom s Poslanim, koja je moguća kroz slijeđenje Hvala, koji je usmjerava k mudrosti. Hval je najuzvišenija i najmoćnija čovjekova ćud, kroz hvaljenje Boga – sudi autor studije. Ljepota pjesme dokučiva je samo ako se otkriva u odnosu s Bogom. A naša je dužnost da odgonetnemo sve sadržano pomeđu bjeline snijega i labudova s početka pjesme i bjeline Asanaginičina lica nakon rastave od života.

„Islam svojim shvaćanjem sreće kao svrhe čovjekova individualnog (etičkog) i društvenog (političkog) života razvija i ističe dva svoja značenja: uvažavanje punovažnosti čovjekove zemaljske egzistencije i njeno osmišljavanje u smislu vrhunaravne perspektive i vrijednosti (Smailagić 1975: 14)“. Stoga se autor više puta vraća napomenama o čovjekovoj zapitanosti dokle sežu granice njegove moći u spoznaji samoga sebe i širenju znanja o sebi. Sve smatra Božijim davanjem, kao i mjeru udaljenosti od najuzvišenijih mogućnosti. U tom sagledavanju „*Žalostna pisanca plemenite Asanaginice* je kazivanje o stanjima jastva razlučenog među krajnostima u domišljanjima ljudi koji hoće da svojom voljom, a tako i moćima pripisanim sebi, nađu i razlog i svrhu bivanja u svijetu, u njemu samom shvaćenom dovoljnim sebi (Mahmutćehajić 2024: 47)“. Ljepota je jedna od poveznica s pjesmom koju pjesnikinja *ozbiljuje* slikom labuda, kao simbola svjetlosti i čistote. U tom smislu Hval je izvorno svjetlilo, a Bog daruje ljepotu. Bjelina ne nestaje, taj savršeni znak čistote pripada ratniku, konstantna je u pojavnosti šatora u kome je gospodin Lijepi, u najširem rasponu ljudskih mogućnosti, kako ga pjesnikinja predstavlja. Agina je pojava skopčana s ljepotom, jer njegovo odazivanje Bogu čini da postane lijep, a pronalaženje Boga u sebi donosi mu mir. „Savršena ljudska mogućnost je tako smještena u neku prošlost, pa se čovjek prisiljava da joj se neprestano okreće (Mahmutćehajić 2024: 66)“. Agi ratniku između visine i nizine Bog je preko Knjige udahnuo Duh.

„Umetnikova tvorevina ispunjava svoju spoznajnu ulogu ako njena struktura na adekvatan način otkriva strukturu stvarnosti u okviru mogućnosti najprogresivnije misli dotične epohe (Lotman 1970: 47)“. Asanaginičin „stid je najzagonetnije mjesto cijele pjesme (Mahmutćehajić 2024: 61)“, oza-konjen je stihom: *A ljubovca od stida ne mogla* (9), pa je „*Žalostna pisanca*

ovješena o taj stih. Sve što mu prethodi utječe u njeg, a sve što slijedi izvire iz njeg (Mahmutćehajić 2024: 64)“. Porijeklo stida niko nije dokučio, ostalo je na konstatacijama i odgovorima u pokušaju. Asanaginičin stid je jedinstveno mjesto u poeziji i mjesto čija zagonetnost uzvisuje tekst u nadvremenske književne glasove. Stid je njezino *vjesničko* nasljeđe i neće ga se odreći, uzeće „izbaviteljsko izgnanstvo prema svome maternjem počelu (Mahmutćehajić 2024: 63)“, jer je stalnost „miriteljska potčinjenost Hasanaginice (Mahmutćehajić 2024: 61)“, koja odanošću i „stidom svjedoči Hvala kao najbližeg i najprećeg u svome jastvu. Ona je vjerna ljubovca, jer više voli Hvala od svega dostupnog njenom jastvu. Tako nosi i čuva preuzeto povjerenje: voli Boga i slijedi Hvala, pa se nastoji vidjeti u Božijoj ljubavi u koju se uzda (Mahmutćehajić 2024: 68)“. Na kraju: tajna stida ostaje.

Asan-aga „u izvrtutosti svoga jastva¹, u uzdizanju nad materino počelo, izgoni Asanagicu iz roda i dvora, a zapravo Hvala (Mahmutćehajić 2024: 70)“, koji je „prvina stvaranja – prvo primanje i prvo davanje (Mahmutćehajić 2024: 67)“. Asan-aga želi i očekuje pokornost i poslušnost drugih, pa „svoje dvore i svoj rod određuje kao pozornicu koju uređuje i kojom neupitno vlada (Mahmutćehajić 2024: 62)“. „Asan-agina okrenutost svijetu uzrokuje sukob s onom stranom jastva koja se bori protiv svega što odvraća od njene više mogućnosti (Mahmutćehajić 2024: 71)“. Asan-aga vjeruje da će mu Asanaginičin otpust obezbijediti gospodstvo nad svijetom, što je privid i opsega. Brak znači slijeđenje Hvala, odnosno ljubav prema Bogu i Božiju ljubav prema čovjeku, što Asan-aga svojim postupkom dovodi u pitanje. Pjesnikinja poručuje da je „uzdizanje muškosti u shvatanju znanja i moći (Mahmutćehajić 2024: 78)“, da moć nadvladava znanje, dok presuda progonom pripada „ljudskosti koja je ženska ili primateljska (Mahmutćehajić 2024: 78)“ i „takva presuda može imati dva ishoda – smrt i obraćanje od svoje izvorne naravi (Mahmutćehajić 2024: 78)“. Asan-agin „nalog ljubi (Mahmutćehajić 2024: 74)“ i jeka konja oko dvora – *Da vrat lomi kuli niz pendžere* (18) – „prijetnja su njoj i svemu njenome (Mahmutćehajić 2024: 77)“, njezin progon i izgon iz svijeta. Nije joj zaštita „unutrašnjost kuće (Said 2008: 10)“ koja bi trebalo da nudi „smisao intime, tajnovitosti, sigurnosti, stvarne ili zamišljene (Said 2008: 10)“, već joj postaje strana odlukom muža i brata, koja je udaljava emocionalno i racionalno od doma. Ona „kao izgnanica, u vlasti je svog brata. On je udaje bez njene volje (Mahmutćehajić 2024: 80)“. Njezin izlaz je Bog koji nikad ne ostavlja bez izlaza one koji Ga vole i slijede Hval, takve daruje dobrotom i ljepotom – uči nas autor. Asanagicini je uskraćeno da organizuje i primijeni svoj način mišljenja, vjerovanja i vrjednovanja i usmjeri svoj život, već su te aktivnosti zaostale u skrovitim kutima znanim samo njoj.

¹ Najčešće korišćen pojam je *jastvo*. Autor pojašnjava da je pojam povezan skoro nerazdvojiv od pojmova *Duh* i *duša*, ali im nije sinonim. Ljudsko jastvo je smrtno a Božije besmrtno.

„Hasan-aga se obznanjuje u zagoneci svoje razdvojenosti od doma i porodice. U toj razdvojenosti on je na putu, pa ga određuju mjesto iz kojeg je otišao i cilj prema kojem je usmjeren. Njegovo se *ja* zaboravlja kao svjedočenje Onstva u odnosu s ljubinim *ti*. Veličina cilja prema kojem je usmjeren zasjenjuju odvojenost od mjesta iz kojeg je otišao i stradanje koje trpi. Rane ga drže vezanim za nizinu jastva. Odatle se okreće ljubovci u dvorima u nizinu kao tistvu. Tako ističe da je gospodar i svojoj gospi i dvorima, da im nije sluga (Mahmutćehajić 2024: 81)“. Žena i kuća simbolizuju mir i znake na putu prema miru, u momentima kad Agu vanjske rane i unutarnje boli vuku k nizinama. Asan-aga donosi odluku koja znači vraćanje žene rodu, kući i majci, a sve se odvija „u nerješivome odnosu dopuštenja i zabrane (Mahmutćehajić 2024: 87)“, u dramatičnome trenutku pokrštavanja. Čovjeku se tad učini da postaje gospodar, makar samo u svojim dvorima, bez obzira na to što prestaje biti Božiji sluga. „Nakon što je primila knjigu oprošćenja, potvrdu ozakonjene volje muža, Hasanaginica je opet u dvoru majke i brata. Tu je otjerana odlukom Hasan-age da odredi šta je njegovo a šta njeno, da postavi granice pripadanja u kojima je vazda prisutan Treći kao svjedok svakoj dvojici (Mahmutćehajić 2024: 103)“. Asanaginici je rastava braka nametnuta, bez njezina pristanka, ali sve natkriljuje njezina plemenitost koja je izvorna i vječna u jeziku, simbolima i značenju. Ona ljepotom nadilazi sve joj nametnuto otkrivajući svoju plemenitost. Autor je stava da je Asan-aga prinuđen na takav postupak jer su ga vanjske okolnosti prisilile na odstup od predašnjega, jer hrišćanski protivnik nastupa i potire pred sobom sve što je značilo ranije sljedovanje u svakodnevnome praktikumu. Asanaginica se ne daje takvoj okolnosti – ostaje u svome svijetu i naumu, uprkos muževljevu pokušaju da je veže za stih: *Majka vaša, srca ardžaskoga* (88). Stoga ona sebe prinosi kao žrtvu, ne u ime smrti, već u ime života.

Asanaginičino „ustrajavanje u stidu (Mahmutćehajić 2024: 97)“ rezultiralo je „nametnutim odlaskom iz dvora i roda (Mahmutćehajić 2024: 100)“ i kuće kao „zbira slika koje čoveku daju osnove ili iluzije stabilnosti (Bašlar 2005: 39)“. Asanagicu u pokornosti Bogu drži vjera u njegove odluke koje su uvijek ispravne i pravedne. Nju stalno obasjava bjelina svojom svjetlošću što se javlja u prividu snijega i labudova a materijalizuje u stvarnoj bjelini šatora, dvorova, knjige, njezina lica. Jedini cilj i jedina misao svatovske povorke, sakupljene sa svih strana, jeste nevjesta „po koju idu i s kojom se vraćaju, bivajući na putu između zemaljskih dvora, nije niko drugi do njihova smrt, jer samo se ono jastvo koje bude ostavljeno ili žrtvovano Jastvu može iznova roditi i otkriti u Živome (Mahmutćehajić 2024: 115)“. Zanimljivo je gledanje

da Asanaginica traži dug *podkliuvac*² ne da bi se zaštitila od pogleda dece, već da deca ne bi videla smrt, kad ona udari licem o zemlju – dečija čistota i nevinost nijesu mogle shvatiti tragediju koja bi se odvijala pred njihovim očima. „Hasanaginica se ispod zastora obraća starješini svatova kao bratu. Predstavlja ga kao puninu dvanaest kojoj je ona trinaesta ili kao trinaestog sa sobom među dvanaest onih koji predstavljaju sve ljude. Kako god bilo, Hasanaginica u tome času obznanjuje Trinaest, i to tako da je šest ženskih i sedam muških u toj cjelini (Mahmutćehajić 2024: 121)“. A broj trinaest je broj Hvala.

Asanagnica je „svjesna nemogućnosti povratka izvornoj savršenosti mimo slijeđenja najmoćnije i najljepše čudi, milosnog dara svim svjetovima, u suočenju sa svojom djecom koja su u svome bivanju siročadima nasilno podvrgnuta očinstvi kao svećenstvu, uz njihovo nasilno odvajanje od maternog vjesnika (Mahmutćehajić 2024: 127)“. Osim toga „Hasanaginica određuje položaj svih ljudi oko sebe. Njeno sada pokazuje svaku prošlost i svaku budućnost kao privide iza kojih čovjek skriva svoje slabosti. Njeno ozbiljenje je sada. Time je Hasan-aga natjeran da posvjedoči svoju osudu te sigurnosti te da pred svima pokaže svoju nespremnost da ostavi sve radi Jednog Kojem to sve pripada (Mahmutćehajić 2024: 130)“. Autor usmjerava naše prosudbe da se Asanaginica nije mogla odreći stida, jer bi time porekla svjedočenje Hala, odnosno povratak deci značio bi odricanje od svetog poretka i svetog suda. Povratak majke cjelini – mužu i deci siguran je put u smrt. Deca dozivaju majku da svrati, a Asan-aga zaziva decu da se vrate i kori ženu da je srca *ardžaskoga*. U tim stihovima, koji označavaju vrhunac pjesme, su „tajna i ključ cijele pjesme, ali i otvaranje prema višim razinama Tajne, jer vidljivo, a tako i tumačenje njega, nije ni ne može biti ništa do znak koji usmjerava iza granice prema nevidljivoj i nedokučivoj tajni. Hasan-aga obznanjuje svoje jastvo obraćanjem djeci okrenutoj majci (Mahmutćehajić 2024: 131)“. Nakon Asan-aginih riječi Asanaginica ne može sačuvati ovaj svijet za sebe, smrt iako neočekivana nije slučajna. Ona umire u svjetlosti bjeline i ljepoti svoga lica. „Lice Hasanaginice je vedro i bijelo, jer ogleda svjetlost Lica svoga Gospoda, Davatelja svega zbiljnog (Mahmutćehajić 2024: 134)“, pa se u neočekivanoj smrti vraća Bogu bijelog i osvijetljenog lica, kroz tragediju koja se „zbiva između dvaju suprotstavljenih gledanja na djecu kao siročad i sirotice te na ulogu dvora i roda u čovjekovom traganju za sobom (Mahmutćehajić 2024: 137)“, kroz neznanje i znanje, odnosno tamu i svjetlost.

² Tumačeći odnegonetljivost riječi *potkluvak* autor misli da je to posljedica fonetske deformacije koja je dala zabunu u značenju i dalo nejasno *potkluvak*.

Zaključak

Pjesnikinja *Žalostne pisance* primjer je na koji način „umetnički genije, originalan talenat, ili moćan intelekt može da iskoči izvan granica sopstvenog vremena i prostora kako bi izneo pred svet novo delo (Said 2008: 271)“. Knjiga *Tajna Hasanaginice* podsetila nas je da je „pjesništvo način obznanjenja jastva u jeziku i njegovog povezivanja s drugim (Mahmutćehajić 2024: 139)“. Veličanstven pjesnički trenutak ili „svjedočenje o plemenitoj Hasanaginici pjesnikinja je započela pitanjima o bjelini na uzlaznome putu, o snježima i labudovima. Pod bijelim šatorom Hasan-age te je putove svela na njihovu raskrsnicu u ljudskome srcu. Odatle je prst okrenula na dvije usmjerenosti – Hasan-aginu, od visine prema nizini, i Hasanaginicinu, od nizine prema visini (Mahmutćehajić 2024: 134)“. Pjesnikinjino svjedočenje, kako vidi autor, svedeno je u devedeset dva stiha i sedam *nevidljivih*, kroz koje se umjetnički spoznaje život, zahvaljujući umjetniku koji „preoblikuje sliku života u skladu sa strukturom koja je, po njegovom mišljenju, svojstvena datoj pojavi stvarnosti (Lotman 1970: 47)“. A poetska stvarnost smještena je između dvaju bjelina – na početku snijeg, labudovi i agin šator a na kraju bjelina Asanaginičina lica.

Knjiga *Tajna Hasanaginice* nas uči da je cilj nadnaravne umjetnosti da kroz postupak oneobičavanja stvari i pojava u odabranoj formi do nas dospjeva tekst nastao u tvorbi i percepiran od iskrenih poimatelja usmenosti. Knjiga otvara i zatvara puteve čitanja i razumijevanja pjesme. Autor je obuhvatom duhovnog i materijalnog koncepta u kom je uzrijevala pjesnikinjina stvaralačka ličnost i tvoračko umijeće ponudio ključeve za promišljanje usmjeravajući k razumijevanju tajanstvenih predjela u pjesmi. Sagledavanje izvantekstualnih okolnosti put je razumijevanja pjesničkih rješenja i upute na koji bi se način mogli spoznavati skriveni kuti pjesničkog iskaza. Autor nas upućuje da velika djela, samo ona, imaju neočekivana mjesta, ne nejasna, ne slučajna ali odlučujuća u duhovnim porukama, bivajući iskrama tvoračkoga uma i momenta. Mogu se takva mjesta učiniti izvanplaniranim tvorčevim duhovnim zahvatom, ali ona pripadaju tvorčevu umijeću i samosvojnosti njegove stvaralačke ličnosti. Tajna ostaje, ne kao nemoć spoznaje onog čime pjesma izaziva i traži, već kao magija mitskog pletiva koje se svaki put iznova raspliće. Ova knjiga provocira svojom idejom da u religijskom postavljenju i činjenju čovjekova duha i uma, saglasno s Božijim, treba ići za djelom *svete umjetnosti* koje se ovjencalo zatajnošću i trajnošću ljepote i mudrosti. Autor u religijsku duhovnost situira sve vezano za pjesmu jer je data od Boga i vraćena Bogu preko čovjeka – pjesnikinjinim glasom.

Dva će štampana djela i dalje osvjetljavati puteve k *Žalostnoj pisanci plemenite Asanaginice* – zbornik *Hasanaginica 1774–1974 – prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, koji je priredio Alija Isaković i autorska studija *Tajna Hasanaginice* Rusmira Mahmutćehajića.

Literatura

- (1975). *Hasanaginica 1774–1974 – prepjevi, varijante, studije, bibliografija*, priredio Alija Isaković. Sarajevo: Svjetlost.
- Abot, P. (2009). *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bašlar, G. (2005). *Poetika prostora*. Čačak, Beograd: Branko Kukić i Umetničko društvo Gradac.
- Burdije, P. (2003). *Pravila umjetnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- Diltaj, V. (2004). *Doživljaj i pesništvo*. Novi Sad: Orheus.
- Eš-Ša’ravi, M. M. (2009). *Tajne i koristi dove*. Bužim: Ilum.
- Fortis, A. (1984). *Putovanje po Dalmaciji*. Zagreb: Globus.
- Hauser, A. (1986). *Sociologija umjetnosti I*. Zagreb: Školska knjiga.
- Havelok, A. E. (1991). *Muza uči da piše*. Novi Sad: Svetovi.
- Kristeva, J. (1979). *Prelaženje znakova*. Sarajevo: Svjetlost.
- *Kur'an*. Prijevod Besim Korkut. Zagreb: Međunarodna zajednica za pomoć muslimanima Bosne i Hercegovine.
- Lotman, J. M. (1970). *Predavanja iz strukturalne poetike*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Mahmutćehajić, R. (2024). *Tajna Hasanaginice*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Said, E. (2008). *Orijentalizam*. Beograd: Čigoja.
- Smailagić, N. (1975). *Uvod u Kur'an*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Škreb, Z. i Stamać, A. (1998). *Uvod u književnost – teorija, metodologija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Šušnjić, Đ. (2009). *Religija I i II*. Beograd: Čigoja.

Stručni rad
UDK 821.163.42.09

Milica LUKIĆ (Osijek)
Filozofski fakultet u Osijeku
mlukic@ffos.hr

APOLOGIJA NAJSTARIJOJ EUROPSKOJ KULTURI

(Jasna Horvat, *Ahorion (Orionogram – roman orionskog sazviježđa i roman rudnik)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2025.)

Osječka ekonomska znanstvenica, teoretičarka kulture i književnica (ali i multimedijaska umjetnica!) Jasna Horvat etablirano je ime suvremene hrvatske književnosti čiji književni opus, kako potvrđuju književnoteorijski radovi (npr. Oraić Tolić, 2016; Buljubašić, Kos-Lajtman, 2017; Buljubašić 2018. i dr.) počiva na konceptualnim romanima oulipovskoga tipa (eksperimentalni romani, romani-igračke, pametni romani). Upravo su ti i takvi romani poetici njezina romanesknog opusa priskrbili laskavu definicijsku sintagmu *Ars Horvatiana* (D. Oraić Tolić, 2016.), iako se Horvatičin opus razgranava i drugim književnim žanrovima – putopisima, epistolama, poemama, dječjom književnosti i dr. Konceptualni romani Jasne Horvat, sada je već dobro poznato, bave se velikim, znanstveno valoriziranim temama, važnim za ljudsku zajednicu općenito (zlatni rez, magični kvadrati, periodni sustav elemenata), onima koje se nadaju kao most među kulturama (Marko Polo, Jaša Dubrovčanin, Eugen od Savoje, Kublaj-kan, Vasco da Gama i dr.) te onima koje *posvajaju i osvajaju* nacionalnu kulturu, iz kojih progovara *etnos* (pismo glagoljica i hrvatski jezik, (pra)staroslavenska/starohrvatska mitologija, povijest grada Osijeka). Sve te skupine tema u poetskoj se mreži Jasne Horvat međusobno zrcale i funkcioniraju po zakonu spojenih posuda, slijedeći gramatološki kod utemeljen u glagoljičnom azbučnom nizu azъ – buky – vêdê, koji šalje moćnu *konstantinovsku* poruku o Slovu/slovu kao prapočetku i vječnoj stvarateljskoj sili, logosu: *ja koji slova znam / koji sam spoznao Boga*: romani *Az* (2009), *Auron* (2011), *Alikvot* (2014), *Antiatlas* (2014), *Atanor* (2017), *Antiradar* (2020); buky – b: *Bizarij* (2009), vêdê – *Vilikon*, *Vilijun*. A ta moćna *stvarateljska sila* izvire iz različitih znanstvenih disciplina (filologija: gramatologija, semiotika, gramatika, leksikologija; matematika; kemija; znanost o umjetnosti; etnologija; sociologija; historiografija; arheologija; kulturologija; antropologija; geografija i dr.)

Takav se poetski pristup prepoznaje i u njezinu novom konceptualnom (poetsko-proznom) tekstu naslovljenu *Ahorion* i podnaslovljenu *Oriogram* (što bismo možda mogli protumačiti kao *zapis o Orionu*) koji slijedi/nastavlja niz azb, ali i akrostih, također prisutan u glagoljičnom azbučnom nizu, a kojim se ovdje ispisuje ime (sa)zvijezda Orion otpućujući se ujedno najdalje u (pra) povijest. Taj tekst otvara veliku – indoeuropeističku – temu, koja je istovremeno važna i za nacionalnu kulturu i za velik dio svijeta, jer indoeuropska je jezična porodica (a time i kultura) – koja je (pra)izvorištem i hrvatskoga jezika u kojem je ostvaren tekst romana – danas najraširenija na svijetu i obuhvaća širok pojas od europskog zapada do ruba Indije i do kineskoga Turkmenistana u srcu Azije, a nakon velikih zemljopisnih otkrića proširila se i na područje Sjeverne i Južne Amerike, Australije i Novog Zelanda.

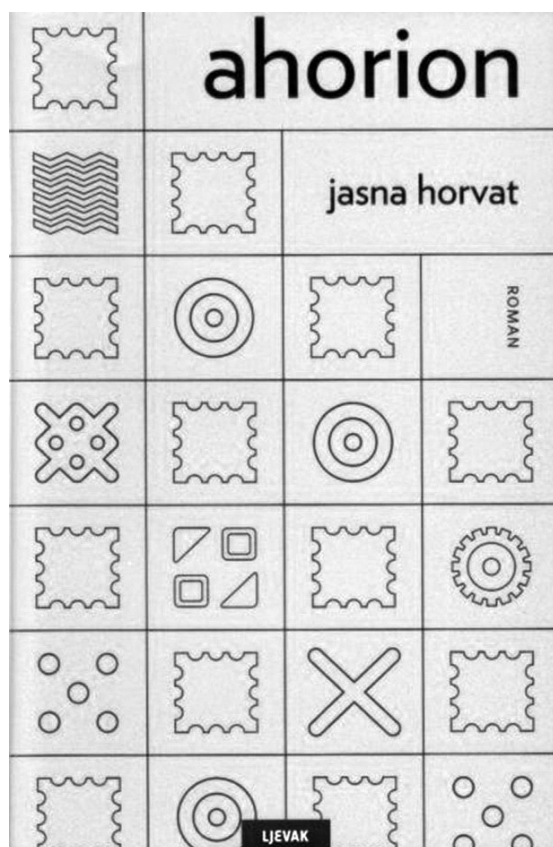
U središtu priče *romana orionskog sazviježda i romana rudnika*, kako stoji u podnaslovu knjige, jest vučedolska – eneolitička – kultura (između 3000. i 2600. godine prije Krista). Ta je kultura nazvana po nalazištu Vučedol smještenu na desnoj obali Dunava kraj hrvatskoga grada Vukovara i čuva najstarije materijalne ostatke života naših predaka Praindoeuroljana (prva europska civilizacija, istodobna Sumeranima u Mezopotomiji, Starom carstvu u Egiptu (Doba piramida) i ranoj Troji), danas općepoznata po svome simbolu – najpoznatijem arheološkom nalazu iz 1938. godine tzv. Vučedolskoj golubici (po svemu sudeći jarebici). Ta se visokorazvijena prapovijesna plemenska kultura, isprva stočarska, a onda metalurška, u kojoj je stvoren revolucionarni tehnološki proces serijskoga lijevanja metalnih predmeta i proizvedena prva svjetska bronca, u svojim životnim ritmovima i svim aspektima svoga postojanja u *Dunavskoj Troji*, kako to svjedoče i arheološki nalazi, orijentirala prema sazviježdu Orion, njegujući običaje seobom prenesene iz pradomovine. Upravo će ta temeljna orijentacijska točka drevnih (patrijarhalnih) Vučedolaca – Orion – kalendarski diktirati ikoničku strukturu teksta raslojenu u *tetraevangelion* Orionske kulture Sunca (prva cjelina romana Sazviježde: Jesen, Zima, Proljeće, Ljeto – Otvoreni i zatvoreni *orionski pojas* između Zime i Ljeta) Jasne Horvat razvidnu na najstarijem i najpotpunijem indoeuropskom *zatočniku četiriju godišnjih doba* zabilježenom na posudi danas poznatoj pod nazivom Vučedolski Orion, koju je na području Vinkovaca 1978. godine pronašao i kasnije znanstveno opisao hrvatski arheolog Aleksandar Durman (glavni će ga protagonist romana anticipirati tisućama godina ranije!). U takvu se, sada je već očekivano – oulipovski ograničenu – gramatološki kodiranu strukturu uglavljuje priča glavnoga junaka mitopoetskoga imena Ahorion. Tvorba je toga imena uistinu sugestivna (ah + Orion), ujedinjujući uzvik što konotira najprije *dah* (prapočetak / prapočetak europske kulture) pa onda i *zvuk* s imenom zvijezda Orion za koje već rekosmo kako jest (bijaše) *sve što jest* drevnim Vučedolcima. Temeljne su dakle identi-

tetske odrednice glavnoga protagonista, one koje utvrđuju njegovo podrijetlo i funkciju u zajednici (on je drevni *lovac na zvukove*, ali i multimedijски umjetnik današnjice!) upisane u ime koje nosi i po kojem se imenuje roman u cjelini. Nota bene: zvijezde Oriona poznato je i pod nazivom Lovac (što onda providnom čini motivaciju kojom se imenuje funkcija Ahorionova u vučedolskoj zajednici), i vidljivo je u cijelom svijetu, a na hrvatskom je prostoru najuočljivije u jesen i zimu. Upravo u tom trenutku započinje radnja romana *Ahorion*.

Priču o četiri *vučedolska* godišnja doba, već rekosmo, raspreda glavni protagonist romana, *lovac* i *putnik* Ahorion, predstavljajući plemenske običaje i rituale, svoje suplemenike i spoznaje o svijetu. Ahorion je, lovac na neuobičajene lovine: *zvukove*, *magle*, *dimove*, sve vrste nevidljivih podražaja; on je pjesnik pa život doživljava i vidi drugačije od ostatka svojih suplemenika; on duboko osjeća prirodu, njezine ritmove i njezino pravo *biće* kroz biljne i životinjske vrste, kozmologiju... Njegova osjetilnost i osjećajnost, ali i istraživačka analitičnost koju će mu priskrbiti i novododijeljena uloga *putnika* i *spasitelja* jedne kulture čija su rudna bogatstva na izmaku, portal su čitatelju kroz koji prolazi da bi upoznao prapovijesnu gastronomiju, arhitekturu, ezoterijske rituale, lijevanja metala, zapravo sve što čini život jedne prapovijesne – eneolitičke – zajednice uglavljene u današnji hrvatski matični prostor na samom istoku Republike Hrvatske (a koji naša suvremenost često imenuje pejorativnim *slijepim crijevom* hrvatskoga prostora!).

Već je prethodno spomenuto da se Jasna Horvat u svojim romanima, bez obzira o kakvoj je temi riječ i znanstvenu izvorištu iz kojega ona proizlazi, orijentira prema gramatološkim kodovima. Ovaj, *AZovski* orijentiran sustav o pismu i pismom progovara i u drugoj gradbenoj cjelini naslovljenoj Rudnik, smisao koje je uspostaviti vezu s vučedolskim, a zapravo *najstarijim europskim slikovno-ideografskim pismom*. To drevnovučedolsko pismo progovara kao ukras na keramičkim posudama prenoseći nebesku simboliku, prikazujući obzor *iznad voda na kojima pliva zemlja*, (svako)dnevno rađanje sunca, planete Veneru i Mars te karakteristična zvijezda na noćnom nebu..., i ovdje se vidi pretečom fonografskim, još preciznije fonetskim, sustavima čiju je razvojnu liniju (sinajski protoalfabet) moguće pratiti od otprilike 1900. – 1800. g. pr. Kr. iz pustinje Wadi el-Hol. Pismovni razvojni *put* fonetskih sustava ide dalje smjerom – fenički alefbet/alfabet – grčki alfabet – latinica – suvremeni alfabeti... J. Horvat odabire *Alefovo pismo* (glavno obilježje: bog bik/Bik) te hrvatsko i slavensko identitetsko pismo glagoljicu (glavno obilježje: Logos – Druga Božanska Osoba – Isus Krist) povezujući ih u poetskoj igri s Orionom i njegovim pretpostavljenim slovo-broječnim kodovima, uspostavljajući odnos različitih duhovnih identiteta ugrađenih u matičnu kulturu: pretkršćanski (vučedolski, alefovski) i kršćanski (glagoljica).

I za ovaj književni tekst Jasne Horvat može se s pravom ustvrditi da ima *dodanu vrijednost* koja, ako se prepozna, može biti snažna turističko-gospodarska poluga na prostoru grada Vukovara (Muzej Vučedolske kulture) i cijele Vukovarsko-srijemske županije – jer je baš to prostor na kojem su iz tame povijesti izronili svjedoci našega praindoeuropskoga naslijeđa i načina života. Vučedol je postvario lingvističke rekonstrukcije indoeuropskoga prajezika i zahvaljujući arheološkim nalazima s toga prostora u mogućnosti smo povezati sliku i zvuk toga drevnog života nad kojim je uz Orion bdio i *Dyēus ph₂tér! Jasna Horvat romanom *Ahorion* budi sjećanja naših gena na taj život; njegov okus, miris, zvuk, njegove teksture, košaraste nastambe, zemljane posude, dragocjene metale, kola što tutnje prašinom i čunjeve što brzaju Dunavom (u romanu to je rijeka Danuja)... Na orionsko noćno nebo promatrano s 45. paralele... Život – duhovni i materijalni – koji je naš jer je naših predaka. I koji stoji u *osi* europske kulture. A to do sada nitko u hrvatskoj književnosti nije učinio!

Stručni rad
UDK 821.163.44-1-93.09

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
pgstudio@t-com.me

O ZBIRCI POEZIJE ZA DJECU IVANE MITROVIĆ *USPAVANKA ZA TATU*

Ime Ivane Mitrović se u savremenoj crnogorskoj književnosti izdvaja svježinom i neobičnošću prozne i poetske riječi. Riječ je o nadahnutoj autorki koja kao pedagog, prosvjetna radnica i majka približava čitaocima raskošni univerzum interesovanja najmlađih, ukazujući na psihološki fenomen da odrasli ljudi u dušama često ostaju velika deca.

Ivana Mitrović (đevojačko Jukanović) rođena je 1976. godine u Bijelom Polju. Osnovnu školu i gimnaziju „Miloje Dobrašinović“, završila je u rodnom gradu, Filozofski fakultet, odsjek srpski jezik i književnost, u Nikšiću. Magistrirala je na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. Od 1997. do 2003. godine bila je član redakcije nezavisne revije *Polje*. Povremeno je objavljivala tekstove u *Bjelopoljskim novinama* i časopisu za književnost, kulturu, nauku i društveni život *Odzivi*. Bila je saradnica na izradi *Prvog sportskog vodiča Crne Gore*. Sporadično objavljuje književne i naučne radove u časopisima, učestvuje kao tekstopisac na dječijim festivalima. Od 2003. godine radi kao profesorica u JU Srednjoj stručnoj školi na Cetinju.

Sklonost i ljubav prema literarnom izražavanju njeguje i kroz rad s učenicima te s njima osvaja nagrade na konkursima i objavljuje radove u regionalnim časopisima za učenike srednjih škola. Od strane Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija dodijeljeno joj je zvanje nastavnik-savjetnik. U zborniku pjesama za decu koji je objavila NVO „Oaza znanja“, s Prvog međunarodnog takmičenja „Zauvijek ću biti dijete“, uvrštena je i njena pjesma. Objavila je roman *Život je stvar izbora* (Obodsko slovo, Podgorica, 2019) – priču o ženi koja u toku jednog dana posmatra svoj život kroz prizmu događaja koji su je obilježili kao ženu, suprugu i majku. *Njen romaneskni prvijenac tematski je posvećen* savremenom i tradicionalnom odnosu prema crnogorskoj ženi. Udata je i majka troje djece.

Mitrović je u predgovoru svojoj prvoj zbirci poezije za najmlađe formulisala vlastito inspirativno izvoriste i motivske preokupacije:

„A kada nas pomiluje dašak sećanja i vratimo se u onu bezbrižnost, pomislimo kako je lako bilo ići kroz život na leđima onog diva koji je sklanjao sve prepreke ispred nas, koji nam je svojim velikim šakama grijao dlanove i krio nas ispod svoga kaputa. Tada potrčimo u njegov zagrljaj i srećni smo ako je još uvijek tu. Iako ostario, onemoćao, on je i dalje ona stijena na koju se možemo osloniti. Zato, dečice, volite svoje tate i često im to kažite. Zagrlite ih onako iznenada, baš kao i mame. Možda će se oni namrštit, možda će reći da se samo devojčice grle, ali znajte da je to maska. Oni vole da se maze, ali su odrasli i misle da su matori za to.“

Motivska lepeza ovog ostvarenja je široka, budući da autorka piše o likovima majke i tate, babe i deda, braće i sestara, Deda Mraza; ali i o dolasku prinove, skrivenim tajnama, odlasku kod zubara, prvim simpatijama i ljubavima, školi i domaćim zadacima, bajkama kojima teži dečija mašta... Na raznovrsnost pjesama ukazuju sami naslovi: *Mene je rodio tata, Majka, Neću da me mama grdi, Uspavanka, Moja porodica, Sestra i brat, Kako se rađaju bebe, Neću da odrastem*, sve do posljednjih u ovoj zbirci – *Eh, da sam velika, Novogodišnja pitanja* i one po kojoj je zbirka dobila ime – *Uspavanka za tatu*. Prva pjesma *Tata* korespondira s naslovnom sintagmemom ovog ostvarenja:

„Ja volim da se pravim važan,
Da svakog prkosno u oči gledam,
I kad je teško da sam snažan,
Jer mi moj tata čuva leđa.

Nije mi hladno kada zasniježi
Ni vjetar strašni kad dune s juga
Ne smeta mi ni tamni oblak
Kad imam tatu, najboljeg druga.“

Kad je riječ o dolasku novog člana porodice na svijet, o sećanja koja autorka iskazuje često su ambivalentna – od radosti, ushićenja, čežnje, do nesigurnosti, ljubomore, žala što nam to malo stvorenje narušava svakodnevni ustaljeni ritam...

Mitrović emanira iskren poetski talenat, pouzdan osjećaj za teme i motive literature namijenjene najmlađima koja je u crnogorskoj književnosti malobrojna, kao i doživljaje prenešene iz psihe deteta. Stihove svojih pjesama je, uz prefinjen osjećaj za muzikalnost i ritmičnost, pretočila u poetske bisere, tako da se većina pjesama mogu komponovati.

Manji broj pjesama djeluje didaktično i upozoravajuće, kao što je, primjera radi, pjesma *Poruka za roditelje*:

„Moram da pitam mame, moram da pitam tate,
Zašto radate djecu, a onda ih ostavljate?
Nijedno dijete ne treba da ostavljeno pati,
Svakome treba dom i porodicu dati...”

Da bezbrižno raste u društvu sestre i brata
Da mu osmjeh bude vrjedniji od zlata.
Zato neka znaju svaki mama i tata,
Đeca se rađaju iz ljubavi, a ne iz inata.“

Opisujući zgode i nezgode iz svakodnevnog okruženja dece – porodice, prirode i škole, pjesnikinja pokazuje kako motivima duhovne čistote intonirano pjevanje može biti senzibilno i prijemčivo mališanima različitih uzrasta. Ova zanimljiva i uspjela zbirka predstavlja prozor u svijet djetinjstva, u njegovu ljepotu, maštanje i naivnost. Budući da je sačinjena od idejno-tematskih krugova koji se međusobno prožimaju i dopunjuju, na kraju se može konstatovati da poezija Ivane Mitrović iz zbirke *Uspavanka za tatu* izražava svojevrsni dug najmlađima.

Stručni rad

UDK 821.112.2:821.163.2.09

Helga THOMAS (Lörrach)

dr_helga_thomas@yahoo.de

SLAVEJKOV IN NEUEM LICHT

(Penčo Slavejkov: *Deutsche Dichter. Auswahl von Gedichten und Charakteristiken der Dichter. Zusammengestellt und übersetzt ins Deutsche von Gisela Lindner. Postscriptum von Bisera Dakova. Zweisprachige Ausgabe – bulgarisch und deutsch. Dialog und Dimensionen des Geistes, Band X, Sofia 2023, 227 Seiten*)

Als ich das Buch von, bzw. über Slavejkov erhielt, bzw. angefragt wurde, ob ich eine Rezension schreiben will, bejahte ich freudig, denn es ist optisch ein sehr schönes Buch. Ich blätterte es flüchtig durch, um mir einen ersten Eindruck zu verschaffen. Es störte mich etwas, dass keine folgerichtige, gleichbleibende Zuordnung des bulgarischen Textes und der deutschen Übersetzung angelegt ist, die Anordnung geht ein bisschen durcheinander, aber darüber könnte man ja hinwegsehen. Womit nun beginnen?

Ich verschaffte mir zunächst einen Überblick, schaute mir die deutschen Gedichte an, aber dazu brauchte ich eigentlich kein Buch über Slavejkov. Mich interessierte, welche Dichter Slavejkov ausgewählt hatte.

Bleiben wir zuerst beim Positiven: reizvoll sind die vorhandenen Skizzen in dem Buch, teils beigelegt bei den deutschen Schriftstellern, aber dann auch sonstige Impressionen, leider ohne Titel, und ich wüsste eigentlich gern etwas mehr von dem Künstler, Spartak Paskalevski. Ich habe im Buch aber nichts über ihn gefunden. Warum wurde das versäumt? Ich habe mich dann über das Internet über sein umfangreiches Schaffen informiert, das für die Leserschaft gewiss auch interessant gewesen wäre.

Das Buch beginnt mit dem Vorwort von Penčo Slavejkov. Danach kommen die von ihm selbst ausgewählten zwanzig Dichter, sehr interessant, mancher Name ist inzwischen beim deutschen Leser sicher in Vergessenheit geraten, manche hat er vielleicht gar nicht gekannt. Einige Bekannte fehlen, das begründet aber Slavejkov mit seinen eigenen subjektiven Auswahlkriterien. Auf der anderen Seite sind die Übersetzungen. Hier fangen die Schwierigkeiten an, dass es nicht ganz einsichtig ist, wann welcher Text auf Deutsch und wann auf Bulgarisch ist. Mal sind die Strophen untereinander, was den Lese-

fluss sehr stört, mal sind sie, was angenehm ist, nebeneinander auf den Seiten. Aber wie gesagt, wahrscheinlich geriet das lediglich aus drucktechnischen Gründen etwas kreuz und quer, aber auch darüber könnte man noch hinwegsehen. Danach, wir sind inzwischen auf S. 241, kommt das sehr interessante und informative Nachwort von Bisera Dakova, von dem ich gewollt hätte, dass es am Anfang gestanden hätte. Und dann kommt das Postscriptum von Zlatanova. Warum fehlen die deutschen Übersetzungen dieser Texte?

Und dann die nächsten Fragen: Was hat nun eigentlich Gisela Lindner übersetzt? Warum fehlen in diesem Buch Angaben zur Übersetzerin? Wer sind die Leser dieses Buches? Oder: Für wen wurde das Buch herausgegeben? Wären das Nachwort und das Postscriptum – das, wie im Titel genannt, nicht von Bisera Dakova ist, sondern es ist vielmehr das Nachwort, das von ihr verfasst wurde – auf Deutsch, dann könnte der Leserkreis erheblich vergrößert werden. Nicht nur Slavisten interessieren sich für deutsche Dichtung in Bulgarien. Inzwischen bin ich nun nicht mehr dieser Meinung. Mich hat ziemlich bald auch die Frage beschäftigt, für wen dieses Buch eigentlich geschrieben ist, d.h. für wen es gedacht ist. Und eine Antwort hat sich nun schon ergeben: das Buch ist nichts für Leser, die kein Deutsch können. Am besten wäre es, da ja das Nachwort und das Postscriptum nur auf Bulgarisch sind, wenn der Leser Bulgarisch und Deutsch kann. Also ist der potenzielle Leserkreis schon erheblich geschrumpft. Es sind einerseits die Bulgaristen in Deutschland und in Bulgarien natürlich auch, aber dort vielleicht auch die Germanisten. Inzwischen ist mir aber eine weitere Idee gekommen: eine Funktion des Buches könnte sein, als Übungsbuch für Bulgaristen und für bulgarische Germanisten zu dienen. Man möge doch die bulgarische Übersetzung von Slavejkov ins Deutsche zurückübersetzen und dann mit dem deutschen Original vergleichen. Vielleicht sagt das nicht nur etwas über die Psyche von Slavejkov aus, sondern vielleicht gibt es noch Anderes zu entdecken... Die Überlegungen, die hier und da im Buch gemacht wurden, sind durchaus interessant, auch der Zusammenhang mit seiner Krankheit und seinem Versuch, die Schmerzen durch schöpferisches Tun zu überwinden.

Doch zurück zum Buch: da haben wir sein Vorwort, das er selbst auf Deutsch geschrieben hat. Seine Auswahl deutscher Dichter, die meisten mit Charakteristiken von ihm versehen, und seine Übersetzung ins Bulgarische. Ich möchte drei Stellen zitieren, um deutlich werden zu lassen, wie Slavejkov arbeitete, welche Gedanken ihn bewegten. Ausführlich hat das Bisera Dakova in ihrem Nachwort getan (ich kann wieder nur bedauernd hinzufügen, dass es leider nicht auf Deutsch übersetzt wurde). Nach wie vor bin ich der Meinung, es wäre gut, diese Analyse voranzustellen, damit man beim Lesen der angeblichen Übersetzung von Slavejkov nicht zu sehr ins Schleudern gerät.

Der letzte Abschnitt aus seinem Vorwort, er hat es in Sofia am 18. Mai 1911 geschrieben, ist im Buch auf S. 13:

Ich habe das übersetzt, was ich persönlich für bedeutsam hielt und ich habe es so übersetzt, wie es mir gut erschien. Andere Prinzipien sind bei einer solchen Arbeit wertlos. Es wird mich freuen, wenn das, was mir gefällt, auch anderen gefällt. Wenn nicht – kein Weltuntergang!

Das, was auf den ersten Blick wie große Bescheidenheit wirkt, könnte aber auch anders interpretiert werden. Wenn wir weitere Texte im Buch von Slavejkov lesen, dann sehen wir, es kann durchaus als arrogant gelten und ein Hinweis auf eine gewisse Selbstüberschätzung sein. Ich möchte grundsätzlich sagen, wenn ich mich kritisch äußere, so ist das aus rein wissenschaftlichem, ein Stück weit auch aus tiefenpsychologischem Interesse, aber es soll keine Herabsetzung der Persönlichkeit Slavejkovs sein. Ich möchte nicht genauer auf seine Auswahl der Dichter und der Gedichte eingehen, sondern möchte nur grundsätzlich sagen, seine riesengroße Bewunderung für Goethe, diese übersteigerte Idealisierung, ist vielleicht aus der Persönlichkeit Slavejkovs und aus seiner Zeit durchaus verständlich, aber eigentlich sollte man das dem modernen Leser nicht einfach so unkritisch überlassen.

Ich möchte jetzt aus seiner Charakteristik von Joseph Freiherr von Eichendorff ein Zitat anführen (S. 41):

In diesen Gedichten gibt es viel Mondschein, sowie fein abgestufte abendliche und nächtliche Schatten und Stimmungen. Sie zeichnen sich durch Wohlklang und Schlichtheit des Ausdrucks aus. Um sie kümmern sich besonders die berühmten deutschen Gesangsvereine, deren Ziel es ist, sie zu erhalten und zu pflegen. Jedes schöne Mädchen, jeder junge deutsche Mann kennt sie; sie scheinen auf ihre hübschen, vollen weiss-roten Gesichter gemalt zu sein, die einfach so lachen, ohne selber zu wissen, warum; sie lachen zwar ein wenig dummlich, aber sanft und schön und ihre blauen Augen – die Augen Gretchens, des unveränderlichen, das aber nichts dagegen hätte, verändert zu werden – diese Augen scheinen auf eine Einladung zu einem Spaziergang zu warten – gleich an diesem Abend bis Mitternacht, irgendwohin ausserhalb der Stadt, am Wald entlang oder in den Wald hinein, denn dort ist es so schön und schön ist es auch, durch die dunklen Alleen Hand in Hand zu zweit zu gehen. Es ist angenehm, mit einer schönen jungen Deutschen schweigend dazusitzen oder, wenn gesprochen wird, mit ihr in langen Sätzen (wie beispielsweise dem zwei Zeilen weiter oben) zu sprechen, in denen vor jedem Substantiv mindestens zwei oder drei Adjektive stehen. Auf solchen Spaziergängen ist es am angenehmsten, ein Lied von Eichendorff zu flüstern oder zu singen.

Wie wir sehen, hindert Slavejkovs Begeisterung für Eichendorff ihn nicht, seine für ihn so typisch boshaften Seitenhiebe zu verpassen. Es bleibt insgesamt niemand verschont, weder seine deutsche noch seine bulgarische Leserschaft. Manchmal habe ich mich gefragt, als ich mich an seinen boshaften Formulierungen erfreute, aber manchmal auch gleichzeitig ärgerte, ob an ihm nicht ein Satiriker verloren gegangen sei. Ein gutes Beispiel für Slavejkovs satirische Betrachtungsweise ist übrigens in der Charakteristik von Heine zu lesen, im Buch auf Seite 63, ich führe es hier nicht näher an.

Die satirischen Anmerkungen in seinem kleinen Text zu Ricarda Huch grenzen meines Erachtens aber an Geschmacklosigkeit (S. 237):

Sie ist eine hässliche Frau und wenn sie Hosen anziehen würde, wäre es zu bezweifeln, dass sie dann ein schöner Mann wäre. Sie kann ein wenig neidisch auf die Schönheit der Delle Grazie sein und auf deren Möglichkeit, nicht zur Zurückhaltung gezwungen zu sein. Einer schöne Frau werden viele Dinge verziehen. Niemals jedoch – die langen Poeme. Ja, das wäre vielleicht die Sache der Frau Ricarda Huch, der unattraktiven, logisch denkenden, stark fühlenden Autorin der dreibändigen Belagerung und Einnahme Roms und anderer ziemlich schöner und ziemlich langweiliger Geschichtsdarstellungen. Ihr Talent und ihr Verstand als Schriftstellerin trat am meisten in der Deutschen Romantischen Schule zutage, einer hervorragenden Geschichte jener literarischen Bewegung in Deutschland, die das blasse Gesicht einer anämischen und sentimentalen Frau hat und die vielleicht nur eine Frau gefühlsmässig erfassen und vermitteln kann, damit auch wir sie gefühlsmässig erfassen. Von den Gedichten Huchs haben mich nur zwei geküsst und mir ins Ohr geflüstert, sie zu übersetzen.

Slavejkov führt noch drei Dichterinnen an: Anna Ritter, Thekla Lingen und Marie Eugenie Delle Grazie. Leider ohne einführende Texte. Er zitiert stattdessen einen Brief von Thekla Lingen. Vielleicht wären hier ein paar informative Hinweise für den Leser angebracht gewesen, denn – Hand aufs Herz – wer kennt Anna Ritter und Thekla Lingen? Obwohl von Thekla Lingen einige Gedichte als Lieder vertont wurden...

Wenn Dichter andere Gedichte übersetzen, sind es häufig Nachdichtungen, wobei sich gewisse Interpretationen nicht vermeiden lassen. Es ist dagegen nichts einzuwenden, weil so ein neues Kunstwerk entsteht, vor allen Dingen, wenn dabei die Aussage des ursprünglichen Verfassers erhalten bleibt. Slavejkovs „Übersetzungen“ sind jedoch häufig nicht einmal Nachdichtungen. Sie sind persönliche dichterische Auseinandersetzungen mit deutenden Interpretationen eines anderen Dichters. Schlimm ist, wenn zudem manche

von diesen „Übersetzungen“ schlichtweg falsch sind. Mit dem Problem des Übersetzens von Slavejkov hat sich Biseria Dakova sehr gut in ihrem Nachwort auseinandergesetzt. Auch deshalb wäre es gut gewesen, ihren Text voranzustellen, und zwar auch auf Deutsch. Man könnte vielleicht sogar mit den Texten von Slavejkov und dieser Analyse von Dakova eine eigene Monographie herausgeben. Wären dann auch noch Hinweise auf die Persönlichkeit von Penčo Slavejkov angeführt, hätten wir in der Tat ein konzises Werk, und zwar nicht nur für Bulgaristen.

Doch in dem vorliegenden Buch ist nur noch das Postscriptum von Rumjana Zlatanova, welche als Autorin und Herausgeberin zahlreicher Veröffentlichungen auf dem Gebiet der Bulgaristik bekannt ist. Die meisten ihrer Publikationen liegen auf den Gebieten der altbulgarischen Sprache und Literatur. Insgesamt gesehen hat dieser Artikel letztendlich aber bedauerlicherweise nicht viel mit dem Thema des Buches zu tun. Wenn Rumjana Zlatanova aufzählt, wie viele erfolgreiche Dissertationen an der Universität Heidelberg in der Bulgaristik geschrieben wurden, wäre es vielleicht für den Leser informativer gewesen, sie hätte ausführlicher beschrieben, welche Erkenntnisse in diesen Dissertationen in Bezug auf Slavejkov gewonnen wurden. Es werden in diesem Aufsatz die Bulgaristik und auch Byzantologie betreffend interessante Fragen gestellt, und soweit es möglich ist, werden sie auch beantwortet, aber wieder meine Frage: Was hat das jetzt speziell mit Slavejkov zu tun? Und wenn man den Artikel betrachtet und nicht zu den Insidern gehört, dann bekommt man den irreführenden Eindruck, dass es eine Slavistik und Bulgaristik in Deutschland erst nach der Wende gab, nämlich in Marburg und Heidelberg. Gerade die Bemühungen an den Universitäten Hamburg, Göttingen, Würzburg und Saarbrücken (die ich persönlich kannte), noch zur Zeit des Eisernen Vorhangs Kontakte zu pflegen mit den Wissenschaftlern in den slavischen Ländern, fallen völlig unter den Tisch, ganz zu schweigen von den Zentren der Bulgaristik an den Universitäten in Berlin, Leipzig und Jena. Auch das hat natürlich erst einmal nichts mit Slavejkov zu tun, und man könnte das vielleicht sogar als eigene Monographie herausgeben, unabhängig von den Übersetzungen und der Auswahl von Slavejkov, aber dann müssten die anderen slavistischen Institute ebenfalls gebührend berücksichtigt werden.

Zum Schluss noch eine Frage, die ich weder rhetorisch noch ironisch meine: wie konnte es geschehen, dass keiner der kompetenten Mitwirkenden an diesem Werk die von mir angeführten Monita bemerkt hat?

ARHIVA / ARCHIVE

UDK 821.163.44(091)“18“

Božidar PEJOVIĆ

CRNOGORSKA KNJIŽEVNOST XIX VIJEKA *

Po dominantnom stilskom izrazu i vladajućim književnim idejama ovo razdoblje predstavlja epohu romantizma, ali se po trajanju starih i pojavi novih književnih pravaca periodizacijski razlaže na period prožimanja književnih stilova i na period prelaza od romantizma ka realizmu. Njihovu unutrašnju granicu obilježava pojava umjetničke pripovijetke sedamdesetih godina, a kraj epohe označava pobjeda realizma kao književnog metoda u prvoj i drugoj deceniji XX vijeka. U okviru prvog perioda tek počinje da se razvija književni život. Osniva se štamparija (1834), pokreće kalendar „Grlica“ (1835–39), koji ima i funkciju književnog glasila, i pokreće izdavačka djelatnost. Pjesnici i stvaraoci gaje kult istorije i narodne poezije. Kao rezultat toga u „Grlici“ se objavljuje rukopis Petra I Petrovića „Kratka istorija Crne Gore“ (1835–38) i sakupljaju narodne pjesme, koje se pojavljuju u *Pjevaniji crnogorskoj i hercegovačkoj* (1833) Sima Milutinovića Sarajlije, u zbirkama Vuka Karadžića i u *Ogledalu srpskom* (1846) Petra II Petrovića Njegoša. Romantičarske književne ideje prožimaju se sa idejama prosvijećenosti, a uz njih naporedo traju neki klasicistički i žanrovski i stilski oblici. Pjesnički jezik izrasta iz crnogorskog govora i jezika narodnih umotvorina, ali je otvoren i za klasicističku simboliku i za riječi crkvenog jezika. Realističnost iskaza, preuzeta iz narodne poezije, drži u granicama istinitog poleta romantičarske mašte. U Crnoj Gori ovog razdoblja govor poezije je u funkciji govora istorije, pa je zbog toga osoben i njen romantizam, koji se javlja u vidu „prirodne poezije“ i „narodnog pravca“ u književnosti. Najrazvijeniji pjesnički oblici su epska pjesma, spjev i istorijska drama, zatim oda, himna i alegorija. Pored rodoljubive i misaone, gaje se i ljubavna i didaktička poezija. Poslanica, kao tradicionalni oblik komuniciranja crnogorskih gospodara sa narodom, i dalje zadržava rukopisni karakter. Kao granični književni oblik do vrhunca je dovodi Petar I, koji pored epskih pjesama spjevanih u duhu narodnih piše didaktične stihove o čojstvu i

¹ Tekst je prvobitno objavljen u okviru enciklopedijske jedinice „Crnogorci – Književnost“ u drugom izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*. V. *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, CRN–Đ, JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 130–132. Pod naslovom koji je ovde naznačen prilog je štampan u knjizi: Božidar Pejović, *Cjeline i detalji II*, priređivač Staniša Tutnjević, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 303–308.

junaštvu („Poučenje u stihovima“) i pribjegava psalmu kao pjesničkom obliku („II crnogorska“). Po nekim jezičkim osobenostima i upotrebi rime poezija Petra I predstavlja ranu fazu odvijanja umjetničkog izraza od korijena narodne pjesme. Slične karakteristike prisutne su i u lirskim pjesmama Antuna Kojovića (1751–1845), autora karnevalskih komedija i pisca memoarske proze. Stvaralačko prevođenje jezika narodne u jezik umjetničke poezije izvršio je Njegoš, koji je uspio da podari vlastitu intonaciju narodnom desetercu i ostvari osoben način pjesničkog mišljenja. U početku svog razvoja oslanjao se i na narodnu pjesničku tradiciju i na iskustva klasicističke poezije, što se najviše ispoljilo u nacionalnom spjevu *Svobodijada* (1836) i nekim kraćim pjesmama. Uspjeliju spregu tih tradicija postigao je u *Luči mikrokozma* (1845), misaono-alegorijskom spjevu u šest pjevanja o čovjeku kao vrhovnoj tajni ljudskog promišljanja i pjesničkoj intuiciji kao jedinom putu njenog spoznavanja. Tim djelom i nekim kraćim pjesmama („Misao“, „Vjerni sin noći pjeva pohvalu mislima“) Njegoš je začeo misaonu poeziju u Crnoj Gori i razvio elemente deklarativne poetike klasicizma i romantizma. Osnovama „prirodne poezije“ najviše se približio svojim dramski strukturiranim pjesništvom. Crnogorski etos, pokazan u konkretnim istorijskim i egzistencijalnim uslovima kao stav herojsko-patrijarhalnog društva prema stalnoj borbi kao osnovnom načelu života i slobode, izražen je u Njegoševom *Gorskom vijencu* (1847), dramskom spjevu čiji je pjesnički jezik uzoran obrazac crnogorske poezije. Sa trećim njegovim velikim djelom, istorijsko-političkom dramom *Lažni car Šćepan Mali* (1851), taj se jezik izrazito približio sintaksi razgovornog nivoa, što je omogućilo da osobeno crnogorski humor dade osnovnu boju djelu. Romantičarska koncepcija lirike i njena oslobođenost od epske „priče“ dosljednije se pojavljuje tek u pjesmama Stevana Perovića Cuce (1830–1857). Za razliku od Njegoševog mješovitog stilskog izraza, Perović je pravi romantičarski liričar, deklarativno i suštinski orijentisan ka bajronovskom osjećanju svijeta. Pjesme je gradio oko romantičarskih simbola i metafora kao osnovnih motiva („Sjenka“, „Zatočenje“, „Nada“, „Tuga“, „Dan“), najčešće se oslanjajući na stih i jezik Njegoševе poezije.

U periodu od romantizma ka realizmu književni život je cjelovitije organizovan i dinamičniji nego ranije. Uz godišnjak „Orlić“ (1865–70, 85) i listove „za politiku i književnost“ „Crnogorac“ (1871–73) i „Glas Crnogorca“ (1873–77, 1879–1922), pokreću se i književni časopisi: „Crnogorka“ (1871), „Crnogorka“ (1884), „Zeta“ (1885), „Nova Zeta“ (1889–91), „Luča“ (1895–1900), „Književni list“ (1901–1902) i „Dan“ (1911–12). U njima se zastupaju ideje jezičkog i književnog jedinstva jugoslovenskih naroda, odbacuju naturalizam i socijalno usmjeren realizam, a zagovara se „zdravi realizam“ kao izraz narodnih ideala i moralne snage. Osamdesetih godina se u tim listovima i ča-

sopisima, u okviru širih državnopolitičkih i književnih vizija, sve više insistira na crnogorstvu kao životnom načelu Crne Gore. Njegova suština se određuje etičkim vrijednostima sadržanim u čojstvu kao pojmu „napretka, uljudnosti, kulture i civilizacije“. Na temelju tih određenja crnogorska književnost se izrazitije okrenula istorijskim, etičkim i kulturnim osobenostima Crnogoraca oblikujući pri tom crte svoje tematske, duhovne i izražajne posebnosti i razvijajući svijest o toj posebnosti i autonomnosti u krugu literature kojoj jezički pripada. Na razvoj poezije u ovom periodu opredjeljujuće je djelovalo književno djelo Nikole I Petrovića (1841–1921), knjaza i kralja Crne Gore. Njegova poezija je često krajnje politizirana, podređena njegovim dinastičkim ambicijama i državnim ciljevima. Uprkos tome, uspio je da ostvari i značajna književna djela. U njegovim lirskim spjevovima („Hajdana“, 1889, „Pjesnik i vila“, 1892) građa uzeta iz istorije Srba i Crnogoraca podređena je romantičarskoj inspiraciji i frazi, ali se mjestimice javljaju i nadahnutija lirska mjesta. Izvjesna krutost pjesnikove „čojstvenosti“ i državničkog položaja onemogućila ga je da u lirici, osim u nekoliko pjesama („Onamo, namo“), ostvari rafinovaniji pjesnički izraz. I njegove lirske pjesme su najčešće bili politički plakati. U poeziji ga podražavaju, između ostalih, Radoje Roganović (1859–1900), epski i dramski pjesnik, Filip Kovačević (1860–1920) i Radovan Krivokapić Orlinski (1876–1938). U lirici postiže nešto čistiji i samostalniji izraz Jovan Popović Lipovac (1856–1919), pjesnik značajnog obrazovanja, ali ipak najznačajnija ostvarenja postiže političkom alegorijom („Manita majka“) i satiričnom pjesmom („Slike iz života“). Njegoševskim pjesničkim jezikom i lirskim načinom mišljenja vladao je jedino Marko Miljanov (1833–1901). U jednoj hajdučkoj elegiji o samoći, objavljenoj u etnografskom djelu *Život i običaji Arbanasa* (1905), dohvatio je najintimnije treptaje krepkog muškog bića. Moderni senzibilitet i pjesnički izraz već je, međutim, osvajao i crnogorsku poeziju s kraja XIX i početka XX vijeka. Najcjelovitije se očitovao u pjesmama Borislava Minića („Hajdemo, dušo“, 1911, „Borba sa šakalom“, 1913). Za dramu se u Crnoj Gori očekivalo da se razvije iz narodne epike, pa zato ona i stoji pod uticajem romantizma i istorijske drame u stihu. Brojni pokušaji u tom pravcu nijesu donijeli očekivane rezultate niti samosvojnu dramaturgiju. Jedino je Nikola I u *Balkanskoj carici* (1886) i *Knjazu Arvanitu* (1895) uspio da ostvari čvrste dramske likove i dinamične sukobe. U *Balkanskoj carici*, koja je postigla međunarodni uspjeh, državni razlog kao unutrašnji regulativ moralnog kretanja junaka drame, uspješno je pretvorio u elemenat strukture djela piščeve političke namjere. U njoj se javljaju kompleksniji elementi drame strasti. Na komediji se počinje raditi tek krajem vijeka. Godine 1898. nastaju komedije *Kako se ko rodi* knjaza Nikole I i *Nevjerna žena* Đura Špadijera (1871–1953). U njima se polazi od crnogorskog narodnog humora i

želje da se smijehom pouči. Knjaz Nikola I se u svojoj komediji predstavio i kao regresivni satiričar.

Pripovjedačka proza se razvija iz oblika usmenog pripovijedanja i od početka u sebi nosi realističnost njihovog iskaza. Postepeno se, međutim, oslobađa folklorne fakture i posve se okreće realizmu kao književnom metodu. Prelazni oblik od narodne ka umjetničkoj pripovijetki predstavljaju neke priče Vuka Vrčevića (1811–82). Umjetničku pripovijetku složenu iz građe narodnih umotvorina ostvario je Stefan Mitrov Ljubiša (1822–78), osnivač istorijske pripovijetke i kratke šaljive priče u crnogorskoj književnosti. On je nastojao da izmiri zahtjeve romantizma i realizma oslanjajući se na izvornost narodne epike, prvi je razvijajući u modernom proznom obliku. Zbog toga su njegove zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875) i *Pričanja Vuka Dojčevića* (1878/79) bile ocijenjene kao ogledi „zdravog realizma“. Njegovo djelo oponašaju brojni diletanti, među kojima se ističe Jovan Ivanišević (1868–1944), koji u zbirci *Vragolije Vuka Zločevića* (1902) donosi nove priče o Ljubišinom junaku. „Crnogorski Homer“, uzaludno očekivan da se pojavi u epu, pojavio se u anegdotskim pripovijetkama Marka Miljanova. Njegovi *Primjeri čojstva i junaštva* (1901) predstavljaju modifikaciju osnovnih moralnih načela glavnog tipa junaka crnogorske književnosti XIX vijeka. Znakove humorne destrukcije tog junaka pokazuju već neke pripovijetke („Mirovi jadi“) Sima Šobajića (1878–1916), a pobjedu analitičkog postupka i realističke deskripcije donose priče Radovana Perovića Nevesinjskog (1879–1944) u njegovim zbirkama *Gorštakinje* (1906) i *S orlovskih krševa* (1914). U ovom periodu tek počinje da se razvija književna kritika, pa je razumljivo da nema cjelovitijeg i razvijenijeg kritičarskog sistema. Najizrasliji kao kritičar i polemičar je dr Lazar Tomanović, čiji su uzorni modeli bili romantičarska poezija i pripovjedačka proza „zdravog realizma“.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su također dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori također garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Jelena ŠUŠANJ & Sanja ORLANDIĆ & Adnan ČIRGIĆ Akcenat u crnogorskome jeziku između standarda, stvarnosti i ideologije.....	2
Nenad VUJADINOVIĆ & Novica VUJOVIĆ Akcenat u javnom nastupu u Crnoj Gori u kontekstu današnje standardnojezičke norme.....	23
Novica VUJOVIĆ & Martin HENZELMANN Jezički pejzaž u Crnoj Gori – stanje i perspektive.....	35
Tanja KUŠTOVIĆ & Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ Književni jezik Grgura Borislavića i Stipana Konzula Istranina (studija glagolskih oblika u četirima <i>Mukama Pariškoga zbornika Slave 73</i> i glagoljskoga <i>Novog testamenta</i>).....	53
Jelena ĐORĐEVIĆ How do Differences in Gospels Affect Semantic and Sociolinguistic Level.....	75
Tigran S. SIMYAN & Nicolae-Sorin DRĂGAN Languages in The South Caucasus Region and in SouthEastern Europe: Culture, Semiotics, and Politics.....	95
Milica LUKIĆ Slavonska glagolitica.....	113
Aleksandar ČOGURIĆ Intelektualni i duhovni portret tvorca i kreatora usmene epike kroz pjesničku pojavu Avda Međedovića.....	145

Sanjin KODRIĆ & Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ Otkud Homer u Sandžaku? (Usmena epika Avde Međedovića i povijesno-razvojni procesi i pojave bošnjačke književnosti i kulture)	161
Sanja VOJINOVIĆ Poetika značenja i simbola u romanima <i>Moja sestra Elida</i> i <i>Ruganje s dušom</i> Mirka Kovača	177
Sofija KALEZIĆ Poetika Radovana Zogovića	189
Dubravka BRUNČIĆ Reprezentacija ženskoga iskustva zatočeništva u pripovijetki <i>Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu</i> Dragojle Jarnević.....	209
Aida DŽIHO-ŠATOR Echoes of Silence: Trauma, Gender-based Violence, and Patriarchy in <i>Purple Hibiscus</i> and <i>the Bastard of Istanbul</i>	223
Denis VEKIĆ Faded and Revived – Folk Drama, Passion Plays and Customs In the Neretva Valley	243
Tihana ŠKOJO & Renata JUKIĆ & Ena SOKIĆ Skriveni kurikulum u nastavi glazbe u općeobrazovnoj školi	269
Tihana LUBINA & Ivana PERKUŠIĆ Grammar School Library as a Cultural and Historical Source in the Promotion of the City.....	289
Jakov MARKOVIĆ Stare štampane knjige kao slikarski predlošci u postvizantijskoj umjetnosti Crne Gore – Novi primjeri i tumačenja	313

Suada A. DŽOGOVIĆ & Hajrija ŠKRIJELJ & Zećir RAMČILOVIĆ Cultural Policy and Sustainable Development: Challenges and Opportunities of Shar Mountains National Park	335

Merita DAUTI & Sumejja LUKOVIĆ & Anesa ABAZOVIĆ & Elma NURKOVIĆ The Role of Multilingualism in Intercultural Communication and the Enhancement of Hospitality Services.....	365

Irena DELJA Umjetnost između tendencije i autonomije: Polemika Krleže i Hermana u kontekstu književne ljevice	383

GRADA

Srđa MARTINOVIĆ & Marija KRIVOKAPIĆ Crnogorska drama upućena Ligi naroda	403

PORTRETI

Aleksandar RADOMAN Pavao Butorac kao proučavalac bokeljske usmenoknjiževne baštine	421

PRIKAZI

Aleksandar RADOMAN <i>Studije i ogledi o crnogorskoj prošlosti</i> Petra Lekića	433

Иван Г. ИЛИЈЕВ Нови зборник о бесарабијској бугарстици	437

Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ <i>Ićite i obrećete... tražite i naći ćete...</i> hrvatsku crkvenoslavensku izvrsnost.....	441

Aleksandar ČOGURIĆ	
<i>Tajna Hasanaginice</i> Rusmira Mahmutćehajića	
– knjiga o jednoj književnoj tajni.....	449

Milica LUKIĆ	
Apologija najstarijoj europskoj kulturi	459

Sofija KALEZIĆ	
O zbirci poezije za djecu Ivane Mitrović <i>Uspavanka za tatu</i>	463

Helga THOMAS	
Slavejkov in neuem Licht	467

ARHIVA

Božidar PEJOVIĆ	
Crnogorska književnost XIX vijeka.....	475

TABLE OF CONTENTS

Jelena ŠUŠANJ & Sanja ORLANDIĆ & Adnan ČIRGIĆ Accent in the Montenegrin Language Between Standard, Reality, and Ideology	2
Nenad VUJADINOVIĆ & Novica VUJOVIĆ Accent in Public Speaking in Montenegro in the Context of Today's Standard Language Norm	23
Novica VUJOVIĆ & Martin HENZELMANN The Linguistic Landscape of Montenegro: State of Art and Perspectives	35
Tanja KUŠTOVIĆ & Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ The Literary Language of Grgur Borislavić and Stipan Konzul Istranin (A Study of Verb Forms in the Four <i>Passions of Christ</i> From <i>Paris Miscellany</i> <i>Slave 73</i> and Glagolitic <i>New Testament</i>).....	53
Jelena ĐORĐEVIĆ How do Differences in Gospels Affect Semantic and Sociolinguistic Level.....	75
Tigran S. SIMYAN & Nicolae-Sorin DRĂGAN Languages in The South Caucasus Region and in SouthEastern Europe: Culture, Semiotics, and Politics	95
Milica LUKIĆ Slavonian Glagolitic Material.....	113
Aleksandar ČOGURIĆ The Intellectual and Spiritual Portrait of the Creator and Author of Oral Epic Poetry through the Poetic Figure of Avdo Međedović.....	145

Sanjin KODRIĆ & Mirzana PAŠIĆ KODRIĆ How did Homer end Up in Sandžak? (Avdo Međedović's Oral Epic and Historical-Developmental Processes and Phenomena of Bosniak Literature and Culture).....	161
Sanja VOJINOVIĆ Poetics of Meaning and Symbol in the Novels <i>Moja Sestra Elida</i> and <i>Ruganje s Dušom</i> Mirka Kovaca	177
Sofija KALEZIĆ Poetics of Radovan Zogović	189
Dubravka BRUNČIĆ Representation of the Female Captivity Experience in Dragojla Jarnević's Short Story <i>Victims of Love and Loyalty to the Homeland</i>	209
Aida DŽIHO-ŠATOR Echoes of Silence: Trauma, Gender-based Violence, and Patriarchy in <i>Purple Hibiscus</i> and <i>the Bastard of Istanbul</i>	223
Denis VEKIĆ Faded and Revived – Folk Drama, Passion Plays and Customs In the Neretva Valley	243
Tihana ŠKOJO & Renata JUKIĆ & Ena SOKIĆ The Hidden Curriculum in Music Teaching in General Education Schools	269
Tihana LUBINA & Ivana PERKUŠIĆ Grammar School Library as a Cultural and Historical Source in the Promotion of the City.....	289

Jakov MARKOVIĆ Old Printed Books as Artistic Templates in Post-byzantine Art of Montenegro – New Examples and Interpretations	313

Suada A. DŽOGOVIĆ & Hajrija ŠKRIJELJ & Zećir RAMČILOVIĆ Cultural Policy and Sustainable Development: Challenges and Opportunities of Shar Mountains National Park	335

Merita DAUTI & Sumejja LUKOVIĆ & Anesa ABAZOVIĆ & Elma NURKOVIĆ The Role of Multilingualism in Intercultural Communication and the Enhancement of Hospitality Services.....	365

Irena DELJA Art Between Tendency and Autonomy: Krleža and Herman Polemics in Context of Literary Left.....	383

MATERIAL

Srđa MARTINOVIĆ & Marija KRIVOKAPIĆ Montenegro Drama Addressed to the League of Nations	403

PORTRAITS

Aleksandar RADOMAN Pavao Butorac as a Researcher of Boka's Oral Literary Heritage	421

REVIEWS

Aleksandar RADOMAN <i>Studies and Essays on Montenegrin History</i> by Petar Lekić	433
Ivan G. ILIJEV New Proceedings on Bessarabian Bulgaristics	437

Vera BLAŽEVIĆ KREZIĆ	
<i>Ask and You Shall Receive... Seek and You Shall Find...</i>	
Croatian Church Slavonic Excellence	441

Aleksandar ČOGURIĆ	
<i>Tajna Hasanaginice</i> by Rusmir Mahmutćehajić'	
– A Study of a Literary Enigma	449

Milica LUKIĆ	
An Apology for the Oldest European Culture.....	459

Sofija KALEZIĆ	
On the Children's Poetry Collection	
by Ivana Mitrović <i>Uspavanka za tatu</i>	463

Helga THOMAS	
Slavejkov in a new light.....	467

ARCHIVE

Božidar PEJOVIĆ	
19th-Century Montenegrin Literature.....	475

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja /
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač / Publisher

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Milan Marković

Za izdavača / For the Publisher

Aleksandar Radoman

Lektura i korektura / Proofreading and Editing

Katarina Milonjić

Prijelom / Layout and Design

Milutin Marković

Štampa / Printing

Golbi – Podgorica

Tiraž / Print Run

100

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

Lingua Montenegrina : časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja =
Lingua Montenegrina : the magazin of linguistic, literary and cultural issues /
urednik Adnan Čirgić. – Br. 1 (2008)

Dva puta godišnje

ISSN 1800-7007

ISSN (Online) = ISSN 2704-5277

COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)